

Ю. В. Сорока
Хотин

Історія України в романах –

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5641943
«Хотин»: Фоліо; Харків; 2010
ISBN 978-966-03-5440-1

Аннотация

1621 рік. Три величезні армії, подолавши сотні кілометрів, розташувалися під Хотиним. Троє друзів – Андрій, Кульбаба, Микита Непийниво та Максим Горбоніс – під проводом Петра Сагайдачного здобувають славу собі й Україні, непохитно відбиваючи одну за одною ворожі атаки.

Незламна воля, міцна дружба, справжнє кохання, політичні інтриги, страх і ненависть чекають вас на сторінках цього роману.

Для всіх, не байдужих до української історії.

Юрій Сорока Хотин

Книга перша

Біля Савур-могили

– Де ви, бісові діти, швендяєте? – невідомо до кого вилаявся Микита, знімаючи з голеної голови високу видрову шапку. По обличчю рясно текли струмочки поту.

Він притримав коня і почав роздивлятися навколо, прикриваючись долонею від променів сонця, яке вже видряпалося досить високо і пекло нещадно.

Скільки бачило око тяглися височенні трави, смарагдовим килимом вкриваючи рівні, як стіл, степові простори. Подекуди над ними темніли трикутники могил. Кілька хвилин Микита вдивлявся у далечінь, потім торкнув коня острогами. Тварина слухняно зрушила з місця. Микита витер спітніле чоло рукавом сорочки і знову настроїв на голову шапку.

Це був міцний чолов'яга, на вигляд років сорока. У довгих смоляних вусах, що, мов дві гадюки, звисали під його великим прямим носом, уже заблищала сріблом перша сивина, а чоло між чорних брів розділила глибока зморшка. Проникливі глибоко посаджені карі очі, що в них читався живий розум, гармонійно поєднувалися з іншими рисами обличчя. Великий білий шрам проліг навскоси через лівий бік лоба й ледь-ледь зачепив повіку, не даючи одному окові повністю розкриватися. Від цього око здавалося трохи меншим, але зовсім не псувало присмного враження від обличчя. Кремені плечі ледь втискалися у білу вишивану сорочку, і взагалі у міцній постаті легко можна було впізнати величного володаря степів у пониззі Дніпра – запорожця.

Над головою в запорожця височів довгий спис із майстерно прикрашеним косими лініями ратищем. Тупим кінцем ратище торкалося халяви гостроного сап'янового чобота. Тонкий шкіряний ремінчик, що був приторочений до кульбаки¹, притримував ратище знизу.

Сама кульбака блищала під сонцем лакованою шкірою, відливала кривавими тонами оксамиту, золотом та сріблом галунів. Причеплені з боків потебеньки², щільно вкриті майстерним тисненням, укупі з начищеними до блиску застібками, кільцями й пряжками додавали кульбаці надзвичайно пишного вигляду. Попереду, раз по раз торкаючись лискучих кінських боків, коливалися дві чималенькі шкіряні кобури. З них стирчали руків'я дорогих турецьких пістолів. Ще два пістолі зручно розташувались у кобурах, нашитих до синіх шаровар. А що то були за шаровари! Що за молодецька відвага, буйна лихість у вигляді тих широких, як море, складок! Хвилею п'яної гулянки тріпотіли вони під час ураганного чвалу та не менш шаленого танцю. Щедрі та широкі, як козацька душа... А шабля при боці? А довгий мушкет? Го-го-го! Де ті благословенні часи? Невже все минулося? Минулися ті дикі степові вітри, те спекотне літо, спекотне, мов неймовірних розмірів пожежа, літо тисяча шістсот двадцять першого року...

Десь за тисячами миль далеких морів іспанські конкістадори вже закінчували грабунок індіанських святинь. На березі блакитного Босфору величний Софійський собор уже перетворився на мечеть Айя-Соф'я. Підняв символ ісламу, виконав волю Махмета II, який тепер теж став лише минулим, обріс струнками вежами мінаретів. А десь на півночі пройшли сміхотливі козаки Єрмака, піднесли у подарунок цареві-батюшці крижані простори Сибіру. І цар той став минулим. Відшуміло «смутное время» над лісами Московщини.

---

¹ Кульбака – сідло.

² Потебеньки – шкіряні поли, що їх чіпляли з боків кульбаки.

Кипіли інтриги в королівських палацах Франції, Англії, Іспанії та Польщі, а войовничий Ватикан указував перстом на схід і ніс, ніс святу віру. Інколи словом, подекуди й закривавленою рукою інквізиторів.

Гомоніли десь бурхливі події, гриміли війни. Будувалися величні споруди, що їм судилось у майбутньому стати пам'ятками архітектури. У бурхливі широти океанів спрямовували свої вітрильники безстрашні мореплавці. Кидали рідні порти у пошуках нових незнаних земель. Західний світ робив останні сміливі кроки епохою Ренесансу...

А степи жили окремих життям. Тут, на прикордонних землях Речі Посполитої, плин часу мав свою, відмінну від інших місць, швидкість. Це були оспівані народними піснями степи запорізької вольниці. О, славні ті часи! Гарячий вітер, що носив хвилі у високих травах! Здіймалися до самого неба прадавні могили, ховалися серед довгих глибоких байраків козацькі зимівники. Сотні великих і маленьких річок несли свої води до Дніпра, а він, величний, ревів, стогнав своїми порогами. Молов на сатанинських млинах Дід-порога, гуркотів меншими Кодаком, Сурою, Звонцем і Лоханню. Гнав хвилі через перекази, поспішаючи злитися з недалеком уже Чорним морем. А хто би порівняв ті багаті рибою води з тим, що маємо тепер?! Не знайдеш ти такого... Коропи, чичуги, пістряги, срібні карасі. А осетри? Осетри, як колоди! А що вже звірини у лісах та плавнях... Вовки, лисиці, борсуки, дикі кози, чокалки. У нескінченних плавнях Великого Лугу – козацького батька – водилися дикі свині, бобри, сайгаки. Здіймалися на крило над очеретами тисячі качок, лебедів, дрохв, хохітви, диких гусей, голубів, лелек, журавлів, тетерок, куріпок. Били копитом на могилах, роздивляючись навкруги, жеребці-тарпани. У високих травах ховалися велетенські гадюки – полози, що їх народний поговорі нагородив силою, здатною подолати озброєного вершника разом із конем, здавлюючи нещасних залізною хваткою страшних кілець. Запоріжжя, слава минулого...

Цю ідилію дикої природи порушували лише швидкі татарські чамбули, що скаженою хвилею пролітали крізь запорізькі степи, і линули, минаючи Дике Поле, далі, через Україну, на Польщу. Кривавими віхами позначали свій шлях. А там, уволу поплавивши й пограбувавши, поверталися. Йшли, переобтяжені живим товаром-ясиром та нехитрим селянським скарбом...

Нарешті спека взяла своє, і, наблизившись до Савур-могили, Микита зняв шапку з голови. Укотре вітер спітніле чоло. У люльці догоріли рештки тютюну. Микита неспішно витяг її з рота, вибив до халяви і стромив за очкур.

– Дідько б його взяв, те кляте сонце, – мовив сам до себе. – Бусурман би випікало! Отакої! Савур-могила... там он балка. І де ті шибеники?..

Микита помовчав хвилину, потім замотав за вухо неслухняний оселедець і звернувся вже до коня:

– Ну що, Гайдуче, притомився?

Кінь тихо заіржав і, скосивши голову вбік, подивився одним оком на вершника. Здавалося, розумна тварина відчувала, що звертаються саме до неї. Микита погладив товариша по шиї.

– Зараз, знайдемо, знайдемо. Там і паша, і вода...

Раптом він замовк, почувши неподалік шелест трави.

За якусь мить з обличчя запорожця зник той похмурий, навіть сонливий вираз, що ось уже багато годин осявав його, мов печатка. З тоненьким дзижчанням вилетіла з піхов шабля, а рука натягнула повід. Він, мов звір, зачаївся у траві, прихиливши чубату голову до кінської гриви. Кілька хвилин напружено прислухався.

Неподалік чувся брязкіт збруї, бренькання кобзи і неголосний спів. Нарешті! Микита випрямився у кульбаці й послав шаблю назад у піхви. Легенько стиснувши ногами коня, поїхав через зарості тирси у напрямку, звідки долинав спів. Голос ставав усе гучнішим, і через кілька десятків кроків Микита виринув на галявину серед скошених трав. Кінь зупинився, а назустріч схопилися дві постаті у білих сорочках і синіх шароварах.

На яскравому сонці зблиснули криві гострі леза.

Микита оглянув присутніх довгим поглядом. На його обличчі повільно з'явилася широка посмішка.

– Добридень, панове-молодці, – він притримав сполоханого коня. – А що ж це ви на братчика, та й з шаблями? Чи хіба я у вас теля з'їв?

Обидва козаки поховали зброю. Підійшли ближче і, зачекавши доки Микита спішиться, по черзі вхопили його в обійми.

– Микито! Нарешті! Де ж ти так довго?! – плескав його по плечах молодший із запорожців.

– Як де? На Січі! Хіба звідти вислизнеш, з тих клятих шинків?.. Ти, Андрію, напевне, ліпше за інших знаєш.

– А чому ліпше? – удавано образився Андрій.

Микита подав руку другому побратимові.

– Здоров був, Максиме!

– Здоров, братику!

– Як справи? Уполювали що?

– Ще б не вполювати, – хвалькувато відказав Андрій. – Тарпана за сто кроків, першою кулею! Горбоносику, скажи!

Максим засміявся.

– Поцілив, поцілив. А от на біса він тобі був потрібен?

– Це ти від задрощів... А як я його? Щек! Тільки й ногами дригнув!

Микита Непийпиво й собі почав сміятися. Нарешті він відчув себе серед справжніх друзів. Уже кілька тижнів вони мандрували степом у пошуках дичини й можливості розвіяти нудьгу, що опановувала всіх справжніх запорожців у занадто великих перервах між походами. Тоді вони, покинувши душні курені й остогидлі шинки, розходилися степами і плавнями. Полювали, ловили рибу, а головне, дихали на повні груди незрівнянними ні з чим пахощами свободи. Насолоджувалися дикою волею і власною силою виживати серед первісної природи.

Кілька днів перед описуваними подіями Микита Непийпиво залишив друзів у степу й погнав коня на Січ. Відчував, що насуваються великі зміни у розміреному степовому житті... І відчуття його не підвели – застав на Базавлуку щось із кількасот козаків, залишених для залогів на випадок татарського наскоку. Решта пішли на з'єднання з гетьманом Бородавкою, який, зібравши полки в урочищі Суха Діброва, під Києвом, вирушав до далекого волоського Хотина. Вів Низове Військо сам кошовий Семен Шило. Тепер стало зрозумілим, чому на чайках, які відходили тиждень тому, пішов отаманом військовий суддя Дурило – кошовий очікував загального походу.

Переночувавши в незвично порожньому курені, Микита нашвидку зібрав чималенький запас пороху та куль і кинувся у зворотний шлях. Треба було поспішати. Однак степова спека вирішила по-своєму, і до Савур-могили він наблизився лише надвечір другого дня...

– Чуєш, Микито, ну що там? – відірвав Микиту від думок зацікавлений голос Андрія Кульбаби.

Микита озирнувся. На округлій галявині, що надійно ховалася серед високих трав, зручно розташувався крихітний козацький табір. З головою ховалися тут двійко коней, які уважно вибирали м'якими губами кращі стеблини соковитої трави з великої копиці. У ніздрі били пахощі свіжоскошеного сіна. До них примішувався й запашний аромат вогнища, що на ньому весело булькало у чималенькому казані. Біля вогнища лежали кульбаки, під ними було намощено зручні лежанки з тієї самої трави. Цілим оберемком звалено зброю, порохівниці, лядунки і баклажки.

– Добре ви влаштувалися, – помітив він. – Що на вечерю?

– Тетеря, – ліниво відповів Максим Горбоніс. Він узяв кілька гілок хмизу і почав підкидати їх у вогнище. Яскраві язички полум'я одразу ж затанцювали, вилизуючи оксамитово-чорні боки казана.

– Вона ще вариться. У Січі що? – не вгавав Кульбаба.

Микита підійшов до коня і почав нишпорити в одному з саків.

– Десь сало мав, затокти...

– Не треба, – махнув рукою Горбоніс. – Тут тетерка ціла в казані, та така гладка, як людський ксьондз.

Микита продовжував перебирати речі у сап'яновій торбі.

– Тоді горілки треба.

– А от горілку діставай.

– Микито, то що? Чого мовчиш?

Микита добре відчував нетерпіння у голосі Андрія, але навмисне затягував із відповіддю. Його веселила юнацька запальність Кульбаби. Він неквапно дістав із сумки чотиригранну пляшку, яка виблискувала зеленим склом у променях вечірнього сонця.

– На ось, тягни до столу, – простягнув її Андрієві. – Треба Гайдука розсідлати, нехай спочиває.

Микита заходився поратися біля коня. Андрій глибоко зітхнув і попрямував до багаття. Він ліг на скошену траву і поклав голову на кульбаку. Насуплено мовчав, гризучи стеблину.

Через півгодини Максим посьорбав із дерев'яної ложки гарячу тетерю і, взявшись за дужку казана через жмуток трави, відставив страву від вогню.

– Готово! – підсумував він. – Сідайте.

Крім казана і пляшки, у колі з'явилася добряча пучка зелені, кілька огірків і корж-загреб, із тих, що їх козацькі кухарі пекли у попелі військових кабиць. На довершення Микита поставив поряд із пляшкою три срібні келишки.

– От тепер готово. Ну, що... наливай, Андрію, по одному до страви.

Андрій тільки тепер підхопився зі свого лежачка. Мовчки наповнив чарки і заходився витирати шматком білого полотна видобуту з очкура ложку. При цьому не вимовив жодного слова.

Микита одним духом вихилив горілку і, гаркнувши, уп'явся міцними зубами в хрусткий огірок. За ним випили й Максим з Андрієм. Мовчки почали сьорбати тетерю, яка виблискувала апетитним жовтим смальцем.

Сонце сідало. На якісь хвилини кинуло прощальними променями по травах, що перебігали під вечірнім вітерцем. Позолотило зелені хвилі й покотилося далі, несучи ранішні промені далеким країнам, що про них і не здогадувалися мешканці південноукраїнських степів. Небо, шойно червоне на заході, стрімко сіріло і запалювало на своєму кришталевому куполі ліхтарики зірок. Знесилений денною спекою, степ вільно зітхнув зеленими легенями й наповнив повітря свіжими пахощами...

На дні казана нічого не залишилося. Витерши ложки, козаки поховали їх до сніданку і запалили люльки. Кілька хвилин мовчали, освітлюючи обличчя помаранчевими вогниками. Потім Микита, ні до кого не звертаючись, мовив:

– А що, панове-молодці, засиділися бачу, – він лукаво підморгнув Андрієві. – Добре засиділись!

– Та кажи вже, ідоле, дідько б тебе взяв! – не витримав нарешті Кульбаба.

– Допитливий Варварі на базарі носа відірвали! – глузливо підкинув Горбоніс.

– І ти йди до чорта! Ех, треба було йти з Дурилом на море... Чому вас послухав?!

Непийпиво поважно глянув на нього й нарешті почав розповідати:

– Може, й недобре зробив, що у море не пішов, а може, й добре, хтозна?.. Я тебе не тримав. Що з того, якщо в церкву ходили, побратимами підписувалися, хіба це означає весь час разом триматися? Що там, в Анатолії, що тут, що на Волощині, одно діло робимо. Але як так вийшло, чого гарячку пороти...

– Вибач, – опустив голову Кульбаба.

– Ну, то справи такі. Ще тиждень тому на Січі били гармати. Казав Омелько Галас, цілий день стріляли. Збирали у похід. Потім іще три дні ладнали вози, а третього дня вийшли. Ідуть наші пани-молодці Чорним шляхом на з'єднання з городовими полками

гетьмана. Кажуть, Бородавка зібрав десь до тридцяти тисяч війська у Сухій Діброві, у кошового були від нього гінці... Отже, зустрітися маємо десь на Чорному шляху між Богуславом та Вінницею. Треба не баритися, наздоганяти.

– Тобто під Хотин?

– Туди. Турки пруть великою силою. Уже Дунай перейшли. Під час Великої Ради вирішили ставати супроти них разом із ляхами.

Андрій ляснув себе долонею по коліну.

– Ну, нарешті! Без діла сидіти радощів мало. Ех ти доле моя, доле... Я би ще зараз поїхав! – він підхопив кобзу, що лежала порад, і почав перебирати струни.

Максим сприйняв новину спокійніше. Він байдужно посмоктавав люльку, потім запитав, звертаючись до Микити:

– А сам що мислиш?

– А я що? З ляхами, то з ляхами...

– Не думав, що Бородавка згодиться. Хіба подарує їм Косинського, Наливайка?.. Унію нарешті?

– Напевне, вже подарував. Урешті, його на Раді сам митрополит благав. Козаки погодилися... Сагайдачний до короля поїхав, вигідні умови виторгував. Він старшина розумний, може, й чого витребує...

– Ой, не віриться.

– Побачимо. Наше діло бути там, де отаман зі старшиною, а вони нехай про решту думають.

Тим часом Кульбаба, переповнений відчуттям козацького щастя, відклав кобзу.

– Нарешті! – повторив і схопив Микиту в обійми. – Дай розцілюю тебе, братику, за таку новину!

Він щосили стиснув Микиту, весело при цьому сміючись. Микита, який сам міг похвалитися неабиякою силою, відчув міць ведмежих обіймів.

– Чекай, ірوده, задушиш! Пусту, кажу! – нарешті вирвавшись, він одпихнув Андрія. – От насів, харцизяка...

Та Кульбаба ніби й не чув. Він підбіг до Максима й ухопив його в обійми. Після чергової лайки і стусана закружляв у гопаку навколо полум'я, що вже згасало. Деякий час він випишував одчайдушні присади, а потім, підхопившись, одним махом злетів на коня. З несподіванки кінь став дибки й голосно заіржав. Андрій лівою рукою вхопив його за гриву, а правою видобув шаблю.

– Тримайся, Османе, хоч зубами за вітер! – прокричав, вимахуючи блискучим у променях вогнища лезом. – Їдуть до тебе славні хлопці-запорожці! Молися своєму поганому Аллахові, може, він тобі зарадить, куди тікати!

Максим похитав головою.

– І що ж він випив? Чарку...

– Хіба річ у чарці? – посміхнувся Микита у довгі вуса. – Випив для запалу, а дурощів своїх удосталь...

Микита дивився на радісного Кульбабу і згадував ще, здавалося, недавні події. Коли ж він уперше побачив цього непосидючого хлопчиська? У пам'яті почали спливати картини минулих походів, боїв, тихих вечорів серед неосяжних плавнів Великого Лугу...

Перед очима постав чотирнадцятирічний хлопчина з потрісканими губами, чорним від степових вітрів обличчям і шаленим блиском в очах. Він похапцем розповідав, що з ним трапилось, і мовчали довкола нього сивочубі запорожці.

А історія його була, на жаль, надто розповсюджена для тих часів, і козаків, власне, дивувало те, що малий узагалі стоїть перед ними. На батьківський зимівник наскочив прудконогий татарський чамбул. Батька та двох старших братів удома не було – гуляли морем. Наводили дикий страх на турецькі береги. Руйнували ненависні мечеті, грабували й різали бусурманів. Андрій у цей час із матір'ю і двома сестричками жив тихим сільським життям. Цікавився тим, чим може цікавитися хлопчик його віку, а саме: бігав із сусідською

малечею до лісу, збирав по дуплах дикий мед, ловив блискучих карасів у схованому між очеретами ставочку. Мріяв про козацькі походи, воював разом із друзями з уявними татарськими ордами. Та раптом усе обірвалось. Андрій почув крик і побачив, що сестер в'язав до сідла рідкозубий татарин із вузькими щілинами очей, одягнутий у брудний кошлатий одяг з овечих шкір. У першу хвилину він завмер, ошелешений побаченим, а потім кинувся до татарина. Він щось говорив, благав його, мовляв, відпусти! Помилуй! Вони ще зовсім маленькі! Потім побачив, як наймолодшу, Яринку, котрій не виповнилося ще й року, один татарин вихопив на кінчику списа з густого куща порічок, де налякана дитина заховалася від лементу. Немовля, ще живе, синіло від крику і смикало ручками й ніжками, мов насаджена на голку комаха. Чорні вузькі оченята татарина сміялися, коли він, розмахнувшись, закинув Яринку в зарості соняшників коло хати. Ще мить – і аркан здавив горло самому Андрійкові. Ноги підкосились, і він, немов уві сні, побачив себе, татарина над собою, а за його спиною свою неньку, яка вибігала з сіней, спрямовуючи на убивцю загострені, блискучі від повсякденної праці, вила. Страх за дітей додав їй рішучості, та не додав сили. Татрин із посмішкою дістав шаблю і щосили вдарив її в обличчя. У миле мамине обличчя, найліпше у цілім світі. Гаряча кров бризнула з розсічених вен, залила Андрієві очі...

Потім було три дні переходу через степи до Перекопа – воріт Криму. На четверту ніч Андрій зміг зняти пута із сириці, які щільно трималися на руках і ногах. Ящіркою поповз він у траві, але не в рятівні простори степу. Ні! У його пам'яті розпеченим залізом викарбувалася жорстока смерть найрідніших людей, і він нечутною тінню наближався до місця, де хрпів під кобеньком мурза Сулейман. Тепер Андрій уже знав ім'я вбивці його матері.

Обставини, які були такими неприхильними останніх три дні, на цей раз допомогли йому – Сулейман спав трохи далі від вогню. До того ж, звечора татари раді, що за ними немає погоні, а ногайські степи вже зовсім поряд, добряче залляли за комір якогось пійла зі смердючих козячих бурдюків. Андрій деякий час дивився в обличчя Сулейману, а потім висмикнув у нього з-за пояса ятаган і без жалю всадив гостре лезо у роками не миту шию.

Власна доля зовсім не цікавила хлопця, але вона все ще продовжувала бути прихильною до нього. Вона дала йому ще якусь мить, щоб встигнути перетяти пута Сулейманового коня і шугонати верхи у високу траву...

Далі була страшна гонитва. Перегони із самою смертю. Андрій загубив лік часу і татарським стрілам, що, мов град, сипалися навкруги. Але той пекельний вогонь, що його потім не раз бачили і друзі, і вороги, уже тоді запалав у його очах. І він утік від переслідувачів. Утік, щоб з'явитися через десять днів на Січі. З потрісканими, пошерхлими губами, палаючими від жару очима й довжелезною татарською стрілою, що пройшла крізь худеньке хлопчаче плече і яку вже несила було самому витягнути.

А він, Микита, чув оповідь цього маленького привида і здушував у горлі непрохані сльози – тільки напередодні дійшла чутка, кобзар приніс, що Петра Кульбабу, двох його синів, а з ними ще сотню козаків посаджено на палі у турецькому Синопі...

Микита ліг на спину, впершись поглядом у зоряне небо.

– Хоча не дурощі це, Максиме. Не дай, Боже, кому пережити те, що наш малий пережив. Він тепер ладен їм зубами горлянки дерти... Може, того й радіє.

– Думаєш?

– Не знаю. Природа мудра. Якби ми тримали близько до серця все, що «дарує» нам доля, божеволіли б... один за одним, що там казати!

Микита глибоко зітхнув. Андрій, що нарешті заспокоївся, викинувши до зірок вибух емоцій, сплигнув із коня й безсило впав на лежак зі скошеної трави. Його груди високо здіймалися, як у людини, що пробігла не менше версти.

– Набігався, як кіт у березні, – флегматично мовив Максим.

– Набігався! – відповів Андрій, не піднімаючи голови. Перед його очима зяяла чорна безодня з мірадами зірок. Степова безмісячна ніч осипала козаків незчисленними вогниками далеких світів.

– Дурний ти ще зовсім, Андрію, дарма що козак справний. Поводишся, наче хлопчисько. От, буває, під час бою дивлюся на тебе і не впізнаю. Там ти ніби дорослішаєш, – лїниво промовив Максим.

– А ти, Горбоносику, не дуже й вихваляйся. Дорослий, дорослий! А я на Січі довше за тебе!

– На два місяці! – пхикнув Максим. – Ото сказав!

– Микита он старший навіть за тебе, а мовчить! То я розумію – побратим!

– Та годі вам уже! Старший чи молодший... Я так думаю: як ти себе в скрутну хвилину покажеш, такий ти й побратим. У вас, я впевнений, тож це головне! – перервав суперечку Микита.

– Он уже скоро місяць вилізе, а ми ще на ногах. Може б то спати?

Андрій знову припалив люльку.

– Не хочу я. Коли вирушаємо? Вранці? – запитав у Микити.

– Напевне. Ось сонце зійде – і в дорогу. У тебе, бачу, шило в одному місці, тож тобі й на сніданок куліш варити.

– І зварю!

– Я давно на це чекав, – раптом озвався Максим. Він хвилину помовчав і додав: – На цей раз справа має бути надзвичайно великою. Після Цецори Осман спить і бачить Річ Посполиту своїм вілайетом. Сили у ляхів зовсім мало...

Максим мав рацію. У тисяча шістсот вісімнадцятому році до влади в імперії османів прийшов зовсім молодий іще султан Осман II. Незважаючи на свій юний вік – чотирнадцять років, він жорстоко відкинув зі свого шляху батька, султана Мустафу I, і посів за допомогою яничар трон Високої Порти.

З початком перебування на троні Османа II настали важкі часи для північного сусіда – Речі Посполитої. Султан іще навесні того самого 1618 року підписав мирну угоду з персидським шахом Аббасом, розв'язавши цим самим собі руки. Тепер нічого не заважало спрямувати погляд на Польщу. Взагалі Осман мав чіткі антипольські настрої, що їх посилювало хворобливе почуття власної виключності як великого завойовника. На цьому своєчасно зіграли численні придворні, кожен із яких мав у війні з Польщею власні інтереси...

Першими на широкі простори Ляхистану кинулись орди буджацьких татар на чолі з Кантемір-мурзою. За ними потягнулися кримчаки, що їх вів калга Девлет-Гірей. Звичайно, ці хижацькі набіги не могли залякати короля і Сейм, але вони спустошували надзвичайно великі території. Палала Брацлавщина, палало Поділля. Орди ясирників добігали до Дубна і Львова. Довгою вервечкою тяглися натовпи бранців, навіки зникаючи у нетрях Османської імперії.

Але не це було найстрашніше. За татарами пішла армада самого султана. Польща до останнього не сприймала всерйоз загрозу турецької навали, тож схаменулася лише напередодні Цецори. Невеличке селище у Молдавії стало місцем загибелі війська коронного гетьмана Жолкевського. Восени чорного для Речі Посполитої 1620 року Іскандер-паша наголову розбив кварцяне військо. До Стамбула в Семивежний замок Едікале поїхала вся військова верхівка на чолі з дубовою бочкою, що в ній було засолено голову самого коронного гетьмана. А на обрії вже поставала нова загроза – турки готувалися добити пораненого ворога.

Тим часом Варшава виглядала «цапа-відбувайла». Ним, як і у всі часи, стало козацтво. Чи не воно своїми морськими походами розбудило сплячого лева? Залишалося лише покарати винного. Проте цей винуватець, як виявилось, був тою гілкою, що на ній сиділа вся країна. Довелось іти на приниження гіпертрофованого шляхетського гонору й домовлятися з Бородавкою. Козацтво не підвело. Попри всі прогнози, залишки реєстрових полків, що zostалися після Роставицької комісії, вирушили на допомогу «батьківщині-матусі»...

– Так воно і йде, Микито. Здалеку: «Хлоп, пся крєв, лотр». А як припече за сідниці: «Рятуйте, пани-молодці, ойчизну». Я вже й не дивуюсь, але до болю образливо, коли

пригадую, як старий Сипаха розповідав про Наливайка: спочатку король універсали дарував, потім разом із полковником Лободою, суддею полковим Мазепою і київським сотником Кизимом у мідного вола кинув. Та спалив на повільному вогні. А Сейм йому руки цілував, мовляв, слово гонору, схизматикам дане, шеляга не варте. Такий їх гонор!

Микита підняв на Горбоноса очі:

– Так, Максиме, так! Гонор, як у блудниці. Але ти не гірше за мене знаєш, що мусимо йти. І підемо! І боронити будемо. Бо не ляхів боронимо, не ксьондзів їхніх нечестивих, а землю свою. Щоб такого не відбувалось, що Андрій змушений був пережити. Щоб слава козацька не вмирала!

– А я що, проти? Підемо... – Максим знову припалив люльку.

– За що ви? Не розумію. Там діло, там здобич, хіба не все одно, що коли було. Задумалися мені теж! Он, хай коні думають, у них голови великі, – почувся байдужий голос Кульбаби.

– Зате в тебе, як у дятла, – ні за що не болить, – без злості помітив Максим.

Надовго запанувала мовчанка. У багатті потріскував хмиз, неподалік паслися коні, час від часу форкаючи м'якими губами. Нарешті Микита підвівся і почав намошувати лежанку зі скошеної трави. Потім ліг і вкрився жупаном.

– Дасть Бог день, розберемося, – кинув і за мить уже хропів.

А нічний степ жив своїм життям. Він тріскотів, шелестів, стогнав і верещав. Незчисленні полчища цвіркунів, коників і цикад сповнювали ніч оглушливим дзвоном. Тріпотіли крилами напівсонні перепели, і щось діловито гляділи у заростях ховрашки. Десь зловісно сміявся пугач, виглядаючи своїми великими очима першу здобич. Перекочувались у травах важкі хвилі, пропускаючи диких свиней і благородного оленя. І над цим строкатим від міриад світлячків морем піднімався тонкий серпик місяця, чистий і блискучий, немов викупаний у прохолодних водах Дніпра-Борисфена. Роздивлявся свої володіння, заливаючи їх примарним сяйвом; зазирає в обличчя козаків, які безтурботно розкинулися серед сотень верст дикого степу і віддалися в обійми Морфея, як малі діти, що не турбуються невідомими проблемами прийдешнього дня.

Чорним шляхом

За кілька верст над просторами Дикого Поля можна було бачити хмару куряви, що стовпом піднімалася десь там, де пролягала ледве вловима змійка Чорного шляху...

Чорний шлях. Чорний-польський шлях. Шпаків шлях. Чорна-Іслах... Лише частина назв, що ними величали биту дорогу, яка, почавшись у глибині Польщі, проходила через Козніце, Пулаву, Маркушів, Люблін, Жовкву, Львів, тягнулася поблизу Умані на Торговицю через річку Синюху і звідси – у межі запорізьких вольностей. Життедайною артерією вона пролягла через річку Вільшанку, Кілтень, вздовж Малої Виськи, на Велику Виську, над верхів'ями Костоватої і Бобринця, а потім до самого гирла Ташлика і Бугу, де нарешті приєднувалася до шляху Караван-Іоль.

Сотні людей проїжджали шляхом з Польщі в Московію, у Туреччину, Крим і навпаки. Скрипіли велетенські вози, гарби і кантари, поважно ступали круторогі воли. Везли найрізноманітніші харчі, горілки, виноградні вина, сукна й шовки, селітру, залізо й свинець. Текло десятиліттями утверджене торгове життя...

І ось його порушила висушена серпневою посухою земля, яка, збившись у пил під копитами тисяч коней, піднялась у височінь і намагалася чорною ляпою порушити бездонну блакить неба.

Там ішло військо. Нескінченними лавами тягнулися козацькі полки, здалеку полохаючи звірину і торговий люд, що опинилися на їхньому шляху, одним виглядом тисяч озброєних вояків. За кілька миль попереду звертали у степ купецькі валки. Вірмени, жида, волохи, усі, хто знав лиху козацьку вдачу, несамовито цвѣохкали батогами і з лементом кидалися урозсип, рятуючи своє майно. А шляхом уже йшли, йшли, йшли козаки. Сотня за сотнею,

полк за полком. Укриті курявою і спітнілі, але веселі, зі збитими на потилицю червоноверхими шапками, під лісом списів, прапорців і хоругв. Гриміли музики, й сотні голосів виводили щось молодецьке і героїчне, як самі козаки:

А в неділейку поранейку
Збиралася громадойка,
Козацька порадойка.
Стали ради додавати,
Отколь Варни доставати
І всіх турків в ній забрати...

Іржали коні, скрипіли вози. Сонце плавилось у срібних деталях кінської зброї, начищених до блиску стволах мушкетів, у сотнях тисяч бляшок, гудзиків, чеканках порохівниць, золотих насічках шабельних рукояток і надітих поверх чобіт бронзових та срібних острогів. А над усім цим стуком, грюком і блиском гриміло далі:

...А в неділейку поранейку
Бігуть, пливуть човенками,
Поблискують весельцями.
Вдарили разом з самопалов,
Седми п'ядей од запалов,
Стали Варни доставати.
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
«Бодай, річко, не проквітла,
Що нас, турків, в себе взяла!»
Була Варна здавна славна –
Славніші козаченьки.

І рухалося далі могутнє військо. Нестримним кроком долало версту за верстою, линучи назустріч туркам, які десь там, на південному заході, мали зустріти їх у пекельному військовому привітанні.

Раптом повз козацькі ряди, порушуючи рівний неквапний рух, пролетів загін польської гусарії. Стрункі білолиці вояки, у блискучих панцирах, щиро оздоблених золотом шоломах, із червоними ратищами списів у руках, нещадно гнали породистих тонконогих коней, прикрашених багатими рондиками³. З'явившись із хвоста колони, вони стрімко чвалали до її голови, залишаючи позаду все нові підрозділи.

Через півгодини, минаючи відділи війська, гусари наблизилися до гурту багато вбраних старшин, що їхали на чолі війська. Молодий польський шляхтич, який очолював загін, стримав баского огиря і крикнув, не знаючи до кого звернутись:

– Маю лист до гетьмана Бородавки!

А до нього вже летіли три десятки комонних козаків з особистої охорони гетьмана. Спинилися щільною стіною перед здивованими поляками. Стояли спокійно, з ніг до голови оглядаючи прибулих.

– Хто такі будете? – у спокійному голосі козака вчувалася криця.

Поляк спалахнув.

– Я єстем хорунжий його величності, Марек Грабовський. На цю хвилю – посол його ясновельможності коронного гетьмана Кароля Ходкевича. Геть із дороги, лотри!

Він замовк і розгублено закліпав очима. Здавалося, що козаки не чули сказаного. Вони

³ Рондик – збруя бойового коня.

все ще похмуро позирали на поляків, не збираючись рухатися з місця. Грабовський не чув себе від люті, але не знав, що діяти.

– Ви не чули?! – ще раз гнівно зблиснув він очима. – У мене лист до гетьмана Бородавки.

– І чого ти, пане, особисто і твій гетьман Ходкевич разом із тобою хочуть від пана гетьмана?

– Але ж це образа! Свята Діво, я не подарую такої мови мерзенному хлопчу!!!

На козака крики Грабовського не справили ніякого враження. Він спокійно припалив люльку.

– Вибач, пане. Але я маю знати, кого допускаю до свого гетьмана... То що у вас? Я передам.

Грабовський вибухнув.

– О, стонадцять дзяблів! З дороги, лайдаку! Я мушу говорити з гетьманом, а не з його хлопами! – бризкаючи слиною, він вихопив шаблю.

Козаки не рухнулися з місця. Грабовський хвилину дивився в очі, що нагадували зрізи мушкетних стволів, після чого з лайкою закинув шаблю назад у піхви. На гомін обернувся кремезний старшина, на вигляд років п'ятдесяти, з різким, укритим зморшками обличчям, який їхав під розвернутим гетьманським штандартом. Він, узявши вбік, спрямував коня до посланців. Козаки, які щойно стояли непорушною стіною, без слів розступилися, даючи йому дорогу. Грабовський нервово стримував коня і невідривно дивився на новоприбулого.

– У мене немає хлопів, прошу пана. Тут скрізь вільне козацтво, тож козаки мають право знати, за якою справою турбують їхнього гетьмана, – пролунав низький і владний голос. – Я Яцько Бородавка, кажи, що маєш казати.

Грабовський трохи знітився і опустил очі. У голосі Бородавки він почув силу та крицеву волю.

– Лист від його ясновельможності! – мовив він, прокашлявшись.

Бородавка простягнув руку.

– Давай, – кинув коротко.

Грабовський розшпилив кілька гудзиків на оксамитовому каптані й видобув з-за пазухи сувій цупкого паперу. З ледь помітним поклоном простягнув гетьману. Бородавка недбало оглянув лист. Темний відтиск гербової печатки на сургучі. Сумнівів не було, на печатці герб Кароля Ходкевича. Мовчки зламав крихкий сургуч і заходився читати.

Ходкевич не писав нічого нового. Ті самі стримано ввічливі формули, ті самі побажання здоров'я і довгих років життя. За ними тон одразу мінявся й сухо інформувалося, що військо його королівської милості, у якому він має честь бути рейментарем, зосереджено біля Жванця і Браги. Активно будується міст для переходу через Дністер. Стурбовано цікавився місцем знаходження реєстрового козацького війська. Інтерес цей був викликаний тим, що з турецького табору приходили невітніші новини. Армія султана, до якої приєднався бейлербей⁴ Анатолії, уже переправилася через Дунай і форсованими маршами просувається у напрямку кордонів Речі Посполитої. Дуже скоро турки будуть на Поділлі. Наприкінці Ходкевич, відкинувши ввічливість і дипломатичні виверти, прямо наказував якнайшвидше приєднуватися козакам до його війська.

Бородавка звернув сувій і подав генеральному писареві, який сидів верхи поряд із ним. Холодним поглядом подивився на посланця.

– Пане...

– Грабовський! – підказав хорунжий.

– Пане Грабовський, дякую за листа. Можете вирушати у зворотному напрямку.

Бородавка повернув коня. Від здивування Грабовський розгублено закліпав очима.

– Але, прошу пана... Його ясновельможність очікує на вашу відповідь!

⁴ Бейлербей (тур.) – намісник султана у провінції.

Бородавка кілька хвилин дивився на річку військового обозу, що повільно пропливала повз них. Потім повернувся до Грабовського.

– Можеш передати Ходкевичу на словах: я співчуваю його важкому становищу. Але до того, поки він не ступить на землю Волощини, я козаків не приведу! Які матиму гарантії, що ляхи з турками за нашою спиною не домовляться?

– Слово гонору! – підскочив у сідлі Грабовський.

– Чиє?.. Якщо Османа бити задумали, треба у Волощині ставати, під Хотином. А якщо зраду для нас підготувати, то й на Поділлі краще було б... Ще скажи, що козацтво пошарпає волохів, щоб отоманину не служили. Воно їм на користь... А потому під Хотином і веселіше боронитися буде, коли у козака кишені не порожні... Все, можеш їхати!

Бородавка наздогнав голову колони і зайняв своє місце позаду хорунжого. Кілька хвилин він їхав мовчки, потім покликав джуру:

– Михайла Дорошенка до мене.

Джура повернув коня і розчинився між рядами козаків. Через кілька хвилин полковник Дорошенко під'їхав до гетьмана.

– Слухаю, батьку, – промовив він, стримуючи коня.

Бородавка озирнувся на полковника. Дужий чоловік років сорока. Багате вбрання, вороний кінь, що витанцьовував під вершником. Дорога шабля, оздоблена коштовностями. Він пам'ятав Михася Дорошенка й у гірші його часи.

– Хочу порадитися з тобою, Михаїле... Їдь поруч.

– Слухаю, батьку, – Дорошенко помітив за спокійним виразом обличчя гетьмана збуджений блиск очей.

– Знову були.

– Від ляхів?

– Так. Усе підганяють... Я відмовився йти у Жванець. Що скажеш?

Дорошенко відповів не відразу, але коли спрямував погляд на гетьмана, у ньому читалося напруження:

– Отже, до Хотина не йдемо?

– Я такого не говорив. Михаїле... Ми давно знайомі. Як вважаєш, нам потрібна ця війна?

– Вважаю, що потрібна. Крім того...

– Знаю, знаю... – нетерпляче перебив Бородавка, – митрополиту обіцяли, ляхам обіцяли... Не лежить душа! Відчуваю щось погане попереду...

Гетьман замовк. Дорошенко, не зважаючи на перервати мовчанку, їхав поруч. Через кілька хвилин Бородавка зітхнув.

– Добре! Забудь про моє запитання. З'єднаємося з Ходкевичем за Дністром. Що ляхи, що бусурмани – собаки! Можуть домовитися. Вкажуть Османові на нас: ось, мовляв, основні винуватці турецького походу на Польщу, і накинуться з різних боків. Ми тим і тим мов кістка у горлі... Турки нам морських походів не подарують, ляхи –

Наливайка та інших. А там уже мусять боронитися, там Волощина.

– Отже, зараз куди?

Бородавка притримав коня, що намагався перейти на рись.

– Думаю, волохів потрусити, припасу у війську обмаль. До речі, у тебе з цим як?

– Більш-менш. Тижнів на три має вистачити. В інших гірше. Он у лубенців – на тиждень.

– На тиждень! А їхній пан полковник, славний Адам Подгурський, чим думав, коли в похід збирався?

Дорошенко байдужно знизав плечима. Бородавка зітхнув.

– Не лежить у мене душа до цієї битви... Не вірю я їм. Хіба вже раз клялись у вічній дружбі? Продадуть, чує моє серце... Ще ці... полковник, тьху! Де твій обоз, в одного з другим?! Зовсім розперезались. Яцько добрий! От якби Сагайдака їм – миттю за такі збори голову б проломив!

- Чув за Сагайдачного, – озвався Дорошенко.
 Бородавка скосив на нього очі.
 – І що?
 – У Варшаві він був. Кажуть, король грамоти дав, завірив у підтримці.
 – Плювати я хотів на його грамоти! А головне, Жолкевський із Конєцпольським і Вишневецьким на них плювали. Шабля в груди – то їм найліпша грамота...
 – Я, батьку, тебе розумію.
 Бородавка подякував, хитнувши головою, потім запитав:
 – А ти, Михаїле, що думаєш? Добре ми зробили, що митрополита послухали?
 – Біс його знає. Я не думаю... Хоча каша там добра завариться, поб'ють людей...
 – Поб'ють! Кругом б'ють, було б за що! Може б то повернути, поки не пізно? –
 Бородавка запитливо подивився на полковника.
 – Як повернути?! – від здивування Дорошенко притримав коня.

– Жартую, – коротко кинув Бородавка. – Повертайся до свого полку, йдемо до Дністра, а далі на Молдавію до Сорок, Оргієва та Ясс.

Загін просувався, зберігаючи титлу. Місяць освітлював вершників, але їм ніби сам дивувався їхньому примарному вигляду. Кілька тисяч комонних привидів рухались у темряві степової ночі. На мордах коней білили ганчірки, які не давали тваринам виказувати себе голосом. Чувся лише шелест трави та неголосний брязкіт упряжі. Не блимали навіть вогники кресал над люльками курців.

З найближчої могили за цією дивовижною кавалькадою стежили дві пари уважних очей. Їхні власники супроводжували мовчазних вершників довгими поглядами, потім стрімкими ящірками кинулись униз по схилу. За хвилину вже стояли поряд із третім, який

тримав за поводи одразу трійку коней. Деякий час відсапувались.

– Біс його знає, Микито, – мовив нарешті один із пластунів, у якому неважко було впізнати запального Андрія Кульбабу. – Я не впевнений. Може, й вони, а може, й татари. Темно, як у ведмедя в... барлозі!

– Точно, – додав Горбоніс, – здається, що наші, але я теж не впевнений. Що будемо робити?

– Тут помислити треба, – розважливо сказав Микита.

– І що його мислити? Їдьмо за ними до ранку, там побачимо! – Андрій, як завжди, мислив прямо.

– То не діло, – похитав головою Микита, – до ранку далеко і невідомо, хто кого першим помітить. Дозор на найпершій могилі – і накриють мокрим рядном.

– А що, як... – оживився раптом Максим. – Треба їх стороною обійти, ось моя думка! Забіжимо наперед, там має бути дозор, якщо ні, легше буде утекти. Ну, як?

Микита почухав потилицю.

– Діло кажеш. Давай по конях!

Скочивши на коней, козаки погнали риссю, забираючи на південь від Чорного шляху. Одразу ж заховалися серед високої тирси, яка поступово перейшла у густі кущі верболозу. Дорога побігла вниз, ховаючись у глибокій балці, що на її дні дзюркотів неширокий струмочок, раз по раз зникаючи у непролазних хашах верб, кленів і диких груш.

Деякий час довелося витратити на водопій – стомлені довгою гонитвою коні потребували життєдайної вологи. Користуючись нагодою, набрали води й у свої баклаги. Через лічені хвилини продовжили подорож. На щастя, балка тяглася вздовж шляху на три чи чотири версти, тож швидко їхали, невидимі у чагарниках. Тут не потрібно було стерегтися бокових дозорів. Через годину минули зарості й опинилися у рівному степу. Ще деякий час їхали чвалом, а потім повернули до шляху. Біля битої дороги застигли, притиснувшись до коней.

– Одне слово, так! – тихо сказав Микита. – Якщо татари, летіть назад до балки, потім зустрінемося. Струмок, що в балці, бачили?

– Так.

– Він у Бобринець впадає. Там і чекати, усе ясно?

– Авжеж, – відповів Андрій. Максим лише хитнув головою на знак згоди.

Через хвилину на шляху почувся невиразний рух. До них наближались вершники передового дозору. Як і очікували, їх було з десяток. Незабаром дозорці підійшли зовсім близько.

– Ну, з Богом, – прошепотів Микита і, піднявшись над травною, голосно запугикав:

– Пугу, пугу, пугу!

Від несподіванки на шляху заметушилися. Хижа клацнули курки пістолів і заспівали леза шабель. Але за мить уже долетів відзив на старовинне козацьке гасло:

– Пугу, пугу!

Микита з полегшенням зітхнув і продовжив установлену часом формулу:

– Козак з лугу!

– А з якого лугу – чи з Великого, чи з Малого? – почув у відповідь.

– З Великого!

– Як з Великого, то йди до кола! Скільки вас там?

– Троє.

– Виїздіть на шлях!

Торкнули коней і виїхали на шлях перед дозорцями. Тепер сумнівів не могло бути – перед ними стояли запорожці. Друзі поховали зброю.

– Хто такі? – уже спокійно запитав старший.

– Переяславці, а ти що, Мисюро, не признаєш?

Опасистий Мисюра придивився.

– Непийпиво! – зрадів він. – Ну то з тобою Горбоніс та Кульбаба, можна й не гадати!

– Яким вітром?

– Попутним.

Мисюра повернувся до запорожців, що стали позаду.

– Поїхали, – а Микиту запитав:

– Ви з нами чи до коша?

– До коша. Треба кошовому показатися.

– Ну дивись, а то в нас, он, Конопля такі байки розповідає, з кульбаки впадеш!

– А! Ну, це він вміє! – протягнув Микита.

Не прощаючись, дозорці поїхали вперед, а Микита, Максим та Андрій залишилися чекати загін, що його перед цим обігнали. Спішившись, пустили коней на пашу – у дорозі доводилося використовувати кожен зручну для цього мить. Через чверть години вдалині з'явилися темні ряди війська. Небо стрімко сіріло, розмежовуючи день і ніч.

Попереду, за хорунжим із військовою хоругвою і бунчужним з бунчуком, верхи на буланому коні їхав кошовий отаман Семен Шило. Не старий ще, але з рано посивілими вусами, середнього зросту й сухорлявої статури. Навіть у ранішніх сутінках можна було помітити бронзовий загар, що вкривав відкрите, з правильними рисами, обличчя. Побачивши Микиту, кошовий махнув до нього рукою. Микита обернувся до друзів.

– Давайте, братчики, їдьте до курінного. Я зараз...

Він порівнявся з кошовим і поїхав поруч. З повагою мовчав, доки Шило сам не почав розмову.

– Хто з тобою, Микито? – запитав той після коротких привітань.

– Андрій Кульбаба та Максим Горбоніс.

– Де вас чорти носять?

– У степу були, полювали...

– Гармат що, не чули?

– Де ти їх у біса почувеш... Аж до Савур-могили добігли.

– Занесло ж вас! Я вже почав непокоїтися. Хвилон Беркут, курінний ваш, уже плечима знизує: нема Микити. Думав уже, що на татар напались.

– Не напались... Але набридло у курені воші бити, жиру наїдати. На волю тягне, у степи!.. А в мене як серце чуло. Покинув їх, повернувся на Базавлук, а там вас уже катма. Три дні наздоганяли.

Кошовий зітхнув.

– Ех, Микито, часом і сам би все покинув – та у плавні чи у степи... Та де там!

У голосі кошового Микита відчув сум. Вони як старі товариші були близькі один одному, і Микита, як ніхто інший, бачив у кошовому такого, як сам, лише відміченого довірою товариства за свої здібності, військовий талант і щастя.

– Розумію, – коротко кинув він.

– Знаєш, куди йдемо?

– Казали, у Хотин, на турків, а що і як...

– На них, на турків. Славна буде робота. Цей раз Осман зібрав усе, що міг.

– Багато?

– Щось із двісті п'ятдесят тисяч разом із татарами.

Микита здивовано підняв брови.

– Нічого собі!

– То ж бо й воно. А ляхи закрутилися! Ти би бачив, що на Раді у Сухій Діброві робилось. Я, як Собеського слухав, думав, що геть пташиного молока пообіцяє. І права тобі шляхетські, і реєстр у сорок тисяч. Нам, на Низу, це до одного місця, а реєстровці вуха розвішали! Але не всі. Бородавка, той молодець, як є, так в очі! І гонор їх десь подівся!

– Ти бачиш!

– А що будуть робити? Ще в середині липня вивідники доповідали, що у турків лише гармат двісті шістдесят! Турків сімдесят п'ять тисяч та арабів, черкесів, друзів з бедуїнами тридцять тисяч. А ще сорок сім тисяч болгар, греків та казна-кого. Яничар десять тисяч,

сипахів зо п'ять! Ти таку силу можеш уявити?

– Важно! – тільки й мовив Микита.

– Отож-то й воно! А Ходкевич, знаєш, скільки назбирав? Тридцять сім тисяч! Сміх! Та їм би Бородавці руки цілувати, який там уже гонор... А ще Джанібек-Гірей із Кантеміром тисяч п'ятдесят татар Османові приведуть!

– На Січі казали, що Сагайдачний у свою гру грає. До Варшави подався.

– Чув. Але то їхні справи. Наше діло слухати наказів гетьмана, а якого... Хоча я особисто вважаю, що булава в Яцька довго не затримається.

– Чому?

– Сагайдак йому не подарує минулорічної Ради, коли його скинули. Тоді Бородавка до цього руки доклав... А головне, ляхи! От хто зараз у козацькому війську керує після Роставиці. А вони Яцька не хочуть. Занадто вільно себе почуває. Їм Сагайдачний краще імпонує.

– Але Бородавка з голоти, його військо підтримує.

Кошовий посміхнувся самими очима.

– Це не Низ, Микито. Хоча звуться вони Військом Запорізьким, та... Там не так, як у нас. Там дещо інші вітри віють. І лях там вплив має, хоч на перший погляд і не видно.

Деякий час їхали мовчки. Навкруги вже блищав щирими росами світанок, а смужку неба позаду перекреслив багрянець нового сонячного дня. На бірюзових просторах неба не було ні хмарини.

– Гаразд, Микито, їдь до куреня. Та скажи там, щоби тихіше, матері їх лихо! Не запорожці ідуть, а баби на ярмарок.

Микита притримав коня і незабаром приєднався до переяславців. Знявши шапку, привітався з курінним, далі почув кілька привітань, махнув головою у відповідь. Перекинувся кількома словами з балакучим Товкачем і замовк. Тримав коня кроком серед інших комонних, мов і не було кількох останніх днів, а він уже досить давно отак подорожує серед своєї козацької родини.

З голови не йшла розмова з кошовим. Семен, здається, щиро зрадив йому. Розмовляв як з рівним. А хіба воно не так? І Микита пригадав, як ось такого самого літнього сонячного ранку, який відсунувся у часі вже на двадцять із лишком літ, стояли вони з Семеном біля Січової брами і глипали здивованими очима на пишне свято життя, що розкрилося перед ними після сотень верст диких безлюдних степів. Базавлук, тоді ще зовсім молодий, усе ще добудовувався. Власне, не сам острів, а фортеця, яка отримала його назву. Стукотіли сокири у передмісті, зводячи все нові й нові кузні, крамниці, млини, рудні, шинки і ще біс його знає що з потрібного козацькій столиці. Чорніли свіжою землею вали і подекуди ще не потемнів під дощами частокіл. А там, за ворітьми, навколо великого майдану, тиснулися довгі приземисті будівлі куренів, покриті дереном. Розписані веселими фарбами, дивилися вони у світ підсліпуватими блюдцями віконець. В одному місці розступалися, шанобливо посуваючись перед спорудами січової церкви, військової канцелярії і будинками старшини. І скрізь: на майдані, між куренями, на колодах, у траві і на гарматах перед пушкарнею – сиділи, стояли, ходили і лежали сотні запорожців.

Вони йшли поміж цими купами веселих людей, розкривши роти, і не знали, до кого підійти. Розглядали чубатих запорожців у різнобарвних каптанах, білих сорочках або й оголених, у самих лишень шароварах. Укритих бронзовим загаром, що підкреслював міцні вузли м'язів під шкірою. Усе було новим, усе заворожувало, а особливо зброя. Микита з дитинства мріяв про шаблю й пістолі, але бачив лише нудні молитовники. Батько був священиком і мав хоч невелику, але прибуткову парафію, яка дозволяла жити досить безбідно. Отже, таку саму долю готував і синові. Але не хотів її Микита! Ще тоді у вузьких дитячих грудях розправляла крила широка козацька душа...

Нарешті в одному з гуртів помітили двох смішних бурсаків у довгих, вкритих курявою підрясниках. Зі сміхом та жартами підкликали до діжки з пивом. Навколо неї зібралися десятка два захмелілих козаків.

– Хто такі? – посипалися запитання.

– Звідкіля прийшли?

Семен, що був сміливішим, виступив наперед.

– Родом із Переяслава. Вчилися ми в Терехтимирові, в бурсі. Але не хочемо в ряси. Хочемо слави козацької. А звати нас Семен Боднарук і Микита Попів.

– Прийміть до коша, – просто сказав Микита.

– О! – зареготали козаки. – Це діло скоре. В Бога віруєте? Православні?

Обидва ствердно замахали головами.

– Авжеж!

– Ну, то перехрестись, один із другим!

Бурсаки вправно захрестилися.

– Добре! А горілку п'єте?

Семен знизав плечима.

– Що ми, слабі, чи що?

– А пиво?

– Давай, наливай! – втратив терпець Микита.

Йому одразу ж подали чималеньке цеберце, повне янтарного, укритого шапкою білосніжної піни, пива. Микита взяв і миттю осушив його – з дороги сильно допікала спрага. Козаки схвально загули.

– Добре тягне!

– Воно й не дивно, є куди, тичка нівроку!

– Га-га-га! – знов залунало над майданом.

Микита зрозумів, як треба поводитися.

– А! Єті вас! Козаки мені! Пиво ложкою п'ють! Ану ще подавай, бач – з дороги! – він щосили вдарив шапкою, вибивши хмарку куряви з втоптаной землі.

Запорожці не стали сперечатись і черпнули ще одне цеберце, подавши другу кварту напою. Микита приклався й одним махом висушив і це. Одразу ж подали третє. Навкруги запанувала тиша, яка готова була вибухнути глузуванням над хвалькуватим бурсаком. Настав момент істини. Микита побачив спрямовані на себе погляди і зрозумів, що вирішується його доля. Як поставляться до нього козаки, так і сприйматимуть у майбутньому. Весело посміхнувшись, він перехилив «михайлика» і великими ковтками висушив його до дна.

І враз тишу, що панувала навколо діжки, розірвав дружний козацький регіт. Кожен по-своєму намагався показати захоплення людиною, яка одним духом випила три кварта пива. Хтось плескав по плечу вчорашнього бурсака, хтось підсовував шитий сріблом кисет із тютюном, а дехто й просто відважував жартівливі репліки. Нарешті сміх і гамір трохи вщухли. До Микити наблизився немолодий уже сивочубий запорожець, що його величезне черево могло вмістити, здавалось, цілу бочку.

– То, кажеш, ти Попів, ковінька твоїй матері? – примружившись, глянув він на Микиту.

– Так, а що? – придивився до козака Микита. – Хіба я вас знаю?

– Ще взнаєш! Я бачу, що ти не Попів, ти Непийпиво Микита! – і п'янений черевань знову зареготав. – Наш, товариство, щоби старому Підкові чарки не випити, як не наш! Ну що, малий, ще пива?

– Егей, чоловіче добрий! Май Бога в грудях! Я теж із дороги, не дай християнській душі пропасти. Піднеси й мені! У тебе он яке черево, туди й Чорне море влізе, а ще як Микита допоможе! – прийшов на допомогу товаришеві Семен.

Підкова повернувся і хвилину пильно дивився на Семена, потім поволі розплився в посмішці.

– Ну, цей за словом у кишеню не полізе! Шилом будеш, малий. Іч – Чорне море влізе... Теж наш хлопака, гострослов, туди твою так!..

Не минуло й трьох років, а Переяславський курінь уже добре знав козаків Непийпива й Шила. І ось тепер, після нескінченної вервечки боїв і походів, після Варни, Синопа і

Трапезунда, після Кафи й синіх вод Босфора, після смердючих боліт і непролазних лісів Московії, знову в дорозі. Тепер на Хотин. Обабіч, а також попереду і позаду мовчазні запорожці. А там, на чолі, Семен Шило – кошовий атаман...

Коли сонце піднялося вже досить високо, кошовий вирішив дати нарешті спочити стомленому добовим переходом війську. Спинилися в долині глибокої балки, що їх доволі багато під Корсунем. Після довгих вагань Семен Шило вирішив не заходити до міста і швидше наздоганяти Бородавку, що від нього один за одним прибували гінці із завданням дізнатися місцезнаходження запорожців. Гетьман волів якнайшвидше зібрати всі сили в один кулак – бажання цілком обґрунтоване. Тим безглуздішими виявилися деякі подальші події...

Опинившись у долині, козаки спішилися і діловито, без метушні та поспіху почали будувати навколо місця стоянки укріплений табір. Через лічені хвилини у досі безлюдному місці завирувало життя; підганялись у коло важкі вози, сковувалися колесо до колеса ланцюгами і застигали, найжачившись довгими дишлами, мов списками. У повітря піднялися перші димки і затріскотіли сухі гілки під гострими сокирами. Табором побігли заклопотані пошуками води й хмизу молодики. Червоні від жару кашовари сипали з мішків пшоно у велетенські мідні казани. Скоро над табором потяглися, лоскочучи ніздрі, апетитні пахощі кулішу.

Андрій Кульбаба зіскочив із коня й потягнувся, з насолодою вирівнявши стомлену спину. Після кількох днів несамовитої гонитви за кошем утома давалася визнаки. Проте він, приречено зітхнувши, вирішив спочатку зайнятися конем. Розторочив ремені, зняв червоний сап'яновий сак із різноманітними пожитками. Зваживши на руці, кинув його поряд із ратищем і мушкетом. Потім відв'язав потебенки і разом із дорогою турецькою кульбакою поклав на землю. Зірвав добрячий жмут сухої трави і почав ретельно витирати ним коневі боки. Кінь голосно хрумкотів пшеницею з навішеної на морду полотняної торби. Зайнятий роботою, Андрій не відразу почув, як хтось підійшов. Почувши, озирнувся. За спиною стояв Горбоніс. Неквапно посмоктавав люльку та позирав на зайнятого роботою Кульбабу.

Андрій кинув мокру солому і заходився витирати руки ганчіркою.

– Що скажеш? – запитав він у Максима.

– А що казати?

– Новини які? Ти ж завжди все перший знаєш.

Горбоніс хвилину помовчав. Потім витрусив із люльки попіл і заховав її у шапку.

– На сніданок братко⁵ з салом. Та ще хлопці козу вполювали, кашовари білюють. Ось і всі новини. Після сніданку до обіду задамо хропака, а там і в дорогу.

– Куди ми так летимо?! – обурився Андрій. – Я, здається, два дні проспав би. Коні втомлені!

– То не відаю. Наказ кошового. Кажуть, турки вже зовсім поряд, а військ у них... Як зірок на небі!

– Як зірок на небі! – насмішкувато протягнув Андрій. – То добре, буде чим поживитися. Вмолотимо хліба козацького, га?! – він весело підморгнув Максимові.

– Атож. Ну, тобі все ніпочому.

– А тобі хіба ні? Чи хто чекає?

– Так, як тебе.

Андрій глузливо похитав головою:

– Ой, ой, ой! Куди хоче – туди скаче, ніхто за ним не заплаче... А полька?

– Яка полька?

– Відомо яка! Кам'янецька!

Максим пригадав.

– А... ось ти про що. Яка ж вона моя? Так... у неї, здається, чоловік є, не яка-небудь

⁵ Братко – пшенична каша з пшеничним тістом.

сірома.

– Судячи по ридвану, що ним вона тебе привезла, шляхтич він не з останніх.

– Тобі що до того?!

– Ну, ну, Горбоносику, – засміявся Кульбаба, – так ураз і спалахнув. А я бачив, як вона на тебе дивилася тоді під Кам'янцем. Та й ти, поранений герой, не дуже поспішав до товариства. Щось зо два дні добирався. А може, десь і пригріла пані Юстися тебе у стіжку?

– Може, й пригріла, тобі що?! – спалахнув ще більше Максим, наступаючи на Андрія. У того з обличчя пропала глузлива посмішка. Він на кілька кроків позадкував і, знаючи вдачу Максима, про всяк випадок узявся за руків'я шаблі.

Однак Максим уже перегорів. Він зупинився і про щось замислився.

– От навіжений! – похитав головою Кульбаба. – Та йди ти під три чорти, разом зі своєю бабою!

– Зачекай! – Максим вхопив Кульбабу двома руками за плечі і заглянув йому в очі. – Як ти казав її звать?

– Юстисею, – знизав плечима Андрій, – здається, Грабовська. Ти що, не пам'ятаєш?

– Та я... я взагалі мало що пам'ятаю... Юстися Грабовська... Добре! Не тримай на мене зла, братику, щось найшло!

– Та йди ти! – відмахнувся Андрій. – А що, так запала?

Але Максим уже прямував до кабиці.

– Давай, доганяй, без сніданку залишишся.

Кульбаба замислився. Що його так збентежило? Утім, знаючи Горбоноса майже сім років, Андрій уже звик до його дивного характеру. Зазвичай спокійний та розсудливий, Максим міг вибухнути раптовим і нестримним гнівом, коли вважав, що зачеплено його гідність та особисту свободу. Це був один із тих буйних типажів, що ними у всі часи славилася Запоріжжя. Сильний у роботі, мужній у бою і безтурботно-веселий під час гулянки, він завжди був готовий прийти на допомогу товаришеві. Але мав Горбоніс і такі риси, що щиро дивували Андрія. Як ось тепер. Далася йому та полька. Рік назад допомогла, рани перев'язала та переховала до часу... Подумаєш! «Що вони з тими бабами... потрібні вони? А питаєш навіщо, – потилицю чухають, – уголос метикував Кульбаба, прямуючи до гурту навколо кабиці. – Ще насміхається: молодий, дурний... а сам? Тьху!»

Шатри султанського конаку швидше нагадували велике квітуче місто, ніж похідний військовий табір. Яскравою гамою кольорів розкинулися вони на пагорбі, оточені величезним військом. Здіймалися шиті золотом верхи десятків султанських приймалень, їдалень, почивалень і читалень. Окремо височіли оточені цілими хмарами напівпрозорого шовку споруди гарему з його різноманітними шатрами, наметами і наметиками. А далі шатер султанського шевця, султанського кравця, султанського стрем'яного. Шатер головного астролога падишаха, шатер хранителя шуби й чалми падишаха, шатри хранителів папуги та солов'я падишаха. І все це у шовках, найбагатшій парчі, білосніжних бавовняних тканинах. А разом із тим золото, золото, золото... Золото у вишивках, золото у прикрасах чарівних мешканок гарему, золото в обладунках особистої варті падишаха й золото у кишнях, гаманах і скринях сотень придворних і різнобарвних попихачів.

Навколо султанського селямлику⁶ все потопало в зелених заростях найдивовижніших рослин, які колись були обережно видобуті з різних тропічних лісів і оселилися в коштовних горщиках для того, щоби радувати око володаря землі й неба. А в цьому казковому лісі лунали неземні мелодії, доповнюючи картину едемського саду в уяві юного падишаха. Найвправніші майстри мелодії, зібрані з різних куточків імперії, намагалися кожним рухом, кожним подихом слугувати насолодою своєму володареві. На передгір'я Буковини опустилася чарівна казка.

А втім, уже на відстані версти від конака можна було бачити зовсім іншу картину. Там,

⁶ Селямлик – чоловіча половина будинку в мусульман.

за таборами пихатих сипахів і яничар, за конаками арабських шейхів і численних бейлербеїв, за незчисленими обозами й караванами, які містили розкіш для сильних світу цього, там сиділи напівголі діти пустелі. Дикі мешканці кавказьких гір, зарослі, як казкові джини, вони гризли з кісток сире м'ясо і перемовлялися гортанними, як гуркіт каменепадку, голосами; загорнуті з ніг до голови у лахміття бедуїни; друзи, що їхньою зброєю були лише кії та первісні луки з отруйними стрілами. Біля них тулилися табори чорнявих, як смола, бородатих греків та болгар. Сумно дивилися їхні мешканці назад, туди, де за смугою серпанку ховалися їхні домівки, поневолені турецькою навалою. Зломлені та сплюндровані імперією османів, вони самі йшли плундрувати землі братів-християн. Йшли з важким серцем, під загрозою смерті у разі непокори, але потайки думаючи лише про втечу. Всі ці люди склали добру третину армії Османа II і, незважаючи на велику свою кількість, швидше заважали планам султана, ніж допомагали їх здійсненню.

Але сімнадцятирічний володар трьох континентів їх не бачив і не хотів бачити. Переповнений передчуттям слави завойовника Ляхистану, він повертався з ранкової прогулянки, вправною рукою притримуючи повід білого жеребця. Позаду, пустивши коней інохіддю, виїжджали кілька десятків вельмож, які були допущені супроводжувати падишаха під час прогулянки.

Наблизившись до свого шатра, Осман зупинився, очікуючи, доки підбіжить темношкірий стремений. Той стрімко наблизився і завмер, підставивши спину під ногу падишаха. Осман недбало кинув повід стайничому і скочив взутою у шитий перлами папуч ногою на спину, а звідти на землю. На мить обдарував поглядом зігнутого в поклони великого візира.

– Слухаю тебе, Гусейн-пашо.

Гусейн-паша розігнувся і, улесливо посміхаючись, задріботів поруч.

– Маю добрі новини, о володарю правовірних.

– Які?

– Цієї ночі до твоїх могутніх військ приєдналася решта загонів бейлербеїв Діярбакира та Сіваса. Крім того, є відомості від твого вірного слуги Джанібек-Гірея. Він доповідає, що вже увійшов у Молдавію і поспішає з'єднатися з твоїми непереможними воїнами.

– Добре, візирю. Але це вже не суттєво. Ляхистан не має чим нас зустрічати. Перед нами жалюгідна купка гяурів, які не сплять мене ні на день.

– О, це так, рука пророка, хай Аллах продовжить твої дні. Але...

– Що означає «але»? – зневажливо подивився на Гусейна султан.

– До Ходкевича підходять козаки...

– Хіба це має значення для моїх вояків? Ми змемо мерзенних грабіжників, як воля Аллаха змітає невірних, перетворюючи їх на прах.

– Я не маю сумнівів у цьому, володарю. Однак хотів би попередити, що вони досвідчені воїни...

– Не розумію тебе, Гусейн-пашо, – різко перебив візиря Осман, – ти ділишся зі мною власним страхом?

– О, ні!

– Як ні, то я волів би не чути таких речей. Воїни мають вірити у свою силу. І віру цю повинен вселяти в них ти! То цим і займайся. Щоби розвіяти твої страхи, оголосити у війську від мого імені: за кожен голову козака я платитиму по п'ятдесят золотих. – Осман засміявся власній вигадці. – От тоді й побачимо, як довго носитимуть гяури свої непотрібні голови!

– Мудрість падишаха нескінченна, як плин часу! – зігнувся в черговому поклони Гусейн-паша. У напівприкритих повіками очах він ховав образу, що виникла після звинувачень у браку хоробрості. – Я готовий віддати життя за тебе, о володарю!

– Поки залиши його. Що ще?

– Нічого гідного твоїх вух, сонцесяйний. Деякі труднощі, які виникли у війську, ми, слуги твої, владнали владою, дарованою нам тобою.

– Які ще труднощі?

– О, дрібниці. Були сутички між болгарами й черкесами. Ці нікчемні тварюки посміли порушувати єдність у війську. Їх покарано.

– Так! Не зрозумів! Розповідай!

– Черкеси накинулися на болгар за те, що ті не послухали муедзина і не пішли до намазу. В сутичці загинуло півтори сотні аскерів.

– Шайтан! Чому я дізнаюся про все останній? Ви владнали все?

– Падишах може не турбуватися. З тих загонів страчено кожного десятого. Решті призначено по п'ятдесят ударів батоном. Я думаю, це їх заспокоїть.

– Гяури! Вони сміють порушувати спокій у війську! Шайтан!

– Якщо падишах послухає ради раба свого, я радив би не звертати на це уваги. Ми пошлемо невірних у перших рядах, коли почнеться бойовище. На їхніх спинах славні воїни ісламу отримають безкровну перемогу.

– Гаразд. Вели подавати сніданок, – Осман відкинув запону шатра над блискучими золотими сходишками.

Опівдні другого дня, після нетривалої стоянки, низові запорожці почали наздоганяти ар'єргард гетьманського війська. Спочатку передовий дозор, який їхав на три версти перед основними силами, а через якийсь час і сам Семен Шило побачили хмару куряви, що завжди переслідувала рух великого війська. Бородавка вже знав, що їх наздоганяє Шило, і трохи уповільнив рух полків, даючи можливість з'єднатися якомога раніше.

Місцевість по обидва боки шляху вже змінилась, і тепер широкі, не торкані плугом степи, подекуди розрізані рубцями байраків і балок, дали місце пагорбам та долинам. На пагорбах тяглися темні смужки лісів, що до них, підстеливши під себе жовті простирадла хлібних нив, тулилися мальовничі села й хутори. У долинах синіли блакитні очі ставків. У їхніх спокійних водах плюскалися срібні боки карасів, жовтіли квітучі водорості й гули цілі хмари болотної комахні. Подекуди береги ставків розташовувались біля самого шляху, опоясуючи биту дорогу довгими стеблами очеретів, серед яких дзвенів різноголосий жаб'ячий спів. Наблизившись до обозу останнього полку, Шило передав командування осавулові, а сам у супроводі двох джур погнав коня чвалом, наздоганяючи гетьмана Бородавку. Чвалати, минаючи порядки полків, довелося досить довго. Нарешті попереду крізь ліс козацьких списів заблищала срібна куля на верхів'ї гетьманського бунчука. Бородавка про щось жваво розмовляв із генеральним осавулом Тарасом Ганжою.

Гетьманські охоронці лише кинули на кошового насторожені погляди та одразу ж пропустили привітавшись. Семен Шило знав особисто майже кожного з них. Наблизившись до Бородавки, він зняв шапку.

– Чолом тобі, батьку козацький! Приймай у товариство!

Бородавка обернувся. На його похмурому чолі лежала глибокими зморшками заклопотаність. Побачивши запорізького кошового, гетьман щиро зрадів.

– А! Семене! Ну, здоров був, чортяко низовий! – дві міцні долоні зустрілись у дружньому потиску. – Зачекалися, зачекалися. Де ж твої соколи?

– У хвості, як завжди.

– Ну, ти на себе намовляєш: «у хвості, як завжди!» Може, на марші й у хвості, зате у бою перші. От що головне!

– Що є, то є. Рвуться мої пани-молодці до роботи, не спиниш. У степах та плавнях жодного голодранця не залишилось, усе до війська. Ще три дні на Чорному шляху наздоганяли.

– По хліб козацький?

– Не без цього.

– Що ж, і його треба... Ну, розповідай, скільки людей привів, яких, як споряджені, скільки припасу.

– Ти нас знаєш, батьку. Споряджені добре, як-от: спис, мушкет, чотири пістони, шабля

або келеп. Куші⁷ та луки тільки в новиків⁸. Є по п'ять фунтів пороху на козака, куль, свинцю вдосталь.

– Армата яка?

– От армата не дуже. Усього п'ять гармат, одна бастардова кольобрина⁹ й чотири серпентини.¹⁰

– Не густо.

– Не густо... зате зарядів до них маємо вдосталь. От такі справи... А всіх нас шість тисяч. Решта в море пішли, я писав тобі у листі.

– Пам'ятаю, – Бородавка дещо спохмурнів.

Кілька хвилин мовчки позирав на дорогу поглядом стомлених очей з-під дорогої бобрової шапки, увінчаної самоцвітами і султаном із павичевого пір'я. Якоїсь миті Шило здалось, що гетьман поривався щось сказати. Він поводив себе як людина, котра має прийняти важливе рішення і не впевнена в його слушності. Нарешті вимовив:

– У мене вже кілька разів були послы від Ходкевича. Усе підганяє, лемко клятий. А в обозі припасів катма. У тебе як із цим?

– На місяць є провіанту. Гірше з сіном та з вівсом, але доки літо, коні пашу мають.

– Доки літо! Готуйся, Семене, до війни довгої. Отоманин великою силою пре. Тож треба подумати про запаси. Одне слово, йдемо спочатку в Молдавію, потрусимо волошина... Ти як на це?

Шило поважно схилив голову.

– Січ завжди жила за звичаєм, що його залишено від діда-прадіда, – мовив він неголосно, але чітко. – І цей звичай говорить, що запорожці мусять у всьому слухатися гетьмана українського, якщо це не супротив Святого Письма. Тож веди нас туди, куди твоя милість вважає за потрібне. А ми... ми збройною рукою будемо слугувати тобі й вірі православній.

Бородавка уважно подивився на кошового. Ні. Цей ні. Не з тих круків, які кружляють над ним, очікують, коли впаде без сил. З ним можна бути відвертим.

– Дякую, Семене. Шість тисяч – це добре... дуже добре. Який настрої?

– Як завжди.

Бородавка засміявся розкотистим сміхом:

– Дурне питаю! Козаки сплять і бачать, як би це бусурману в горлянку вчепитися... Я все за своє думаю, – він раптом став серйозним.

– Різне чую останнім часом. Усе різне, та одним миром мащене... Одними нитками шите. І у відданості присягаються. Ні! Тобі я вірю. Варшава мною не задоволена! Чуєш?! Варшава! Ніби я нею задоволений. Сигізмунд, крулев'ята... всі! Сплять і бачать, як мене з дороги скинути. А все того, що руки їм не цілую, як декотрі. Розумієш, кого маю на увазі?

– Розумію, – відповів Шило.

– Сагайдачний... Цей ляхам пасує, як ніхто інший. Слухняний. Думаєш, чого він у Варшаві?

– Але це було вирішено на Раді...

– Ну, звичайно. Рада... Рада вирішила. Півтора року тому ця Рада ледве не стратила

⁷ Куша – зброя, що має форму лука для метання стріл.

⁸ Новик, або молодик – так козаки називали людей, які недавно пристали до війська й ще не зовсім опанували військову справу.

⁹ Бастардова кольобрина – польова довгоствольна гармата, калібру 10 см.

¹⁰ Серпентина – залізна гармата довжиною 1,6–1,9 м, калібру 5–11 см. Назву отримала від прикрас на стволі у формі переплетених змії.

цього розумника. Що вона скаже наступного разу?

Семен Шило мовчав. Йому було цілком зрозуміле те, що мав на увазі гетьман. Бородавка не влаштовував поляків. Надто він непостійний і ворожий у ставленні до них. Надто неслухняний. Надто низького роду. Сейму потрібний другий. Більш лояльний, більш слухняний. І тепер, коли поїхав до Варшави Сагайдачний, який діяв на Яцька Неродича-Бородавку, як червона ганчірка на бика, він ще чіткіше відчув на шиї залізні лещата. Розумів-бо: ляхи мають на меті домовитися з козаками, перескочивши через його голову. Крім того, Сагайдачний гетьманував і до Бородавки. Справно тримав він гетьманську булаву й був відомий серед козаків як талановитий полководець. Тривожним дзвінком пролунало й те, як саме відїхав Сагайдачний до короля, – Бородавка взнав про це серед останніх. Конашевич вів за його спиною гру, і її значення, на жаль, було занадто недвозначним...

– Добре, Семене, – промовив гетьман після паузи. – Дякую за твої слова. Я ж зі свого боку намагатимуся підтримати вашу довіру... Ох, непросто стало жити, ох, непросто! Часом кинув би все, і до вас, на Низ, як колись! А ти пам'ятаєш?..

Бородавка обірвав мову на півслові, помітивши, що до них наближається генеральний осавул. Ганжа порівнявся з гетьманським конем і поїхав мовчки, кинувши багатозначний погляд на кошового. Семен Шило поспішив відкланятися. Він стрімко повернув коня й помчав у хвіст валки. Сорокадвохтисячне козацьке військо, поглинаючи версту за верстою, стрімко наближалось до кордонів Волощини.

У Волощині

Спекотне літо тисяча шістсот двадцять першого року догоряло жаринками останніх серпневих днів, коли Бородавка на чолі різнобарвної армії реєстрових, охочекомонних та запорізьких козаків ступив на багатостраждальну землю Молдавії. Сплондрована численними набігами хижих сусідів, серед яких не впускала свого й Волощина, вимотана боротьбою за трон господаря, нарешті мусила вона прийняти протекцію імперії Османів, а від того й васальну залежність від лідера ісламського світу. Цей вимушений крок захистив од татар, але роздратував козацтво, яке ставило понад усе боротьбу з бусурманами й захист православної віри. Тож тепер, коли країна здригнулася під ударами тисяч копит української армії, серед її мешканців почалася тиха паніка, яка переростала у дикий жах з наближенням козаків. Шляхи між селами й містечками заповнили юрби біженців. Люди, зібравши нехитрі пожитки, ішли світ за очі. Гнали череди худих корів та заліплених реп'яхами овець. Сумно зітхали, поглядаючи назад. Туди, де вже підіймалися чорнильними ляпами у блакитну височінь дими десятків пожеж.

А козаки, доволі погулявши на околицях Сорок та Оргієва, рушили до столиці господаря Волощини – міста Ясси.

Ясси завмерли. Городяни, покидаючи напризволяще роками нажите добро, тікали світ за очі. Рятували життя серед безмежних лісів Буковини, переховувалися, мов дикі звірі, у карпатських передгір'ях.

У палаці господаря Томша піднявся справжній переполох. Поширилися страшні чутки, що козаки під самими міськими мурами захопили сторожу господаря – сотню гайдуків замкової гвардії. У надвірної челяді стигла в жилах кров, коли вони чули подробиці страшної втрати гвардійців. Козаки нібито замордували їх, розлютившись, що між ними немає господаря.

Сам Томша, зблідлий від переляку, бігав кімнатами одягнутий в оторочений горностаями кунтуш і нижню білизну. Верескливим голосом гукав на челядь:

– Коней, боягузи! О Матір Божа, сідлайте коней! – дзвеніли під розмальованою стелею тремтячі слова. – Я негайно вирушаю до султана... до султана!

Через годину валка змилених коней уже мчала, цокотіла підковами по бруківках осиротілої столиці. Швидко набираючи рисі, повернула до східних воріт і, вирвавшись на

простір, почвалала під крило могутнього сюзерена. Томша, поставлений на престол повелінням султана, мчав шукати захисту в свого володаря.

А ближче до вечора Бородавка став табором, підійшовши впритул до міста. І хоча залоги в Яссах майже не залишилося, він відкинув думку про штурм. Причиною тому стали чергові послы Ходкевича. Вони нарешті доповіли, що королівське військо переправилося через Дністер і почало займати позиції, маючи в тилу Хотинський замок.

Сонце сховалося за мурами Ясс, коли козаки, добре повечерявши, покотом розляглися навколо вогнищ. Слухали кобзарів і ліниво перемовлялися.

Переяславський курінь не був винятком. На возах і під возами, на копицях запашного сіна, на овечих кожухах і просто на землі лежали запорожці, даючи натруженому за день тілу жаданий відпочинок. Байдуже позирали на двох танцюристів, які, затявшись, били присяди навколо кабиці. Не звертаючи уваги на струмки поту, що збігали обличчям, хизувались один перед одним у шаленому ритмі гопака.

Горбоніс із посмішкою на устах спостерігав за танцюристами. Один із них, звичайно, Кульбаба, усе ще гатив срібними підковами, збиваючи із землі куряву, тоді як другий, низькорослий сухорлявий Товкач, махнув рукою і впав на землю біля гурту глядачів.

– А на біса... Не годен! – задихаючись, кинув він і заходився витирати шапкою спітніле обличчя.

– Слабак! – вигукнув Андрій і пішов у присядах виписувати чергове коло навколо кабиці. Майстерно витанцьовував у такт веселим переливам сопілки.

– У нашого малого шило нижче спини. Куди тому Товкачу? – почув Максим поряд голос Микити.

– Еге ж, – кинув не повертаючись.

– А таки добрий козак! Ех, діти, діти! Ото б і я старі кістки розім'яв, та куди там... Та ти вже сядь, Андрійку, відпочинь трохи... – це вже старий сивовусий Сипаха подав свій скрипучий голос.

Максим пригадав давню історію, що її чув колись про дивне прізвисько старого запорожця.

Було це в одному з морських походів. Чи то за гетьманування Ружинського, чи то когось іншого, цього вже, напевне, й сам Сипаха не пам'ятав.

Тоді, зібравшись докупити після страшного шторму, кілька десятків уцілілих чайок пристали до турецького берега. Велике селище, що потопало в зелені апельсинових садів, притягувало морських вовків мармуровим блиском мечеті та багатих будинків. Козаки поспіхом, але не створюючи галасу, висадилися на скелястий берег. Мовчки перевірили зброю і рушили до селища. Біля човнів, як завжди, залишили лише варту – по два козаки з байдака та ще десяток молодиків. Невдовзі серед мирної зелені садів та солодких пташиних співів, роздираючи навіпіл картину едемського саду, залунали постріли. Почулися несамовиті жіночі крики й потріскування вогню – жорстокі супутники раптових запорізьких набігів.

Різанина і грабунок ішли повним ходом, коли враз до чайок із-поміж скель вилетів загін сипахів. Турків було близько двох сотень. Швидко порохували вони човни і миттєво зорієнтувалися в обставинах. Судячи з кількості байдаків, козаків було понад тисячу, тож вступати з ним у бій означало б вірну смерть.

І сипахи вирішили діяти іншим чином. Наставивши наперед себе списи, кинулися на охоронців у човнах, і через хвилину все скінчилося. Далася взнаки раптовість і чисельна перевага. Запорожці навіть не встигли дорожче продати свої життя – один за одним попадали, обливаючись гарячою кров'ю.

Серед інших упав підкошеним і молодик Трохим Коваленко: один із сипахів замахнувся гострою шаблею. Але молодикові всміхнулася вередлива фортуна. На мізерну мить раніше вдалося дістати Трохиму рятівного пістоля. Гримнув постріл, єдиний у цій сутичці, і туркові у груди вдарив розпечений метал. І хоча невтомне лезо вже співало, розсікаючи повітря, летіло до незахищеної шиї, рука схיбила і вістря лише черкнуло по

шкірі голої голови. Бризнула кров – і Трохим полетів долілиць. На якусь мить знепритомнів.

Коли пам'ять повернулася, Трохим побачив у човнах турків, що перевдягались у козацький одяг. Тонким звірячим чуттям він відчув те, що мало відбутися далі: переобтяжені здобичню запорожці, коли повернуться з набігу, мають потрапити у добре підготовлену пастку. Півтори сотні сипахів засіли на скелястому карнизі над ущелиною, що вела до моря і човнів. Ще півсотні яничарок¹¹ очікували свого часу над обв'язаними очеретом бортами чайок. Неподалік двоє аскерів заганяли коней за нагромаджені над берегом валуни.

Трохим, мов змія, проліз між кам'яними розпадами і скотився в ущелину, яка приховувала турецьких коней. У розпеченому мозку стукотіла лише одна думка: будь-що попередити! Як завгодно дати знати!.. А через хвилину, заколовши ножом обох турків, він похапцем здирав із них дорогий одяг і натягував на себе закривавлені шаровари, халат та чалму. Залишалося проскочити під прицілом двохсот рушниць, що нюхали повітря лише в трьох десятках кроків від єдиного місця, де скелі розступались і вели до селища. Над селищем уже добре розрізнялися дими пожеж. Не вагаючись, Трохим ударив коня і помчав.

– Гой-є! Правовірні! О, горе на ваші нещасні голови! Не там ворог, звідки ви очікуєте його появи! Гяури обійшли нас! Рятуйте себе, о сини Магомета! – залентував він турецькою мовою, що її вивчив іще з дитинства, перебуваючи у неволі.

Коли турки зрозуміли, що їх ошукано, було вже пізно. Запорожці, кинувшись червоною хвилею, знесли засідку й до ноги вирізали загін. Жоден із бундючних сипахів не уникнув кривавих поминок по сорока двох братчиках, що полягли біля човнів. І все це завдяки одному лише Трохимові Коваленку, котрий вистояв там, де не змогли вистояти й досвідчені козаки. Тож на зворотному шляху прямо в козацькій чайці його прийняли у товариство і за давнім звичаєм охрестили... Сипахою! До сліз регочучи, запорожці згадували наполоханий вираз на заюшеному кров'ю обличчі під величезною чалмою...

Нарешті Андрій безсило опустився на землю і, відсапуючись, прислухався до теревенів Сипахи.

– ...А я гульк – татарка за каменем сидить! Молодесенька! – Сипаха мрійливо закотив банькаті очі. – Гарнесенька!

– І що, діду, закохалися? – одразу ж під'юдив Кульбаба.

– Та ні, бісів сину. Я її шаблюкою...

– Тю... І навіщо б воно?

– Вона з пістоля у мене цілилася. Так ось!

– Ти диви! – Андрій удавано здивувався.

– Бісова баба, – зітхнувши, додав старий.

– Ось тобі й маєш! – не вгавав Кульбаба. – І не жаль було?

Сипаха замислився, згадуючи минулі часи, потім іще раз зітхнув.

– Чому ж не жаль... Воно ж баба, дарма, що бусурманка, – старий посмоктав люльку. – Але сказати, дітки, по правді, баби – то від диявола! Скількох козаків вони зіпсували, ой-ой-ой! Скількох лицарів віри святої занапали! То хіба люципер, ворог людський, знає... Глянеш, бува, – Сипаха показав обличчям, як він «бува, дивився», – був козак – і нема. Уже в гречкосії, баболубе, на паланку. А ото товариство січове вже й покинув. А хіба воно життя – біля баби за плахту триматися? Сам бабою зробишся, їй-бо!

Андрій жваво підморгнув Максимові і панібратськи поклав Сипахові на плече руку.

– Ну, ви, діду, переборщили. Багато ж славних молодців і серед гніздюків. Хоча, звичайно, не таких, як оце ми з вами!

Сипаха струснув із плеча Андрієву руку.

– Хто це ми? Цуценья ти нерозумне! Тьху! Ти скільки хліба козацького з'їв? – бурчав він без злості на Андрія. – Був би Петро живий, скуштував би ти не раз його батого. Батько твій

¹¹ Яничарка – рушниця.

порядок любив...

– А таки ні! – вихопився раптом Товкач. – Без баби теж не можна. От прийдеш із війни, а вже воно і хата, і в хаті. Та на столі. А як пригорнеться... Ех! Та й сини ростуть, у Січ-матінку поповнення. Аякже?

– І гречка! – у тон йому замахав головою Андрій.

– Та йди ти!

Максим не втримався.

– А от ви, діду, хоч і старші, хоч і більше бачили, а я з вами тут не згоден! – сказав він до Сипахи.

– Так, діду! Запричитали: баба – погано, баба до біди доведе! А нам одна Горбоносика...

– Зачекай!

Андрій ураз замовк, почувши, що Горбоніс знову заводиться.

– Так-от. Були ми торік у Кам'янці. Від волохів із листом до кошового повертали, – почав розповідь Максим. – Пам'ятаєте?

– Звичайно, пам'ятаю. Десь із місяць вас на Січі не було.

– Ну, от. Була в мене, одне слово, сутичка там із двома ляхами. Біля шинку. Не сподобалося панам, що запорожець перед ними шапку не ламає. Ну, звичайно, довго не говорили, пішло на шаблі. З першим я впорався досить швидко, зате другий виявився добрячим рубакою. Міцний лях був, та й фехтував вправно. Усе ж таки впорався я з ним. Але зрозумів, що до табору не дійти, сильно мені дісталося. Кров так і юшила. Кілька кварталів я ще відійшов, знав-бо: смерті двох шляхтичів мені б не подарували. Знаєте, як воно в ляха?

– Чому ж не знаємо, – загомоніли присутні.

– Куштували лицарського гонору... ладніші пахолками змагатись, а не на шаблі.

– І що далі? – перервав гомін Товкач.

– А що далі... пам'ятаю небагато, – Максим задумливо поглядав на язики полум'я. – Кімната. Велика кімната. Жіноче обличчя наді мною. Було досить темно, проте я добре бачив її. Надзвичайно вродлива... Так ось, батьку Сипахо, через два дні я був уже в таборі, а вона, яка мене виходила й привезла до коша, сильно ризикувала... Заміжня була. Польського хорунжого дружина.

– Так воно, синку, – зарипів Сипаха, – часом доля таке підносить...

Старий і далі щось провадив, але Максим уже не чув ні його, ні інших, він поринув спогадами у ту мить, коли побачив над собою її...

– О Свята Діво, він помре! Пані, ви розумієте, в якому можете опинитися становищі?! – долітав переляканий голос із темряви.

– Спокійно! – хоча очі були повні сліз, голос пролунав твердо... і надзвичайно милозвучно. – Оленко, подай чистої тканини й теплої води, хутко!

– Ти ангел? – раптом Максим зрозумів, що чує свій голос.

– Ви ще жартуєте? Оленко, швидше!

– Ось тканина, я вже принесла, зараз вода...

Максим відчував себе якимось дивно. Це обличчя серед погано освітленої кімнати виглядало нереальним. Чому ж за ним темрява? Чи, може, це у нього в очах? Стало весело.

– Які тут жарти, – знову промовив він. – Мені здається, що таке обличчя може мати лише надзвичайна істота.

Вона не відповіла. Лише повні очі сліз.

– Якщо ти ангел, я згоден помирати. Гадаю, що не помилився б. Господи! Яка ти гарна!

– Мовчіть!

Десь стукнули двері. Незабаром він почув легенькі дотики пальців, трохи згодом налякане шепотіння:

– Матінко свята! Хіба з людини може витекти стільки крові? Пані Юстисю, давайте допоможе.

– Я сама... Принеси ліпше полотна, напевне, не вистачить.

Задріботіли, віддаляючись, кроки.

– В ангела є помічниця?

– Пан надзвичайно допитливий.

– О, ні. Після погляду твоїх очей все інше не цікаве.

– Чому тоді запитуєте?

– Це пусте... мені здається, я тепер не зможу тебе забути.

– Годі! Ви марите... Ну ось, здається, кров зупинено. Вам дуже боляче?

– Боляче? Що ти! Дай мені руку.

Одразу ж відчув горячою шкірою долоні прохолоду тендітних пальчиків. Ледь-ледь стиснув. У цей час побачив у її очах щось таке, від чого тенькнуло в серці. І пальці ледь чутно відповіли на потиск. Чи, може, здалось?..

– А я думаю, – долинув крізь образи минулого голос Андрія, – це не головне. Ну, чому ж тоді бабу на Січ не пускають? Щось воно є!

– Так то не в бабі діло! Пусти її до таких шибеників, як оце ти, – біди не оберешся! – відповів Микита.

– З чого б це?

– А з того! Вона тобі цицьку покаже, а ти сядеш і будеш плакати! Кавалір ще мені!

Зі сміху впала майже половина куреня. Сильніше за всіх реготав Товкач, який не забув Андрієві «гречку».

– Ну, то ще як знати! – відбивався Кульбаба.

– А що там знати, як є, плакатимеш! – устряг до розмови Товкач, та, мабуть, невчасно.

– О! – Андрій зробив великі очі. – Це що за філька?! Ти чого не спиш? Дивись, як повернемось, Одарці все розкажу, ото відлупцює!

Сміх ще подужчав. Нарешті надійшов курінний і почав гримати:

– Ану, цить! Спати краще б лягали... іржете, мов коні. Кульбабо, це вже ти до одного місця дорогу розповідаєш?

– Що ви, батьку! – Андрій зробив чесне обличчя. – Але якщо ви прийшли послухати...

– Та йди ти... – махнув рукою Беркут.

Через годину нарешті почали вкладатися. Подекуди ще палахкотіли вогнища, нагадуючи Яссам, що небезпека поряд, але більша частина козаків уже хропіла. Розкинулися просто неба. Безтурботно підставили обличчя легесеньким струменям нічного вітерця. Лише їздили навколо великого, зробленого з возів табору комонні вартові. Час від часу перегукувалися від нудьги. Незабаром табір поринув у сон.

Ранок іще тільки позолотив дерева на узліссі та сиві мури недалеких Ясс, коли Микиту розбудив джура кошового. Постукав легенько по плечі, і Непійпиво миттю скочив на ноги.

– Що тобі?

– До кошового давай.

– Яка справа?

– Там дізнаєшся, він мені не казав.

– Добре, – Микита потягнувся й попрямував до бочки з водою. Похапцем вмився й пішов шукати отамана.

Семен Шило вже з годину не спав, і кілька джур збилися з ніг, виконуючи його накази. Привітався з Микитою і відвів його вбік.

– Справу до тебе маю, Микито.

– Слухаю, батьку, – Микита з повагою стягнув із голови шапку. За запорізьким звичаєм він нічим не виказував, що говорить із давнім приятелем. Навпаки, зігнув голову, мовчки чекав, що накаже кошовий.

– У чати поїдеш...

Микита мовчав.

– За наказом Бородавки, від кожного полку чати йдуть. Провіантом запасатися. Так ось.

– А не запізно?

– Не мотай душу... Одне слово, військо зараз іде до Могилева, а часу обмаль. Тож підбери три сотні охочих, візьми сотню возів і вирушай. Будеш за наказного отамана.

– Дякую, батьку, за честь, – відповів Микита.

Кошовий махнув рукою.

– Ділом подякуєш. Мав їхати Степан Підмогильний, курінний Сергієвських. Але він мені тут потрібний. Та й ваш Хвилон... Одне слово, ти знаєш, що і як.

– Коли виступати?

– Якнайраніше! – Шило помовчав. – І знаєш... Дивись, обережніше. Турок зовсім поряд, ось-ось із-за пагорба вилізе. Чим той Яцько думає?..

Не гаючись, Микита пішов збиратися в дорогу. Коли минав вози Попівського куреня, почув за спиною швидкий тупіт ніг. Підбіг Кульбаба, який чув, що Микиту викликав кошовий. На обличчі мав вираз зацікавленості.

– Микито, а що воно, вирушаємо куди? – запитав, наздогнавши.

– Вирушаємо.

– Куди?

– По припаси. Поїдеш?

– Аякже!

Знайшовши курінного, Микита розповів йому про наказ кошового. Той мовчки махнув головою. Через півгодини козаки вже перекидали пожитки з одних возів на інші. А ще через годину валка вирушила у дорогу.

Ішли швидко, переважно манівцями. Обачний Микита вислав наперед дозорних і все ж почував себе неспокоїно. Звиклий до степових просторів, він не міг заспокоїтися серед порослих густими лісами пагорбів Буковини. Увесь час напружено вдивлявся в проміжки примарного світла між розлогих, величезних, як казкові богатири, дубів. А нерівна стрічка лісової стежки все петляла й петляла, лише деколи вибігаючи на залиті сонцем сінокоси, садки і спорожнілі вже хлібні ниви.

Одне за одним минали невеличкі мальовничі села, біленькі хатки яких ховались у намистидах червоногарячих яблук і медово-жовтих груш. Із-за плетених тинів, густо порослих стеблами квасолі й гарбузинням, позирали налякані селяни. Сильно поживитися поки що не вдавалося. Люди тут жили досить бідно, а Микита, який мав м'яку вдачу, не хотів починати грабунок. Нашвидку домовлялися зі старостами і, взявши те, що люди давали самі, рухалися далі. Вечері були вже майже під Сучавою. Велике місто з міцною залогою не входило у плани Микити, і він дав наказ зупинитися. Трохи помисливши, вирішив вислати розвідників і зачекати їх повернення.

Очікувати довелося недовго. Вже через півгодини з'явилися розпалені верхогонами дозорці й доповіли, що поряд стоїть укріплений хутір.

– Хвилин десять усього. Татари там, перед нами заїхали шестеро. Дві гарби з ними.

– Татари? – Микита замислився, – вони вже тут! Що ж діяти, вози порожні!

– Мало їх, – говорив Максим. – Та й, може, не татари. Там близько не під'їдеш, можуть помітити. Можливо, ми й помилилися.

– Поїхали! – вирішив Микита.

Залишивши вози у хвості, запорожці заглибились у хащі, маючи намір підійти до хутора не зі сторони битої дороги. Коні м'яко ступали по вогкому, місцями порослому кущиками папороті, листю, десь у височині завзято застукотів дятел.

Нарешті побачили галявину. Посеред великого майдану похмуро височіли чорні від часу ряди частоколу. За ними можна було розрізнити кілька високих, укритих гонтою дахів. Периметр укріплень нагадував колесо велетенської кантари, що його невідомий богатир поклав на високий земляний насип, оточивши глибоким, наповненим водою ровом. У світлі сонця, що схилялось до заходу, на дзеркалі води білосніжним бісером проступали краплинки латаття. У частоколі були прорізані бійниці, а з вежі, яка височіла над міцною брамою, стирчало дуло гаківниці.

На узліссі спинилися. Микита уважно поглядав на фортецю, досвідченим оком вирізняючи всі сильні й слабкі місця її оборони. Одразу ж побачив кілька місць, де земляний насип осипався, даючи можливість підійти впритул до частоколу. Повернувся до козаків.

– Корж і Кульбаба, – кинув неголосно, – поїдете зі мною. Решті чекати тут.

Круглолиций смаглявий молдаванин Михай Корж, а за ним і Андрій виїхали вперед і порівнялися з Микитою. Неквапливо поїхали відкритим місцем до брами, яка зловісно поглядала на козаків очима-бійницями.

– Будеш за перекладача, Михай, – звернувся до Коржа Микита, – біс його знає, хто там. А ти, Андрію, – повернувся до Кульбаби, – тримай на прицілі вежу. Щоби у нас із гаківниці не пальнули.

– Зробимо, отамане! – Андрій витягнув із кобури пістоль і перевірів на полиці порох.

Наблизилися до воріт. В одній із бійниць на мить з'явилася неясна тінь, і козаки насторожилися.

– Стій, де стоїш! – раптом гаркнув хтось над головою. Говорили поганою українською мовою.

– Стоймо, не хвилюйся, земляче, – відповів Микита.

– Чорт тобі земляк, харцизяко!

– Не лайся, хазяїне, краще вислухай.

– Кажи, що хоч. Тільки стій на місці, а то вмить дірок наробимо.

– Ми запорожці. Ідемо на війну. Від вас потрібно сіно, овес, пшениця. Візьмемо небагато, не ошукаємо. Так що давай по-доброму.

– А як по-доброму, то йди під три чорти!

Микита хмикнув.

– Ну, що будемо робити? – стиха мовив до Андрія.

– Спалимо до дідькової матері!

– Як ти думаєш, скільки їх там?

– Напевне, чоловік тридцять-сорок.

– Он на пагорбі смерека, бачиш?

– Та бачу, – Андрій подивився на велике розлоге дерево.

– Давай туди, як повернемося. Тільки тихо, там їх і порахуєш. – Андрій схилив голову на знак згоди, а Непийпиво голосно промовив:

– Що ж, ні то ні. Але пильнуй, щоб, жалкуючи малого, все не згубив.

– Спробуйте. Ми вам миттю боки намнемо, – долинуло з-за частоколу.

Козаки повернули коней і чвалом поскакали на узлісся, де залишилися чекати весь загін. Спішилися. Микита наказав вечеряти, не розводячи вогню. Козаки втамовували голод сухарями й холодною тетерею. Стиха перемовлялися. Після швидкого денного переходу відпочинку були лише раді. Нарешті повернувся Кульбаба. Зупинився біля Микити, ретельно витрушуючи хвалькуватого китайчатого каптана. Тонке червоне сукно було вкрите дерев'яними трісками й шматочками кори.

– Там їх небагато, – відповів на запитливий погляд Микити. – Я нарахував двадцять п'ять чоловік. По одягу волохи. Біля стайні коні. Здається, татарські бахмати.

– Що?! – стріпнувся Микита. Він хвилину помислив. – Татар не бачив?

– Ні.

– Багато коней?

– Шестеро.

– Шестеро... Де ж їхні хазяї?... Ну добре, будемо чекати.

Напад було вирішено здійснити під ранок. Сиві передсвітанкові години найбільше пасували – варта зазвичай втрачала пильність від втоми й напруженого чекання. У вечірніх сутінках Микита ще раз обійшов хутір. Місцина – ліпшої не знайдеш. Для захисту від непроханих гостей майже ідеальні умови. Ліс там, де він підступав близько до рову, було вирубане. Спалено очерет у болотистій низині. Але Микиту це не засмутило. Він уже мав план нападу. Близько півночі розділив загін на три частини. Дотримуючись тиглі, принесли

на узлісся довгі драбини, що їх збивали за кілька верст, щоб не видати себе стуком сокир. Ближче до ранку козаки роздягнулися, залишаючись в одних лише шароварах, і вимастились у багнюку, змішану з попелом. Микита ще раз усе ретельно перевірів. Усе готово. Всі на місцях. За високим гостроверхим плотом цілковита тиша.

Рушили. Максим та Андрій поряд. Підійшли до рову. Нічна вода неприємно холодила. Ноги заплутувались у водоростях. Але все ж перепливли, не гаючи часу. Запорожці присіли під стіною і затаїлись. Ішли хвилини. Незабаром зі сторони воріт почувся тупіт копит і крики. Кілька разів бахнули постріли. Це два десятки молодиків за Микитиним наказом кинулися з криками дорогою до воріт, щоби відвернути увагу. Глухо бахнула гаківниця з вежі, за нею ще одна.

Микита рвучко піднявся на ноги і рвонув шаблю з піхов.

– За козацьку славу! Вперед, молодці! – щосили крикнув він і першим кинувся нагору по свіжовирубаних шаблях.

Над головою гримнув постріл, і спину несильно обпалило. Микита підняв очі й, побачивши нечітку постать, рубонув шаблею. Почувся зойк, і постать зігнулася навпіл, починаючи осідати. Микита вискочив на стіну й одразу підставив шаблю під удар – на нього летів хтось із перекошеним обличчям у гостроверхому татарському капелюсі. Микита зробив випад і, відступивши, ударив противника з-під низу. Шабля ввійшла в тіло, враз темніючи від густої крові.

Козаки один за одним перелазили через частокіл і невдовзі на подвір'ї вже тривав запеклий шабельний бій. Дзвеніла криця, несамовито волали поранені. Якоїсь миті Микита зустрівся з Кульбабою. Той, як завжди, насолоджувався лихоманкою бою. З ніг до голови забризканий кров'ю, він на мить усміхнувся Микиті, змахнув закривавленою шаблею і побіг до великої будівлі у центрі двору. Там ще боронилися залишки залоги. За кілька хвилин усе закінчилося.

Микита оглянувся навкруги. У ранковій імлі подекуди лежали вбиті та поранені. Декілька козаків із шаблями в руках ходили поміж них і завершували муки вмираючих. Він підійшов до воріт і, відкинувши важку колоду, яка слугувала затвором, відчинив їх. На подвір'я увірвалося кілька вершників. Зрівнявшись із наказним отаманом, вони притримали коней. Це були молоді козачата, які перед початком штурму галасували біля воріт. Микита пригадав кілька пострілів із гаківниць.

– Ну що, всі живі, здорові? – притягнув він за повід найближчого хлопця.

– Усі, батьку. Тільки Яцькового коня вбило. З вежі як смальнули! Кінь як заірже! Яцько на землю впав, а коневі шию перебило. Ми...

– Та перестань торохкотіти, Яцько цілий?

– Цілий, батьку!

– От і добре, – Микиті відлягло від серця.

Він уже картав себе за те, що послав молодиків під вогонь гаківниць.

– Давай миттю до лісу. І скажи, щоб усі сюди мчали. З возами, зі всім! Давай!

Хлопець розвернув коня і помчав до лісу, а Микита повернувся на подвір'я. Назустріч двоє козаків волочили полоненого. Непийпиво сів на грубий стовбур поваленого дерева, який лежав під стіною комори, і чекав, поки зв'язаного волоха кинули до його ніг.

– Хто такий будеш? – запитав у того.

– Я Йон. Йон Кондулеску, мильостивий пане, – відповів той із сильним акцентом. Голос бранця тремтів, а очі благально дивилися на запорожця. Непийпиво впізнав голос, що лунав із-за воріт.

– Звідкіля ось це? – Микита махнув головою у напрямку мертвого татарина, який лежав неподалік.

– Я все скажу, все! Тільки не вбивайте!

– Не вб'ємо. Тільки поведься гарно. Так ось, я повторюю запитання, звідки татари?

– Це посьольство, пане, посьольство! Хан Джанібек-Гірей посилав до господаря Томша.

Але він уйшов до султана Османа. Тож вони повертались до хана. У нас залишилися на

ніч... Йой, ненько, клятї козачиська усіх побили! – раптом запричитав бранець. Один із козаків штурхнув його ногою, і він замовк.

– А чого ж ви бусурманам служите, га?

Кондулеску затрясся всім тілом.

– Турок прийде – б'є, козак прийде – б'є! – плаксивим голосом заводив він.

– Ну-ну, у татар, напевно, з гаківниць не стріляли.

Полонений мовчав.

– Де зараз хан з ордою?

– Я не знаю де, але дуже близько, йой, зовсім близько!

– Ну, то ось що! Ми забираємо все, що нам необхідно, і йдемо своєю дорогою. Ти поки будеш тут. Коли вирушимо, я тебе відпущу. Дивися за ним добре, Малюто, – звернувся він до дебелого козарлюги, що тримав полоненого, – а то поки будемо вози вантажити, він іще, не дай Боже, татар приведе.

Швидко завантажилися. Всі запаси вже були вложені й готові до перевезення. Очевидно, усе готувалося для татарської орди. На вози зносили полотняні мішки з пастромою¹² й сухарями, рибою і мукою. Усе швидко вкладали, вкриваючи цупким полотном, і перетягували просмоленими мотузками. Вигорнули чималого сінника і забрали десять возів сіна. У клуні знайшли два вози свіжоспечених житніх хлібів. Ще десяток ущерть заповнили мішками з пшеницею, житом та ячменем. Окремо знайшли три вози, навантажені запасом пороху та куль. Із вежі зняли дві гаківниці. Козаки збирали по подвір'ї трофейні шаблі, мушкети та ятагани. З обори виганяли два десятки корів. У стайні знайшлося стільки само коней. Микита дивився на те, як швидко наповнювалися вози, й палив люльку. Підійшли Андрій і Максим. У Кульбаби при боці висіла нова турецька шабля.

– Ну, як тобі шабелька? – похизувався він перед Микитою.

– Гарна, – обхопив Непийпиво зручне прохолодне руків'я, – у кого вициганив?

– Ну-у... – протягнув Андрій, відкопиливши губу, – скажеш таке! У мурзи в бою здобув. А ось ще! – Кульбаба витягнув із глибокої кишені шароварів шкіряний гаман, туго набитий срібними татарськими аспрами.

– Той що каже? – махнув Максим головою у бік полоненого волоха.

– А, нічого путнього. Каже, що татари зовсім поряд, та я й без нього знаю. Але він усього не каже. Допитати б, та часу нема... Ви чого вештаєтеся, вози навантажили?

– Свої – так, – недбало кинув Андрій.

– Ну, то біжи іншим допомагай! Чув, що татари поряд? Хочеш наскочити?.. Давай-но, рухайся!

Андрій, не сперечаючись, подався до комори. За мить уже викочував звідти важкі бочки й разом ще із двома козаками вантажив їх на вози. До них приєднався й Максим.

Стрімкою ходою Микита попрямував до найближчої будівлі, яка підіймала свій високий дах посеред двору. Схилив голову в низеньких сінях і ступив через поріг до світлиці. Світлиця, завішена килимами, була навіть більшою, ніж здавалося з вулиці. Вона вже несла на собі сліди козацьких відвідин – перевернуті лави, зірвані зі стін полиці й черепки на струганих дошках долівки. Поряд, у калюжі крові, завмер ще один татарин. Він був одягнений у зелений жупан, а не в баранячий кожух, на відміну від тих, що були вбиті на подвір'ї. Скляні очі дивилися в стелю, чорний рот широко відкрився у нечутному крику.

Микита обдивився кімнату. Оразу ж помітив, що на стінах відсутні образи. Поруч із розбитою скринією побачив невеличку книжечку. Зігнувшись, підняв. У срібних палітурках сторінки з чудернацькими змійками арабської в'язі. Коран. Микита похитав головою і пожбурих знахідку в купу мотлоху. Запалив наготовленого раніше смолоскипа. Коли по просмоленій парусині затанцювали язички полум'я, кинув услід за Кораном. Оразу ж зайнявся килим на стіні. Рвучко попрямував до дверей.

¹² Пастрема – в'ялена баранина.

Козаки закінчували ладнати вози. Через п'ять хвилин, коли з підпаленої колиби пішов густий чорний дим, загін виїжджав за ворота. Останнім, полоснувши ножем по путах на руках полоненого, від'їхав Малюта.

Волох постояв іще деякий час. Потирав занімілі зап'ястя і дивився услід козакам повним ненависті поглядом.

– Погані пси! Свинопаси... Я з вами ще зустрінусь! Я вам ще покажу, як знущатися з родичів господаря Томша!

Сиплючи прокльонами на адресу запорожців, Кондулеску швидко перетнув відкриту місцину перед відчиненими воротами. Заглибився в ліс у напрямку, протилежному тому, куди поїхали козаки. Огрядний волох поспішав і навіть час од часу переходив на біг. Однак дуже скоро він покинув це незвичне для себе заняття. Десь попереду почулось іржання коня...

Микита гнав загін без перепочинку аж до обіду. Час од часу тривожно поглядав назад – чи не з'явилися, бува, татари. Але у скелястих, укритих густим підліском улоговинах було видно хіба на сто-двісті кроків, тож тривога не покидала. Нарешті вдалині стала помітною широка срібляста стрічка Прута. Швидка гірська річка текла тут у широкому руслі з плескатою, обтесаною водою пісковика. Подекуди сильно розливаючись, у багатьох місцях вона звужувалася. Оскільки там було мілко, козаки мали цілком реальний шанс переправитись, не витрачаючи багато часу.

Густі зарості верболозу, кленів та тополь біля річки стали ще густішими. Скелясті береги ховалися під кількома ярусами пишної рослинності. Скоро стало неможливим просуватися – вози безнадійно застрягли у непрохідному підліску. Тріск гілок, посиленний луною кількох скель, було чути на багато верст. Вирішили просуватись уздовж берега.

Нарешті хащі почали рідшати й розступилися, запрошуючи подорожніх до широкого русла під укритою пагонами дикого винограду скелею. Торохкотячи важкими возами, валка виїхала на висипаний кам'яними брилами берег. Микита дав команду на короткий перепочинок, а сам заходився перевіряти глибину річки. Гайдук, радіючи воді, голосно форкав і здіймав хмари сріблястих бризок.

– Можна переправлятися, – сказав, коли повернувся, до Горбоноса. – Трохи глибше, ніж здається, але вози пройдуть. І течія несильна. Починаємо!

Важкі фури, занурюючись мало не до верху кованих залізом коліс, потягнулися довгою стрічкою до протилежного берега. Ішли навскіс, намагалися зменшити силу течії. Повільно, але без зупинок долали сажень за сажнем. Ось уже й перший віз, стікаючи цівками води, викотився на низький, порослий зеленим килимом трави, берег. За ним другий, третій. Почали переправлятися комонні. Затягнуті шкіряними пасками широкі кінські груди, мов міцні носи моноксилів¹³, розрізали струмені прозорої води. Через чверть години більша частина чати була на протилежному березі. Микита, що його весь час не залишало гостре відчуття небезпеки, почав заспокоюватися. Дочекавшись, поки остання фура виїде на берег, спрямував Гайдука слідом. Більша частина козаків була вже за Прутом, тож його місце як наказного отамана разом із ними. Просто з коня черпнув шапкою мутнуватої після переправи возів води, вилив собі на голову. У цю мить вуха різонув посиленний луною крик:

– Татари!!!

Тьохнуло серце, а в голові забилася зрадлива думка: «Не встигли! Не довів людей! Тут усі й поляжемо...» Струснув головою, відганяючи її. Не час для малодухості, треба організувати оборону.

Гайдук вискочив на берег у кінці броду й почав бити копитом землю – він миттєво реагував на настрій господаря. Позаду, на протилежному березі, збилася купка тих, хто не встиг переправитись. І лише тепер Микита зрозумів свою помилку: він у поспіху кинувся до

¹³ Моноксил – човен, що його видовбували із щільного дубового стовбура.

броду без розвідки. Тепер загін був фактично розділений на дві частини, що у кілька разів зменшувало їхні шанси...

А зі сходу вже підкочувалися татари. Ішли великими купами по обох берегах. Гелготали, побачивши козаків, лупцювали коней і готували луки. На перший погляд їх було кілька тисяч, хоча Микита не вірив першому враженню – кожен із татар вів три-чотири коня, тому кількість їх здавалася більшою. Усе ж сили були не рівні. Особливо там, на тому березі. Раптом Микита помітив на скелі за річкою чорний отвір печери. Зовсім поруч з товаришами! Він опустил погляд нижче: козаки, які не встигли перебігти брід, уже залягли й почали готуватися до оборони. Серед них побачив Кульбабу.

– Андрію! – щосили заволав Микита. – Андрію!

Андрій повернув голову. Почув!

– Андрію! Над вами печера! У печеру!

Микита ще встиг побачити, як Андрій махнув головою на знак розуміння і вказав братчикам на отвір у скелі. Козаки покинули коней та подерлися нагору. Навколо них уже густо падали татарські стріли. Зрідка лунали постріли з яничарок.

Далі спостерігати за ними Микита не мав часу. Татари підходили й до них. Змахнувши батою, підгнав коня й за мить був уже серед козаків. По розлогому, порослому рідкими деревами полю підкочувалися цілі натовпи ворогів. До них залишалось не більше милі.

– До бою, товариство! Вози в коло, нумо поспішимо! Діставай мушкети, буде для них робота! – посипав Микита наказами, як справжній отаман. Бувалі запорожці виконували його накази чітко і швидко, тож коли татари підійшли ближче, табір із виставлених в коло возів наїжачився двома сотнями мушкетів. З-під козацьких оселедців похмуро позирали уважні очі.

Польське військо нарешті стало під Хотином. Напередодні був закінчений міст через Дністер, і вояки, проминувши сіре громаддя старовинної цитаделі, почали укріплювати табір на навколишніх пагорбах.

Закінчилися довгі, нудні, а головне, безрезультатні діалоги в Сеймі, настав кінець потугам магнатів у пошуках коштів, застигли в напруженому чеканні міста й села Речі Посполитої. Результати не вражали. Із санкціонованих Сеймом п'ятдесяти тисяч вояків вдалося набрати лише тридцять п'ять. Та й ті були споряджені не найліпшим чином. Звичайно, гусарія, як завжди, була на висоті. Не відставали й рейтари з драгунами. Однак піхотні полки були далеко не найліпшими. Сумною сивою вервечкою тяглися вони, видираючись на крутий берег Дністра. Здебільшого мовчали, вдивляючись у місця, де, можливо, доведеться скласти покірні голови. Слухняно виконували крикливі накази бундючних сотників, одягнутих у лундиші й кармазини. Озброєні подекуди лише списами, у затертих свитинах, почорнілих обладунках, ішли вони, ступаючи натрудженими далекою дорогою ногами. Безбарвними очима позирали на блискучі гусарські хоругви, які, стрімко долаючи кручу, з різкими й цимбалами мчали повз них, поділяючи світ на два рівні: тих, хто поганяє, і тих, кого поганяють.

Ян Карл Ходкевич, немолодий шляхтич, якому Сейм довірив командування цією військовою силою, сидів верхи на коні й позирив на піших жовнірів із кислою міною на сивовусому обличчі. Вкрите зморшками, бліде, із синіми прожилками на обвислих щоках лице морщилося ще сильніше, коли Ходкевич проводжав очима свої полки. Останнім часом він все чіткіше бачив, що поразка майже неминуча, але гнав від себе цю думку.

Місце для табору було обрано поблизу замчища, яке побудував ще Данило Галицький. Ходкевич, що вважав себе великим військовим теоретиком і зачитувався описами битв Сципіона Африканського, Гая Юлія Цезаря й Мехмеда II, завойовника Константинополя, вбачав у цьому щось символічне. Твердиня, побудована великим князем, вселяла в душу віденського воєводи відчуття власної значущості на теренах історії. Однак цей факт залишався єдиним, що піднімало його настрій. Увесь час після прибуття до місця битви Ходкевич присвячував укріпленню табору, але результати не тішили. Сил помітно не

вистачало, тож Ходкевич усе більше тривожився відсутністю Бородавки. Знаючи непостійність козацтва у стосунках із Польщею, від них можна було очікувати будь-чого. Ще свіжими були спогади про цецорську поразку. У минулому році Бородавка відверто відмовився від спільного походу... Закінчилося жахливо, хоча сили були майже рівні. Тоді ще була могутня армата, яка тепер націлиться на самих поляків. І летіли гінці до ненависного хлопського гетьмана, хоча Ходкевич закипав люттю, виписуючи на білосніжних аркушах стримані офіційні формули. А Бородавка, як на те, вів себе вороже. Він і не збирався давати жодних гарантій, хоча відверто й не відмовлявся від війни. Козаки трошили Волощину і Молдавію, поводячись, мов захмелілий лобуряка перед очима застиглих на посту вартових, роль яких виконували армії двох могутніх держав...

Ходкевич зусиллям волі відігнав невеселі думки, смикнув коня за повід правою рукою. Кінь круто повернувся, гучно заокотівши копитами по дошках містка. Ходкевич різко відхилив голову від густих гілок ліщини, які, вистромившись із глибокого фортечного рову, сягали самої дороги, і поїхав догори, до майбутніх позицій. Там, на чорних шрамах окопів, метушилися, мов мурахи, тисячі жовнів. За рейментарем кинулися блискучі панцерники особистого почту.

Проминувши траншеї і шанці, Ходкевич наблизився до ставного шляхтича, одягнутого на західний манер у білосніжні шовкові гетри, черевики з великими срібними пряжками, широкі сині панталони й розшитий золотом жупан. Голову з довгим рідким волоссям покривав кристалий капелюх зі страусовим пір'ям.

Воєвода краківський, володар неосяжних земель і тисячних маєтків, емоційно вимахував тростиною із золотим поруччям. Пересипаючи мову міцними лайками, він віддавав розпорядження кільком ротмістрам, що виструнчилися поряд. Нарешті побачив Ходкевича, і відразу на його обличчі з'явилася вимушена посмішка.

– Вітаю, пане коронний гетьмане! Як справи?

Ходкевич посміхнувся у відповідь.

– І я вас вітаю, пане Любомирський. А про справи хотів запитати у вас.

Любомирський одразу спохмурнів. Від Ходкевича не сховався і злий вогник у його очах. Спочатку Сейм розглядав Любомирського на посаду рейментаря, але врешті спинився на особі Яна Карла, залишивши князеві образливе для нього місце польного коронного гетьмана. Очевидно, пан Станіслав цього не забув.

– Наші жовніри – лайдаки, прошу пана! – вигукнув він запально. – Турки вже поряд, а будівництво проходить украй повільно! Жовніри поводяться, як німечні старці! Таке враження, що їх не годують.

Любомирський, намагаючись не потрапити ногою у свіжовириту землю, перескочив на невеличкий острівце із трави. Махнув рукою до челяді. Йому негайно подали коня.

– Це тіні, а не солдати, – кинув він, закидаючи ногу в сідло. – Якби не кавалерія, я волів би негайно повертатися до Кракова, щоби зустріти турків на міських мурах! Де їх набрано?!

– А на що ви сподівалися? – знизав плечима Ходкевич. – П'ятдесят тисяч лицарів лежать під Цецорою, і підняти їх зможе хіба що сурма Страшного Суду. Тож маємо розраховувати на те, що маємо.

– О, бідна пані Жолкевська! – зітхнув Любомирський і похитав головою, скорботно опутивши обличчя. – Вона мусила подорожувати до Стамбула по голову улюбленого малжонека. Хіба не достойна жалю ця мужня жінка?

Ходкевич промовчав, і Любомирський продовжив:

– А пан Калиновський? Благородний шляхтич навіки згинув у хвилях Прута... А Конєцпольський? Здається, тільки вчора ми разом піднімали келихи, а тепер він змушений споглядати зі своєї темниці на синь Босфору! Бог відвернувся від нас під Цецорою, єдина в цьому причина.

– Пан Бог, його воля, був за нами. Не плутайте Божий промисел із помилками військових рейментарів та зрадою мерзенного Граціані!

– І це теж, і це теж, – погодився Любомирський.

– Але то минуле. Ми ще не знаємо, що станеться, власне, з нами. Треба мислити про це.

– Згоден із вами.

Трохи помовчавши, Ходкевич запитав:

– Як взагалі настрої у війську?

Любомирський зітхнув.

– Настрої погані, щоб не сказати ще гірше...

– Чому?

– Цьому є декілька причин. І вони, як завжди, банальні. Це виплата утримання і зневіра у перемозі.

Ходкевич напружився. Кілька хвилин про щось думав. Вони поволі їхали перед валом, на якому подекуди працювали землекопи. Високий, із запахом свіжої землі, насип. Наїжачився гострими дубовими палями, вкрився хитромудрими укріпленнями, хижо вищерився гарматними стволами. Ходкевич не міг не відзначити вдалу, з точки зору фортифікації, побудову табору.

– Вони не вірять у перемогу... О Свєнта Діво! Скільки разів я жалкував, що минули часи Давнього Риму! І щоразу переконувався, що жаль цей небезпідставний. О пане Станіславе! Хіба легіонери Сципіонів не вірили в перемогу над Ганнібалом навіть після нищівних поразок під Канами та Транзіменським озером? Хіба терзалися сумнівами їхні наступники, коли заглиблювались у хащі германських лісів уже в часи безсмертного Октавіана Августа? Чи коли кидались у холодні хвилі серед берегових скель Британії? Чому в мене немає таких жовнірів?

Любомирський, в черговий раз погоджуючись, хитав головою. Він добре знав захоплення коронного гетьмана історією війн Давнього Риму, тому не сперечався.

– Ці залізні люди вмiли переносити труднощі, а також вірили в себе. Тому й володіли більшою частиною цивілізованого світу... Ave Caesar, morituri te salutant¹⁴! Чуєте, пане Любомирський! Скільки мужності у цих словах, скільки самопожертви! Цезарю! Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе! Хіба можна не захоплюватися цими героями?

– Але, наскільки пам'ятаю, ці слова говорили гладіатори... – невпевнено вставив Любомирський.

Ходкевич спалахнув:

– Не в тому річ! Цими словами найбільш влучно можна схарактеризувати римлян... А що у мене? Вони не вірять у перемогу...

– Але погодьтеся, на це є певні підстави. Табором поширилися чутки, що козаки перейшли на бік турків. Кажуть, вони не прийдуть.

Ходкевич миттєво повернувся з античних часів до проблем сьогодення.

– Чому ж ви дозволяєте такі чутки? – зиркнув він на Любомирського. – Я волів би, щоб тих, хто розпускає такі плітки, не гаючись, карали.

– Але я так і дію! У моїх полках не наважуються навіть натякати на такі непотрібні теми! – Любомирський зробив відчутний наголос на словосполученні «моїх полках». Ходкевич зрозумів натяк, але не відповів нападом на напад. Дивлячись десь поперед себе, чітко промовив:

– Негайно оголосіть у війську, що в мене були послі від Бородавки та Сагайдачного. Козаки поспішають нам на допомогу і через кілька днів будуть тут.

– Добре. А це є правда?

– Для них, – Ходкевич показав пальцем на працюючих жовнірів, – правда!

– Бувають моменти, коли бажаєш стати простим жовніром! – зітхнув Любомирський.

– А от тут я з вами цілком згоден! – Ходкевич махнув рукою до гусарів, які супроводжували його, і чвалом погнав коня вниз порослим травною схилом. Туди, де

¹⁴ Ave Caesar, morituri te salutant! (лат.) – «Живи, Цезарю, на страту роковані тебе вітають!» – цими словами вітали римського імператора гладіатори, виходячи на арену.

широкою блакитною стрічкою, вигнутою, як кривий турецький ятаган, ніс свої води могутній Дністер.

Татари тримали в облозі невеличкий козацький табір уже три години. Спочатку, побачивши свою кількісну перевагу, кинулися, було, у наступ, але напорилися на щільний мушкетний вогонь і відкотилися. Козаки з неймовірною швидкістю робили залп за залпом, і шквал гарячого свинцю просто зніс, зрубуючи, як косар осоку, п'ять десятків найліпших нукерів Кантемір-мурзи. На зеленому килимі над Прутом застигли брудні плями вбитих вояків. Щось подібне коїлось і на протилежному березі річки. З печери час від часу гостро лунали постріли, і татари трималися від неї подалі. Обережно поглядали вони у темний отвір нагорі й одразу ховалися, налякані черговим пострілом, який вибивав бризки куряви зовсім поряд з допитливими головами.

Десь поруч із печерою несамовито волав поранений. Уже близько двох годин наповнював він округу нелюдським криком, що зривався на важкий стогін. Здавалося, там лежала не одна людина, а кілька грішних душ, які несамовито волали, вириваючись із пекельних пазурів. Іноді замовкав, тоді всі, хто це чув, з полегшенням зітхали. Хрестились або віддавали дяку Аллахові за те, що припинив муки нещасного. Однак скоро знову їх обдавало холодом жахливих криків. Поранений, зібравшись із силами, повторював і повторював свою страшну заупокійну.

– Грішна душа! – говорили козаки.

– Багато біди бусурманин на своєму віку наробив...

– Ніяк не відійде.

– А, собаці собача смерть! – махали другі.

Микиті було добре видно протилежний берег, густо зарослий підліском. Він щосили напружував зір, але нічого не міг розібрати в темному отворі печери. Десь там братчики, що про їхню долю він, наказний атаман, мав пектися як про власну. З ними Андрій. Суворий Непійпиво з першого дня, відколи Кульбаба з'явився на Січі, ставився до нього особливо. Чи то жалів? А може, просто до душі йому припав веселий непосидючий молодик? Урешті, що бачив у житті цей крицевий запорожець, окрім важкого військового життя? Не сидів він під вишнями з жартівливою дівчиною, не сватав її, потайки боячись піднесеного гарбуза. Не притискав до серця молоду дружину. Усе проміняв на шаблю, люльку, а коли час прийде, – на «жіночку, у чистім полі могилочку». Не знав і дитячого щебету, не вішав синові у головах гострої шабельки. Напевне, тому й полюбив усією душею Андрія, прикипів до нього серцем. За давнім січовим звичаєм, молодик звертався до бувалого запорожця «батьку», а Микита надавав цьому ще й того, іншого значення, якого за межами Запорізької Січі звикли надавати звичайні люди. Він завжди виділяв Андрія з-поміж інших новиків. Намагався більше навчити, краще підготувати хлопця до важкого життя запорізького лицаря. І радів, радів з його успіхів! Навіть потім, коли Кульбаба став справжнім козаком, Микита намагався триматися поруч, хоча тепер між ними були вже інші, дружні, стосунки. Тож зараз у загартованого боями Микити стискалося від туги серце. Він бачив, як мало шансів на порятунок у тих, хто не встиг перетнути річку.

Зробили переключку. У таборі налічувалося двісті козаків, двоє з них були поранені під час нічного штурму. Це означало, що у печері менше сотні людей. Усі запаси пороху та куль – у таборі. Значна частина провізії теж, отже, у тих, хто був під облогою на тому березі, були тільки запаси, що їх козаки зазвичай мали із собою. А цього вистачить лише на один-два дні. Обставини гнітючі.

Микита струснув головою. Треба було зосередитися на обороні табору, в якому перебувала більша частина загону і вози з припасами, що їх так очікував кіш. Микита наказав зміцнювати табір земляними укріпленнями. Частина козаків взялася за мотики і лопати, тоді як інші тримали на мушці ворога. Татари у безсилій люті щось верещали за кількасот кроків від табору.

Підійшов Максим Горбоніс.

– Погане діло, Микито, вони не просто так не підходять. Напевно, позаду йдуть ще більші сили.

– Сам бачу. Що робитимемо?

– Помолимося Господові і будемо захищатись.

– Добре, братику, добре! Ось тільки не отаман я вам більше... Обдурили мене татари, як собача нерозумне! – Микита у розпачі вдарив кулаком по свіжоскопаній землі.

– Перестань, Микито! Чуєш! – голос Максима забринів від напруги. – Не картай себе. Цього ніхто не міг передбачити.

– Як щеня... Як віслюка дурного, – ще раз повторив Микита дещо тихіше.

– Я думаю так, Микито: будемо захищатися до ночі, потім вирушимо «оборонною рукою». За кілька днів будемо у своїх. Іншого виходу немає...

– Там Андрій, – перебив його Микита, – і там майже сотня братчиків!

– Я знаю!.. Микито, треба рятувати те, що залишилось.

Непийпиво довго не відповідав, а коли нарешті озвався, від хвилиної слабкості не залишилося й сліду.

– Ми проб'ємося! Проб'ємося, а потім повернемося зі всім кошом. Вір мені... – він глянув на далеку печеру. – Вір мені, Андрію!

Микита вибіг на насип і повернувся до козаків. Рукави жупана, що спадали з плечей, мов крила, стрепенулися, коли він вихопив із піхов шаблю, піднявши її догори.

– Козаки! Браття! Ви мене чуєте?!

– Чуємо, батьку! – гучко розкотилася відповідь запорожців.

– Тож слухайте... Я не пропоную вам умерти за віру православну, ви і без мене, а може, й ліпше за мене це вмієте. Я також не закликаю вас бути мужніми в бою – це ви теж добре вмієте. Я майже всіх вас знаю багато років. Пліч-о-пліч бився я із вами проти бусурман і всіх ворогів віри нашої. Тепер хочу ради: як бути далі? Завинив я перед вами, братики. Привів до скрути великої... Як останній шмаркач, дав татарам обвести себе навколо пальця!.. – він вільною рукою висмикнув із-за пояса пернача. – Виберіть достойного. А щодо мене, ось моя шабля! Карайте чи милуйте, воля ваша, панове-молодці. Такої честі, що її надав мені батько кошовий, я не вартий... – він устроїв шаблю в землю і, знявши шапку, поклав на неї пернач поряд із блискучим клинком. А сам, схиливши голову, став поряд.

Серед козаків почався гомін. Запорожці впівголоса радилися про почуте. Нарешті наперед виступив сивовусий Назар Юшка. Він пригладив довжелезного сивого оселедця і неквапно вимовив:

– Послухайте, товариство, мого слова... Багато я бачив на своєму віку... І доброго, і поганого. Усілякі люди зустрічалися мені. Були й такі, що най Бог милує... Але таких мало. Скажу правду: я був проти призначення Микити Непийпи́ва наказним отаманом. Молодий ще, негоже йому мною, сивочубим дідом, керувати. І не один я був такий... Та не про це зараз... Напевно, всі зрозуміли, що нас оточено. Ми опинилися на шляху усієї турецької армії. І те, що ми бачимо, – це лише акинджі¹⁵. Але ти, Микито, – він обернувся до Микити, – ні в чому не завинив перед нами. Я бачив тебе в ділі. Тобі на роду написано бути ватажком. І поряд із тобою радий буду свої старі кості покласти за віру нашу православну й за славу козацьку. Воля та відвага або мед п'є, або життя віддає! Я все сказав.

У досі безмовних рядах почав наростати гул і нарешті, прорвавшись на волю, нестримним криком прокотився над долиною стрімкого Прута. Угору полетіли шапки – цим запорожці виказували згоду зі словами старого козака.

– Візьми пернач, Микито! Ти добрий отаман! – чулось із натовпу.

– Слушно, Назаре! На те ми й козаки, щоби битися. Бери пернач, отамане!

– Погуляємо на славу. Проллемо кровці нечестивої! Го-го-го! Проллемо!

На крихітному майдані за двома рядами возів панувало піднесення. Настрій у козаків

¹⁵ Акинджі – передові загони турецької армії, що, наводячи страх, знищували все на своєму шляху.

підходив швидше для весілля, ніж для кривавого бою. З жартами й сміхом, із веселими піснями діставали з возів, із сидельних сумок найліпший, припасений для свята, одяг. Одягали чисту білизну, голилися. Розквітали серед зеленого поля червоні кармазини. Буяли блискучим золотом червоні, сині, зелені жупани. Оксамит, лундиш, дорогі соболі, видри на шапках. Кремезні постаті, обмашені дьогтем широкі шаровари. Через півгодини табір скидався на раду старшин реєстрового війська: таким багатющим був одяг запорожців. Різнобарвним квітником, із тих, що радують око прекрасним панянкам, постав табір над критими бичачими шкірами возами. Ощетинилися стволами мушкетів і застигли. Вітерець із запахами водоростей доніс до здивованих татар могутній, як морська стихія, спів. Низькі голоси виводили твердо й непорушно, як скелі над берегами:

...Не сьогодні, так завтра поляже вона,
Як у степу од вітру трава,
А слава не вмере, не поляже,
Всьому світу лицарство козацьке розкаже
Та козацька слава,
Що по всьому світу дивом стала,
Що по всьому світу степом розляглась-простяглась
Та по всьому світу луговим гомоном роздалась,
Туреччині та татарщині добрим лихом знати далась
Та й ляхам-ворогам на спис оддалась...

А з протилежного берега, з печери, уже підхопили, примножили лицарську пісню мужніми голосами. З'єдналися востаннє у співі, потроєні луною берегових скель. Загриміли похоронним дзвоном по сотнях ворогів, а самі ще більше піднялися духом. І все співали, співали, не спиняючись навіть серед грому залпів і хмар порохового диму...

До ворожих позицій із тилу підходили передові бюлюки¹⁶ яничарів.

У напівтемряві печери панувала тиша. Чути було, як десь у глибині скапує вода та шкребуть кажани. Двоє козаків лежали за камінням поблизу виходу, спрямувавши вниз мушкети. Решта стомлено сиділа під стінами, опираючись на холодне вогке каміння. Хоча було досить прохолодно, вогнище не розкладали – невеличкий отвір у скелі миттєво наповнювався їдким димом. Було помітно, що козаки сильно змарніли. На тілі багатьох біліли полотном перев'язки і чорніли запеклою кров'ю численні рани й порізи. Дехто спав, підклавши під голову кулак. Укрите сіткою тріщин склепіння здригалося від могутнього хропіння. Ішов третій день облоги.

До Андрія, який чатував отвір, ззаду підповзли. Повернувши голову, побачив Малюту. Той був одягнений лише у сорочку й шаровари. Із перев'язаного лоба крізь пов'язку проступала кров. Стікаючи по брудній скроні, вона скапувала на вишитий комір сорочки. Малюта цього не помічав.

- Чого роздягнувся, не зимно? – запитав Андрій.
- Де там в біса не зимно! Той карниз, де всі ядра розбивалися, пам'ятаєш?
- Ну.
- Жупанами закрили. Тепер не так сіктиме.
- А-а. На ще мого.
- Сам занесеш. Що там?
- Та ніби затихло. Кидають гаки, щоб зачепити убитих. Вони вже по тілах лізти не можуть.
- Давай підміню, відпочинеш.

---

¹⁶ Бюлюк (*тур.*) – загін.

– Нічого, я не втомився. А ти, либонь, ще не настрілявся?

– А що, може б кого поцілів...

– Ховайся! – швидко прошепотів Андрій.

Малюта різко пригнув голову.

– А що воно? – запитав.

– Ще гармату тягнуть! У тебе навіть сліпий влучить! – Андрій тихо засміявся, прикривши долонею рота.

Малюта образився.

– Йди ти до диявола! От бісове сім'я, за собою ліпше б дивився.

– Ну-ну! Не ображайся. А повзи-но сюди, я тобі султана бусурманського покажу.

– Ти що! Брешеш, шибенику. – Малюта миттю підповз до Андрія. – Де?

– А он, бачиш, у долині шатро величезне... Ген-ген! – Андрій вказав донизу пальцем.

Там, у долині, посеред величезного турецького табору височів високий білий намет. На його особливий статус указував стрій вартових яничар, що, притримуючи коней, гарцювали навкруги. Перед відкритими полами намету стояло кілька чоловік у багатющих, що видно було навіть на відстані, вбраннях.

– То який із них султан?

– А я знаю?! Вибирай, який подобається.

– Що його, поганця, вибирати. Ось якби з мушкета можна було дістати...

– Якби, – мрійливо згодився Андрій.

– Слухай, Кульбабо, а що там наші? – раптом стрепенувся Малюта.

– Прорвалися наші, – обличчя Андрія освітила посмішка, – вночі відійшли. Ох, і побили вони яничарів! Онде ще мерців тягають.

На протилежному боці, біля спорожнілого Микитиноного табору, було досить людно. Два десятки турецьких вояків, тримаючи у руках дерев'яні ноші, переносили тіла убитих, складаючи їх у ряди. Десятки таких рядів займали досить велику площу. Турки ховали своїх убитих за мусульманським звичаєм. До вух козаків вітер доносив ледве чутні, занудні молитви.

– Тьху! Погань яка. І моляться, мов барани мекають, – бридливо сплюнув Малюта.

– Дурню, радій від мекання цього, вони ж, поганці, мертвих оплакують. А заодно і по Микиті з братчиками сльози ллють, що облизня спіймали.

Знизу почувся невиразний шурхіт. Осипалося під чиймись ногами каміння.

– До зброї, братики! Знову лізуть, – голосно закричав Андрій.

Знизу турки підтягували великі, сяючі бронзою стволи гармат. Серед них Андрій розпізнав дві патрієри – мортири, з яких стріляли розривними гранатами. Судячи з кількості й калібру артилерії, турки вирішили покінчити з козаками раз і назавжди. Кошлаті верблюди з натугою тягли мішки з ядрами.

Андрій уже в котрий раз пожалкував, що у них не залишилося бодай однієї гаківниці. З неї можна було б спробувати розстріляти верблюдів. Це затримало б розв'язку. Утім, більшість козаків уже не мали надії на порятунок. Молились, а потім, зіціпивши зуби, ставали до зброї. Похмурі погляди не віщували ворогам нічого доброго.

Через годину почався гарматний обстріл. Чавунні ядра зі страшним ревом вдарялись у скелю поряд із печерою, вибиваючи з неї хмари гострих уламків. Від деяких ходором ходила під ногами земля. Подекуди відколювалися цілі пласти породи, із шурхотом і тріском сповзали вниз. Поступово гармати пристрілялись, і ядра посипалися в печеру. Рвали загату з жупанів, гучко вдарялись в камінь склепіння. З'явилися поранені. Ядра, розбиті на друзки, навіть сам камінь, вибитий зі стін, – усе це шукало беззахисні цілі, сіючи смерть на своєму шляху. Козаки тиснулись у щілини кам'янистої породи, намагалися вrostи у найменший отвір, що ставав рятівним серед панівного бенкету смерті. Тепер у печері було годі щось побачити чи почути. Грім, спалахи від гранат – усе поєдналося в гучну какофонію. Здавалось, у цьому пеклі годі вижити й мізерній мурасі. Дивувало навіть те, що до цього часу не обвалилася, ховаючи під собою жменьку сміливців, стеля.

Однак козаки трималися. Рятував внутрішній рельєф печери. Її темні вологі стіни мали в собі безліч ніш та тріщин. Дощова вода за сотні й сотні років, перефільтрована через тонкий пласт наносних порід, линула далі, углиб. Долала товщу гори і знаходила вихід, промиваючи ніші в найтвердішому граніті своїми податливими струменями.

Поволі обстріл почав припинятися. Здолавши свій ревучий пік, він спадав, мов штормова хвиля і, нарешті вибухнувши вогнем трьох останніх гранат, припинився. У тиші, яка здавалася чимось неправдоподібним, осипалися ще деякі камінці, капала десь у печері вода, а в прозорій височині неба виспівував свої веселі пісні жайворонок.

Закривавлені, укриті сажею й пилом запорожці кинулися до отвору. Завмерли до пори, не виказуючи, що все ще чіпляються за життя. Знизу щільними рядами наближались яничари, одягнуті у яскраві напівкунтуші із зеленого сукна, білі, до колін гетри й короткі сині шаровари. На головах – сяючі білизнаю «рукави святого дервіша» – кауки¹⁷, що нагадували височенний білий ковпак. Ішли сміливо, не сподіваючись на більш-менш вагомий опір. Наблизившись, дістали шаблі й перейшли на біг. У несамовитому вигуку «Аллах акбар» роззявилось не менше, ніж сотня ротів. Багатоголосий крик відбився від скель, які перетворили його на занудно-розкотисте «алла...»

До отвору печери залишилося два десятки кроків, коли в обличчя яничарам вибухнув вогненний залп. Ударив по беззахисному людському тілу скаженим свинцем, пошматував сукно, шкіру й кості. За ним ще один і ще... За хвилину хмара порохового диму розвіялася, черговий раз відкриваючи небу купу скалічених трупів. В агонії билися сини Аллаха, щедро зрошували землю яскраво-червоними плямами. Тих поборників ісламу, котрі намагалися відповзти за каміння, козаки добивали поодинокими прицільними пострілами.

Десь ізнизу вітер доніс погрозливе виття сотень горлянок – турки не сподівалися на такий розвиток подій, тож були приголомшені.

– Маєте свого Аллаха, бусурмани, можете привітати його особисто, – безсило прошепотів Андрій пересохлими губами.

Він притиснувся плечима до прохолодної стіни й зажмурих очі. Хоч з останніх сил намагався виглядати бадьорим, це ставало все складнішим. Сильно доткала спрага, а в горлі різало від порохового диму. Кілька хвилин Андрій сидів нерухомо, потім примусив себе піднятися і піти на пошуки води. У напівтемряві мало не впав, коли зачепився ногою за чиєсь мертве тіло. Далі ступав обережніше.

Вода в козацьких фляжках закінчилася ще напередодні, тож доводилося збирати ту, що стікала по вогких стінах печери. Під ці каламутні краплі підставляли невеликі дерев'яні цеберця й порожні порохівниці. Була надія, що вглиб, де вони стояли, ядра не долетіли.

Через десяток кроків Андрій натрапив на переляканого молодика, що сидів під стіною і дрібно тремтів.

Андрій придивився до хлопчини:

– Чому тремтиш, козаче, замерз чи що?

Малий підвів очі.

– Батька Сома вбило, – відповів схлипуючи. – Он голову відірвало.

Молодик указав на нерухоме тіло, що з розкинутими руками лежало серед калюжі чорної у напівморозі печери крові. Андрій поглянув туди, куди він вказував, і відразу пригадав веселого хлопця з чорним смоляним чубом та карими, великими, як у дівчини, очима. Тепер у Петра Сома не було обличчя. Андрій похитав головою і сів біля хлопця.

– Скільки маєш років? – запитав.

– Чотирнадцять, – почув у відповідь.

– Дуже страшно?

Малий шморгнув носом і опустив очі додолу.

– Звуть як?

¹⁷ Каук (*тур.*) – капелюх.

– Яцьком.
 – Яцьком... Як пана гетьмана... Ти як тут опинився?
 – Батька Сома вблагав... Возом правити дозволив...
 – А-а... Ну, не тремти. Ти ж козак, тож нічого не повинен боятися на цьому світі. Бог не видасть – свиня не з'їсть, – Андрій притулювся до стіни потилицею і закрив стомлені очі. Кілька хвилин мовчав. Молодик винувато шморгав носом. Раптом Андрій пригадав події кількадечної давності.

– Ти не той Яцько, під яким коня вбило, як хутір брали?
 – Той, батьку.
 – То ти везучий, Яцьку... Чого ж плачеш?
 У відповідь тиша. Андрій на мить відчув, що діється у дитячій голові.
 – Ну от що, Яцьку. Всі під Богом ходимо. Як доля писана, так і проживемо. На Січі кажуть: умів шарпати – зумій і померти не скиглячи.

Хлопець довго не відповідав, потім підняв на Андрія великі сірі очі.

– Ми всі тут погинемо?

– З чого ти взяв? – Андрій примусив себе відповісти безтурботно-веселим тоном.

– Не знаю... Їх там, як зірок на небі...

– То й що? Ми ж запорожці!

Яцько зітхнув, майже схлипнув. У всьому його вигляді була зневіра. Андрій узяв його за підборіддя.

– Добре. Слухай, що скажу. Коли мені було чотирнадцять, я був один серед степу. За мною полював татарський чамбул. Я пам'ятаю, не мав жодної надії на порятунок. Стріли сипалися так щільно... Однієї миті я навіть хотів зупинитися. Хотілося припинити боротьбу, тому що не мав надії на порятунок. Навіть найменшої. Але потім відігнав цю думку. Якщо вони хочуть упіймати мене, хай зроблять це без моєї допомоги. І я залишився жити. Ось так. А ти серед нас, серед запорожців. І я тобі обіцяю, що захищатиму тебе, скільки сили стане. А ти, Яцьку... Ти теж козак. Тож будь мужнім.

Малий обтер брудним рукавом сльози.

– Добре, батьку, я спробую.

– Ну, от і добре. Давай, закінчуй скиглити і займайся ділом. Там є поранені, ти їм повинен допомогти.

– Що мені робити, батьку? – у голосі хлопця з'явилися нові нотки.

– Назбирай води, вона там, – Андрій вказав углиб печери, – у цеберцях. І неси до поранених. Я бачив, що їх перев'язують Сивий із Лящем.

Яцько побіг виконувати завдання, а Андрій пішов слідом. Під слизькою стіною він намацав невелике дерев'яне відро. Вода була каламутна, і на зубах скреготів пісок, але довгождана волога прохолодною цівкою охолодила розпечене нутро. Андрій із полегкістю перевів подих...

Ніч пройшла спокійно, а на ранок козаки здивовано споглядали, як турки знімали гармати, відвозячи їх кудись углиб табору.

– Що за чортівня! – витріщився на Андрія Малюта, який знову лежав поруч, стискаючи ців'я мушкета.

– Щось надумав отоманин. Б'юсь об заклад, вони змінюють тактику. Знають, собаки, що у нас припасів мало! Можуть облогою морити.

– Ні, синки, облоги не буде, – почувся голос старого запорожця Гниди, – повірте моему слову. В них часу нема з такою нікчемною купкою бавитися. Попереду поляки, попереду все військо козацьке. Їм туди потрібно, до Хотина.

– А що ж вони надумали?

– Та біс їх знає, поганців. Поживемо – побачимо.

Незабаром знизу з'явилися яничари. Вони несли великі в'язанки хмизу і полотняні мішки з порохом. Залишаючись поза межами досяжності козацьких мушкетів, склали хмиз

великим півколом навкруг печери. Нарешті стали зрозумілими їхні наміри. Турки збиралися підкурити козаків, як підкурюють у норі лиса.

Андрій послинив палець і підняв угору. Ледве відчутний струмінь повітря дув у печеру. Якщо яничари підпалять багаття, у печері скоро не стане чим дихати. Перша думка, що з'явилася в голові Андрія, була зробити вилазку. Миттєвим нападом скинути турків до річки і загасити вогні. Але чим більше він думав, то більше переконувався, що це абсолютно неможливо. Навіть якщо припустити, що козаки прорвуться крізь нищівний вогонь яничарок, залишається питання: чи надовго буде відтягнута їхня доля. Адже через кілька годин турки поновлять запаси дров та пороху. Про те, щоб пробиватися через багатотисячний табір купкою у півсотні душ, а саме стільки їх і залишилося, не могло бути й мови. У повітрі повисло гнітюче чекання.

Раптом звідкілясь іздалеку пролунав крик ламаною українською мовою:

– Гей, уруси, виходьте по одному, і падишах залишить вам ваші нікчемні життя!

– Це що за птиця? – мовив хтось.

– Ти хто такий? – крикнув Гнида.

– Я посол великого падишаха, хай продовжить Аллах роки його, пропоную від його імені врятувати ваші нещасні гяурські душі.

– О-о! Ти, напевне, піп! – знову загув, як у бочку, Гнида.

Невідомий голос помовчав, засвоюючи почуте. Потім озвався ще один.

– Великий падишах наказав передати, що ви славні воїни. Він пишається вашою мужністю, тож пропонує вам життя й волю, якщо ви припините опір.

– Чис життя? – закричав Андрій.

– Ваше! – донеслося. – Зараз воно не варте й куруша.

– Ти там знаєш, скільки воно варте... А воля й без того з нами! Давай торгуйся, може, ще щось маєш?

– Коли ми запалимо хмиз, вам настане кінець!

– Ні! Ти не піп, – провадив свого Гнида, – ти потурнак псячий, чого ж ти душі праведні рятувати лізеш?!

Запанувала мовчанка.

– За попом пішли. Гнида умовив-таки! – зробив підсумок Андрій.

– Якщо ви складете зброю і приймете віру пророка, то будете вільними. Вільними й багатими. Повірте, падишах уміє тримати слово, – почулося нарешті.

– Ну, лицарство, в потурнаки кличуть, підемо?

Іронічні нотки в голосі Андрія викликали несамопитий сміх серед людей, які вже давно з напруженням очікували смерті. Кількаденна облога, темні стіни печери, ворожий табір, що серед нього вони опинилися, – все це натягувало нерви струною, душило, силкуючись зламати загартовану на Січі волю. Психічна енергія рвалася назовні, загрожувала перетворитися у паніку, жах, що сковував м'язи. І нарешті подолала запони, перетворилася на... гомеричний регіт. Повільно наростаючи, хвиля шаленого сміху вибилася з-під низького склепіння на кам'янисті схили над Прутом. Запорожці, задихаючись, трималися за животи. Тут чулись і пискляве «і-і-і», і громоподібне «го-го-го», і ще сотні відтінків у тому несамопитому вибухові веселощів. Серед цього чулися на адресу падишаха такі репліки, що від них білили, як віск, невидимі парламентарі.

Нарешті в отворі печери виросла постать старого сивовусого Гниди. Чорного від степового сонця й порохового диму, з довжезним оселедцем і золотим кулком у вусі. З люлькою в зубах і в розірваній сорочці, що крізь неї проглядали волохаті груди. У широких червоних шароварах. У всьому вигляді козака було стільки сили, стільки лихої вдачі, що жодна рука не змогла натиснути на собачку мушкета.

– Чуєш, бусурмане?! Вони не хочуть!!! – прогрімів страшний голос.

– Ви всі помрете тут лютою смертю! – зашипів той самий голос.

Обличчя Гниди мов закам'яніло. Очі палали люттю, а на вкритих зморшками щоках заграли жовна.

– Тобі, собако, пояснити, з ким говориш? Ми лицарі запорізькі! Твою бусурманську неньку туди! Ти кому віру свою погану пропонуєш, недоумку? Передай ліпше своєму поганцеві-султану, що ми тут кістьми ляжемо, плюючи на нього. За святу віру життя віддамо не жалкуючи... А смерті ми не боїмося. Мій батько помер смертю стовповою у вас, бусурман, і мені таке на долі написано. Якщо ж у бою з вами помру, то велику радість матиму. Іди до біса, чи то пак до султана, вишкребку!

Почулися схвальні голоси:

- Правильно, батьку!
- Ой, добре Свирид Гнида сказав!
- Помремо, браття, за віру нашу!
- Скільки сили стане бусурман бити!

Погомонівши, козаки зібрались у велике коло і почали молитися. Кожен приготувався до найгіршого. У долині турки розводили вогні...

Усе закінчилося за кілька годин. Коли печера наповнилася густим їдким димом, запорожці почали задихатись. Один за одним виходили під шаблі яничар. Османські вояки десятками кидалися на засліплених запорожців і з несамовитою люттю рубали їх на шматки. Дехто боронився, але це була боротьба приречених. Упав Малюта, упав Гнида, упав Михайл Корж, обливаючись кров'ю. Десятки порубаних запорожців укрили землю, розкинувши руки, немов у міцному козацькому сні. На обличчі у декотрих навіть після смерті залишалася весела посмішка – запорожці гуляли на кривавому бенкеті...

Андрій, задихаючись, обмацував стіни печери.

– Яцьку, де ти? – у перервах між нападами кашлю кликав він.

Яцька ніде не було. Нарешті ноги зачепилися за щось м'яке. Андрій зігнувся і крізь видушені димом сльози побачив хлопчика. Юнак знепритомнів від чаду. Андрій схопив його за комір і потяг до отвору. Ноги зачіплялися за каміння, невидиме у густому диму. Кашель рвав легені. Андрій сам ледве тримався на ногах, але хлопця з рук не випускав.

Ось і отвір. Вдалося на мить хапнути свіжого повітря, і Андрій відразу помітив за три кроки від себе яничара у високому білому тюрбані бюлюк-паші¹⁸. Андрій дістав пістоль і повільно звів курок. Дим дедалі густішав. Він навів зброю туди, де тільки що бачив яничара, і натиснув на гачок. Пролунав постріл, і зовсім поряд хтось зойкнув. Почувся звук тіла, що падає. Андрій сховав за пояс розрядженого пістоля і дістав другого. На якийсь час шлях вільний. Неподалік чулися голоси, що перекликалися турецькою мовою. Козацьких голосів уже не було чути. Загін перестав існувати...

Андрій, мов гадюка, повз крізь колючі кущі, тягнучи за собою непритомного Яцька. Голки шипшини боляче впивалися в обличчя, залишаючи глибокі червоні подряпини. Раптом рука провалилась у торішне листя. Андрій помацав, і очі його радісно заблищали. Попереду було порожнє вовче лігво. Під корінням сторічного бука хижачи вирили собі глибоку нору, що згодом заросла травою. Усередині ще зберігався важкий звірячий дух. Кульбаба заліз у лігво і притягнув до себе Яцька, розправивши за ним зім'яту рослинність.

Роздивився навколо. Вирита під корінням нора ледве-ледве вміщувала їх двох. Зарості трави надійно захищали від ворожого ока. Андрій відклав пістоля і нахилився до хлопчика. Вухом вловило тихе сопіння. З полегшенням відкинувся на спину, можна було перевести подих. У грудях усе ще пекло від диму, але намагався стримати кашель, що мало не розривав легені. Турки ходили зовсім поряд. Гелготали щось, час від часу гупали, немов рубали дрова. Через хвилину Андрій з огидою зрозумів, що це за звуки, – яничари відрубували мертвим голови. На мить уявив людей, що з ними бився пліч-о-пліч ще чверть години тому, але відігнав від себе ці образи. Треба було спрямувати всю енергію на порятунок, а помста потім. Помста добра, як простигне. Зараз Кульбаба був зовсім не схожий на безтурботного запального хлопчика.

¹⁸ Бюлюк-паша – командир загону.

Через кілька хвилин зарухався Яцько. Почувся стогін.

– Де я? – змарнілим голосом прошепотів молодик.

Андрій миттєво затулив йому долонею рот і, нагнувшись до нього впритул, ледь чутно прошепотів:

– Лежи тихо! Турки зовсім поряд... Дасть Бог дожити до темряви, виберемось. А поки лежи, не кахай!

Сагайдачний

Двадцять восьмого серпня, у п'ятницю, в Хотині з'явилися передові загони турецького війська. Спочатку небагато, але потім усе щільніше й щільніше заповнювали виднокрай військові порядки, табуни коней, череди худоби й натовпи обозної челяді. Тисячі наметів укрили навколишні пагорби і долини, змушуючи польських жовнірів тривожно поглядати на рейментарів. Бойовий дух було зламано ще до початку битви. Очі вояків із надією позирали на південь, намагаючись роздивитися там довгоочікувані козацькі полки. Але жовто-зелена долина, місцями поросла невеликими ділянками лісу, залишалася безлюдною. І голови опускалися ще нижче.

Ходкевич стояв між зубцями на південно-західному мурі, коли почув позаду швидкі кроки посильного. Уважно розглядав у далекому трубу недалекий уже ворожий табір. Кроки затихли, наблизившись, і Ходкевич опустил трубу. Склав її і затиснув руками за спиною.

– До вас посланці, – уклонившись, мовив військовий товариш.

– Від кого? – зацікавився Ходкевич.

– Від козаків, ваша милість.

– Що?! – Ходкевич аж підстрибнув. – Де вони?

– Я наказав їм зачекати у вашій приймальні.

– Добре. негайно збирайте військову нараду.

Ходкевич різко повернувся і крокував сходами донизу, час від часу дзвінко вдаряючи острогами по витертих тисячами ніг сходинках. Поспішав. У думках намагався уявити, що для нього приготував Бородавка на цей раз. Але те, що постане перед ним, не міг уявити.

На місці очікуваних послів Бородавки стояв, уважно позираючи поглядом зелених очей, Петро Конашевич-Сагайдачний. Ходкевич здивовано розвів руками.

– Нех бендзе Єзус похвальони! – він рвучко наблизився і простягнув Сагайдачному руку. – Радий бачити вас, милостивий пане.

– І я радий, шановний пане гетьмане! Дуже радий. Як ся маєте?

– Ми добре. Готуємося до оборони. Вас тільки зачекались-мо. Ну, тепер, маю надію, мої жовніри зможуть привітати панів-козаків особисто.

– Панів? – здійняв брови Сагайдачний.

Ходкевич зробив вигляд, що не почув.

– Коли ми зможемо очікувати вас?

– Але я вже тут, прошу пана! Стою поряд із вами.

– Я волів би жартувати за інших обставин!

Ходкевич уже лаяв себе за той порив, з яким він зустрів козацького ватажка.

– Я не жартую, ваша милість. Зі мною лише загін охорони. Я щойно з Варшави, – відповів Сагайдачний.

Ходкевич схилив голову. Дійсно, з чого він узяв, що Сагайдачний приведе військо? Адже доповідали, і неодноразово, що на чолі Бородавка, і тримається він досить твердо. На таку швидку зміну влади розраховувати не доводилось.

– Як там Варшава? – змінив він тему.

– Варшава непохитно вірить у вас, пане Ходкевич.

– Так, так... мені б ту віру. Ви розумієте, що Порта переважає мої сили майже у десять разів?

– Ліпше за будь-кого. Я, власне, приїхав з упевненістю, що Бородавка вже тут.

– У цьому ми з вами помилилися. Тепер я взагалі не впевнений у тому, що він з'явиться... Сідайте, пане Петре, – Ходкевич указав Сагайдачному на високе дубове крісло. Його різьблена спинка здіймалася не менше, ніж на сажень. – Я накажу подати сніданок.

Доки накривали на стіл, Сагайдачний із цікавістю розглядав інтер'єр кімнати. Хоча вона була меншою за просторі зали польських палаців, оздоблення не відставало від них за пишністю. Високі, майже до стелі зашиті темним дубом стіни, блискучий мармур підлоги. Дещо бракувало світла. Єдиним його джерелом слугували вузькі венеціанські вітражі, що на них було зображено боротьбу Георгія-Побідоносця зі змієм. Уздовж стін тягнулися мисливські трофеї та колекція коштовної зброї. Мечі-бастарди, шаблі, пістолі, алебарди... Сагайдачний не міг зрозуміти, для чого Ходкевич це все сюди привіз.

Нарешті челядь закінчила сервірувати величезний стіл у центрі кімнати, і вони знову залишилися з Ходкевичем наодинці.

– Прошу вас, – сказав Ходкевич, – вип'ємо за зустріч.

– Ваше здоров'я! – відказав Сагайдачний і перехилив келих із густим червоним вином.

Деякий час мовчки жували підсмажену дичину. Потім Ходкевич знову підняв келиха.

– За нашу спільну перемогу!

– За вікторію! – відізвався Сагайдачний.

Випили вдруге. Ще трохи попоївши, витерли губи білосніжними серветками.

– От що, – почав Ходкевич, – я наказав зібрати військову нараду. Хотів би, щоб ви були присутні. Але скажу одразу, що ваш наступник дуже засмучує нас. Не буде перебільшенням сказати: Бородавка ставить під загрозу успіх цілої кампанії... і, власне, долю козацького війська.

– Я чув про все, – похмуро відгукнувся Сагайдачний. – Пропоную повернутися до цього на нараді. А зараз хотів би запевнити вас у прихильності козацтва і своїй особисто до польської корони. Я намагатимуся зробити все, що від мене залежить, аби пліч-о-пліч із вами зупинити ворога.

Ходкевич із пошаною хитнув головою.

– Дякую вам. Не буду приховувати, що мене приємно вразив ваш приїзд. Що ви думаєте про наше становище?

Сагайдачний знизав плечима:

– Воно жахливе.

Ходкевич невесело посміхнувся.

– Дякую, ви мене заспокоїли... Ну що ж, давайте піднімемо келихи третій раз за те, щоб спільними зусиллями виправити його.

Сагайдачний мовчки підняв келих. Через хвилину забігала челядь, замінюючи страви. На столі з'явилася заливна форель, ікра і вуджена осетрина.

– Пане Яне Каролю, як ви дивитеся на переговори з турками? – раптом запитав Сагайдачний.

– Прошу? – округлив очі Ходкевич.

– Я маю на увазі умови здачі в полон.

– Це неможливо! Пан має намір мене образити?!

– Ні, що ви! – заспокійливо підняв руки Сагайдачний. – Я лише хотів упевнитись у ваших намірах.

– А ви досі були невпевнені?

– Не я... Бородавка. Він боїться, що за його спиною ви маєте намір зійтися з Османом і напасти на нього з двох боків.

– Це нісенітниця. Для нас *alea jacta est*, як казав Юлій Цезар, – «жереб кинуто»! Ви це розумієте?

– Так, – Сагайдачний схилив голову, – тепер так. Ну що ж, дякую за гостинність. Буду мати приємність бачити вашу милість на нараді. А поки що хотів би оглянути поле майбутнього бою.

– Упізнаю козацького гетьмана, – Ходкевич витер губи білосніжною серветкою. – Що ж, чекаю на вас через годину...

Рівно через годину Сагайдачний з'явився у залі, де шойно снідав. Тепер тут було досить людно. Крім Ходкевича, був присутній Станіслав Любомирський як коронний польний гетьман, сеймові комісари, серед них Михайло Синявський, Матвій Лесковський, Михайло Тарнавський та Яків Собеський. На великій лаві сиділи всі дев'ять полковників польського війська.

Після привітання і коротких побажань здоров'я перейшли до справи.

– Пане Любомирський, прошу вас ще раз доповісти ясновельможному панству про розташування війська, стан оборони, а також усе, що відомо нам про місцезнаходження основних сил Османа, – звернувся до князя Ходкевич.

Любомирський, погоджуючись, схилив голову. Піднятися з крісла краківський воєвода не вважав за потрібне, тож почав розмову сидячи:

– Що ж, із радістю поділюся з паном Сагайдачним нашими планами. Якщо ви, пане Ходкевич, вважаєте це необхідним.

Ходкевич скривився від такої відкритої неповаги до козацького ватажка.

– Будьте люб'язні, – незадоволено відповів він.

Любомирський ввічливо посміхнувся.

– Ми розмістили військо таким чином, щоб максимально використати переваги місцевості. Тож усі дев'ять полків, поділені на дві частини, стоять широким півколом у напрямку на захід та південний захід. Однією частиною командує пан Ходкевич безпосередньо, другою, прислухаючись до його мудрих порад, Сейм призначив командувати мене. У тилу маємо цю фортецю і міст, який ви могли бачити і яким, власне, ми переправилися сюди. Переправилися без наших спільників, козаків. Припасів у війську майже на місяць. Артилерія розташована...

– Я мав змогу спостерігати за розташуванням артилерії, – коротко перебив Сагайдачний.

Любомирський «одягнув» на обличчя свою найлюб'язнішу посмішку і, позирнувши на Сагайдачного, запитав:

– Ми, нарешті, хотіли почути, де наші союзники. Вам відомо, що до гетьмана Бородавки вже неодноразово відряджалися посланці, але він нічого певного нам не відповів?

– Відомо, – почувалася похмура відповідь.

– Навпаки, – продовжив Любомирський, – він нахабно відхилив наше прохання приєднатися до війська його королівської мосці ще на Поділлі, до переправи через Дністер. А тепер до нас доходять чутки, до того ж із вірогідних джерел, що Бородавка розкидав своє військо чатами по всій Волощині, знаходячись майже у прямій видимості у турецької армії. Тож є значні втрати.

Доповідають, що турки побили велику кількість козаків, декілька сотень взяли в полон. І це все від бажання нагріти руки легкою здобиччю. Тож я волів би поставити питання панові Сагайдачному: коли ви збираєтеся виконувати рішення козацької Ради від п'ятнадцятого червня, яка відбулася у Сухій Діброві? Адже нам було обіцяно всіляке сприяння з вашого боку, шановний пане Сагайдачний.

Сагайдачний піднявся і пройшовся по кімнаті. Потім обвів поглядом присутніх.

– Як вам відомо, ясновельможний пане Любомирський, і вам, шановне панство, я до останнього часу знаходився у Варшаві, де вів переговори з панамі сенаторами. Метою цих переговорів було владнати відносини козацтва і Польщі. Адже вам відома ситуація, що склалися за останні декілька десятиліть в Україні. Так, ми вирішили у Сухій Діброві допомагати Польщі, хоча шановне панство пам'ятає, як їм відмовили у допомозі уряди Франції, Австрії, Іспанії та Італії. Козаки погодилися виступити проти турків, але й у них було багато прохань до його королівської величності. Отже, ці питання я вирішував у Варшаві. Скажу відразу, що ми досягли згоди, і я їхав у військо з приємними новинами. Однак те, що я чую від вас, шановний пане Любомирський, глибоко засмучує мене. Повинен

визнати, що Бородавка дуже нерозумно поводиться. Тож я всіма силами буду намагатися виправити те, що сталося. Сподіваюся, що все ще можна поправити.

– Я гадаю, пан Любомирський дещо згущує фарби. Проте факт залишається фактом. Бородавка нахабно поведився з послами, які, до речі, були шляхтичами, а також відмовився виконувати всі наші накази, – Ян Кароль Ходасевич невдоволено глянув на Сагайдачного. – Я хотів би, щоби пан Сагайдачний знав: ми воліли б бачити його на чолі козацького війська. Бородавка зарекомендував себе украй погано в очах наших. Навіть не уявляю, як ми зможемо з такою людиною узгоджувати спільні дії проти ворога. Одним лише цим Бородавка грає на руку Османові й на згубу отчизні.

Сагайдачний спокійно оглядав присутніх. На обличчі жодного виразу, хоча в голові ціла буря почуттів. Ось воно! Нарешті заговорили прямо, не те, що там, у Сеймі. Бородавка для них надто одіозна постать, Бородавка – невдячний хам, Бородавка – загроза мирному сусідству польської та української націй... І все. А тепер чітко: Бородавка – зрадник, він грає на руку ворогові. І головне, на його місці хочуть бачити Сагайдачного. Усе ж вирішив не виказувати ні згоди, ні незгоди. Ходкевич повинен знати: реєстровим козацьким військом командує козацький гетьман, а не коронний.

– Яцька Неродича на гетьманство призначив не я, – твердо вимовив Сагайдачний, дивлячись в очі віденського воєводи. – Це компетенція Ради. Тож усунути його може лише Рада, ви всі це добре знаєте. Єдине, що можу пообіцяти, – це обговорення поведінки гетьмана на раді старшин. А там, як вирішать козаки.

– І все ж таки, пане Сагайдачний, нам невідомо, де у цей час знаходиться Бородавка. Щоб вирішити його долю, треба його відшукати.

Фраза належала Якову Собеському, середнього зросту, огрядному, але надзвичайно енергійному сорокап'ятирічному чоловікові. Собеський не міг усидіти на місці й підхопився

на рівні. (Втім, знаючи його як досвідченого дипломата, Сагайдачний зрозумів, що це лише гра.)

– Волощина не така вже й маленька, – широко розвів руками політичний комісар, – а турки стоять табором супроти наших позицій. Нехай це лише частина війська, однаково, початок битви – справа кількох днів. Козаки потрібні нам тут уже зараз. Що ви запропонуєте?

Сагайдачний подивився на комісара.

– Лише одне. Я негайно вирушаю на пошуки козаків. І обіцяю привести їх якомога швидше.

Собеський опустил очі. Нарада продовжилася стосовно інших питань. Обговорили місце розташування майбутнього козацького табору й інші справи, пов'язані з цим. Ходкевич дав розпорядження полковникам тримати частини у стані повної бойової готовності. Хоча було мало ймовірно, що турки кинуться у бій, не перепочивши, як завжди, п'ять-сім днів, але воєвода вирішив не ризикувати. Розходитися почали лише через дві години.

Сагайдачний бадьорим кроком прямував до невеликого козацького загону, на чолі якого він прибув у Хотин. Звивиста стежка, яка бігла у темному, запиленому килимі трави, привела його до місця стоянки. Над головою нависла велетенська округла споруда Комендантської вежі. Жовтий вищерблений камінь здіймався на два з лишком десятки сажнів, закриваючи майже весь виднокрай. Під стіною, здираючись стрімким схилом, паслася селянська корова. Виконувала майже акробатичні трюки, вишукуючи ліпшої паші. На болотистому дні колишнього рову дзюркотів веселий струмочок. Проминав затінок горіхових дерев і біг до широкого плеса Дністра, над яким здіймалася північна стіна із сумнозвісною вежею Смертників. З давніх-давен на кам'янистому березі під нею знаходили свою смерть десятки нещасних, що їх було засуджено до страти.

Козаки напували коней у струмку, грілися на сонці, відпочивали після подорожі через Польщу. Кілька парубків, завзято ляскаючи засмальцьованими картами, грали в чупрундира.

Сагайдачний підійшов до сотника Загнибіди, що стояв поруч із картярами й задумливо розглядав триметрові зубці на фортечній стіні. Побачивши Сагайдачного, вказав на них рукою.

– Добра кам'яниця! Такі стіни й турецькі гармати не візьмуть.

– Та добра. Маленька лише... Давай, Іване, піднімай людей.

– Вирушаємо?

– Треба.

– До Бородавки?

– До нього. Треба глядіти, як дитя нерозумне.

– Тут волохи проїжджали, казали, десь під Сучавою козаків бачили. А другі під Могилевом, трясця його знає, куди їх занесло.

– Знаю. Поляки тільки й мають діла говорити, що Яцько військо по всій Молдавії та Волощині розкидав.

Загнибіда із зітханням покрутив головою.

– Ой, не до добра!

– Звісно. Вже пішли чутки, що побили їх дуже.

– І навіщо ж воно?

– Яцька не знаєш? Йому б у здобич побавитися. Тепер полетіли буйні голови, що минулого року кричали: «Геть Сагайдака!» Тепер зачухаються! – у голосі Сагайдачного почулася зловтіха.

Він узяв у джури повід і одним рухом скочив на коня.

– Уперед, дітки, не баритесь! – і першим погнав коня скелястим берегом.

Ще задовго до обідньої пори загін у півтори сотні вершників виїхав із Хотина й попрямував на захід. Сагайдачний поспішав. Він мав намір не пізніш як на другий день бути у таборі гетьмана.

Ледь всілася на обрії хмарка куряви, через місток до фортечної брами поспішав,

сповнюючи повітря цоканням копит, другий загін. А ще через хвилину здивованому Ходкевичу доповіли, що його аудієнції очікує посол гетьмана Бородавки. Він назвався полковником його гетьманської милості Михайлом Дорошенком і доповідав, що козаки стоять табором за сотню верст на захід, під Могилевом, і очікують розпорядження командувача.

– Чортів Бородавка! З'явився насилу, пся крев. Стонадцять дзяблів у його холопську пельку! – заревів Ходкевич. Проте, незважаючи на лайку, в його голосі бриніли радісні нотки. Віленський воєвода щиро зрадів появі козаків, забуваючи, що завжди вважав їх натовпом черні й кривив шляхетні губи від думки, що матиме їх союзниками.

– Треба спинити Сагайдачного. Висилайте загін рейтарів за ним, – звернувся він до присутнього у кімнаті Лесковського. – А проте... Нехай їде. Не наше шляхетське діло за холопами бігати. Та й піджене Конашевич Яцька. Ні, нехай їде...

Того вечора Дорошенко вирушив до козацького табору. При собі мав наказ козакам негайно вирушати у Хотин.

Загін Сагайдачного обережно пересувався волоською землею. Петро Конашевич їхав на чолі загону, уважно позираючи навкруги. Його непокоїла близькість турецького війська і повне незнання того, де шукати Бородавку. Вони вже кілька разів міняли напрямок руху і заїжджали у невеличкі селища. Але ніде ніхто не бачив великого козацького війська, лише невеликі загони. Люди вороже ставилися до козаків, пам'ятаючи недавній грабунок висланими Бородавкою чатами.

Нарешті зустріли пастуха, який гнав полем чималеньку череду корів і телят. Переляканий селянин сказав, що бачив велике військо кілька днів тому, і йшло воно у напрямку Могилева. Сагайдачний збадьорився – нарешті слід знайпівся. Увечері перепочили і з настанням темряви вирішили продовжувати подорож. Яскраво світив місяць, накладаючи на дерева і кущі примарні тіні. Нічна прохолода додавала сили людям і тваринам. Сагайдачний їхав попереду і розмовляв із сотником Загнибідою, коли збоку, з густих кущів, хтось неголосно покликав. Кілька десятків шабель миттю вилетіли з піхов. Від загону відділилися три вершники туди, звідки пролунав голос.

– Ану виходь! Тільки будь розумним, а то застрелю!

У кущах зашаруділо. На відкрите місце видерлися дві постаті.

– Не стріляй, братику, свої.

– Кому свої, а кому й чужі! Хто такий?

Під'їхав Сагайдачний. Розглядаючи невідомих, запитав:

– Що тут у вас?

– Ось, у кущах ховалися. Нас почули – покликали.

– Хто такі?

– Свої ми, пане гетьмане, запорожці.

– А що ж запорожці тут удвох вночі на шляху роблять? І звідкіля ти мене знаєш?

– Наш загін знищено, пане гетьмане, а я ось із молодиком до табору добираюся. Ми, за наказом гетьмана Бородавки, заготовлювали провіант, але наскочили на турків. Над Прутом у печеру загнали... Сотня братчиків голови зложила. – Андрій Кульбаба, а це був саме він, з гіркотою у голосі розповів коротко, як перебігали події. – А знаю я вас, пане гетьмане, з походу на Московію у 1618 році. Ми тоді з кошовим отаманом Михайлом Скибою воювали під вашими хоругвами. Добре пам'ятаю, погуляли ми у Ливнах і Єльці.

Сагайдачний придивився до козака пильніше.

– Де зараз табір?

– Нам наказано було йти до Могилева з припасами. Думаю, що табір там.

– Добре, молодцю, – Сагайдачний повернувся. – Коней козакам! – І додав, звертаючись до Андрія: – Дорогою все розкажеш. Не будемо гаяти часу.

Загін, поганяючи коней, вирушив далі. Кілька хвилин Сагайдачний мовчав, потім коротко запитав:

– Багато чат Бородавка по Волощині розкидав?

– Багато, батьку, від кожного полку по триста, а то й п'ятсот душ. Тисяч п'ять, гадаю.

– З вашого загону ви єдині?

– Ні, не єдині. Турки застали нас під час переправи через Прут, тож вийшло так, що загін був розділений надвоє. Більша частина встигла відійти, тримаючись оборонною рукою, а ми боронились у печері майже п'ять днів. Потім підкурили нас турки...

– Чортів Яцько! Ну чекай, доберусь я до тебе. Завжди казав: до булави треба голови! Скільки люду погубив, а до битви ще навіть і не брався!

Андрій мовчав, не знаючи, що відповісти.

– То ти не знаєш, що з другою частиною вашого загону?

– Ні, батьку. Вони відійшли, але за ними рухалося, вважайте, усе турецьке військо...

Сагайдачний спересердя сплюнув.

– Добре, синку, тримайся з нами. А за твоїх товаришів хтось відповість, вір моєму слову!

– Вірю, батьку.

Далі їхали мовчки. Висока трава ховала коней до половини, і вершники немов пливли полем у блідих променях повного місяця. Тиха сонна ніч покривала безлюдні простори, і здавалося, що навкруги на тисячі верст немає жодної людини. І немає зовсім поряд багатотисячних натовпів озброєних вояків, котрі за кілька днів кинуться один на одного у несамопитій люті, порушуючи спокій громом гармат і криками вмираючих. Природа спокійно спала, не зважала на купку вершників, що їхали серед місячної ночі. Цей настрій передався і козакам, що поволі хилили голови і змикали вії. Лише баскі козацькі коні рухалися, форкаючи і дзвенячи зброєю. Виконували свою одвічну важку роботу...

Ближче до ранку почувся швидкий стукіт копит – чвалом мчали до загону вислані наперед дозорці. Сагайдачний напружився.

– Що там?

– Ми натрапили на слід війська.

– Слід великий?

– Великий, батьку, багато тисяч пройшло.

– Куди веде?

– На південь.

Сагайдачний поміркував. Слід могли залишити і свої, і вороги. Але навіщо туркам вести своє військо на південь, адже Хотин у другій стороні? Отже, Бородавка. Фатальну помилку було зроблено. Сагайдачний наказав рухатись услід армії, що пройшла тут кілька годин тому.

Деякий час загін гнав чвалом широкою смугою витоптаної тисячами ніг трави. Просіка у незайманих травах була густо всіяна конячим гноем і рештками їжі, що нею вояки втамовували голод, не спиняючись на відпочинок.

Нарешті далеко попереду з'явилися вогні великого табору. Сотні багать укривали велику долину, яка відкрилася перед козаками. Втомлені очі чимдуж вглядались у далечінь, намагаючись зазірнути в обличчя тих, що сиділи біля вогнищ. Та марно – їх розділяли кілька верст.

– Уперед, панство, це свої, козаки! – гаркнув Сагайдачний. Він і гадки не мав, що турки повернули на південь, щоб вийти напереріз Бородавці й зашкодити його об'єднанню з армією Ходкевича. Мізерний козацький загін простував у пашу османського табору.

Почало розвиднятися. Небо поступово сіріло, відкриваючи сховане раніше довкілля. Крізь темряву проступали поодинокі дерева й зарості очерету на болотцях між стрімкими пагорбами. Над вогнями попереду з'явилися сиві шапки димів. Очі почали розрізняти окремі деталі розмитої до цього картини. Багатолюдний табір більшав і більшав, поки не зайняв величезну частину виднокола. Тисячі наметів розкинулися, вражаючи своєю кількістю.

Сагайдачний придивився. Щось насторожувало у тих наметах, щось таке, що він відчував шкірою, але поки що не розумів.

За спиною стривожено заіржав кінь, змушуючи Сагайдачного здригнутися від

несподіванки. Одразу ж хтось гаряче зашепотів:

– Це турки, батьку! Побий мене грім, вони!

Сагайдачний рвучко повернувся. За ним, піднявшись у стременах, стояв Андрій Кульбаба.

– Ти здурів, хлопче!

Але Андрій не вгавав:

– Ні, погляньте! Он там, праворуч... бачите?! Біля узлісся?

Сагайдачний поглянув у напрямку, що на нього вказував козак. Ранішня імла сивою ковдрою сідала на землю, погіршуючи видимість, а старечі очі вже не мали колишньої гостроти. Хоч і вдивлявся, напружуючись до краю, бачив лише поле, щільно засіяне багряними зернами вогнищ і білим лахміттям наметів. Через хвилину вимовив:

– Я не бачу нічого підозрілого.

Андрій затанцював на місці, намагаючись стримати коня. Той відчував напруження людей і гарячкував, час від часу поривався стати дибки. Нарешті стримав, натягнувши повід:

– Тпру-у! Несамовитий... Батьку, там верблюди! Погляньте добре! Ні в нас, ні в городових полках не було жодного верблюда!

І Сагайдачного осяяло. У розпечений мозок нарешті впливло із глибин підсвідомості те, що непокоїло у вигляді наметів. Усе надзвичайно просто: їх надто багато для козацького табору. Те, що хвилину тому було незрозумілим страхом, перетворилося на смертельну небезпеку. Стало на свої місця, відкриваючи страшну помилку: там, де очікували знайти друзів і жаданий відпочинок, натрапили на ворогів.

А в таборі вже піднялася метушня, почулися крики. Переляканий голос щось лементував турецькою, потім ударило кілька пострілів. Очевидно, сторожа сприйняла сотню вершників за авангард козацького війська й несамовито біла на сполох. Із шатер вибігали напіводягнені аскери, бігали, не розуміючи, що сталося, по табору. Люто гавкали собаки.

– А на чорта... – заволав Сагайдачний. – Назад! Швидше назад! Прийшли, матері його... Як барани до різника.

За мить уже мчали зворотним шляхом. Летіли розпластані над клубами ранкового туману, безжально били острогами потомлених коней. Нещасні тварини важко хрипіли, вкривалися клаптями жовтої піни, що її вітер шаленої гонитви зривав із блискучих боків. Низько схилялися вершники над гривами коней, немов приростали до них, і поганяли, лише тріпотіли червоні шлики на шапках, зав'язані вузлом за спиною рукави й різнобарвні прапорці на ратищах. А очі з надією вдивлялись у лісову смугу на обрії. Таку невимовно далеку...

Турки оговталися досить швидко і вже стукотіли, стукотіли копита за спиною у втікачів. Три сотні вершників на свіжих конях стрімко скорочували відстань до козаків. Хутко наздоганяли запорожців капрісі – комонні розвідники яничар. Схилили напереваги списи, люто зиркали з-під червоних кауків, поганяли негевських скакунів і харчали від передчуття швидкої перемоги. А від табору вже від'їжджав другий загін: турки після того як зрозуміли, що козаків лише мізерна жменька, летіли виказувати свою хоробрість. Треба було приймати бій, що ставав неминучим. Сагайдачний зрозумів це одразу, але, поглядаючи через плече, несамовито лупцював коня малахаєм. Треба було дотягнути, будь-що добратися! Уперед! Загін розтягнувся полем широкою дугою і мчав до темної смуги рятівного лісу. Мчали, випереджуючи вітер, підстьогувані криками переслідувачів. Капрісі, як мисливські хорти, летіли й не розбирали дороги...

Коли до дерев залишилося дві сотні кроків, передні ряди переслідувачів ударили у спину козакам із пістолів. Троє козаків, полишаючи шалену гонитву, забилися під копитами турецьких коней. Подальший перебіг подій їх уже не цікавив. Далі зволікати було неможливо. Капрісі, з налитими кров'ю очима, вимахували шаблями й націлювали на козаків блискучо-хижі рихви списів.

Сагайдачний рвучко повернув коня й дістав шаблю.

– До бою, дітки! До бою! – пролунав над ранковим полем його гучний голос. – Мерщій

розвертайте коней! Покажемо, як козаки помирають!

Загін, миттю обернувшись, найжачився списками. Турки розгублено спинились, але, побачивши свою кількісну перевагу, кинулися на ворога. Запеклий бій розгорівся, немов шалена козацька гулянка. Гучне «алла», мов морська хвиля, розбилося до гранітного «слава», обросло брязкотом і стукотом, і, врешті, потонуло серед криків людей, іржання коней і ляскання пострілів.

Андрій разом з іншими кинувся на турків. Підскочив до найближчого, сильно рубонув його шаблею. Криця зустріла крицю, вибиваючи іскри. Турок одразу рясно спітнів і ледь встигав відбиватися від цілого вихору ударів, що їх сипав оскаженілий Кульбаба. Через хвилину в його очах уже читався страх, а ще через мить козацька шабля з хрускотом увійшла в голений череп, розрубавши його аж до перенісся. Яничар злетів із коня, зрошуючи зелень трави гарячою кров'ю, а Андрій уже мчав на допомогу козакові, що ледве встигав відбиватися від трьох турків. Він, як вітер, пролетів повз них, збивши одного із сідла страшним ударом шаблі. Тіло в агонії дрібно забило ногами, ніби намагалося догнати голову, яка з широко відкритими очима покотилася під кінські копита. Бій тривав з перемінним успіхом, але вже через десять хвилин до турків почало надходити підкріплення. Усі, хто були живі в бусурманському таборі, полетіли на допомогу своїм.

Уже впали з гарячих коней два десятки козаків. Мужньо, без стогону прийняли смерть, похиливши додолу чубаті голови. Ще кількох сипахи підняли на списи... Андрій раптом побачив Яцька. Той, як досвідчений запорожець, вимахував шаблюкою, зчепившись із банькатим турком у зеленому тюрбані. Подумки похваливши молодика, все ж спрямував коня йому на підмогу і з наскоку розрядив у турка пістоля. Хлопцева шабля і Андрієва куля вдарили одночасно. Кульбаба побачив, як на Яцька впали бризки крові.

– Відходь, Яцьку, не гайся! – крикнув Андрій.

– Ні, – замотав той головою, – я тут, із вами!

– Назад, скурвий сину! Кому сказав!

Андрій впершцив по конячому крупу плазом шаблі. Яцьків кінь зірвався з місця, несучи вершника в тил козаків, що поволі відходили під натиском турків. Ті вже у п'ять разів переважали кількістю.

– Тримайся ближче до гетьмана! – кинув навздогін Андрій. Він хотів ще щось додати, та не встиг. Краєм ока вловив поряд якийсь рух і інстинктивно відсахнувся. З тонким дзижчанням перед обличчям пролетіло блискуче лезо шаблі. Андрій відповів ударом на удар і за мить знову пірнув у круговерть бою. Праворуч і ліворуч від нього падали у кривавому тумані люди і коні. Поле все щільніше встелялося тілами своїх і ворогів, а він немов не помічав цього, осатаніло рубав і відбивався.

Не бачив навіть того, що козаків залишилося лише чотири десятки проти тисячного загону турецької кінноти. У лихоманці бойовища просто не мав часу оглянутися. Помічав лише те, що руків'я шаблі стало зовсім мокрим від крові. І боячись, що зброя вислизне з рук, він раз по раз намагався витерти долоню об одяг. Нарешті до нього долинув крик, який умить привів його до тям.

– Батька поранено!

Андрій повернувся і побачив Сагайдачного, що, зігнувшись у сідлі, тримався за поранене плече.

– У Конашевича влучили! – крикнув ще раз той самий козак, котрий із закривавленою шаблею у руках кружляв навколо пораненого ватажка. Цієї самої миті куля влучила і в нього, і він, тримаючись за затягнуті синім сукном груди, важко сповз на землю. Кінь сполохано заіржав і залишився стояти біля вбитого господаря.

Андрій чвалом погнав коня до місця, де був Сагайдачний. Там побачив і Яцька.

– Треба тікати, пане гетьмане!

Сагайдачний відповів крізь міцно стиснуті від болю зуби:

– До лісу, молодці, там порятунок!

– Тримайтеся за мене, батьку, – Андрій підставив плече.

– Сам! – Сагайдачний люто зиркнув на Кульбабу і, вдаривши коня в боки, помчав до лісу. Андрій і Яцько кинулися за ним. Бій позаду вщух. Козаки донесхочу погуляли на кривавому весіллі і тепер лежали всі там, де їх застала смерть. Кожен забрав із собою кількох ворогів: у бою загинуло майже п'ятсот чоловік відбірної кінноти османів. Хтось кинувся, було, наздоганяти трьох утікачів, але на узліссі спинився: заходити у гущавину жоден з турків не наважився...

Андрій і Яцько пильнували Сагайдачного, а останні дві години Кульбаба їхав зовсім поряд із ним, боячись, що гетьман не втримається у сідлі. Сагайдачний час від часу майже непритомнів, але допомогти собі не дозволяв.

Кров цівкою юшила, заливала дорогий одяг і фарбувала у червоне білий бік коня.

– Пане гетьмане, так не можна! Треба спинитись і перев'язати вашу рану! – не витримав нарешті Андрій.

Сагайдачний поглянув на нього каламутними очима і нічого не відповів. Але потягнув за повід, зупиняючи коня.

– Добре, – промовив він згодом, – від бусурман, здається, відірвались.

Андрій миттю зіскочив з коня і допоміг гетьманові опуститися на землю.

– Зараз, батьку, зараз! – він повернувся до Яцька, – Яцьку, там десь наша торба. У ній горілка і чиста тканина, давай все сюди!

Андрій, намагаючись менше дошкуляти пораненому, розрізав ножем рукав і заходився розглядати рану.

– Що там? – підняв голову Сагайдачний.

– З пістоля вас, батьку. Куля, як горіх. Кістку роздроблено. Зараз промию і перев'яжу, а ви поки ковтніть, це вам сили додасть. – Він простягнув принесену Яцьком фляжку.

Сагайдачний зробив кілька ковтків.

– Добра оковита, козаче! Будеш?

– Ні, що ви! В поході не вживаю. Це так... На такий випадок, як зараз.

– Ну-ну! Не патякай. Випий і малому дай, нам усім сили додати не завадить.

Андрій, не сперечаючись, приклався до баклагі. Горілка обпікала нутрощі й справді долала втому. Простягнув Яцькові. Молодик, випивши, скривився й довго нюхав рукав свитки. Сагайдачний уважно роздивлявся свою скалічену руку. Куля пройшла навиліт, вирвавши на виході добрячий шмат живого тіла. Крізь рвані краї було видно поламану кістку. Він підкликав Андрія.

– Давай, козаче, в'яжи й будемо рухатися далі.

– Що ви, батьку! – замотав головою Кульбаба. – Вам перепочити треба!

Сагайдачний, тамуючи стогін, піднявся на ноги.

– Не мели дурниць, синку, я ще не таке на своєму віку бачив... Їхати треба!

Андрій кинувся до Сагайдачного, тримаючи в руках відріз білого полотна й чарку з горілкою.

– Сядьте! Поїдемо, як скажете, тільки зараз сядьте. Кров так і цебенить!

Сагайдачний опустився на повалене дерево й більше не сперечався. Мовчки позирав на Андрія, що вміло обробляв рану.

– А ти справний, дарма що молодий. Давно козакуєш?

– Восьмий рік.

– А як опинився?

– На Січі?

– На Січі.

– Та так, від татар утік, мурзака зарізав. Куди ще мав, як хату спалили. Батько на Січі був, та убили вже...

– Біда нашим людям!

– Біда, батьку.

Сагайдачний дивився кудись у далечінь та думав про щось своє. Нарешті мовив,

підвищивши голос:

– Так! Багато біди вони нам завдали. Але знай: кривавими сльозами вмиємо. Як баранам, тельбухи випустимо, й не одному! На цьому я завжди стояв!.. Нам би ось до війська дістатися, не згинуті тут невідомими. А там, дасть Бог, ріками пустимо крові нечестивої. Омиє, омиє вона земельку, що на неї вони зазіхнули!

Десь у верхів'ях дерев затріпотіла крилами наполохана птаха, перериваючи схвильовану мову Сагайдачного.

– Усе, – нарешті сказав Андрій. Він обережно промив рану, перев'язав її тугою пов'язкою. Поверх полотна наклав дерев'яні лубки й міцно перетягнув.

– Як міг, зробив, – сказав він, розглядаючи свою роботу.

– Добре зробив, дякую. Будемо вирушати.

Сагайдачний рвучко піднявся, але одразу похитнувся на нетвердих ногах.

– Може, все ж відпочинете? – Андрію шкода було бачити, як мучить себе немолодий уже Сагайдачний.

– Не можемо. До табору треба! Часу обмаль... А йди-но сюди, малий, – підкликав він Яцька, – допоможи.

За допомогою Яцька Сагайдачний виліз на коня.

– Давайте, запорожці, не відставайте! – вигукнув він, поганяючи стомленого жеребця.

Майже годину їхали мовчки. Сагайдачний міцно зіціпив зуби, приховуючи біль. Андрій мовчав, не наважувався почати розмову першим. Нарешті згадав щось і запитав Яцька, для того лиш, щоби розрядити напруження:

– Яцьку, а де ти шаблю взяв? У тебе ж не було.

Яцько розгублено закліпав очима. В очах спалахнув жаль.

– У турка, – невесело протягнув він, – його козаки на списи підняли, от він із рук і випустив. А я впіймав!

– От непослух! Я тобі де казав бути?!

– Та я... усі ж билися!

– Ну, бились. А де ж тепер шабля?

– Впустив! – гірко зітхнув хлопчина.

– Це ти тому такий кислий?

Яцько мовчки хитнув головою.

– Молодець, малий, – повернувся до них Сагайдачний, – буде з тебе добрий козак. А шаблю іншу знайдеш, коли час прийде.

Яцько почервонів. Краплини чужої крові, що так і не встиг змити, виглядали на хлопчачому обличчі, як ластовиння. Це помітив Сагайдачний.

– Тобі б навчатися, хлопче, а доводиться лише меч із ранніх літ у руках тримати... Подобається на Січі? – похитав він головою.

– Дуже! – вигукнув Яцько і знітився. Те, що батько Андрій із такою пошаною ставиться до цього сивобородого шляхтича, вселяло в душу хлопця відчуття благовійного страху перед ним.

– Яцько молодець, – озвався Андрій, – там, у печері, як справжній козак тримався. Пораним допомагав, мушкети заряджав. Підросте, славний запорожець буде.

Сагайдачний не відповів. На його поблідлому обличчі блукав болісний вираз, що його шляхтич усіма силами намагався приховати.

Їхали цілий день, кілька разів спиняючись на перепочинок, і частину ночі. Нарешті у яскравому світлі місяця заблищав Дністер. За широкою стрічкою води крізь темряву проглядали вогні великого табору. До нього було зовсім близько, чулося навіть далеке іржання коней. Хвилину подумавши, Сагайдачний вирішив переправлятися. Цього разу помилки бути не могло – перед ними козацький табір. Нічний вітерець доносив сумний голос кобзи і неголосний спів:

Ой, полем, полем килиїмським,

Та шляхом битим ординським,
 Ой там гуляв козак Голота,
 Не боїться він ні огня, ні меча,
 Ні третього болота...

Невесела пісня, що її виводили низькі чоловічі голоси, умить звеселила трьох подорожніх.

– Ой, братики! Братики мої любі, нарешті знайшли вас, волоцюг! – вихопилося в Андрія.

Тихо зайшли у воду й попливли, тримаючись за коней. Андрій з Яцьком весь час допомагали Сагайдачному, який не міг пораненою рукою ні гребти, ні триматися за луку сідла. Час від часу Сагайдачний стогнав, міцно зціпивши зуби. Широка річка неквапно несла свої води, і легкий вітерець допомагав змученим козакам – на застиглому дзеркалі води не було ні найменшої хвилі. Коні напружено форкали і стрімко скорочували відстань до берега. Від могутніх копит по воді розходилися невеличкі коловороти. Через півгодини ноги намацали слизьку глину річкового дна. Коні й люди стріпували із себе струмки холодної води.

Сагайдачний скочив на коня і повернувся до Андрія.

– Дякую тобі, козаче. Знай: я тепер твій боржник. У будь-який час радий тебе бачити. А зараз мені час до Бородавки.

Залишивши запорожців на березі, він помчав до табору. За лічені хвилини проминав уже здивованих вартових, котрі позирали на нього з лінії возів, що ними було обставлено табір. Неприємно вразило те, що його ніхто не намагався затримати. Сагайдачний, як досвідчений полководець, був здивований такою безпечністю, адже турки поряд. Нарешті його білий аргмак вихором вилетів на майдан перед гетьманським шатром. Тут охорона поведилася пильніше: від вогнища, розпаленого проміж двох гармат і кількох гаптованих сріблом хоругв, підхопилися троє вартових. Тремтливі язика полум'я кидали примарне світло на постаті у синіх жупанах і гостроверхих, зі срібними китицями, шапках. Спрямувавши на прибулого мушкети, завмерли. Отетеріло кліпали заспаними очима.

– Ану стій, стерво! Злазь із коня, а то вмить черево шротом начинимо! – вигукнув хрипким голосом один із них. Звичним рухом скинув мушкет до плеча і звів курок.

Сагайдачний не рухався з місця.

– Ти що, іроде, не чув?!

– Славно зустрічаєте. Добре, хоч попередили, а не одразу шмальнули, – Сагайдачний владно дивився на гетьманських джур, примушуючи тих губитись у здогадках, хто перед ними.

– Ти хто такий? – тепер голос пролунав невпевнено.

Один із тих, що стояли позаду хрипкоголосого джури, наблизився. Деякий час вдивлявся в обличчя. Упізнавши, очманіло закліпав очима.

– Конашевич! – здивовано протягнув і повернувся до товаришів. – Братчики! Та це ж Сагайдачний!

Уся трійця повільно опустила мушкети і зняла шапки. Сагайдачний, відчуваючи втіху, зрозумів, що він для них не просто київський полковник, посаду якого обіймав у даний час.

Один із вартових шанобливо вимовив, ховаючи очі:

– Зачекалися тебе, батьку. Вибач, що не признали... Ми, як то воно... уже й не сподівалися тебе живим видіти... Весь табір гудить: убили турки нашого Конашевича.

– Не вбили, як бачиш, – похмуро відповів Сагайдачний. – Де Бородавка?

– Пан гетьман відпочиває, будити?

– Не треба. Де розташовано мій полк?

– Он там, – показав один з козаків, – поряд із запорожцями. Вони там у невеликій балці стоять.

– Добре, – він хвилю подумав і додав: – А гетьман нехай спить. Тільки б гетьманства

свого не проспав...

Сагайдачний ударив коня і пірнув у темряву. Трохи поплутавши між возами й козаками, багато з яких спали покотом на землі, знайшов нарешті розташування полку, що ним командував. Він розбудив наказного полковника Івана Підмогильного й покликав джуру. Прибіг заспаний козачок, на ходу замотуючи очкур.

– Хлопче, давай прожогом по полках. Передай полковникам Богданові Куроші, Іванові Зискарю і Данилові Деркалю, щоб... Хоча ні. Ще передай Цецюрі Севрюку.

Так-от, скажи, що з ними хоче порадитися Петро Конашевич-Сагайдачний. Нехай терміново вирушають сюди. Усе, давай, давай!

Сагайдачний повернувся до Підмогильного, який щойно підійшов:

– Здоров був, пане Іване.

– Здрастуй, батьку.

– Ну, як ви без мене?

– Та ніяк! Козаки вкрай незадоволені.

– Чим?

– Гетьманом нашим, ось чим, чи то пак ким.

– Чи багато загиблих у тих чатах?

Підмогильний зовсім не здивувався поінформованості свого ватажка. Він уже давно звик до того, що Сагайдачний завжди в курсі всіх справ.

– Багато. Замалим не три тисячі людей втратили, а припасів так і катма!

– Чортів Яцько! Ну, добре, зараз тут будуть полковники, що їм я найбільше довіряю. Вирішимо, що робити.

Зайшли в намет. Підмогильний покликав джуру і наказав принести Сагайдачному щось попоїсти. Через хвилину молодик приніс казанок кулішу і чималий шмат м'яса. Однак Петро Конашевич відмовився.

– Спочатку діло, їжа потім. А я бачу, що провізії поки що вдосталь.

– Поки вдосталь, але це ненадовго. Для коней зовсім мало фуражу.

Почали сходитися полковники, з радістю вітаючи Сагайдачного. Першим з'явився мовчазний Цецюра Севрюк, за ним Богдан Куроша та Іван Зискар. І, нарешті, у намет зайпів огрядний Данило Деркаль. Його полк був розташований у протилежній частині табору. Після привітань та обіймів перейшли до справ. Першим слово взяв Сагайдачний. Він нервово заходив по намету.

– Зібрав я вас, пани полковники, ось для чого: хочу порадитися, що робити з Бородавкою.

Запанувала тиша. Всі чекали, що колишній гетьман скаже далі, і він продовжив:

– Не буду кривити душею, у Варшаві мені чітко на це натякнули. Пани магнати не хочуть бачити Бородавку на чолі козацького війська. Це було сказано неофіційно, але з наголосом. Мені обіцяли багато поступок щодо скасування універсалів, видаваних останнім часом і спрямованих проти православної церкви. Також король обіцяв повернутися лицем до нас. Він скасовує свої рішення про ліквідацію козацького війська. Ми йому потрібні. Зі свого боку, я пообіцяв, що ми будемо у союзі з Ходкевичем боронити Хотин. Усе згідно з рішенням Ради. Але на вимогу замінити Бородавку я відповів відмовою, і по-іншому я не міг. Звичай є звичай. Сказав їм, що гетьмана обирала загальна Рада, тож козаки мають до нього довіру. І мої власні амбіції тут ні до чого, хочу, щоб ви це знали. Але тепер я у довірі цій не впевнений. Хочу почути, що скажете ви, пани полковники.

Сагайдачний сів і дістав люльку. Обережно притримуючи її пораненою рукою, почав накладати. Неквапно припалив від принесеного джурую каганця й застиг, позираючи на присутніх.

Глибоко замислилися полковники. Питання неабияке. Міняти гетьмана під час походу, коли з дня на день мала початися битва, – це не просто. Але, з другого боку, в кожного кипіла злість на Бородавку за його власні прорахунки. Першим піднявся Іван Зискар, кремезний козак, одягнутий у розкішний, оторочений соболями жупан, із величезною

шаблею при боці. Полковник зайняв мало не четверту частину шатра. Прокашлявся й оглянув присутніх. На нього спокійно поглядали такі, як і він сам, суворі козацькі старшини. Такі розуміють лише щирю мову.

– Я скажу лише за себе, – почав низьким густим голосом, – а ви, панове, скажете, що ви мислите. Отже, Бородавка! Коли його вибирали, я був із ним. Я підтримував його й пізніше, коли він гетьманував. Деколи, звичайно, я з ним не погоджувався, але то життя, усі ми люди, усі помиляємося... Але його просили! Христом Богом молили не розкидати людей по Молдавії, а що з того вийшло? Одне слово, я проти нього... Три тисячі, чуєш, Конашевичу, – три тисячі! А де припаси? Катма! Люди загинули ні за що, припасів обмаль. Поляки ні нас, ні наших коней годувати не будуть. Тож нехай Яцько за це відповість, така моя думка.

Закінчивши мову, Зискар опустився на одну із широких потемнілих лав під стінами намету. Виклав на коліна свою велетенську шаблю й мовчки позирав на завішані килимами стіни.

– Хто ще скаже? – запитально подивився на полковників Сагайдачний. Йому сподобалася мова Зискаря, але обачний колишній гетьман не виказав цього жодним рухом.

Піднявся Данило Деркаль. Пригладив вуса на великому, як таріль, обличчі й поправив на чималому череві очкур.

– А що тут казати? – Деркаль, як завжди, говорив у своїй чудернацькій манері. – Одне лиш! Скучили ми за тобою, Конашевичу! На кого ти, нерозумний батьку, покинув дітей своїх? На кого залишив? Голова йде – ноги мусять, так і ми за Неродичем. А там є за ким?! Ще тиждень тому в мене у полку було три з половиною тисячі козаків, тепер лише три! І за віщо люди голови склали, питаю? Ані за цапову душу! Коли він надумав розсилати чати по Волощині, я був проти, люди не дадуть збрехати. «Яцьку, – кажу, – одумайся, голубе. Турки за горбом, що ти робиш?» А він мені, знаєте, що на це? Отакої: «Будеш мати булаву – будемо робити, що ти скажеш!» Чим це все закінчилося, ви знаєте. І не тільки в мене в полку, у всіх так... Куди ми дивилися? Вибирала дівка – вибрала дідька! З нього гетьман, як з лайна куля! Тож довго нема про що говорити. І, крім того, моя думка така: скарати на горло! Хай заплатить.

Деркаль сів. Запанувала тиша. Сагайдачний був дещо приголомшений. Він, будучи добрим дипломатом, тонко відчував настрій старшини й бачив, що настав чи не найсприятливіший час повернути собі гетьманську булаву. Як хорт у тепле заяче тільце, встромив він ікла в шию Бородавки. Але тільки у переносному значенні, тож Сагайдачний здригнувся, зачувши різкі холодні слова про страту. Козаки не вміли прощати помилок своїм ватажкам. Не виказуючи думок, Сагайдачний подивився на Цецюру Севрюка.

– А ти що скажеш?

Севрюк, як завжди, був небагатослівним:

– Скарати! Повинен відповідати за все! На спис собаку й у Дністер!

Сагайдачний випустив хмаринку тютюнового диму. Сивувата імла, поступово розширюючись, розповзалася під парусиновим склепінням. Десь у таборі почувся бадьорий спів півня. Скоро ранок. Раптово Сагайдачний відчув себе надзвичайно стомленим. Те, про що він потайки мріяв майже півтора року, відбувалось у нього на очах. Але чомусь він не відчував задоволення.

– А ти, Богдане, якої думки? – запитав у Куроші.

– Моя думка – це ще не все, – озвався Куроша. – Особисто я не схиляюся до думки, що винен лише Бородавка. Тоді разом із ним ракам на сніданок ідуть і ті полковники, що з порожніми возами у похід вирушили. Та й під Яссами, під Сороками я не бачив невдоволення в очах панів полковників. Чого ж тепер на одного Яцька усе валити? Але, як би не було, справедливим буде запитати сірому. Хай вирішує Рада.

– А ти чистеньким хочеш залишитися?! – підхопився Зискар. Люто зиркаючи, він підійшов до Куроші. Куроша спокійно піднявся і твердо глянув Зискарю в очі.

– Я хочу, щоб виконувався звичай! Урешті, чи не ти ставив голоті десять бочок меду після обрання Бородавки?

Зискар хвилину постояв, палаючи люттю, а потім потягнувся до шаблі.

– Панове! – підвищив голос Сагайдачний. – Припиніть негайно! Це все у минулому. Треба вирішувати, що робити зараз.

Зискар круто повернувся й попрямував до свого місця. Сів на лаву й затих, люто граючи жовнами.

– Богдан правильно каже! – загудів Деркаль. – Нехай Рада вирішує, що ми п'ятеро? Не по правді це.

– Я згоден, – додав Севрюк.

Сагайдачний схилив голову. Що ж, на це він і розраховував.

– Отже, якщо я правильно вас зрозумів, Бородавка вам не до вподоби, – підсумував він. – Треба збирати Раду. Зберемо. Але не зараз. Я щойно від Ходкевича, він нас очікує. Турки вже стали табором на відстані одного переходу від Хотина. Ми й так сильно забарилися, тепер треба поспішати до поляків на з'єднання. Тож зробимо так...

На світанку до намету Бородавки ввійшли четверо полковників із шаблями наголо. Вони мовчки стали, позираючи на гетьмана. Бородавка сів на постелі. Він одразу все зрозумів і похмуро мовив:

– Я одягнусь.

– Не барися, – відповів Деркаль, – ти й так довго нас тягав не туди, куди треба. Пора вже на війну вирушати.

– Сагайдачний тут?

– Тут.

– Тоді мені все зрозуміло. Я хочу побачитися з ним. Проведіть мене.

– У цьому немає потреби, – мовив Сагайдачний, заходячи до намету. Бородавка одразу помітив криваву пляму на забинтованому плечі Конашевича. Його рука, зтягнута дерев'яними лубками, висіла на перекинутому через шию шматкові шовку. Бліде лице видавало втому. З непроникним виразом обличчя завмер навпроти Бородавки. Деякий час розглядав зодягнутого лише в білизну гетьмана й небагате умеблювання шатра. На стіні, у головах похідного ліжка, лише лук і шабля. Поряд стіл зі срібним каламарем і стосом паперів. Окремо, на єдиному у шатрі килимі, – підставка з темного різьбленого дуба, вкрита вишневим оксамитом. На ній гетьманська булава.

– Доброго дня, Яцьку... Якщо він для тебе добрий, – кинув крізь зуби, мимоволі милуючись всипаною самоцвітами булавою.

Бородавка простежив за поглядом Сагайдачного. Криво посміхнувся:

– Що, скучив за булавою?

Сагайдачний знизав плечима.

– Якщо й так, то що?

– Знаю, Петре! Ворогом лютим для мене став ти відтоді, коли її втратив. День і ніч думав, як би повернути. Тепер почув, що настала твоя година. Так?

– Я тут ні до чого. Тобі не вірять козаки.

– Козаки?! – заgrimів Бородавка й піднявся з постелі. – Скажи краще, що ляхи!

– Ляхи теж.

– Ото ж бо й воно!

– Ти маєш рацію, Яцьку, але не зовсім. Ляхів ніхто не питає їхньої думки.

– Це тобі у Варшаві на думку спало?

– Ні... Яцьку, винувать самого себе. Рада старшин вирішила тебе заарештувати. Будеш під вартою до часу, коли твою долю вирішить загальна Рада.

– Робіть, що хочете, – Бородавка махнув рукою. – Але знай, Петре, я намагався привести військо під Хотин, як і було домовлено. Тобі там, у ляхів, не потрібно було приймати рішень, тож тепер виглядаєш чистеньким. А знаєш, чому ляхи відмовилися зробити припаси й для нас? Не знаєш! А я знаю! Тому що вони плювати на нас хотіли. А ти їм руки цілуєш. Що ж, кожному своє...

– Ти відправив людей на смерть. Смерть безглузду й непотрібну.

– Так! Так, відправив! Але вони козаки, а зараз іде війна, чому ж ти дивуєшся? Думаєш, не картаю себе? Картаю!

Кілька хвилин тривала напружена мовчанка. Бородавка почав одягатися. Сагайдачний похитав головою:

– Що в тебе робиться у таборі, Яцьку? Тільки що я проїхав крізь нього і дістався мало не до твоєї постелі, а ніхто не додумався спитати мене, хто я. Полковники люті на тебе. Тільки ти у цьому винен, ти один... Кажеш, вони вояки? Так! Але ті жертви, що їх ми зазнали у Волощині, були марними. Ти думав, бути гетьманом – це лише безмежна влада? Думав, булава – дарунок провидіння? Що ж... Тепер ти скуштуєш справжній смак цієї влади. Ті, хто кричав за тебе півтора року тому, жадають твоєї крові. Картайся ліпше за це.

Бородавка закінчив одягатися. Глузливо поглянув в очі Сагайдачному.

– Чорт із вами, в'яжіть! Але пам'ятай, людський вишкребку, ляхи тебе обдурять! Мене зі світу зживуть, а тоді й за тебе візьмуться!

Конашевич не витримав повного зневаги погляду й відвів очі.

– Побачимо, хто кого... А поки давай шаблю. До рішення Ради тебе вирішено взяти під варту.

Бородавка недбало простягнув цяцьковану золотом і самоцвітами шаблю.

– Тримай... Бачу, тебе поранено. Куди ж булаву візьмеш? – посмішка гетьмана нагадувала вовчий оскал.

Сагайдачний узяв простягнуту зброю й відповів спокійним, але, разом із тим, твердим голосом:

– Клейноди залишаються у ради старшин.

Через кілька хвилин у спорожнілому шатрі залишився лише Бородавка. Знадвору біля виходу стали двоє сотників Київського полку з шаблями наголо. Бородавка сів на постіль і обхопив голову руками.

Чутка про прибуття Сагайдачного й арешт гетьмана миттю пролетіла по недавно ще сплячому табору, перетворивши його на бджолиний рій. Усюди стояли купки козаків, котрі схвильовано обговорювали новини. Подекуди чулися крики прихильників Бородавки, збирались юрби, неспокійно реагуючи на арешт свого ватажка. Проте переважна більшість козацтва була задоволена приїздом Сагайдачного.

Хоча він був дещо жорстким у ставленні до козацької сіроми, і всі знали колишнього гетьмана як людину, що карала за найменші гріхи, козаки його любили й мали до нього довіру. Булава не раз потрапляла до рук Сагайдачного і потрапляла по праву. Він виявляв талант полководця і неабиякого державного діяча. Під керівництвом Петра Конашевича козаки громили турків у морських походах, розносили вщент татарські улуси в Криму, гуляли з великою славою і здобиччю у Московських землях. І завжди їх супроводжували успіхи, завжди вони перемагали, а ворог зазнавав жорстоких поразок. Велике значення мали також зусилля Сагайдачного у справі відновлення православної церкви, яка перебувала в Україні у жалюгідному стані після унії 1596 року. Козаки, глибока релігійність яких була найбільшою частиною їхньої політики, це цінували не менше, ніж військове щастя. Тож Сагайдачний мав великий авторитет у війську, і тепер, раптово з'явившись і прибравши Бородавку, мав на кого покластися. Козаки пішли за ним, хто помірковано, а хто й наосліп. Тому нечисленні прихильники Бородавки швидко затихли, а після того як Сагайдачний виступив зі своїм словом і доповіддю про результати посольства до польського короля, вітали його оваціями. Вгору полетіли тисячі шапок, виказуючи згоду козацтва зі своїм ватажком. Втомлений дорогою та важкою раною, Сагайдачний зміг відпочити аж опівдні, після того як дав наказ вирушати ввечері до Хотина. Табір уже почав затихати, коли козаків сколихнула інша чутка: повернулася частина загону запорожців, що кілька днів тому разом з іншими чатами так нерозумно була кинута Бородавкою у пащу турецькій та татарській арміям.

Запорожці йшли важкими, стомленими кроками, стискаючи у руках довгі ратища списів. Схудлі, почорнілі обличчя похмуро дивилися перед собою, не розглядаючи натовп, що крізь нього простували до свого стану. Пошматований і вимашений багном одяг прибулих мало нагадував знамениті запорізькі жупани й шаровари. На багатьох не було навіть шапок, тож довжелезні оселедці, намотані на вуха, перебирав легенький вітерець. Усі були пішими. Ті кілька коней, що залишилися, тягнули два важкі вози. Колеса рипіли сухим скрипом, наповнювали тишу багатолюдного натовпу пронизливим вереском втомленого заліза. Поряд із переднім возом, затягнутим цупким полотном і просмоленими мотузками, крокували ті, хто був цілим і неушкодженим. На соломі заднього возу розташувалось, розкинувшись, людське лихо – у ньому лежали й сиділи поранені козаки. Порубані й постріляні, брудні, вкриті закривавленими пов'язками, бліді. Похмуро позирали навколо поглядами розпечених лихоманкою очей. Валка схожих на привидів людей простувала до табору Низового коша. Дзвінку тишу порушували, крім рипіння возів, лише зітхання та тихі прокльони на адресу Бородавки. Козаки широко розкритими очима дивилися на тих, кого вже вважали загиблими.

Наблизилися до знайомих возів. Застигли серед майдану, очікуючи задніх. Нарешті підійшли. Мовчазні січовики стояли деякий час у дивному заціпенінні. Потім усі разом кинулися допомагати прибулим. Із натовпу видерся кошовий. На його обличчі проступив вираз болю й розпуки, коли він дивився на те, що залишилося від трьох сотень козаків Микитиноного загону. Сам Непийпиво стояв попереду. М'яв укритими кров'ю та порохом кіптявою руками шапку. Подивився на кошового:

– Добридень, батьку кошовий отамане, приймай у товариство.

Семен Шило мовчки, без слів, ухопив Микиту в обійми. Міцно стиснув давнього товариша. Потім, відсторонивши його від себе, заглянув у вічі:

– Микито! Чортяко! Живий-таки... А ми вже й не сподівалися... не чекали живим бачити.

Микита глибоко зітхнув.

– Я живий, батьку, але товариші мої загинули... Три десятки душ привів я, та й ті ледь тіла тримаються. Так ось... – у його голосі була така гіркота, що у кошового защеміло серце.

– Та ось ще, – Микита вказав на передній із возів, – віз сухарів, – і невесело посміхнувся, – із зубів в отоманина вирвали. Лише боюся, що на всіх не вистачить.

– Та впадь із ними, з сухарями. Слава Ісусу, що сам повернувся!

– Андрій загинув, – Микита ще більше спохмурнів.

– Кульбаба? Живий! Приїхав уночі, Сагайдачного привіз пораненого. У нас новин повно, Бородавку заарештовано!

Козаки допомагали пораненим побратимам. Почулося кілька болісних стогонів. Закривавлених запорожців знімали з воза, клали на постелені кожухи і напували водою. З'явився ієромонах Гавриїл, що під час походу лікував поранених. Віддавши кільком молодикам розпорядження принести все необхідне, заходився обмивати рани і міняти пов'язки. Підбіг Андрій.

– Матінко Божа, Микито! Максим із тобою?

– Зі мною, – Микита стиснув Кульбабу в обіймах. – А ви як з тієї печери вирвалися?

– Я один і вирвався. Молодика ще з собою витягнув. Решта загинули, Царство їм Небесне.

Андрій коротко переповів усе, що з ним сталося з часу невдалої переправи через Прут.

– А ви як? Ми тоді раділи за вас, думали, що ви відірвались.

– Який там чорт! Увесь день турчин ліз, накопили їх там до біса. Потім уночі знялися, почали відходити, вони за нами. Зранку спинилися, поробили шанці, вози засипали землею. Знову цілий день билися. Під вечір по росі турки таки захопили нас. Сам бачиш, скільки нас залишилося. Коли почали нукери перестрибувати через вал, зібрав, кого зміг, і, підпаливши вози з порохом, відійшов. Нам пощастило, що вітер на нас подув. Після вибуху стільки диму було, що бусурмани й носа свого б не знайшли.

– Молодці. Тут перебіжчики були від турків, болгар. Кажуть, ви мало не дві тисячі одних яничар поклали. Славно ви погуляли. Та й ми трималися, поки не підкурили нас. Так диму напустили, мало Богові душу не віддав.

Підійшов Максим Горбоніс. Поплескавши по плечу Андрія, привітався. У стомлених очах промайнув теплий вогник.

– Ну, от і знову разом. Казав я тобі, Микито, що нашого Кульбабу ні куля, ні шабля не зачепить. Такого шалапуту ніяка колька не візьме.

– І ти, Горбоносику, живий-здоровий! Ну, слава Богу. Повоюємо ще та горілочку хильнемо. Я тут ще одного турка без гаманця залишив, – Андрій витягнув із широкої кишені синіх шаровар вишитий золотом оксамитовий гаман, туго набитий монетами.

– Встигаєш! – засміявся Максим.

– За шинкарями все одно не вженуся, вони, жиди кляті, у два дні кишені витрусять!

– Що є, то є! – підтримав Микита.

Друзі на радощах проговорили до сутінок, тож коли на землю насунула темрява, знали все, що з ким відбулося за ці неспокійні п'ять днів. Військо вирушало до Хотина визволяти поляків від турецької навали.

Хотин

День двадцять сьомого серпня видався напрочуд сонячним, проте не спекотним. Хоча сонце було ще по-літньому високо, повітря вже дихало осінню. Ледве відчутне, це дихання наповнювало сумом. Ще буяє зелень трав і шелестить на деревах листя, але не за горами вже час, коли природа повільно зануриться у сон. Небо закриють важкі сиві хмари, рясно поливаючи все навколо дрібним холодним дощем, а потім і білі мухи налетять. Снігова ковдра накриє землю, і все застигне до теплої довгожданої весни. Старий, як світ, перебіг від народження до загибелі. Те, що ще недавно було важкими зеленими бруньками, жовтим сухим сміттям сиплеться під ноги восени, щоб потім знову відродитись і померти. Сонце сходить і сідає, віє вітер, і несуть свої хвилі широкі ріки... Неосяжне диво життя. Неосяжне, як перший крик малюка у курній хатині, і неосяжне, як промені першої зірки на потемнілому небі...

Однак, схоже, до цього не було нікому діла наприкінці літа буремного 1621 року від Різдва Христового. Хіба лише сиві стіни Хотинської фортеці байдуже поглядали навкруги, ловили останні лагідні промені літнього сонечка. Люди, що їх тут зараз зібралося більше, ніж будь-коли, були зайняті зовсім іншим – готувалися вбивати одне одного...

Армія султана Оттоманської Порти Османа II, здолавши сотні кілометрів до місця майбутнього бойовища, з'єдналася нарешті з ордами Джанібек-Гірея і Кантемір-мурзи. Позаду залишилися стрімкі вершини Балканських гір і переправи через Дунай і Дністер. Цього разу всі вілайети величезної імперії зробили свій внесок у військо падишаха, навіть за мірками Туреччини армія була величезною. Невірних чекала неминуча смерть або прийняття влади могутнього падишаха. Польща мала стати ще одним із вілайетів, а кубло розбишак-козаків – бути стертим з лиця землі.

Військо сяяло пишністю і багатством. Розкішний одяг кінних сипахів вражав спостерігачів, а султанські гвардійці – яничари, здавалося, були вбрані на парад. Із заломлених назад білосніжних кауків бюлюк-пашів до самої землі звисали прикраси з пір'я – відзнака мужності, виявленої в боях за падишаха. Обози розтяглися на десятки кілометрів, везучи за сановитими воїнами вишукану їжу, напої, предмети розкоші. Блискучі стволи гармат налічували сотні, нечувану в ті часи силу. Верблюди важко вгиналися під вагою чавунних ядер і бочок із порохом, а обозна обслуга нараховувала багато тисяч. У складі війська були навіть мулли і ворожки. Чотири бойові слони мали до смерті налякати невірних, котрі не бачили ніколи в житті цих могутніх тварин. Навіть вічно брудні татари на маленьких кошлатих кониках мали інший, ніж завжди, вигляд. Намагаючись не відставати від турків, вони одягнули своє найліпше вбрання і з погордою сиділи тепер у сідлах. Джанібек-Гірей і

Кантемір-мурза були схожі на невеличких царків.

Осман II на чорному, як ніч, огирі гарцював попереду загону охоронців і пишно вбраної свити. По-жіночому тендітні руки падишаха тримали прикрашену золотими бляшками вуздечку. Білосніжно-білий плащ прикривав сяючий на сонці панцир його великого предка – султана Сулеймана. Молодий володар вважав, що разом із панциром він перейняв мужність і військове щастя могутнього завойовника.

Позаду почувся тихий шурхіт: під'їхав Гусейн-паша. Мовчки схиливши голову, він чекав, поки на нього звернуть увагу.

– Чого тобі? – невдоволено кинув султан.

– О, не гнівайся, мій повелителю, у мене добрі новини, – озвався візир.

– Кажі.

– Повернулися наші славні воїни, котрі залишалися викурювати нечестивих собак над Прутом.

– І з чим вони повернулися?

– Козаків знищено. Десятьох взяли в полон і привели, щоб поставити перед твої очі, володарю світу.

– Це добре! Давай сюди цих гяурів. Утім, стій. Скільки людей ми там втратили?

Гусейн-паша замовк, не знаючи, як краще розповісти про все й не викликати гнів у падишаха на свою голову.

– Ну, чого мовчиш?

– О володарю, Аллах забрав до себе багатьох своїх славних синів...

– Що?! Не мели, кажи – скільки?!

– Близько тисячі сейменів. І дві сотні яничар із бюлюка паші Мустафи наклали головами.

Очі Османа II дико заблищали. Він рвонув з місця коня і, під'їхавши, схопив Гусейн-пашу за горло. Тонкі пальці глибоко вп'ялися в гладку шию візира.

– Ти здурів! Це неможливо!

– Це правда, повелителю, Аллах прогнівився на нас, – Гусейн харчав, але не смів поворухнутися.

– Козаків була лише жменька! Поясни мені, як вони могли знищити таку кількість війська?

– Ні, володарю землі й неба. Гяурів було кілька тисяч, і вони, як звірі, сховалися до нори. Тож щоби здолати їх, довелося піти на деякі втрати...

– О Аллах! Ми ще не починали битви! Веди до мене тих собак!

Осман спішився і віддав коня служці. Мов із-під землі перед ним вирросло м'яке ложе, встелене червоним шовком, і нефритовий столик із золотим кунганом вина та величезними китицями винограду. За спиною стали два кремезні охоронці. Невільниця у напівпрозорих шароварах, що крізь них проглядали стрункі дівочі ноги, по вінця наповнила всипаний самоцвітами келих тридцятирічним грецьким вином. Султан, люто позираючи навкруги, сів на подушки. Схопив келих і миттю перехилив його. Невільниця знову схилила кунган над келихом, але Осман відсторонив її.

– Досить. Ну, де вони?

Здалеку з'явилися п'ятеро вершників. Вони супроводжували валку закутих у кайдани бранців. Валка повільно пересувалася, гримаючи важкими ланцюгами. Довжелезні чуби запорожців геть злиплися від чорної запеченої крові, а на засмаглих обличчях не залишалося живого місця від синців і подряпин. Наблизившись, полонені спинилися за десяток кроків від султана. Між ними і ложем Османа відразу вирости четверо яничарів із шаблями наголо. З-під заліплених кров'ю і землею лобів на Османа поглядали повні ненависті очі.

– А чого вони стоять? – нервово скрикнув султан, звертаючись до Гусейн-паші.

Візир махнув рукою, і охорона почала бити козаків прикладами яничарок, примушуючи їх упасти на коліна перед могутнім падишахом. Поступово всі попадали. Ні слово, ні єдиний стогін не вихопилися з козацьких горлянок. Хтось намагався піднятися, але, отримавши нові

удари, знову падав на землю. Це тривало кілька хвилин. Потім Осман підняв руку:

– Перестаньте їх товкти! Скоро мені не буде з ким говорити. Нехай встають, якщо зможуть.

Четверо бранців піднялись і, хитаючись, допомагали встати товаришам. Рясні краплини крові стікали зі змучених людей на зелену траву.

– Я бачу, ви не дуже поштиві. Хтось розуміє турецьку мову?

Зависла тиша. Гусейн-паша миттю покликав перекладача. Прибіг наляканий волох і, упавши долілиць, вклонився султанові. Осман повторив запитання ще раз. Наперед вийшов літній запорожець.

– Перед собаками спину не гнули і не будемо. Можеш нас убити, а плазувати – заслинишся! І мови твоєї не знаємо.

Волох швидко переклав. Султан зловісно посміхнувся.

– Ти знаєш, уресе, що з вами буде?

– Здогадуюсь.

– Я хочу зрозуміти. Невже ти не боїшся? – Осман підійшов ближче до козака та, скривившись, повернувся на міндери. – А твої товариші? Я бачу серед вас ще зовсім юних.

– Кого, тебе? – козак хрипло засміявся. – Товариство, оця нікчема хоче запорожців налякати! А ти зніми штани і покажи нам те, що нижче спини. Мо', тоді?

Волох побілів від страху, але переклав усе слово в слово. Осман, не пам'ятаючи себе від люті, зірвався на ноги. Схопив у яничара шаблю і щосили рубанув нею козака по шії. Запорожець із хрипінням сів на землю. З пошкодженої артерії сильним струменем забила кров. Він кілька разів ударив ногами й затих. Султан підійшов до наймолодшого серед бранців. Хлопчині на вигляд не було ще й двадцяти. Узявши його за підборіддя, Осман заглянув у каламутні від болю очі.

– Скільки тобі років, гяуре?

– Сімнадцять.

– Отже, і ти нічого не боїшся?

– Боюсь.

– О, це досить цікаво! Ми тебе послухаємо.

– Боюсь, що товариші мої скажуть, що я помер не як справжній козак!

– Добре! Це ми тобі дозволимо! Помреш як собака!

Осман витягнув ятаган і вдарив хлопця ним у живіт.

Той застогнав і зігнувся. Руки, що ними затиснув рану, вмить стали мокрими від крові. Султан підхопив його за чуб і підняв голову, знову намагаючись заглянути у вічі.

– Ти задоволений? Скажи, тобі подобається?

Хлопчина щось пробелькотів.

– Що він каже? – звернувся Осман до перекладача. Білий від страху волох побілів ще більше і дрібно затремтів.

– Він посмів зрівняти падишаха з кобилячим лайном, о горе моїм вустам!

– Шайтан!

Осман повалив хлопця на землю і, ставши ногою йому на горло, устроїв ятаган у широко розкрите око. Сіпнувшись, хлопець помер.

– Ну, добре. Поговоримо інакше. Принесіть лук.

Султан сів на подушки і дозволив наповнити свій келих вином.

– Ти! – він указав на одного з козаків. – Скажи, скільки людей у вашому війську.

Той весело посміхнувся.

– Багато. На вас усіх вистачить, крові вашої пустити. У нас, на Запоріжжі, так: що лоза – то козак, а де байрак – там по сто, по двісті козак. Тож привітати тебе буде...

Запорожець не договорив: стріла з Османового лука вп'ялась у саме серце. Султан відклав лук.

– Тепер ти, – він указав на наступного бранця. – Скажи хоч, скільки вас у тій печері було. Якою силою ви понад тисячу моїх вояків на той світ відправили?

Бранець, здавалося, не помічав, що сталося із його товаришами.

– Та було нас, може, сотня, а може, й не було. І були б ще боронились, якби ви, бісові діти, нас не підкурили. Ось така правда. Повертай ліпше, султано, голоблі додому. Там, – він вказав у далечінь, – таких, як ми, десятки тисяч. Ніколи славні запорізькі лицарі вам цієї землі не віддадуть. Кров'ю вмиєтесь і тут, у Волощині, і в самому Царгороді!

– Він сказав правду? – Осман суворо подивився на Гусейн-пашу.

– Він бреше, о падишаху. Нехай твої божественні вуха будуть закриті для брехні цього гяура. Я клянуся тобі, їх було не менше двох тисяч.

Осман звернувся до козака:

– А яка тобі різниця, собако, де ми вмиємося кров'ю? До цього ти приймеш смерть люту. І я обіцяю, мої кати будуть старанними, – він знову схопився на ноги. – Я накажу всіх вас четвертувати! Ти знаєш, що це?

– Ні, розкажи.

– Завтра, на світанку, тобі відріжуть руку, саму лише долоню. І перемотають, щоб ти, собако, не стік кров'ю, щоб добре зрозумів, що з тобою діється. Потім через годину тобі відітнуть ногу. До коліна! Це буде дуже боляче, дуже! Так ти пролежиш до півдня, і кожен із моїх славних аскерів зможе плюнути тобі в очі! Опівдні тобі відріжуть другу руку по лікоть, а ще через годину ступню другої ноги. Усе буде тривати довго, ти матимеш багато часу для того, щоб оцінити могутність Порти. Я гадаю, що ти встигнеш проклясти ту вовчицю, котра привела тебе на цей світ, і навіть свого нечестивого бога. І коли, нарешті, ти все це зробиш, з останніми променями сонця тобі відітнуть голову. Повір мені, ти чекатимеш цієї миті так, як не чекав нічого ще у своєму нікчемному житті! Тобі подобається?

Козак байдуже сплюнув і витер кров із розбитих губ.

– Що ж, усе в руках Божих. Скільки міг, вас, поганців, бив. Тепер ось і мій час. Шкода тільки, мало вас у пекло спровадив. Яку сотню чи півтори, вже й не пам'ятаю. У нас, султано, у запорожців, так кажуть: убив бусурмана – гріх один прощений, убив двох – два гріхи. То я, певне, за свої сорок років і не нагрішив стільки, скільки спокутував. А все одно мало! На тебе хоч плюну, тварюко, а вже радість!

Козак, намагаючись дістати до Османа, плюнув кривавою слиною. Султан злякано відсахнувся, хоча між ними і була значна відстань. Задиhaючись від люті, він заволав:

– Четвертувати! Усіх четвертувати! Заберіть їх геть з моїх очей!

Яничари злякано затупотіли, відганяючи бранців подалі від розлютованого падишаха. На траві залишилися три закривавлені тіла. Осман наказав подати коня і, скочивши у сідло, погнав геть. Намагався повернути настрої, що зник після бесіди із запорожцями. Чортові козаки насмілилися вивести з рівноваги його – володаря світу, повелителя Блискучої Порти! Вони ще заплатять за це... Чи, може, вони дійсно не бояться ні мук, ні смерті? Шайтанове плем'я! Їх треба винищити до ноги, і він, Осман II, зробить це за будь-що. Він спинився на високому пагорбі над Дністром. Далеко попереду вимальовувався Хотинський замок і ворожі позиції з високими валами і польовими укріпленнями.

Сагайдачний під'їхав до передньої лінії возів. Стомлені воли, важко напружуючись, тягнули свою поклажу, що слугувала одночасно й рухомою фортецею їхнім господарям. Велетенське коло, утворене обозом, повільно перевалюючи через пагорби і долини, підібралось упритул до табору Карла Ходкевича. На плечах у козаків міцно сиділа орда Кантемір-мурзи. Татари постійно робили спроби атакувати козаків, але весь час обlamували зуби об добре налагоджений мушкетний та гарматний вогонь. Маленькі косоокі вершники то кидались у бій, засипаючи ворога хмарами стріл, то раптом усі разом кидались назад. Боягузлива тактика кримських людоловів була безсилою проти дисциплінованого козацького війська.

Ходкевич, чия згорблена фігура височіла над валом польського окопу, подав сигнал сурмачеві, і над полем розкотився чистий голос бойової сурми. Польським полкам подавалася команда шикуватися. Поляки щиро раділи прибуттю запорізького війська. Шляхта вітала тих, кого ще зовсім недавно намагалася знищити як військову силу, підім'яти

під себе, перетворивши на безправне поспільство буйних степових воїнів.

Сагайдачний, що їхав попереду поряд із генеральним осавулом Ганжою, задоволено позирав на різнобарвну хвилю військового люду, яка вкрила рубці окопів польського табору. Щира радість жовнірів і рейментарів передавалася козакам.

– А таки добряче настрашилися! Сто кіп чортенят їхній матері! Скажи, Тарасе! Любо дивитися, як вони нам радіють, – казав він Ганжі.

– Ще б пак! – озвався Ганжа. – Добре в штани понакладали.

– Що є, то є! Не втруть без нас носа!

– Ой, не втруть!

– А нам на руку.

– Чим?

– А ось тепер крулев'ята й помислять, щоб лицем до козаччини повернутись, а не одним місцем.

Ганжа невпевнено похитав головою. В його очах був вираз недовіри.

– Нема там кому вірити, Конашевичу. Сьогодні ми їм потрібні, тож радіють. А завтра... Пиха лядської шляхти меж не має – біла кістка! Матері їх!..

– Пиха пихою, Тарасе, а життя свого провадить. Сьогодні Осман прийшов. Завтра, дивишся, москалі наваляться. А там і шведи. У Польщі, слава Богу, ворогів вистачає.

– Чи то вже вперше? Тобі не знати?

– Про що ти? – Сагайдачний почув, що у ньому росте невдоволення. Слова Ганжі влучно потрапляли на ті струни його душі, що їм він і сам не міг дати ради. Весь шлях від Варшави він примушував себе вірити обіцянкам короля, але почував, як точить цю впевненість гостра реальність.

– Ти знаєш що! Як Владислав волав про допомогу, коли у Московії смаженим запахло? Сім возів вовни обіцяв, та всі неповні! А що вийшло? Навіть по золотому на козака не дали... Еге-ге!

– Багато ти розумієш! – буркнув невдоволено Сагайдачний. – Це пусті балачки зараз... Наказ військовий: віддавати почесні нашим союзникам!

Широке коло козацького табору, на кілька миль розтягнувшись по навколишніх пагорбах, підійшло впритул до польських шанців. Виконуючи чіткі накази старшини, полк за полком розбивав загальний стрій і займав призначене місце на лівому крилі обозів Ходкевича. Крайній полк, як і було домовлено, отаборився на відстані польоту стріли від позицій пруської піхоти, що були вже крайнім рубежем поляків. Далі, витягнувшись широким фронтом, підступали впритул до скелястого берега Дністра. Стрімкий кам'янистий схил, густо порослий кущами, надійно захищав лівий фланг своєю неприступністю.

Над тисячами синьо-зелено-жовто-червоних каптанів, свиток і жупанів розкотисто гриміли величезні литаври-тулумбаси. Встановлені на окремих возах, вони плавно просувалися перед військом і гуркотіли могутнім басом: «Це ми! Привіт! Це ми! Привіт!» І завмирили, щоби за мить знову заговорити міцним, схожим на розкати весняного грому, дрібним стуком. Шість дебелих довбишів біля кожного тулумбаса щосили галамасили важкими довбешками в туго натягнуті волячі шкіри, надсилаючи привітання польському військові. Через хвилину вдарила струменем холостого пострілу гармата. За нею ще й ще... Гуркіт відбивався від стін фортеці у майбутньому тилу й приєднувався до привітань велетенських тулумбасів. Поле заволокло першим димом битви, що наближалася. У відповідь ревонуло, ударило від польських шанців, плюнуло струменями вогнистого салюту й потонуло у реві тисяч горлянок, сурм, сопілок і ріжків. Зашуміло далеким шквалом морських просторів. Прокотилось у десятій раз могутнім «віват» і злилося з широким «слава», об'єднавшись, як потиск рук двох давніх друзів. Тих, що чверть століття тому кидалися один на одного над Сулою, а потім десятки разів опинялися по різні сторони барикад. Разом терпіли злигодні московських походів і несамовито рвали один одного серед палаючих церков і костьолів. Зараз цього ніхто не хотів згадувати. Пам'ятали лише добре.

Сагайдачний, оточений почтом із найвищої старшини, під'їхав на гарячому коні до

середніх воріт польських окопів. Тут, під гострими палями й жовтим громадям глиняного валу, що з нього позирали хижі стволи гармат, стояв серед натовпу комісарів, полковників та ротмістрів вбраний у повний рицарський обладунок Ходкевич. На ньому виблискував панцир із видутими догори кулями наплічників, ноги й руки закриті сталевими пластинами, на ногах гостроносі залізні чоботи із золотими острогами. Рука у кільчастій рукавиці владно покладена на верхів'я палаша з тонким гострим лезом. З-під відкритого забрала й білосніжного султана на Сагайдачного позирали усміхнені очі. Якщо ближче придивитися, крізь посмішку проступав холодний звірячий оскал. Під старт рейментарю виблискувало обладунками й дзвеніло зброєю його оточення.

Сагайдачний зліз із коня й оглянув своїх супутників: сині й червоні жупани, дехто у блискучих кольчугах. Шалеві очкури й коштовні шаблі. Укриті курявою з дороги, вони, звичайно, поступалися блискучому лицарству, але (і це Сагайдачний відзначив із гордістю) було у їхньому вигляді й те, чого не могли дати французькі й німецькі бойові обладунки – мовчазна мужність, прихована сила й безмежна самоповага. Поряд з такими людьми не доводилося почуватися як бідному родичу навіть серед табору коронного гетьмана.

Козацькі полки вишикувалися, завмерши у строю. Мовчки спостерігали, як Сагайдачний простягнув руку польському гетьманові. Ходкевич, ледь схиливши голову, потиснув козакові руку. Над полками заgrimіли чергові вітання.

Якусь мить мовчки дивились один на одного, потім Ходкевич першим почав розмову:

– Нехай прибуде милість фортуни зі славним козацьким гетьманом! – на обличчі Яна Карла була та ж прозора посмішка. – Довгих років життя та славних перемог на полях Марса, мій друже. Сподіваюсь, у наших спільників справи йдуть добре?

– Як бачите, – відповів Сагайдачний. – Я вже віддав наказ відкопувати шанці.

Ходкевич вдоволено розвів руками.

– Я завжди знав: якщо пан Сагайдачний іде під гетьманським бунчуком, військо займе позиції вчасно.

Сагайдачний озирнувся. Ніякого бунчука поряд не було. Ходкевич явно загравав.

– Пан воевода віденський дуже люб'язний, але він випереджує події. Я ще не гетьман.

– На чолі війська все ще Бородавка?

– Ні.

– Тоді я не розумію вас!

– Бородавка заарештований мною до рішення Ради.

– О! Ну що ви! Хіба ми можемо мати сумнів у тому, що булава потрапить у ті руки, що їм повинна належати по праву? Козаки, безумовно, віддадуть перевагу вам. *Pereat mundus, fiat justitia!*¹⁹

– Дякую Вам. *Dominus vobiscum*²⁰, – стримано відповів Сагайдачний латиною, трохи здивувавши Ходкевича. Ян Карл не міг знати, що «хлопський гетьман», будучи «схизматом», закінчив єзуїтський колегіум.

– Ну що ж! Я думаю, нам не завадить дещо обговорити стосовно подальших дій.

– Згоден із вами, вельможний пане.

Ходкевич махнув рукою до жовніра, що тримав його коня. Через хвилину за допомогою почту був у сідлі. Сагайдачний, незважаючи на поранену руку, видерся сам. Нарешті Ян Карл помітив перев'язану через шию Петра Конашевича чорну хустину.

– Матко Боска! Що з вами? Адже минулого разу ваша рука була в порядку.

Сагайдачний поглянув на пов'язку.

– Це? Привітання від наших спільних друзів, – він коротко переповів Ходкевичу свої пригоди.

¹⁹ *Pereat mundus, fiat justitia (лат.)* – правосуддя має відбутися, хоч би загинув світ; правосуддя понад усе.

²⁰ *Dominus vobiscum (лат.)* – хай допоможе Бог.

Той співчутливо похитав головою.

– Мені шкода! Дуже шкода! Адже ви могли загинути.

– Пусте. Тепер усе в минулому.

– Але я мов відчував! Через дві години після вашого від'їзду прибув полковник Дорошенко зі звісткою, що козаки стоять під Могилевом. Я послав за вами сотню драгунів, але ви мов крізь землю провалилися. Який нещасливий збіг обставин!

– На все воля Божа... Ну що ж, які ваші плани щодо ведення бойових дій?

Вони, пустивши коней кроком, з'їжджали до недалекої вже фортеці. За спиною у новому козацькому таборі кипіли земляні роботи. Ходкевич ураз змінив співчутливий тон на холодно-діловий.

– План дуже простий, але разом із тим дієвий. Ми повинні витримати облогу й не пустити турків далі, на Поділля. З такою різницею у кількості військ про наступ не може бути й мови.

– Я згоден із вами, ваша милосте, але, думаю, посадити військо тільки у глуху оборону не було б правильною тактикою. Ми повинні намагатися час від часу контратакувати.

Ходкевич хвилину помовчав. Йому не сподобалося те, що Сагайдачний із перших хвилин почав піддавати сумніву його погляд на речі.

– Пан Сагайдачний має знати, – запально сказав він, – керівництво кампанією доручено мені. Тож щоб і надалі не виникало непорозумінь, давайте начистоту: я не дозволю керувати військом усім, кому заманеться! Мої накази не обговорюються.

В очах Сагайдачного зблиснув лихий вогник.

– Ваші накази дійсні лише для ваших підлеглих. Козацькі полки вам не підпорядковуються. І я волів би, щоб наші спільні дії ґрунтувалися лише на обопільній користі. Ви мене розумієте?

– Я вас розумію, – пиха Ходкевича сховалася за посмішкою так само раптово, як і з'явилася. – Гадаю, ми домовилися. Погодьтеся, нерозумно було б починати суперечку перед лицем грізного ворога.

– Цілком із вами згоден. Тож хотілося б швидше обговорити з вами, як будемо діяти далі.

– Слово гонору, приємно говорити з розумною людиною. Що ж, шановний мій друже, маю честь запросити вас у комендантський палац, де й обговоримо всі нагальні проблеми. За келихом старого венгржина всі питання вирішаться самі собою.

– Дякую, пане Ходкевич. З великим задоволенням приєднався б до вас, але мушу залишатись у таборі.

– Пан гетьман може доручити все старшині. Повірте, я кличу вас не лише для бенкету.

Сагайдачний деякий час вагався.

– Гаразд. Кажучи чесно, я давно скучив за гучним бенкетом. Отже, треба дати собі відпочинок, поки дає можливість Осман... Зовсім скоро на бенкеті не залишиться часу.

– О, це так! Хоча поле Марса – теж бенкет для лицаря... Ну все, все! Ні слова більше натщесерце. Продовжимо бесіду за трапезою.

Коні заглибились у замкову браму, і гетьмани в'їхали до фортеці. На містку проминули чотирьох гладко виголених ландскнехтів у латах і високих шоломах моріон-кабасет. Жовніри виструнчилися, стискаючи у руках ратища блискучих алебард. А кінські копита вже цокали бруківкою, і цей звук відбивався луною від мурів старовинної цитаделі. Сагайдачний мовчки поглядав навкруги й ніби новим поглядом бачив двір, що у ньому бував уже не раз, мов відчував, що вписує своє ім'я в історію Хотина поряд із Данилом Галицьким та Андрієм Борулею. Стрімкі колеса історії підхоплювали їх, таких далеких від нас захисників Хотина, щоби донести до нас їхні мужність, славу та військовий талант...

У козацькому таборі кипіла робота. На очах здивованих турків серед поля виростала могутня фортеця. Усе глибше й глибше вривалися у землю запорожці. Шанці перерізали дністрові пагорби, поле бою готувалось у славнозвісний козацький спосіб, використовуючи

всі переваги ландшафту, всі висоти й низини для своєї користі. За кілька годин міцні вози, скуті важкими ланцюгами, постали перед лінією оборони й були засипані землею. Перед обозом з'явився високий вал. Не гаючи часу, козаки виносили на нього гармати і боєприпаси. Невелика, проте ефективна козацька армата наїжилася блискучими стволами у бік ворожого табору. Тисячі спітнілих від роботи козаків працювали не покладаючи рук, тож не минуло й дня, як табір був добре укріплений. Полки завмерли, вглядаючись у далечінь: там, на обрії, з'явився ворожий обоз. Тисячі возів, гарб і вершників заповнили чимало миль простору...

Біля Микити, що лежав на валу, бухнувся на землю Кульбаба. Він дістав люльку і зачеркав кресалом. Незабаром тютюн зажеврив, і Андрій випустив хмарку сизого диму.

– Ну, що там, братику, ще не лізуть?

– Не видно. Але ж до біса їх!

– Що є, то є. Напевно, в Туреччині й людей не залишилось, усіх сюди пригнали.

– Мабуть, що так... Максиме! Іди до нас, – Микита махнув рукою до Горбоноса, що проходив поряд. – Куди поспішаєш?

– Та вже нікуди. Так, до поляків у табір ходив, роздивлявся.

– І що там ляхи?

– Ляхи як ляхи, що, самі не бачили? Блиску й пихи багато, але не козаки.

– Може, кого з Кам'янця бачив, за панянку розпитував? – посміхнувся Андрій.

– Розпитував. Та все марно. Грабовського ніхто не знає. Є там при Ходкевичі гусарський хорунжий для особливих доручень. Але не знаю, чи з Кам'янця він, чи ні.

– На чорта він тобі? – запитав Микита.

Максим знизав плечима:

– Хочу подякувати.

– Тю, дурний! Вони ж відразу за шаблю хапаються, як хто сторонній за малжонку мову заведе. Ліпше покинь це.

– Може, ви й маєте рацію...

Максим махнув рукою. Він і сам не міг пояснити, чого його так тягнуло до польського табору. Добре розуміючи, що не зустріне там ту, котру хотів бачити, усе ж вештався поміж вози, намети, табуни коней та череди худоби, які знаходились у польському таборі. Задумливо роздивляючись навколо, бачив перед собою лише біле личко у напівтемряві кімнати, мерехтіння свічок десь на задньому плані й повні сліз очі. Такі великі, що, здавалося, зазирни лише в них – і пропадеш навіки. А ще русяве волосся. У примарних променях світла, яке падало на неї ззаду, маленька голівка була немов в ореолі неземного саява, пишного, ледь-ледь золотавого, що важкими хвилями спадало з плечей. Іноді Максим уві сні відчував щогою її м'яку теплу долоню. І від цього ніжного дотику стискалося серце, змушуючи козака годинами дивитись у безодню нічного неба, проводити від обрію до обрію Волосожара й Веза, сумно переводити подих... Хіба розкажеш про це побратимам? Хіба зрозуміють вони, зашкарублі у вихорі безконечної війни, яким було життя запорожця? Та й чи потрібно воно їм? Січ не вітала таких думок, і, усвідомлюючи це, Максим ще більше похмурнів. Не розумів, як сталося, що закохався у чужу його світові людину. Спочатку сподівався, що все швидко минеться, але йшов час, а образ пані Юстисі все стояв перед очима. Нарешті Максим зрозумів, що він повинен її побачити. І вирішив. Зрештою, що могло завадити? Коли сьогодні серед польських жовнірів, які скося поглядали на дивного запорожця, до нього прийшла ця щаслива думка, він навіть із несподіванки зупинився. Це ж так просто! Треба поїхати ще раз до Кам'янця, а там – будь-що-будь! І, як завжди, коли рішення прийнято, тягар невеселих думок відступив. Тож коли Максим повернувся до місця розташування куреня, він був навіть веселим. Усе тепер здавалось яскравішим – навіть саме повітря, хоча у ньому й нуртувала гроза війни. І він почав безтурботно, наслідуючи звичний тон Кульбаби, сипати жартами:

– Усе ж треба подякувати шляхтичеві. Пані була дуже мила.

Козаки зареготали.

– А що я казав! – гукнув Андрій. – Таки десь у стіжку пестив панянку наш Горбоніс,

дарма що порізаний був!

– Та іди ти к бісу, еретична душа, усе гріхи на думці!

Раптом від польського табору почувся чистий голос сурми. Серед поляків почався рух: армія шикувала бойові порядки. Гусари, рейтари, драгуни й піхотні роти займали свої місця, очікуючи подальших розпоряджень. Незабаром почали шикуватись і козаки. Полк за полком, сотня за сотнею піднімали різноколірні прапорці на довгих ратищах. Ліс списів вражав своєю кількістю. У центрі запорізького війська вирізнялися довжезними оселедцями на голених головах славні низові лицарі Семена Шила. Січовики займали найвідповідальніший відрізок фронту, чим дуже пишалися. Від яскраво-червоних жупанів рябіло в очах. Запорожці чекали команд, спокійно посмокували люльки, стиха перемовлялись.

Із Ходкевичем на чолі перед шанцями з'явилося усе командування польської армії. Бадьоро вітали вояків, вимахували мечами й шаблями, високо здіймаючи зброю вгору, розпалювали коней. Витанцьовували благородні тварини й несли перед щільними шеренгами вояків не менш благородних вершників. Ходасевич, наслідуючи славетних полководців Риму, бажав мовити напутнє слово перед рішучою битвою. З козацьких рядів, широко розправивши плечі, виїхала генеральна старшина і полковники. Першим виїжджав Сагайдачний у високій бобровій шапці й вишневому, із золотим шиттям, лундишевому жупані. Позаду тримався генеральний осавул Ганжа, генеральний суддя Сокальський, генеральний хорунжий Околович і генеральний писар Боюнь. Далі їхав Семен Шило й чотирнадцять полковників: Іван Зискар, Богдан Куроша, Тиміш Федорович, Федір Мойсих, Гордій Писарка, Федір Білобородько, Данило Деркаль, Адам Подгурський, Сидір Симакович, Василь Луцкевич, Яцько Гордієнко, Цецюра Севрюк, Іван Гордій та Михайло Дорошенко.

Нарешті стали всі, утворюючи за плечима закутого в залізо рейментаря різнобарвний натовп. Ходкевич підняв угору меч і завмер. Очікував, поки настане цілковита тиша. Над полками пробіг тихий шелест і затих у далечині, мов грайливий весняний вітерець. Лише зрідка чулося іржання коней та неголосний дзвін зброї. Над головами тріпотіли хоругви, значки та прапорці.

– Благородні шляхтичі! Жовніри! Славне запорізьке козацтво! – почав Ходкевич промову. Його голос, несподівано твердий, як залізом, вирубував слова, що мали надихнути вояків на перемогу. – Для всіх нас настав час, який вирішує все! Життя чи смерть... Воля або бусурманський полон! Мов чорна хмара, яка принесла холодний і нищівний град, нависла над Річчю Посполитою загроза з ісламського півдня. Наша спільна батьківщина знаходиться перед страшним вибором – вибором існування або знищення. Там! – Ходкевич, дивлячись прямо перед собою, викинув руку вправо, – ваші домівки. Ваші німічні батьки, малі діти, кохані жінки. Усі вони у цей час із німим проханням дивляться на нас. Це прохання – захисти! «Захисти!» – благають вони нас. Тому що на нас і тільки на нас лежить відповідальність за них...

Дев'яносто тисяч людей, тамуючи подих, ловили кожне слово коронного гетьмана. Не могли відірвати від нього очей. А він, розпалившись власними словами, мов виріс над рівними рядами вояків, піднявся над ними, з палаючими очима карбував промову:

– Погляньте на обрій! – рука у сталевій рукавиці стрімко злетіла, вказуючи позад себе. – Мов сарана! Мов мерзенна пошесть, обсіла квітучу землю скільки бачить око. Вони чекають нашої крові. Хіба очі лицаря можуть спокійно дивитися на цю зграю? Ні! Хіба серце вояка буде спокійно битися, поки бусурманська наволоч топче нашу матінку-землю? Теж ні! Тому я закликаю вас – не шкодуйте ні крові своєї, ні самого живота для перемоги над варварами. У ваших жилах тече кров великих князів Галицьких і Острозьких, Гедеміновичів і Коріатовичів. Тож покажіть, на що здатні їхні славні нащадки. Бийте ворога нещадно! Бийте так, щоби земля горіла під ногами у поганців. Щоби небо колосило над ними, як від кари Божої. Хай вас не тривожать ці шатра, що їх ви бачите напнутими для задоволення пихи тирана і для залякування вас. Більшість із них порожні й виставлені тільки напоказ. Не думайте, що слони і верблюди становлять бойову силу; вони надто обтяжені поклажею і

гнутья під її вагою. Вважайте нікчемними тінями це збіговисько азійців, слабких духом і тілом, зманіжених розкішшю, уподібнених натовпу жінок. Їм не втриматися при першому ж поклику польської бойової сурми, при першому ж залпі вашої зброї, бо ж ви справжні воїни, вихованці могутнього Марса! Я вірю у вас, діти мої! Захистіть дідизну нашу і не посоромте честі старого вояки. Я вірю у вас!

Над полем, повільно наростаючи, піднявся шалений крик. Багатотисячне військо вітало Карла Ходкевича. Гусари розпалювали коней, піднявши вгору блискучі клинки шабель. Щосили вимахували прапорцями на ратищах пруські й польські жовніри. Над козацькими полками у повітря злетіли тисячі шапок. Однак іще більший рев піднявся серед запорожців, коли повз них проїхав Сагайдачний. Козаки в одному несамовитому пориві вітали колишнього гетьмана. Оглушливий галас розкотився над полем, лякаючи коней навіть у турецькому таборі. Сагайдачний, піднявши шаблю, заглядав в обличчя козаків, минаючи сотню за сотнею. Помилки бути не могло – доля Бородавки вирішена. Козаки віддадуть гетьманську булаву йому, Сагайдачному. Але чи хоче він цього? Чи втримає у своїй скаліченій руці? Адже разом із коштовними клейнодами козаки доручать йому і свої долі... Сагайдачний почував себе старим і немічним. Приходила навіть зрадлива думка повернутися до Києва, щоб серед тихих стін Братського монастиря зустріти смерть, відпочиваючи від бур військового життя. Але тепер, коли зазирнув у ці мужні відкриті обличчя, він відкинув таку думку: ще не час. Доведеться ще раз послужити Батьківщині. Сагайдачний кинув погляд на зтягнуту в лубки руку: крізь тонку білу матерію пов'язок знову проступила кривава пляма...

На Дністер, минаючи версту за верстою, зі сходу наповзала темрява. Сонце залишило на обрії червонясту заграву і сховалося. Наостанку вдосталь попестило землю теплими променями і померло, щоб раптом, подібно до казкового Фенікса, відродитись із праху й попелу. Легенький вітерець дмухнув на захід, немов хотів наздогнати день, що спливав. Дмухнув і одразу ж затих. Поступово цілковита тиша оповила два велетенські табори. Земля, здавалося, передчувала, що настав останній мирний вечір над пагорбами Хотина. Тиша линула, подібно невидимому вартовому, заглядала в душні, сиві від дощів і сонця намети, де покотом спали прості вояки. Пливла біля розкішних шатер рейментарів. Кидалася злякано від храпу, форкання коней, реву верблюдів, віслюків, дивної сурми напівсонного слона. Нарешті ніч чорною ватою поглинула усе. Природа прощалася з мирним життям і готувалася зустріти гуркіт гармат прийдешнього дня.

На полі бою

Настав ранок другого вересня. Зустрів, насміхаючись, по-літньому теплою, сонячною погодою. Дві величезні, за європейськими мірками того часу, армії приготувалися до бою. Стояли віч-на-віч, пильно розглядали ворога і готувалися до кривавої роботи.

Попри прогнози, Осман II вирішив іти на штурм ворожого табору одразу, не даючи можливості відпочити стомленим дорогою воякам. Перед військами султана їздили бюлюк-паші, впорядковуючи різноманітні натовпи численних племен і народностей Османської імперії. Через годину після сходу сонця повільно рухнулися, посунули на козацько-польський табір. Ішли неспішно, заповнювали собою весь простір. Весело грали музики, чувся радісний спів. Солодкоголосі східні мелодії робили наступ схожим на святковий хід трубадурів, лише ліс списів над головами аскерів, сейменів, яничар і сипахів говорив про справжні наміри турків. За милю від табору спинилися. Хмара куряви позаду війська дала зрозуміти, що за вояками просувається велетенський обоз. Осман, маючи намір знести ворога одним нищівним ударом, не вважав за доцільне будувати укріплення. Тепер цей широкий фронт перед козацькими шанцями й був османським табором. Перед ним, пригинаючись до грив, летіли вершники, запрошували ворога до швидкого жорстокого двобою. Подекуди цілі загони кримчаків і ногаїв мчали майже впритул до польських шанців. Поганяли швидких своїх коней, з гиком і посвистом насміхаючись над схованими за окопом ворогами. Цвюхнули перші стріли, що лягли, не долітаючи до шанців. Шляхта розпалювала

коней, але не виходила в поле. Панцирні гусари й рейтари, очевидно, вважали недостойним для себе вступати у двобій із погано озброєними татарами.

Семен Шило сидів верхи й оглядав цю звичну для себе картину. Перемовлявся з військовим хорунжим, коли до нього наблизилося кілька комонників. На чолі був Микита Непийпиво. Одягнутий у найліпший каптан, шапку заломлено назад, в очах веселий блиск. За спиною у нього притримували коней незмінні Кульбаба і Горбоніс. Андрій аж підскакував у сідлі, виказуючи нетерпіння. Поряд з Кульбабою застиг у сідлі мовчазний Хвилон Довбня. Прозваний так був за те, що одним ударом могутнього кулака відправив на той світ панського управителя у маєтку князя Вишневецького. Звідти й прибув до Запоріжжя. Більше за іншу зброю полюбляв Хвилон келеп. Від його страшного бойового молота ламалися панцирі й кістки. Мов шовкову тканину, прорубував металеві шоломи, ковані найліпшими майстрами кираси. Величезною, як горщик, долонею обхопив він руків'я своєї зброї і поглядав на кошового отамана.

Шило повернувся до запорожців.

– А чого вам? – запитав, пригладжуючи вуса. У лукавих очах заграли веселі жаринки.

– Дозволь, батьку, на герці стати! – відповів за всіх Микита.

– Уже знудилися?

– Та застоялись!

– За день?

– Виходить, що за день.

– Кульбаба, я бачу, аж підстрибує, бідний.

Андрій знітився, але промовчав.

– Що ж! З Богом! Доброго герцю козакові не заборониш. Покажіть туркам, почім ківш лиха, навчїть їх розуму.

Козаки вдарили коней і вискочили на високий насип. Із різних кінців запорізького табору виїжджали все нові й нові охочі до герцю. Цей прадавній звичай, що губив свій початок у глибині століть, був широковідомий ще за великих київських князів. У різні часи, у тисячах війн, боїв і сутичок загартувався характер українського воїна, котрий понад усе цінував силу, хоробрість та вміння не шкодувати життя заради перемоги над ворогом. Хіба міг він знайти ліпший спосіб самовираження, ніж двобій із рівним собі противником перед усім військом?

Запорожці, причому як реєстрові, так і низові, віддавали шану такому лицарському двобоеві. Ці буйні голови, що завдяки своїй вдачі могли цілком зануритися в пісню шабель та мушкетів, забуваючи часом і рідних, і близьких, додали прадавньому звичаю свого особливого колориту. Сама назва «герць» – татарський танок – промовляла за себе. І була у цьому короткому слові несамовита гонитва степових вершників, свист вітру в вухах і блиск гострого леза у променях сонця. Як і у всіх справах, до яких доклали рук козаки, тут виявила себе широта вільної степової душі. Іноді, коли запорожці не знаходили собі ворога, вони схрещували зброю між собою, починаючи напівжартівливі, напівсерйозні двобої, котрі досить швидко переростали у вихор смертельних ударів. Не могла, не хотіла козацька рука рубати впівсили. Тому не дивно, що такі герці часто-густо закінчувалися великою кров'ю або навіть смертю. І тепер, маючи у полі зору ненависних бусурман, козаки місця собі не знаходили від нетерпіння. Свербіли руки, самі стрибали до них важкі руків'я кривих шабель.

І покотилася полем хвиля відчайдухів, полинула, розганяючи коней прибитою вже копитами травою. Полетіла поміж ворожими загонами, підбираючись до щільних рядів турецького війська. Гаркнула молодецькими голосами й націлила туркам у груди червоно-білі, з блискучими рихвами, ратища. Закрутили козаки над головами блискавками гарячої криці. Лягнули постріли з пістолів, додаючи азарту темпераментним азійським воїнам. Злива дощульних слів, що їх запорожці знали на багатьох мовах, ефективніше за свинцеві привіти примушувала турків скаженіти. І врешті закипіла гаряча кров, запалали очі люттю, і почали виїжджати наперед красені-сипахи, яничарські бюлок-паші, пустельні шейхи й татарські мурзи. Пробували застояних коней та кидалися назустріч шаленіючим

запорожцям. За хвилину в різних куточках майбутнього бойовища спалахнуло кілька десятків сутичок.

Андрій, котрий з самого початку випередив решту запорожців, зробив уже три кола перед ворожими порядками. Нарешті почув, що кінь достатньо розігрівся і, намагаючись не стомлювати його передчасно, перейшов на крок. По черзі виконав кілька поворотів, різких стрибків і нарешті підняв коня дибки. Добре вимуштрувана тварина слухалася найменшого дотику. Побачив, як за півсотні кроків від нього схопився реєстровий сотник із сухорлявим татарським мурзою. На мить обпекло повним зненависті поглядом чорних очей. Люто сиплячи гортанними турецькими лайками, до нього наближався стрункий яничарський ага. Кульбаба, по-молодецьки заломивши шапку, з силою всадив ратище в землю й вихопив шаблю: у турка в руках була лише така зброя. Через мить уже кружляли один навколо одного.

Обличчя турка, якби не вираз шаленої люті, можна було б назвати навіть вродливим: смаглява й по-юнацькому гладка шкіра, коротко підстрижена смоляна борідка. На вигляд він був десь Андрієвого віку. На собі турок, як і Андрій, не мав жодних обладунків. Голову прикрашала висока біла чалма з величезним смарагдом попереду. Шаленіли злістю з-під чорних, як сажа, брів глибоко посаджені очі. Ніс дещо великий, але прямий. Під ним тонкі губи й різке підборіддя. Блакитні шовкові шати окреслювали широкі плечі й тонку талію. На лівому плечі Андрій помітив пов'язаний пештималь з напівпрозорого шовку. Вишиті тендітною дівочою рукою золоті літери сур із Корану, очевидно, мали захищати воїна від поразки й додавати йому сил під час бою. Чорний, як ніч, арабський огир, здавалося, дихав вогнем.

Ще якусь хвилину кружляли, виконуючи дивний, небезпечний танок. Спепеляли один одного очима. Ні Андрій, ні турок не проходили жодним словом. Усе було зрозумілим без слів – сила проти сили, зброя проти зброї. Форкали коні, переймаючись від вершників запалом двобою.

Усе ж першим ударив Андрій. Його нетерплячий норів не зник до довгого зволікання, і він, щосили замахнувшись, опустив шаблю на ворожу голову. Але за мить до фатального удару турок викинув свій клинок і вміло відбив атаку. Знову затанцював, примушуючи коня кидатись у різні боки. Здавалося, він і не думав бити у відповідь. Грався з козаком, як кіт із мишеням.

– Добре! – вигукнув Андрій. – А якої ти зараз заспіваєш?

І він насів на турка, завдаючи йому шквалу ударів. Вершники, як блискучим сяйвом, вкрилися променями шабельних лез. Жалібно задзвеніла криця. Турок вправно відбивався, повертався у кульбаці на різні боки. З обличчя не зникала глузлива посмішка. Однак на Андрія це не справило враження. Він, той, що пройшов січову школу шабельного бою, знав як ніхто інший, чого варта втрата душевної рівноваги під час поединку. Попри всі вияви гарячкування й нетерплячки він поводився розважливо, вимірював кожний випад і захист як досвідчений рубака.

Краєм ока у якусь мить помітив, що поряд б'ється Микита. З ревом завдає супротивникові оглушливих ударів. Як на картині, Андрій побачив стрімку морду Гайдука, що, закусивши вудила й роздувши ніздрі, летів над землею. А над нею, над полум'ям гриви, стиснувши боки коліньми й піднявшись у стременах, височів страшний у бою Микита. Високо здійнявши над головою руку з шаблею, нависав над переляканим турком, що сповзав із піднятого дибки коня. Мить – і картина втратила нерухомість. Шабля, як невмолимий фатум, опустилася, збиваючи супротивника з коня, а Гайдук промчав з поля зору десь далі, гарячий і несамовитий, як і його вершник...

Незабаром Андрій почав розуміти, що має справу з надзвичайно вправним суперником. За кожним випадом козацька шабля зустрічала або порожнечу, або крицю. Але він не вгавав. Знай, рубав, насадаючи з різних боків. Захищався, пригинався до гриви, а деколи пірнав мало не під живіт, щоби за мить піднятися, зірвати коня дибки й бити зверху вниз. Через чверть

години він уже добряче спітнів і здивовано прислухався до швидких молоточків у скронях. Розпалені легені рвалися від нестачі повітря, а перед очима почало тьмаритися. Турок це помітив. Він подвоїв зусилля, і вже за хвилину жупан Андрія луснув вище ліктя, відкриваючи білу шкіру. По ній рясно попливли криваві струмочки. Зі схожим на зітхання стогоном прихилився Андрій до гриви. Від різкого болю ледь не впустив шаблю. Але за мить уже опанував себе. Байдуже подивився на рану. Турок презирливо посміхнувся і вкинув шаблю у піхви. За звичаєм, перші герці задовольнялися першою кров'ю. Він іще раз підняв коня дибки, переможно змахнувши шовковим пештималом. Легкий серпанковий шовк блиснув золотими змійками арабської в'язі, надсилаючи привіт далекій коханій. Повільним кроком ага спрямував коня на пошуки інших супротивників. Андрій якийсь час поглядав тому вслід. Невже він програв?

– Е, ні! – Кульбаба дістав люльку і, не припалюючи, стромив її в зуби. – Стій, турчине, рано зрадив! А повернись-но сюди, сучий сину! Куди?!

Турок стрімко озирнувся. Побачив козака, що похмуро поглядав і грався шаблею.

– Повертай голоблі, кому сказав! Із вами, собаками, я б'юся не до першої крові, а до смерті!

Навіть не знаючи чужої йому мови, ага все зрозумів. Гяур благає смерті? Що ж, він її отримає. Турок глузливо посміхнувся, повернув коня і покрокував до невгамовного запорожця. Наблизившись, різко вдарив коня острогами. Посмішка злетіла з його обличчя, і він, гортанно вигукнувши тривіальне «Аллах акбар», мов шквал, налетів на Кульбабу. За мить двобій уже розгорівся з новою силою. Тепер турок не грався й не глузував. Зціпивши зуби, насідав, час від часу кидав погрози Андрієві в очі. Але й Кульбаба тримався у сідлі, спокійно захищаючись, немов відкрив у собі нові, не відомі раніше сили.

Спливала хвилинка за хвилиною, але ніхто не поступався. Уже роз'їхалася решта бійців. Одні розглядали здобуту в бою зброю, отримували привітання від захоплених соратників, інші – на руках, обливаючись кров'ю і затискуючи страшні рани. Незабаром перед двома арміями, що завмерли, очікуючи перемоги або поразки свого лицаря, залишилися лише вони удвох. Спинили коней, дивуючись смертельною битвою, навіть швидкі татарські чамбули. Все, що було на пагорбах, завмерло, затамувало подих, забобонно очікуючи бодай ще однієї перемоги.

А сили вже залишали. Андрій, не враховуючи першої, уже отримав три досить глибокі рани й повільно стікав кров'ю. Але й блакитний шовк турецького халата вкривали численні криваві плями. Піт лив з обох градусів, а з коней вітер зривав клапті жовтавої піни. Коні, що теж були своєрідною зброєю, допомагали вершникам. Ударяли супротивника широкими грудьми, били копитами та кусали одне одного.

Коли вже здавалося, що сили вичерпалися і ніщо в цілому світі не здатне підняти обважнілу руку, щоб ударити бодай один раз, турок нарешті припустився помилки. Він занадто сильно перехилився через голову коня, з далекої відстані намагаючись дістати супротивника. Втоплена тварина не витримала. Тонкі, замотані білосніжним полотном ноги підігнулись, і кінь упав на коліна. Ще мить турок намагався втриматись у сідлі, але тут Андрій, який підлетів упритул, щосили вдарив шаблею по блискучому голомозому черепові, що з нього вже давно злетіла коштовна чалма. Череп луснув, розбризкуючи на всі боки кров та мозок, і турок мішком гепнувся на побиту копитами землю. Упав, розкинувши руки, а скалічена голова безсило хитнулася на шиї, останнім рухом розвернувшись у напрямку турецького табору. Немов хвиля прокотилася козацьким обозом, здіймаючи в повітря хмару шапок. Небо в черговий за ці кілька днів раз розколось у несамовитому крикові. Козаки вітали переможця, а він ледь тримався у сідлі, проте сявав широкою посмішкою. Високо здіймав над головою увінчане червоним прапорцем ратище. У душі дивувався, чому саме його так вітають.

Нарешті насип. Ворота окопу. Розступились. І раптом закипіло, заграло червоне море переяславців, джерелівців та попівців. В одну лише мить зняли з коня переможця й понесли на руках, супроводжуючи гучним криком. Кожен хотів бодай потиснути руку, тож Микита з

Максимом змогли відбити Кульбабу від натовпу далеко не одразу.

– А чи ви показалися, люди! – потопав серед криків гучний голос Микита. – Пустіть кажу, горлорізи кляті! Не бачите, поранено козака!

Нарешті відпустили. Андрій стомлено сів на якусь діжку й ухопив до зубів завбачливо простягнуту люльку. Доки Микита перев'язував рани, встигав відповісти на тисячу запитань. Крізь натовп продерся Сипаха.

– Ну, синку, ну, молодець! – почув серед криків його розчулений голос. – Дай хоч розцілюю!

Нарешті лемент почав затихати. Андрій безсило вихопився з обіймів Сипахи.

– Та ви он Довбню ліпше цілуйте, він двох до ряду поклав.

– Е, то не те! – зарипів старий, мов незмащений віз.

– Як то не те! – козаки, що стояли навколо, незрозуміло поглядали на Сипаху.

– Його турки попадали казна-як! Ні вашим ні нашим!

– Го-го-го, діду, – загудів Довбня, – добрі очі маєш!

– То й що з того? – докинув хтось із натовпу.

– А то! Старовинних звичаїв не знаєте! Андріїв покійничок рівно головою до турків ліг.

– Он ви за що!.. – Андрій пригадав давно почуту прикмету.

– За те, сину, за те! Так воно й лихо впаде на клятву бусурманську голову, як той турчин упав головою до свого війська. А наші побиті козаченьки? Сій-ей, Царство їм Небесне, усі головою до них лежать!

– Та плюньте на ці балачки!

– Е, ні, синки, то ще від діда-прадіда повелось. А старі люди знають, що кажуть.

– То й добре, – обіззався Андрій, – а я зараз добрий коряк горілки перехилив би.

– А чому б і ні?! – стрепенувся Микита. – Такому молодцю сьогодні наточимо чарку!

Що скажете, товариство?

Козаки схвально загули.

– Наточимо! Найліпшої йому!

– Заслужив!

– Добре туркові показав, меду давай!

– І нам по чарці!

– Я вам, байстрюче плем'я, дам по чарці! – втрутився курінний. – А київ?!

Козаки враз притихли. Курінний Переяславського куреня Хвилон Беркут мав заслужену славу жорстокого тирана щодо порушників козацьких звичаїв. Він тільки підійшов до веселого натовпу, і настрої відразу змінився. Молодші козаки потупили очі додолу, старші, погоджуючись, замахали головами.

– Ну? Кому тут чарки?! – повів він густою бровою.

– Кульбабі! – сміливо виступив наперед Микита.

– Кульбабі?! – заревів Беркут. Потім поволі посміхнувся в довгі вуса. – Цьому дозволимо! А йди-но сюди, малий, – покликав він джуру.

Молодик, тримаючи перед собою дерев'яного ковшика, повного прозорої рідини, виступив наперед. Курінний узяв у нього «михайлика» і підійшов до Андрія. Той, знітившись, піднявся на ноги.

– Ну, тримай, козаче. Добре за козацьку славу бився, добре й горлянку промочи.

Андрій прийняв із рук курінного «михайлика».

– Дякую, батьку! І вам, товариство, дякую! – і, похапцем скинувши шапку, вихилив до дна.

– А тепер дай-но я тебе розцілюю! – курінний схопив Андрія в обійми і навхрест розцілював. Той мимоволі застогнав від болю – свіжі рани давалися взнаки. Курінний помітив.

– Нічого! Заживе! Ох, молодець козак... Не дожив Петро! А вам, бісові діти, нині без чарки. І дивіться мені! – він, круто повернувшись, покрокував геть. У натовпі почулося кілька зітхань. Записні гуляки та бражники ковтали слину, згадуючи запашний присмак

меду. Після походу через Молдавію вози були повні хмільних напоїв, але, знаючи жорстку заборону пиячити в поході, козакам залишилося лише зітхати й, махнувши рукою, розходитися по своїх шанцях.

– Ну, як вона, – питали Кульбабу, – така, як завжди?

А Андрій, рум'яний та веселий, піддавав жару:

– Та де така, братики! Побий мене грім, як не ліпша!

Він уже забув про всі рани, про втому і, вдаривши шапкою до землі, хотів за своїм звичаєм піти навприсядки, коли почувся голос сурми. Дзвінко та чисто пролунала вона над табором, поділяючи час на до і після початку битви. Починалася хотинська епопея.

Сагайдачний нюхав повітря на вершині окопу. Виразно пахло грозою. І хоча у небі не було ні хмаринки, гроза зароджувалася тут, на полі бою. Армія Османа посунула вперед. Тепер уже для великої битви.

Яничари йшли з рушницями напереваги, турецькі та балканські піхотинці найжачилися лісом списів, поганяли скакунів гонорові сипахи. На лівому крилі нападників готувала луки й стріли татарська орда. Над усім цим майоріли знамена, що їх несли байрактари²¹ великих і малих підрозділів. Відстань між лавами турків і окопами їхніх супротивників невпинно зменшувалась. Однак із кожною хвилиною в польському таборі росло непорозуміння: турки минали їхні позиції і спрямовували перший удар на окопи запорожців. Пишні польські хоругви стояли, не помічені ворогом. Блиск обладунків і зброї тепер виглядав дещо комічно. Шляхта це зрозуміла і, червоніючи від злості, чекала подальшого розвитку подій. На зморшкуватому обличчі Ходкевича, що стояв перед гусарськими полками, не рухнувся жоден м'яз.

Козаки, навпаки, піднеслися духом – починалася лиха козацька робота. Сагайдачний підняв булаву (ще напередодні рада старшин обрала його наказним гетьманом).

– Слухайте мене, дітки! Самопали приготувати. Стріляємо тільки за моєю командою! Гармаші! А чи добре забили картечі?

– Добре, батьку! Не пошкодували, – долинуло.

– А тепер припишкнуту всім. Підпускаємо на п'ятдесят кроків. А чи чують полковники?

– Чуємо!

– Ну, з Богом!

Сагайдачний завмер на вершині окопу. Тяглися хвилини, дратуючи нетерплячих молодиків, що сиділи позаду козацьких лав і мали заряджати мушкети. Козаки лежали за шанцями, посмоктуючи люльки. Нарешті наказний гетьман махнув булавою. Тієї самої миті з валу вибухнули могутні залпи тисяч мушкетів. Гаркнули вогненною картечю гармати. Густі хмари порохового диму заволокли рубежі Запорізького Війська. Серед турків упали перші вбиті й поранені, понесли, гублячи вершників, кілька десятків татарських коней. У відповідь яничари на мить зупинились і теж дали залп, огортаючись хмарками диму. У свіжу землю валу зі свистом врзалися гарячі кулі. Через хвилину над полем пронеслося багатоголосе «алла», і передні лави, переходячи на біг, кинулися до окопів. Відстань була зовсім маленькою в очах турецьких вояків, тож вони намагалися чимдуж перебігти ці страшні десятки кроків. Тепер жодна куля не пролетить повз ціль. Козаки миттю піднялись і зробили ще один залп, потім ще й ще. Безвідмовна тактика запорожців працювала чудово: стріляли дві перші лави, а решта заряджала, роблячи таку кількість пострілів у хвилину, що шквал вогню буквально зніс нападників, укриття землю перед окопом горами трупів. У пекельному вогні та хмарах їдкою диму хоробрі козаки били бусурман нещадно. Щирі друзі, вірні товариші та завзяті бражники, запорожці зараз перетворилися на диких звірів, безжально знищуючи ворогів своєї віри. Через кілька хвилин перша атака захлинулася у

²¹ Байрактар (*тур.*) – прапорносець.

крові і відкотилася. Турки залягли і, використовуючи рельєф місцевості, почали відстрілюватися. Перед окопом лежали мертві і важкопоранені. Серед козаків втрат не було, крім кількох легкопоранених.

Приблизно через годину наступ повторився, але тепер по окопу били гармати великого калібру. Пудові бомби рили землю, з ревом падаючи на козацькі позиції.

– Гармаші! – прокричав Сагайдачний. – Нумо, привітаємо бусурманів по-лицарськи!

Вдарили козацькі гармати. Хоча кількість і калібр запорізької армати значно поступалися ворожим, відкрите поле перед козаками стало для багатьох турків могилою. Через чверть години сераскири²² почали піднімати війська для чергової атаки. Яничари шикувались і вистроювали свої сині лави, як мішені на стрільбищі, – запорізькі гармаші відкинули нюрбернзькі квадранти, що ними наводили гармати, і били прямою наводкою. Шквал гарячої картечі влучно та страшно косив яничар десятками. З шанців здавалося, що маленькі постаті турецьких вояків вибухають самі собою, від чого високо в повітря злітають їхні пошматовані тіла. Не в змозі захватись від цього нищівного вогню, турки спробували відступити, але позаду вже замахали киями онбаші²³, захарчали слиною сераскири. І полинули лави вперед, кривавим місивом встеляючи сажень за сажнем. Спочатку ще намагалися прикритися щитами, але невдовзі зрозуміли, що проти картечі та шістдесятиграмових мушкетних куль робити це безглуздо. Покидали й бігли, бігли... назустріч смерті. Відкочувалися, перегруповувалися. Подекуди добігали до глибоких ям – фосів – перед високим окопом, але там і залишалися. Серед натовпу очманілих людей ревли перелякані верблюди, що на них, мов на конях, бедуїни кидались в атаку. Душили піхотинців, що попадалися на їхньому шляху, й губили вершників серед пекла, що в ньому опинилися після кількох тисяч верст важкого переходу...

Після опівдня сила атак почала зменшуватися. Турки виплеснули лють першої навали. Розбилися об хвилі свинцевого дощу та крицеву волю запорожців і поволі стихили силу наступу. До роботи взялася турецька армата, мстячись за стрілянину двох десятків козацьких гармашів, що встелили поле перед своїми позиціями сотнями турків. Аскери стояли у строю за межами досяжності ворожої зброї і поглядали на вибухи ядер і гранат на козацьких окопах. Серед цих, схожих на гриби, розривів бігали стрімкі постаті запорожців. Відчайдушні сміливці перескакували через окоп і обшукували тіла вбитих, добивали поранених. Не переймаючись морально, здирали з них одяг, забирали зброю, подекуди залишаючи тіла вбитих зовсім голими. Навантажені коштовною зброєю, одягом і кінською зброєю, поверталися до табору.

У таборі, що потроху відходив від бойової лихоманки, налагоджувалося звичне військово-життя. Джури й молодики розносили хліб, пастрему та саламату. До шпиталю потягнулися поранені.

Біля Сагайдачного зібралися викликані джурами полковники. Мовчки очікували початку імпровізованої наради. У всіх був піднесений настрій. Результати першої атаки, а також виклик Сагайдачного (очевидно, Конашевич уже щось надумав!) вселяли оптимізм на майбутнє. Сагайдачний підтримав сподівання.

– А що, пани полковники, як справи в полках?

– Добре!

– Б'ємо!

– Не такий страшний він, диявол, як його малюють!

– Добре, що б'єте. Втрати великі?

Підраховали. Вийшло – три десятки вбитих, переважно, гарматним вогнем, та ще півсотні поранених. Половина навіть не зверталася до шпиталю.

²² Сераскир (*тур.*) – командир.

²³ Онбаша (*тур.*) – десятник.

– Все одно багато, – нахмурився Сагайдачний, – треба буде шанці допрацювати. Часу поки що обмаль мали. Ну, добре. А чи не час дати погуляти козакам? Треба Ходкевичу показати, як козаки воюють, а то щось настрашився. За окоп і носа не висуне!

– Треба, – погодилися полковники.

– Саме час, Конашевичу! Сидимо, як кроти, сон бере.

– Та й я дивлюсь. Отож від кожного полку...

Над головами, з оглушливим злим шипінням пролетіло величезне ядро. За сотню кроків від старшин воно вдарилось у землю й вибухнуло, наповнивши околиці гуркотом і хмарами диму. Від несподіванки коні кинулися врзнобіч.

– Чорти нехрещені! Пси би вам писки гризли! – притримав Дорошенко зляканого коня.

– Отож від кожного полку, – продовжив Сагайдачний, – по тисячі охочекомонних готуйте до розгардіяшу. Щоб через годину були напоготові. Поки що через окоп нікому голови не показувати, щоб турок передчасно не здогадався. А ми тим часом їм на гонорі пограємо, хай ще раз у наступ лізуть. Коли відіб'ємо, сідайте їм на плечі... Бачу, в них гармат забагато, най поділяться.

Полковники, не гаючись, погнали коней готуватися до бою, а Сагайдачний поїхав повз козаків, що лежали у шанцях.

– Агов, дітки! Щось турки налякалися, не лізуть більше.

– Та не лізуть, батьку!

– То, може, попросите?

– А чи їм вклонитись?

– Ні! Перед собаками шапки не ламають!

– Що ж тоді нам робити?

– Гадаю, ліпше в пику плюнути, згодні?

– Авжеж згодні, батьку!

– Ну, то вилазь на окоп, хто турецьку й татарську знає. І щоби мені дошкульніше бусурман привітали. Щоб вони бісилися від люті!

Вигадку сприйняли з ентузіазмом.

– Ото добре наш батько придумав, – гомоніли козаки, – оце розумна голова!

А через хвилину сотня козаків уже вискочила на окоп і почала насміхатися над яничарами, що стояли за двісті кроків попереду. Влучні жарти перемежувалися з реготом усього козацького війська.

– А що, правовірні, чоловіків своїх на війну не взяли? Хіба у вас завжди тільки баби воюють? – гукав голий до пояса запорожець.

– Та хіба це баби? – у такт першому дивувався другий козак.

– А хто ж? Дивися, побратиме, як одягнуті! Немов молодухи до шлюбу! – над полками лавиною вибухнув регіт.

– Та ні, – не вгавав другий, – це не баби. Гадаю, що це ні се ні те. Ось що!

– І то як воно так?!

– Та, мабуть, вони євнухи. Глянь на отого пикатого, ну чим не різдвяне поросся?

Далі хтось витягнув на окоп цілий бурдюк свинячого сала з наміром почастувати бусурман. Хтось стягнув широченні шаровари «з достатком» і пропонував поцілувати хрещеного у те місце, що нижче спина.

– А чи знаєте, поганці, що ваш Магомет робив, поки пустелею верблюдів поганяв? Ні? Та з верблюдицями пестився! Тож ви маєте наслідувати пророка! Он у вас в таборі добра цього – на всіх досить! – вигукував кремезний сивовусий козак. – Мерщій біжіть, а то султан сам не впорається!

У турецьких порядках зашуміло, застогнало і, ламаючи ряди, аскери кинулися на приступ. Несамовито вимахували зброєю, щодуху бігли до козацьких укріплень. Ляскали у безладі постріли яничарок. Здавалось, ось-ось вони вкриють окоп і вдеруться до табору, знищуючи все живе на своєму шляху.

Однак, як і в минулі рази, шанці оповилися хмарами диму, посилаючи впритул туркам

гарячі кулі та ядра. Лічені секунди минали між залпами, кожний із яких віддавався звірячим виттям скалічених людей. Ось уже сотня кроків відділяє розлютованих турків від ворога, півсотні, тридцять кроків... Задні бігли, спотикаючись через трупи передніх і, у свою чергу, десятками валилися, мов скошена трава. Ось уже залишився десяток кроків, уже схилилися поміж дишлами возів козацькі списи, готуючись прийняти на себе силу кавалерійського удару. Ще залп! І нарешті атака захлинулася. Турки кинулися назад, знову-таки падаючи від добре організованого вогню.

– Час! – закричав Сагайдачний, виймаючи шаблю. – Зискарю, Дорошенку, за мною!..

Білою стрілою кинувся баский кінь, несучи сивобородого вершника. За ним стрімким чвалом покотилися шість тисяч комонників. Наздоганяли турків і падали Божою карою на їхні голови. З п'яним задоволенням гуляли козаки дністровими берегами. Рясний урожай збирала смерть, малюючи багрянцем зелені схили і рівнини.

З польського табору за всім цим спостерігали полководці. І протягом дня мінявся вираз на шляхетних обличчях: від напруженого очікування до здивування, навіть притамованої радості. Перші успіхи козаків підняли дух польського війська, і, коли загін запорожців врубався у турецьке військо, до Ходкевича підскочили комісари.

– Пане гетьмане, дозвольте виступити з полком гусарії? – почав граф Михайло Тарнавський.

Ходкевич зиркнув на нього з-під лоба.

– Пан Тарнавський кудись поспішає?

Тарнавський набундючився:

– Річ не у поспіхові! Треба розвивати успіх!

– Це я вирішую, прошу пана. Коли вважатиму за потрібне, наказ буде віддано.

– Пся крев! – стиха лайнувся Тарнавський у вуса, від'їхавши від Ходкевича. Його не так бісила помилкова тактика головнокомандувача, як те, що Ходкевич прилюдно поставив його на місце. Більше ніхто не наважувався підходити до Ходкевича, і якийсь час усі мовчки спостерігали за бойовищем. Козаки все далі врубувались у турецькі ряди. На чолі гарцював вершник на білому коні. Це був Сагайдачний. Ходкевич здивовано відзначив, що гетьман вимахує шаблею. «Як же він тримається на коні з перебитою рукою?» – думав воєвода. І хоча ніяк не хотів визнати Сагайдачного рівним собі, мужність і хист українського шляхтича вражали...

Коли сонце почало схилитися до заходу, очевидно стала загроза оточення полків Зискаря і Дорошенка. Турки вже дещо опам'ятались і насіли на козаків із фронту й обох флангів. Запорожці мужньо трималися, всіваючи поле ворожими трупами, але напад ще й з тилу міг завдати їм значної шкоди. До поляків потягнулися посланці Сагайдачного. Гетьман просив підсобити. Сили козаків танули у зтяжньому бойовищі: вони вже багато годин бились, як леви.

І Ходкевич не втримався. Дух старого вояки взяв гору над обережністю.

Він покликав того ж таки Тарнавського й наказав, узявши дві хоругви гусарів, вийти на допомогу козакам. Тарнавський, не гаючись, помчав виконувати наказ.

Під шелест металевих крил, що височіли за спинами, виблискуючи у променях вечірнього сонця дорогими обладунками, краса і гордість польського війська кинулася в атаку. Стрункі й широкоплечі, із зтягнутими у шкіри леопардів грудьми, взяли гусари списи напереваги і врзались у ворожі лави. Застояні коні несли вершників у несамовитому чвалі. Гусари використали улюблений маневр – розвернулися широким фронтом і, не зменшуючи швидкості, пройшли крізь ворожі порядки, засіяли землю горами трупів. Як степову траву, підім'яли під себе зляканих сейменів, наполохали озброєних кийками друзів. Татари, незважаючи на численну перевагу, відступили. Зупинились аж біля табору, байдуже позираючи на бойовище.

Рішучий напад свіжих сил умить повернув сили запорожцям. За лічені хвилини вони всіма полками повернули назустріч гусарам і до решти зім'яли ліве крило турків. Серед тих почалася паніка, що закінчилася різаниною. Як не дивно, але фронт і праве крило, які щойно

справно тиснули козаків, не доклали жодних зусиль, щоб надати допомогу тим, котрі зазнавали поразки. Залунали хрипкі звуки ріжків, і турки почали відступати. Козаки негайно скористалися цим і почали грабунок рештків лівого крила. Лише завдяки цьому жалюгідна жменька якихось трьох сотень сейменів змогла пробитися до свого табору. Чвертьмільйонне військо, глипаючи очима, спостерігало, як на полі бою хазяйнують кілька тисяч грабіжників. Оговтуючись від несподіваної поразки, навіть не зробили спроби припинити плундрування тіл убитих і відбити покидані байрактарами знамена.

Сагайдачний повертався переможцем. Гордовито виступав, оточений цілим лісом ворожих знамен. А позаду рипіли вози, вгиналися під здобиччю захоплені у ворога коні. Поводили дико очима, роздували ніздрі, не впізнаючи своїх господарів. Трофеї були на диво багатими. Дванадцять невеликих гармат, рушниця, шаблі, пістолі. Гори кінських рондиків, одягу. Вели приторочених до сідел полонених, серед яких було кілька досить значних.

Табір тріумфував. Усе, що було у ньому, бігло назустріч, вітаючи переможців. Весело вимахували шапками. Овації перекинулись і на польський табір, тож через кілька хвилин мури стародавнього Хотинського замку здригнулися від криків десятків тисяч горлянок...

У таборі до Сагайдачного під'їхав багато вбраний польський хорунжий. Відрекомендувався офіцером для особливих доручень при особі Карла Ходкевича.

– Мені доручено передати шановному панові гетьману, що його чекає ясновельможний пан генерал на військову нараду. Вона відбудеться...

Сагайдачний нетерпляче змахнув рукою.

– Зачекай хвилину... Агов, козаче, – крикнув він Андрієві Кульбабі, що ішов назустріч, – Андрій, здається?

– Так, батьку, Андрієм охрестили.

– Дякую за герць, соколе. Тримай ось! Сагайдачний витягнув із-за очкура турецького пістоля. Зброя була дорогою, всипана смарагдами та самоцвітами, цвяхована щирим золотом. Андрій прийняв подарунок і вклонився.

– Утричі дорожчий він мені, батьку, тим, що з рук самого Сагайдачного отриманий. Дякую! – Андрій був глибоко зворушений.

– Не дякуй, лицарю, заслужив! А це, – Сагайдачний пошукав у кишені й витягнув чималенького гамана, – це за ту послугу, що від тебе мав я. Вип'єш за моє здоров'я, що про нього так піклувався. – Сагайдачний посміхнувся.

Андрій ще раз подякував, схиливши голову.

Сагайдачний повернувся до поляка:

– Отже...

– Марек Грабовський, пане мосць. Хорунжий його ясновельможності. Його милість чекає на вас у замку, в комендантському палаці, на нараду.

– Добре, передай Ходкевичу, що я буду.

Сагайдачний повернув коня, чим дав зрозуміти, що розмову закінчено, а Андрій раптом згадав розповідь Горбоноса і звернувся до хорунжого:

– А чи ти не з Кам'янця на Поділлі, голубе?

Поляк спалахнув:

– З ким говориш, хлопе?!

– З тобою, з ким ще? – Андрій покрутив головою. – Хто ще мене слухає?

– Лайдак! Сто дзяблів тобі! Як треба з уродзним шляхтичем розмовляти? Ось я тебе батою! – Грабовський замахнувся.

– Но-но! – відскочив убік Кульбаба. – А то ще й шаблі скуштуєш. Відповів би ліпше на питання, мо', діло до тебе яке.

Шляхтич не вгавав, але виливши на запорожця потік лемківської лайки, усе ж зацікавлено мовив:

– Ну, з Кам'янця, що далі?

– І малжонка у тебе Юстися?

– Так. А ти звідкіля пані Юстисю знаєш? – Грабовський підозріло примружився.

– І зовсім я її не знаю, – викрутився Андрій. – Зі мною в курені козакує сусіда ваш, Яцько Лях. Тобто зараз він Лях, а як раніше звався, то не відаю. Казав, що знає тебе. Але, бачу, що з таким цабе і говорити йому нема про що.

Грабовський погордливо відкопирив губу.

– Я ваших запорізьких харцизяк не знав і знати не хочу. Поступися, смердючий хлопе, дай проїхати!

Андрій неквапливо поступився і вдавано почав винюхувати свою сорочку.

– Може, потом і тхне від мене – у бою був. А ти за окопами сидів, «мальвазію» дудлив, напевно, квіткою пахнеш?

Грабовський побілів із досади і щосили вдарив коня острогами, мстячись тварині за глузування козака.

– Ще зустрінемося! – кинув наостанку.

Андрій, задоволений подарунками Сагайдачного і перемогою над пихатим Грабовським, попрямував до коша. Остання пригода розвеселила його, і він уже смакував, як розкаже її товаришам...

Зрада, яка не вдалася

У таборі палахкотіли сотні яскравих кабиць. Час був вечірній, тож кашовари спритно куховарили біля велетенських мідних казанів. За розмірами їх було достатньо, щоби варити у пеклі грішників. Спітнілі козаки помішували дерев'яними веслами куліш, стурбовано куштували, дмухаючи на гаряче вариво. Смачні пахощі лоскотали ніздрі, підіймаючись над табором. Стукали сокири, мекали й бекали ще поки що численні вівці, кози, корови. Шмигали у пошуках їжі обдерті собаки. Козаки великими купами сиділи, розставивши у піраміди списи та мушкети. Біля розпакованих возів лежали різноманітні пожитки, скубали сіно коні. Подекуди біліли парусинові намети. У густій імлі бренькала кобза.

Андрій чимчикував до переяславців, усе ще розглядаючи подарованого Сагайдачним пістоля. Такої розкішної зброї він не бачив ще жодного разу за все життя. Милувався роботою майстра, та так, що забув дивитися під ноги.

– Куди валиш, мурло туподушне! – гаркнув хтось над вухом, аж Андрій підскочив.

Підняв голову. Над ним нависав комонник із малахаєм у руці.

– Під колеса захотів, чи що? – запитав уже спокійніше.

У нього за плечима рухалася дивна валка. За десятком розкішно вбраних волохів кілька запряжених волами велетенських кантар. Круторогі, натужно впираючись у землю могутніми ногами, тягнули багатопудовий вантаж. Ковані подвійною залізною шиною колеса залишали в землі глибоку колію. Андрій придивився до переднього волоха. У його обличчі промайнуло щось знайоме, щось таке, що насторожувало. Десь він його бачив, і тепер, поглядаючи на важкі вози, він силкувався пригадати де. У пам'яті поступово виросла дерев'яна засіка, швидкий, немов куля, штурм і розкидані у траві тіла вбитих татар. Здається, Іон... Коли його, зв'язаного, підвели до Микити, все поривався цілувати тому чоботи. Вози біля комори... І раптом Андрій пригадав. Мозаїка минулого поступово склалась у яскраву картину. Андрій наздогнав козака, котрий щойно його облаяв.

– Гей, товаришу, що це за люди?

– Та відомо ж, волохи, хіба не бачиш?

– Куди ви їх супроводжуєте?

– До Ходкевича. Посли султана. Певно, сподобалося наше військове привітання! Ач, скурвий набрід, послів присилає.

– А що вони хочуть?

– То не відаю. Сказано до Ходкевича доставить.

Андрій спинився. Недобре передчуття стиснуло груди.

Ой, не просто для привітань приїхали ці люди! Треба було з кимось порадитися.

Микита! Чортяка знатиме, що робити, за малим не характерник. Андрій, притримуючи шаблю, кинувся до коша.

Запорожці вечеряли. Небо зовсім почорніло, і навколо кабиць примарне світло вихоплювало стомлені вусаті обличчя. Час від часу хтось шкреботів ложками по міді казанів. У тиші чувся неголосний спів. Невидимий у темряві молодик сумно виводив думу про козака Байду. З темної громади окопів час від часу перегукувалися вартові.

Андрій знайшов Микиту біля одної з кабиць Переяславського куреня, де той ретельно гострив шаблю. Веселі відблиски вогню бігали по блискучому клинку. Точило виводило свою скрипучу мелодію.

– Маю нагальну справу до тебе, Микито.

– То кажи, – Микита плюнув на камінь і знову затер ним по шаблі, не піднімаючи голови.

– Пам'ятаєш того волоха, що ми пустили, коли хутір узяли.

– Який хутір? – у Микити в голові вже вирувало завтрашнє бойовище. Він не відразу, але пригадав.

– Ну? – заглянув в очі Кульбаба.

– Кондулеску, здається? То що воно?

– Він тут. Я його тільки що зустрів. Та якого! Вбраний, наче паша бусурманський. З ним іще кілька волохів. Вози також. Тяжелезні! Воли ледве тягнуть. Кажуть, посли до Ходкевича від султана. Для чого б це? Тільки ж гуляти почали, наче і домовлятися зарано.

– Щось тут нечисто, бодай їх чорт, – погладив вуса Микита. – До Ходкевича кажеш?

– До нього.

– Треба розповісти кошовому. Пам'ятаєш, як нас татари перепинили? Чи не його, бува, робота, якось усе швидко тоді трапилось!

– І я про те думав. Крім нього, нікому, ми ж усіх порізали. Якщо я не помиляюся, турки задумали велику зраду...

Знайшовши кошового в отаманському наметі, розповіли йому все. Семен Шило трохи помислив і, натягнувши шапку, повів козаків до Сагайдачного.

– Чолом, батьку. Справа до тебе невідкладна, вислухай.

Сагайдачний невдоволено зморщився: йому саме обробляли скалічену руку. Дебелий джура, промивши рану, змащував її якоюсь маззю з гострим запахом. Усе ж наказний гетьман показав здоровою рукою на стільці у кутку намета.

– Сідайте, панове молодці, кажіть, що маєте.

– Ось він розкаже, – Шило кинув головою на Андрія.

– Знову ти, Андрію! – здивувався Сагайдачний, упізнаючи Кульбабу.

– Я, батьку, вибачте, що потривожив. Справа ось яка...

Через кілька хвилин, вислухавши розповідь козаків, Сагайдачний гукнув вартового.

– Де ті волохи, що до Ходкевича просились?

– Тут ще, у таборі. Чекають дозволу проїхати до замку.

– От і добре, що тут. Там серед них є такий Іон Кондулеску. Візьми кількох молодців і тягніть його сюди. Та добре у возах подивіться. Напевно, зраду везуть нам молдавські кроторогі.

Охоронець миттю зник. Через кілька хвилин до намету зайшов Кондулеску в супроводі кількох козаків. Улесливо посміхнувся.

– Довгих років життя панові гетьману. Радий бачити великого українського лицаря і борця за православну віру.

– Дякую, – стримано відповів Сагайдачний, – відразу скажу, що вас покликано не для люб'язностей.

– Тю! – вихопилось у Микити. – Віру святу згадав. А що татари? Чи не їм ти провіант стягував у себе на хуторі?

Волох блиснув очима, впізнавши Микиту. Раптово він зблід. Пальці на руках дрібно затремтіли.

– Пане гетьмане! Прошу оборонити мене від цього вовкулаки. Він хотів мене вбити! Лише допомога Господа нашого милосердного та святого Ніколи врятувала мене від хижих лап харцизьяки.

Микита з несподіванки замовк.

– А що в тебе на обійсті татарове робили? – Сагайдачний махнув рукою, відсилаючи джуру, який закінчив перев'язку.

– Татари напали на нас. Грабунок учинили. А цей розбишака, збоєць, і їх побив, і пахолків моїх. Як не від одних біда, так від других!

– Щось не бачив я, щоби татари тебе грабували. Натомість, плече до плеча з вами проти нас билися, – похмуро відповів Микита.

У намет увірвався полковник Дорошенко.

– Де скурвий волох?!

– Що трапалося, Михаїле? – спокійно запитав Сагайдачний.

– У возах порох! Дорогими кармазинами перекрыли, сап'яном. Добрі подарунки Осман наготував нам на погибель!

Сагайдачний недобре посміхнувся, глянув на Кондулеску.

– Що тепер скажеш, Юдо?

– Не відав я, панемосць про це! Вороги підклали. Хрестом святим клянусь!

– Це все? Ковалю сюди. Та нехай у кабиці заліза розжарить, – Сагайдачний повернувся до джури: – швиденько! Пан значний, чекати не любить.

Кондулеску гепнувся на коліна і поплазував, заплутуючись у довгих полах квітчастого кунтуша, до Сагайдачного. Його зупинив, поставивши на голову ногу в гостроносому чоботі, Дорошенко.

– Стояти, змію гаспидський! Хлопці, обшукайте його, чи нема каменя за пазухою.

Волоха скрутили й відібрали невеличкого пістоля.

– Тю, та то перевертень! Тепер юж попався, не відкараскаєшся! – мовив Дорошенко, розглядаючи маленьку, італійської роботи зброю. – Пане гетьмане, треба полоскотати добре його, здається мені, багато чого цей волох нам повідає.

Обличчя Кондулеску, тільки що улесливе й запопадливе, враз набрало рішучого виразу.

– Ваше щастя, розбійники! Аллах всемогутній, воля його безмежна. Нічого від мене не почувте, погані гяури!

– О, то він ще й потурнак!

Сагайдачний схопився на ноги.

– Тягніть галагана до кабиці, – звернувся до козаків, потім повернувся до лежачого Кондулеску: – це ми ще зараз побачимо, як ти мовчати вмієш. Зірвати з нього одяг!

Волоха враз підхопили дужі руки і миттю винесли з намету до багаття. Поволі почали підтягуватися зацікавлені козаки. У широкому колі навколо кабиці пручався й верещав багато вбраний Іон Кондулеску. Козаки зірвали з нього дорогий кунтуш, штани. Нарешті султанський посланець залишився лише у спідньому. Підійшов коваль з Уманського полку, що був розташований поряд. На плечах дебелого козарлюги лежали кліщі, що ними він зривав із коней старі підкови, і декілька залізних прутів.

Мовчки вклав усе це в жар і застиг, чекаючи, що йому накажуть далі.

Сагайдачний підійшов до Кондулеску. Взяв волоха за бороду і рвучко потяг на себе.

– Ну що, Юдин плоде, будеш говорити, чи спекти тебе, як курча? Ти поглянь навкруги, гадаєш, ці люди будуть із тобою панькатися? – вказав рукою на навколишніх.

Полонений похмуро мовчав. Сагайдачний підкликав рукою ковалю.

– Роби свою справу, козаче...

Через хвилину над козацьким табором забринів сповнений музи крик. Він повторювався знову і знову, поки через кілька хвилин не обірвався у несамовитих риданнях. Розпечене залізо взяло гору, і Кондулеску навіть не заговорив – заблагав:

– Пустіть мене, не мучте! Все, що знаю, скажу, до решти все! Нема сили терпіти таку наругу!

– Добре, – мовив Сагайдачний, запитливо подивившись на волоського вельможу, – я тебе слухаю, потурначе.

Збиваючись і стогнучи, раз по раз обриваючи мову, Кондулеску почав свою розповідь. Він плаксиво ойкав і викривав себе, супутників, зрадливі наміри турецького султана.

Через півгодини Сагайдачний з Микитою та Андрієм поганяли коней у напрямку Хотинського замку, а голова підступного волошина покотилась у кущі ліщини, що вкривали берег Дністра. Зрада, що могла привести козацько-польське військо до нищівної поразки, була викрита.

Ходкевич прийняв Сагайдачного і його супутників у покоях комендантського палацу. Мовчки вислухавши, потиснув кожному руку.

– Дякую, панемосць гетьмане, дякую і вам, молодці. Багатьом захисникам корони врятували ви життя цієї ночі. Якби зрадникам вдалося підпалити табір, турки вдерлися б у нього без великих перешкод. А де ці люди, що везли нам таку зраду?

– Я наказав усіх стратити, – похмуро кинув Сагайдачний.

– Шкода, я хотів на них подивитись. Але як є, так є. Що будемо робити далі?

– Гадаю, треба зробити те, чого вони не встигли, – раптом вихопилось у Микити.

Ходкевич і Сагайдачний здивовано подивилися на козака.

– Що ти мелеш, запорожцю? – Ходкевич неприязно скривив губи. – Хочеш підпалити табір?

– Ні, не табір! – гаряче заперечив Микита. – А от перед табором можна було б люльку розпалити та зачекати турчина з гостинцями. Гадаю, вони не баритимуться.

– Чорт би тебе взяв! Добру голову маєш! – поплескав Микиту по плечу Сагайдачний. Він одразу зрозумів, що має на меті запорожець. Позирнув на Ходкевича.

– Турки, напевне, очікують, доки наш табір займеться, а потім ударять великими силами. Розумієте, в чому річ?

– Так, так! – Ходкевич погладив пишні сиві вуса. – Тепер розумію. Звір обернеться на мисливця! Геніально! Пане Сагайдачний, я негайно збираю нараду. Можете відпустити молодців, їх буде нагороджено.

Сагайдачний мовчки подивився на запорожців. Ті вклонились і задзвеніли вниз по сходах. Почули лише репліку Ходкевича:

– Я волів би... – і голос стих у глибині покоїв. Схоже на колодязь подвір'я замку зустріло цілковитою темрявою.

Велетенські купи хмизу вирости, мов за помахом чарівної палички. За півгодини вони сягали вище зросту людини, а за годину громадилися, наче невеличкі степові могили. Перед ними в напрямку ворожого табору залягли десять тисяч козаків на чолі з Сагайдачним. Лежали тихо, прислухаючись до далеких голосів серед турецьких шатрів. Зовсім недалеко, у гіллі самотньої тополі, безтурботно пугикав пугач. Птах не міг уявити, серед якої кількості озброєних людей вишукує він свою здобич. Нарешті Сагайдачний почув гомін з боку польських шанців. Це підходив із двома полками пруської піхоти капітан Русанівський. Незабаром вирізнилися на тлі неба силуети ландскнехтів, озброєних аркебузами. Пугач здивовано замовк.

– Давай, – гукнув назад Сагайдачний, – піддайте-но жару, молодці, зігрійте старечі кістки!

Через хвилину за спинами козаків спалахнули щедро послані порохом купи хмизу. Здійнялися до небес, заливаючи околиці примарним жовтим світлом. Десь за багаттям залементували, забігали чотири сотні молодиків, зчиняючи вдавану паніку. Пруські ландскнехти бігцем займали позиції на головних напрямках очікуваного нападу турецької армії. Розтягнувшись величезною підковою, що своїми ріжками була спрямована у бік турків, п'ятнадцятитисячний загін завмер у темряві, намагаючись до пори не видати своєї присутності.

До Андрія Кульбаби підповз Горбоніс. Витер рукавом спітніле чоло. Тихо зашепотів на вухо:

– Щось їх довго нема, поснули, чи що?

– А біс їх знає.

– І люльку не запалиш! – Максим зітхнув.

– Он позаду нас там добра люлька куриться, – Андрій хитнув головою у напрямку згарищ перед табором.

– Там добра. А тут вивідників треба чатувати.

– Тобі привіт гарячий, – раптом пригадав Андрій, – пан Грабовський передавав.

– Ти його бачив? – вигукнув Максим.

– Ану, я вам полементую, чортове сім'я! Щоби мені сиділи – анічирк! – зашипів десь поблизу курінний.

- Бачив, – за хвилину зашепотів Андрій.
 – Та чимало серед ляхів Грабовських, – Максимові було соромно за свій хлопчачий вигук.
 – Грабовських, може, й багато. А цей із Кам'янця.
 – То й що?
 – А нічого. І жінка в нього Юстися.
 – Ти що, його й про неї розпитував?
 – Чому б ні? А яке воно гонорове! Та й цабе велике – при генеральській особі за особливого поручника. Гусарський хорунжий!
 – А мені що до нього? – Максим намагався говорити якомога байдуже.
 – Та нічого, думав, тебе це зацікавить. Сам говорив, що хочеш ту кралю ще раз побачити...
 – Наче йдуть!

Козаки прислухалися. Попереду почувся наростаючий гуркіт. Тисячі кінських копит били землю, примушували її стогнати. Через кілька хвилин із темряви вихопилися передні лави турецької кінноти. Турки їхали спокійно, очевидячки, не сподівалися нападу. Мисливці мчали за легкою здобиччю, не здогадуючись, що такою стали вони самі...

Максим притиснувся щодою до цівки мушкета. Грабовський, який ще хвилину тому хвилював уяву, тепер забувся, а разом із ним і Юстися, і нічна пригода на вузьких вуличках Кам'янця-Подільського. У скронях розмірено стукотіло, пальці ледь чутно затремтіли. Знайоме відчуття перед бойового збудження охопило думки й тіло. Час, здавалось, удесятеро вповільнив свою ходу, а яскравий круглячок місяця насолоджувався нічною тишею. Не здогадувався, сердешний, яким вибухом розкотиться спокійна волоська ніч. Хвилини збігали за хвилинами. Нарешті над полем розлігся гучний голос Сагайдачного:

– Дітки мої! За славу козацьку! Вогонь!

Над полем пролунав могутній залп тисяч рушниць. Повітря наповнювалося оскаженілим металом, що косив траву, рвав землю, залізо обладунків і розкішний одяг, з гучним чавканням впивався в людські й кінські тіла. З османської сторони донеслися стогони і крики. На мить ряди змішались, але вже за кілька секунд вони вирівнялись і, оголосивши поле бою тисячоголосим «алла», турки кинулися вперед, не підозрюючи, що йдуть у пастку. З обох флангів з алебардами напереваги почали наступати німецькі піхотинці.

– Палі підняти! Списи до бою! Приготуватися до залпу другій лаві! – заревів Семен Шило, котрий на чолі низового товариства стояв у середині підкови.

Максим з Андрієм звели догори товсту гостру палу, що разом з сотнями інших націлилась у груди коням нападників. Над загостреним деревом виріс ліс козацьких списів. Позаду, швидко трясучи лядунками²⁴ й порохівницями, молодики заряджали мушкети.

Другий залп пролунав, коли до турків залишалося лише кілька десятків кроків. Вогняний шквал зніс кілька передніх шеренг, але задні за мить ударилися в козацькі укріплення. Несамовито заіржали від болю коні. Нещасні тварини мчали під ударами острогів і, натикаючись на списи й палі, валилися на землю з розпанаханими грудьми, придавлюючи вершників та ламаючи козацькі списи. Почувся злий дзвін шабель. Вороги у скажених двобоях вибивали з крицевих лез блакитні іскри.

Після третього залпу турки не витримали й відкотились.

– Уперед! Нумо галасом²⁵. Задушимо супостата! – закричав Семен Шило й першим, вимахуючи оголеною шаблею, кинувся на ряди яничарів, що сунули слідом за кіннотою.

Козаки один за одним забігали всередину яничарської фаланги, що її прорвали наполохані коні передніх сипахів. Зав'язався жорстокий бій на шаблі, шалений і кривавий.

²⁴ Лядунка – сумка для патронів.

²⁵ Галас – одна з тактик бою запорізьких козаків, коли козаки билися, змішавшись із ворогом.

Той бій, що завжди п'янив справжнього запорожця...

«Щек» – Максимова шабля з хрусткотом впала на голову яничара у високому білому ковпаку. На обличчя бризнуло щось слизьке і тепле. Не чекаючи, доки ворог упаде, Горбоніс зчепився з іншим. За хвилину розправився і з тим – шабля по саме руків'я ввійшла в груди молодого хлопчини зі слов'янськими рисами обличчя.

На мить Максим загаявся, витягаючи зброю, що застрягла поміж ребер. Позаду почувся крик, і Горбоніс ледь устиг пригнутися – над головою зі свистом пролетіла, зблиснвши у місячних променях, крива турецька шабля. Яничар з усієї сили вдарив Максима ногою і звів над головою шаблю. Падаючи, Максим вихопив із-за пояса пістоль і натиснув собачку. Курок викреслив снопик іскор, але пострілу не було. Порох висипався з полка, перетворюючи грізну зброю на кумедну дитячу іграшку. Широко розкривши очі, Максим дивився, як повільно, дуже повільно, на нього опускається неминуча смерть. Він бачив гостре лезо на тлі повного місяця, бачив хижий вогонь в очах оскаженілого яничара. Рука зі зрадником-пістолем безсило впала дотолу. Пролетіла і миттю згасла думка: «Відкозакував, час й до ліпшого світу». Чомусь було навіть весело. За ту коротку мить пригадалася Юстися. Таке миле обличчя. Може, хоч на тім світі доведеться побачитися, може, там не так усе заплутано та складно...

У яничара з грудей вихопилося вістря шаблі. Він вирячив очі й почав сповзати на землю. Зброя випала з ослабленої руки. Нарешті він упав біля Максима.

– Вставай, Горбоносику, іч, розлігся! Рано тобі ще на спочинок, бачиш, роботи скільки! – почувся веселий голос Кульбаби.

– Дякую, братику! – схопився на ноги Максим. Він висмикнув із конаноючого тіла свою шаблю і побіг за Андрієм у гушу бойовища...

У повітрі сіріло. Перша ніч Хотинської битви закінчувалася. Для турків вона, як і попередній день, не принесла нічого доброго. Понад три тисячі турецьких аскерів і татарських нукерів, майже тисяча яничар, дві сотні сипахів наклали головами у бою. З'явилися перші втрати у гарматах. Султан бачив, що його воїни не в змозі переломити хід битви, і лютував, як звір. Накинувся спочатку на Джанібек-Гірея, наказуючи кинути ординців на допомогу. Це було зроблено, але татарська кіннота напоролася на полки пруської піхоти, які замкнули кільце і зустріли татар злагодженим мушкетним вогнем. Кримчаки засипали німців хмарами стріл і відкотилися назад.

– Відсилайте їх у бій або вбивайте, як собак! – верещав у безсилій люті Осман II. А коли бюлюки яничар і сипахів, що значно порідшали, перервали кільце й у ранішніх сутінках почали відходити до табору, султан, махнувши рукою, пішов до себе у намет. Паші стояли зблідлі від страху: гнів падишаха не шукав винної голови, він міг упасти на ту, що першою підвернулася. Трохи постоявши, розійшлися по своїх шатрах.

Затишшя тривало всього кілька годин. Осман II не звик до таких поразок. Давши волю емоціям і по-звірячому побивши у шатрі молоденьку наложницю, він упав на килими і застиг, ховаючи обличчя в подушках. Лежав із годину. Потім наказав зібрати пашів. Усі зібралися за кілька хвилин.

– Скільки у нас гармат? – почав удавано спокійно султан.

– Дві з половиною сотні, о мій володарю! – пробелькотів Алі-паша, командир артилерії.

– Ви чули?! Двісті п'ятдесят гармат! Чому досі гяури не розбиті? Хто мені це скаже? Може, ти, візире? – Осман II вказав пальцем на Гусейн-пашу. Той ще більше знітився.

– Чи, може, ти, кримський хане, Джанібек-Гірею? Може, ти скажеш, чому твої ординці такі полохливі?

– Вони не полохливі, володарю. Сили були нерівні і до того ж...

– Сили були нерівні?! О Аллах, затули мої вуха!

Усі мовчали кілька хвилин, втупившись у землю. Султан неквапно походжав біля завмерлих пашів, які боялися розтулити рота. Аж ось він щось надумав.

– Добре, – мовив нарешті. – Алі-паша, зараз уся надія на тебе. Наводь усі гармати, які маєш, на табір проклятих козаків. Вони ще не встигли добре вкопатись у землю, як це

зробили поляки. Зроби так, щоб земля гуділа... Подивимося, що вони заспівають після обстрілу. І тримати війська готовими до наступу! Будемо добивати козаків із трьох сторін – з фронту і флангів. Яничари сьогодні в бій не підуть. Султанська гвардія вже не раз демонструвала свою вірність падишахові, тож дамо можливість аскерам наших славних пашів послужити нашій величності. Ви згодні зі мною?

– О так, повелителю, – закивали бородами сановники, – мудрість падишаха не має меж!

Через годину заговорили гармати. Вивергаючи дим і полум'я, кольобрини й нотшлянди, фалькони й серпентини²⁶ спрямували на хоробрих українських воїнів сотні кам'яних та чавунних ядер, десятки дутих стрілен²⁷, що вибухали у шанцях.

Здавалося, небо впало на землю, і на ній настало пекло. Гарячі бризки чавунних осколків цвєохкали по розпеченій землі, гуркіт вибухів примушував завмирати серця навіть бувалих польських жовнірів. Поляки мовчки позирали на обстріл табору союзників. Ходкевич, побоюючись іще якоїсь авантюри з боку турків, наказав знаходитися всім у глухій обороні. Серед гонорової шляхти почалися нарікання: вельможні рвалися у бій, але мушили скоритися. Знаючи норів Ходкевича, ніхто не наважувався порушити наказ.

Гармати били, головним чином, у передній край шанців, ближче до центру табору. З боку турків здавалося, що у цьому місці не могло залишитися нічого живого, і Осман II, усе більше підносячись духом, пив із золотого келиха старовинне грецьке вино. Навіть жартував із найближчими пашами. Тридцять тисяч пішого війська й п'ятнадцять тисяч татарської кінноти, вишикувані рівними рядами, готувалися кинутись у бій після закінчення гарматного обстрілу. Фронт розтягнувся на три милі, й бойовище перед табором Османа II перетворилося на квітуче поле. Серед цього чудернацького квітника раз у раз здіймалися хмаринки білого диму, застилаючи його, як клапті раптової імлі.

Обстріл тривав. Цього разу гармаші не шкодували ні пороху, ні ядер. Голі по пояс, укриті чорною кіптявою з порохових бочок, бігали вони із зарядами пороху та ядрами. Походжали, ретельно вимірюючи вогонь, гармаші. Дбайливо підкручували гвинти точного наведення і все щільніше рвали снаряди передній край козацького табору. Цього разу у перемозі не могло бути й сумніву.

Осман II не врахував лише одного – на чолі козаків стояв Сагайдачний. Звірячим чуттям вгадував він усі дії турків, тож іще у передсвітанкові години відтягнув козаків із середніх шанців на крила та розташував їх двома колонами вглиб оборони. На окопі залишалося не більш як три сотні гармашів. Сховані під заповненими землею возами, вони підтримували артилерійську дуель швидше для того, щоб додати туркам азарту, ніж у надії протистояти шквалові вогню. У той час, коли султан із задоволенням спостерігав за роботою своїх гармашів, бомби та ядра рили порожнє поле, примушуючи козаків усміхатися в довгі вуса й відпускати на адресу турків міцні слівця, що від них зазвичай зомлівали тендітні панночки.

Нарешті обстріл почав ущухати. Спочатку з одноманітного гулу стали відрізнятись окремі вибухи, потім вітер почав відносити клапті білого диму, і нарешті з нього виринули густі лави нападників. Тепер гармаші остерігалися влучити у своїх. По козацькому табору били лише важкі мортири. Гармаші, сліпі від диму, втратили влучність і затовкали двопудовими ядрами чисте поле.

Шалений бій розгорівся з новою силою. Безсила перед шанцями татарська кіннота обламувала зуби в глибоких фосах перед валами, кидалася то в один бік, то в інший, з розгону влітала в щедру засіяні якірцями «банки». Гострі шпички залізних якірців калічили коней десятками, наповнюючи повітря лементом збожеволілих від болю тварин.

Не ліпше почувалися й піхотинці. У вихорі смерті йшли вони по трупах убитих

²⁶ Фалькон, серпентина, кольобрини, нотшлянди – старовинні гармати.

²⁷ Дуті стрільна – старовинні розривні гранати.

напередодні та помирали самі, посічені мушкетними кулями, пробиті гострими стрілами, понівечені злою картеччю гаківниць. Знову й знову встеляли землю своїми тілами, але, втративши відчуття реальності, втрачали і страх перед смертю. Гуртувалися навколо байрактарів і вже діяли не наскоками, а вперто атакували шанці, намагаючись втягнути ворога у кривавий шабельний бій. Пекло продовжувалося. Козаки діловито відповідали злагодженим мушкетним вогнем, гавкали, як люті собаки, мортири і гаківниці. Тисячі людей перетворилися на бездушні механізми. Зникли нашарування цивілізації, жага життя, усе те гарне й добре, що відрізняє нас від бездушної тварини. Залишилася здатність одних крокувати вперед, а других – косити тих, перших, як степову траву. Втрати турків збільшувалися, але й на запорізьких окопах ставало все гарячіше. Сили вичерпувались, і все більше часу спливало у проміжках між залпами. Шалені від гуркоту й сліпі від диму козаки один за одним почали падати під ударами всюдисущих гарматних снарядів. Завдавали клопоту численні татарські стріли. Кількість поранених у шпиталі невпинно зростала. Багато хто з цих нещасних помирав за кілька днів: далеко не всі рани міг загоїти чорний порох та кухоль горілки.

Однак вони трималися. Билися затято, вперто. Стріляли на слух там, де застинали очі хмари порохового диму. Збігали купами з валу, коли ворог підходив упритул, і брали на списи, на шаблі. Відкидали турків, а потім поверталися, перелязачи через гори трупів. До хрипоти в горлі кричали, забиваючи, немов океанськими хвилями, могутнім «слава» миршавеньке турецьке «алла». І врешті османи здригнулися. Хоча не порушили стрій у лавах, але відступили вони до свого табору. Коротке затишшя впало оглушливим, дзвінким безгомінням.

Цього разу команди на переслідування не було. Сагайдачний волів не повторюватися. Крім того, він бачив, що турки скоро відновлять атаку: у полі перед ворожим табором відбувався невпинний рух. Годину чи дві, що випадали перед новим бойовищем, вирішили потратити на відпочинок. Козаки промивали й перев'язували рани, мовчки жували солону пастрему з сухарями, підсипали до спорожнілих порохівниць «чорне просо». Дехто навіть захропів у променях вечірнього сонця. За лихі воєнні роки вони звикли до «щербатої з косою», як до сусідки, тож сон у козаків був міцним та спокійним.

За лічені години до заходу сонця турки відновили наступ. Попередня бійня змусила сераскирів змінити тактику. Цього разу сеймени гнали перед собою череди волів, котрі мали живим щитом закрити їх від куль і картечі, а наблизившись до ворожого табору, змести з окопів усіх захисників. Під киями погоничів перелякані тварини ревли й лізли одне на одного. Над полем здійнялися хмари пилу, вкриваючи все довкола. Очманілі тварини летіли на козаків, загрожували перемолоти все на своєму шляху, перетовкти ратицями будь-кого, хто не встиг утекти. Налиті кров'ю очі жахали...

Коли до табору залишилася сотня кроків, із шанців піднялись усі, хто в них був. Цього разу запорожці не стріляли залпом. Заляскали поодинокі постріли, лякаючи і без того налякані створіння. Задні ще лізли під киями турків, а передні спинились і почали завертати, рятуючись від мушкетного вогню. І в цей час із боку польського табору здійнявся страшний лемент: обозна челядь намагалася хоч у такий спосіб допомогти запорожцям, соромлячись за своїх панів, які вже два дні сиділи за окопами, надаючи право вести бойові дії тим, кого вважали нижчою расою.

Крик зробив свою справу: воли повернули і кинулися на турків, змушуючи їх рятуватися втечею. Комонні запорожці перескакували через окоп і наздоганяли деморалізоване військо. Наступаючи на п'яти туркам, забігали майже до їхнього табору. Лише темрява спинила несамовитих запорожців від колотнечі в османському таборі. Переобтяжені зброєю та іншими трофеями, що їх покидали турки на полі бою, поверталися на свої позиції стомлені, але щасливі черговою перемогою. Несли багаті рондики, яничарки, шаблі та ятагани, купи дорогого одягу й коштовного посуду. Були череси із золотом, гамани зі сріблом. Окремо на возі везли три гармати середнього калібру. Проміж козаками було немало челяді з польського табору: селяни, спокусившись на багату здобич, порушили наказ

командувача і потай приєдналися до козаків, що переслідували ворога. Ніч, яка насунулася зі сходу, вберегла порушників від кари за невиконання військового наказу. До ранку бойовище затихло: люди вичерпали перший напад ненависті і, втомлені, поснули.

Помилка Ходкевича

Надвечір третього вересня, саме тоді, коли козаки разом з обозними грабували залишене турками майно, з боку Кам'янця піднялася величезна хмара куряви: на підмогу Ходкевичу поспішав королевич Владислав із двома десятками тисяч легкого війська. У сутінках підійшли вісім полків, серед яких були лісовчаки²⁸, волоська кіннота і піші жовніри посполитого рушення²⁹. Стомлені переходом вояки влилися до польського табору, а сам Владислав, оточений пишним почтом, спрямував коня до Хотинського замку. Валка, загримівши копитами, проминула важку, ковану листовим залізом браму над дерев'яним мостом. Під мостом, у глибокому рові, оскалилися гострі залізні палі. Колись на них, підрубавши мотузки, що утримували міст, оборонці фортеці скидали непроханих гостей. Королевич подивився донизу і враз пересмикнувся: він уявив себе на дні рову. Підсвідомо пошукав очима канати, що підтримували міст.

На подвір'ї зібралися два десятки шляхтичів, котрі бажали першими привітати Владислава. Всі були зодягнуті, як на парад, – блискучі панцирі, лицарські шоломи змішалися з різнобарвними шовками і багатими кармазинами. Оздоблена щирим золотом і слоновою кісткою зброя довершувала картину помпезності й урочистості моменту.

– Радий вас вітати, ясновельможний пане, у цьому давньому замку наших славних предків, – виступив наперед Ходкевич. Кована іспанськими майстрами кольчуга додавала його фігури могутнього вигляду. – Зачекалися вас, зачекалися!

– О! Пане Яне Каролію, ви ж знаєте це хамське посполите рушення, сто дзяблів їм у пельку! Теє бидло зак упорядкуєш, пройде не один тиждень, – Владислав хвацько сплигнув з благородного буланого аргамака і подав повід хлопцеві з почету. – Поспішався як міг. О! І шановний князь тут!

Владислав ступив до Любомирського, і вони обнялись, як давні друзі, поглядаючи обидва з натягнутими посмішками.

– Як пан жиє? – улесливо запитав Любомирський.

– Добре жиємо, дякую.

– Як здоров'я ясновельможного нашого пана круля Сигізмунда III? Чи добре себе почуває ваш великий батечко?

– Почуває він себе добре, шле вітання захисникам отчизни.

– Віват панові крулю! – гаркнули дрібні шляхтичі, що топталися позаду важливих персон.

Владислав, дякуючи, приклав руку до серця.

– Віват славному королевичу!

– Віват славному завойовникові Москви!

Владислав застиг, очікуючи, поки підлеглі вихлюпнуть заряд люб'язності. Трохи збентежило це «завойовник Москви», пригадалася страшна січа й відступ від стін Кремля. Усе ж королевич натягнув на обличчя найщирішу зі своїх посмішок. По черзі потиснув руку Синявському, Лесковському, Тарнавському, Собеському й Жоравинському. Не очікуючи відповіді, розпитав комісарів про здоров'я і повернувся до Ходкевича.

– Польща гудить вашими успіхами на марсовому полі. Кажуть, Осман спіймав

²⁸ Козаки Лісовського – козацький підрозділ у складі польського війська, який і після смерті ватажка Лісовського носив його ім'я.

²⁹ Посполите рушення – народне ополчення.

облизня?

Ходкевич задоволено схилив голову.

– Так! Се є чиста правда, слово гонору! Три штурми захлинулись у крові. У турків втрати сягають багатьох тисяч.

– Браво, браво! Я завжди казав, що Сейм у вас не помилився. Годі було й шукати удатнішого рейментаря для війська його величності.

– Бардзо дзенькую, панемосць! Але то є правда, що основні перемоги на рахунку Сагайдачного. Поки що турки атакували лише його. А цей схизмат показав себе вправним вояком! – у голосі Ходкевича бринів жаль.

– Не без допомоги славного лицарства! – докинув Синявський. – Воїни корони польської теж додали зусиль, щоби фортуна повернулася до козаків обличчям.

– Звичайно! – королевич радо поплескав Ходкевича по плечу. – Не применшуючи слави Запорізького Війська, повинен сказати, що без нас вони лише легка кіннота, що не багато важить на полях сучасної війни. Ви згодні, пане Ходкевич?

Ходкевич засяяв.

– Безперечно! Ну, що ж... Найсвітліший князю... – він повернувся до решти присутніх. – Вельмишановне панство! Радий усіх запросити на бенкет на честь прибуття його світлості королевича Владислава. Прошу!

Шляхтичі задоволено загули. Чутка про розкішний бенкет, що його дає командувач, давно облетіла всю верхівку польського війська. Тож ласі до гулянки ротмістри, хорунжі, сотники й інша старшина напружено очікували початку. Ходкевич, шанобливо тримаючись позаду Владислава, попростував сходами до комендантського палацу. За ними стривоженою хвилею подались інші. Попростували, попоравши коней, і жовніри з почту королевича. І хоча не до палацу, а під сиві склепіння замкових казарм, там вони теж знайшли доволі вина й смаженого м'яса.

Владислав першим проминув сходи й опинився у залі, що ще недавно здивувала Сагайдачного надмірною, як для війни, розкішшю. Він діловито оглянув стіни, що тьмяніли у світлі важких срібних канделябрів. Задоволено хмикнув, поглядаючи на ведмежі й лосячі голови, колекцію коштовної зброї. Посеред зали виблискував величезний, по-королівськи сервірований стіл. Після довгої дороги розкішні найдки та напої мимоволі притягували погляд.

А видовище того коштувало! Золотий і срібний посуд горою сяяв у світлі сотень свічок. На велетенських тарелях білили крутими боками осетри, обкладені зеленню та ніжно-жовтими кружальцями лимона. Позирали блискучими кришталіками очей-камінчиків майстерно оздоблені смажені фазани. Через краї полумисків перевалювалися рожеві колоди окостів. А серед цього тарелі, тарелі, тарелі... Печені голуби, заправлені французьким сиром, копчені вугри, баранячі ніжки, канапки, виноградні грона... Через кришталі об'ємних караф переливалися прозорі гданські горілки, пінилися у сріблі старі меди. Золоті келихи іскрилися угорськими, іспанськими та грецькими винами. Біля столу вишикувались у ряд та застигли вимуштровані не гірш за пруських ландскнехтів лакеї.

Поважно почали займати свої місця. Ходкевич, схиливши голову, вказав Владиславу на чільне місце за столом. Сам скромно присів праворуч, Любомирський – ліворуч. Далі розмістилися комісари, полковники, ротмістри, загалом дві сотні чоловік. Застигли, відкашлюючись та перешіптуючись, як завжди перед гучною хмільною гулянкою. Забігала челядь. Спітнілі пани віддавали прислузі теплі киреї та кунтуші.

Незручну мовчанку перервав Владислав. Скориставшись багатющим досвідом шляхетних гулянок, він швидко зайняв своє місце за столом і попросив наповнювати келихи, що негайно й було зроблено. Владислав піднявся, тримаючи у руці важкий келих.

– Шановне панство, – викинув руку з келихом уперед, – за вікторію!

Шляхта схопилася на рівні, сповнюючи залу ляском та гуркотом.

– Віват! – гаркнули, мов десяток литавр.

І покотилося. Пішов бенкет веселою ходою ласих до напоїв польських вельмож. Загудів

різноголосо, перемішуючись зі сміхом, бульканням та дзвоном тарілок. Випили за короля. Підняли келихи за королевича, за славне лицарство, за перемогу польської зброї. Зачервонили масні обличчя. Піднялися вгору хвалькуваті вуса, заблищали очі. Все швидше бігала по мармуру сходів прислуга, невтомно підливаючи й підкладаючи.

Владислав, що опинився серед рідної стихії, жартував і сміявся. Не забував виявляти прихильність щедрому господареві.

– Шановному панові маю приємні новини! – говорив він, витираючи шовковою серветкою коротенькі вуса.

– Буду радий почути, ваша милосте, – схилив чемно голову Ходкевич.

– Пані Анна-Алоїза шле коханому малжонеку гарячі вітання, а з ними листа.

– Дякую! – Ян Кароль прийняв простягнутий сувій паперу. Хвилину повагавшись, передав лакеєві, котрий заповідливо стояв позаду. – Пан був в Острозі?

– Так, довелося заїхати у нагальних справах.

– Як почуває себе пані Анна-Алоїза?

– Дуже хвилюється за вас.

– Пропоную підняти келихи за княгиню Острозьку, вірну дружину та справжню шляхтянку! – піднявся і вклонився Ходкевичу Тарнавський.

– Дякую й вам, мостивий пане, – Ходкевич пригубив келиха зі «старим венгржином».

– Бачу, ви непогано тут влаштувалися, замок достойний справжніх шляхтичів! – мовив Владислав.

– То є не головне. У першу чергу я приділяв увагу військовому таборові. Ми побудували у полі справжню фортецю. І турки вже обламали об неї зуби, як ви мали можливість перекопатися.

– О! Перемога, достойна справжніх лицарів!

– Не буду хвалитись, але Осман не дорахувався близько десяти тисяч війська. Натомість, ми втратили всього п'ятдесят жовнірів. Біля двох сотень втратили й козаки.

– Віват славному генералові! – гаркнув Владислав.

– Віват! – озвалосся кілька десятків голосів. Келихи черговий раз ударилися, розбризкуючи старовинні вина.

Кілька хвилин мовчки жували. Потім Владислав озирнувся.

– Я не бачу серед присутніх пана Сагайдачного, він не прийде привітати мене особисто?

Ходкевич знітився.

– Але, прошу пана, я не був упевнений, що йому місце серед високої шляхти. Побоюючись зіпсувати вам настрої, я не запрошував хлопського гетьмана.

– Хіба я був би йому не радий? Але, врешті, ви маєте рацію. Зможемо, не криючись, обміркувати останні події. Я чув, що з появою козаків тут, під Хотиним, були деякі проблеми?

– Були. Але вони владналися за допомогою того ж таки Сагайдачного.

– А що з Яцьком Бородавкою? Кажуть, Сагайдачний його заарештував.

– То є правда, – відповів Ходкевич.

– Сей хам заслужив собі кару! – докинув Жоравинський.

– У чому ж він завинив перед Сагайдачним?

– Козаки лихі на нього за те, що немудро розкидав чати по Волощині та Молдавії. Тоді турки багатьох побили, багатьох полонили, а користі від того немає. Припасу в них у війську зовсім обмаль. Коней годувати нічим. Це, звичайно, їхня справа, але нам таке рішення на користь, тож я цілком його підтримую. Ваша милість добре знає норів Неродича. Він ненавидить нас, як і турків, тож хтозна, на чий бік він міг пристати.

– О, пан має рацію! Клятї схизматики сплять і бачать, як би нашкодити короні! – Владислав дещо сп'янів і язик у нього почав заплітатися.

– За славу папського престолу! – вловив настрої королевича Собеський.

– Смерть схизмі! – підтримали хмільні голоси. Келихи враз спорожніли, щоб за мить

наповнитися знову.

– Усе ж в-вони часто стають і в нагоді, – замахав руками Владислав.

– Смію сказати, ці л-лайдаки не потрібні справжнім лицарям! – зробив круглі очі Любомирський. – Ми самі спроможні захистити ойчизну!

– За ойчизну! – загудів Собеський.

– За ойчизну! – у черговий раз усі підхопилися на ноги.

Випили. Владислав не сів, а майже впав у крісло.

– Вони справні ф-ф...вояки! Цього, пане Любомирський, не можна не... не відзначити!

– О так! – Ходкевич підтримав Владислава, що похилився у кріслі. – Найсвітліший князь не перебільшує. За ці дні Сагайдачний показав чудеса хоробрості. Незважаючи на рану, сам водить козаків у бій.

– Сміливість хорта, якого цькують на ведмедя! – пихато надув губи Любомирський.

– Сагайдачного поранили? – стрепенувся Владислав.

– Так, цей неприємний епізод відбувся, коли він вирушив на пошуки Бородавки.

– За Сагайдачного! – Владислав підхопив келих нетвердою рукою, виплюснучи з нього не менше чверті на білосніжну скатертину.

Любомирський з Ходкевичем, а за ними й комісари неохоче, але підняли келихи. Захмелілому Владиславові ніхто не смів перечити. Королевич перехилив келих і гепнув ним до столу. Вп'явся зубами в рожеве м'ясо окосту. Пережовуючи, підняв угору вказівний палець.

– Його сміливість мені відома, я бачив цього хлопа в ділі! Чортова Московія!.. Де музики, прошу?

З далекого кутка залунали музики, які до цього сиділи нишком, побоюючись завадити вельможній бесіді.

– О! Це є краса, насолода шляхетної душі! – Владислав на мить прикрив очі, поглядаючи в уявну далечінь, потім подивився посоловілим поглядом на Ходкевича.

– П-про що я мовив?

– Про Московію.

– О! Пан Єзус забув своєю милістю сю країну!

– І за Сагайдачного.

– Так! Так! Він таки добре нам пособив своїми т-тридцятьма тисячами козаків. Ми пили за Сагайдачного?

– Тільки що пили, – поспішив відповісти Любомирський.

– Добре! То славний л-лицар!

– Але ваша милість забула – ці хами призвели до того, що ми маємо на нинішній день. Якби не вони, війни з турками могло б і не бути.

– Я згоден із паном Любомирським. Хіба не Сагайдачний розколошкав осине гніздо своїми морськими походами? – кинув Синявський, що дотепер мовчав.

– Так, – відповів Жоравинський, – але й татарва вивела з наших земель тисячі й тисячі людей. Україна незабаром стане безлюдною, хто тоді, прошу пана, буде працювати у наших майонтках?

– То пусте, – махнув рукою Владислав, – дякувати Богові, до Варшави татари не добігають.

На хвилину запанувала мовчанка. У дальньому кінці столів ревіли пісню дрібні командири, роблячи музику схожою на какофонію. Ходкевич одним поглядом примусив їх замовкнути. Мовчанку порушив Любомирський:

– Найліпше буде використати їх у своїх цілях. А потім видно буде. Сила їх значна, тож мати таких ворогів небезпечно. Краще мати їх спільниками, а Сагайдачний прихильний до Польщі. Гадаю, треба наказати стратити Бородавку. Із цим харцизкою ми не домовимося.

– Це не просто, – відповів Ходкевич. – Ми не зможемо їм цього наказати, бо такі питання вирішує козацька рада. Але я зі свого боку схиляю всю козацьку старшину до такого рішення. Сагайдачний і майже всі полковники згодні. Залишається дочекатися Ради, а в

останні дні було не до цього.

Поступово випите брало своє, і за столом перейшли до звичайних тем. Шляхтичі заговорили про полювання, зброю і панянок. За козаків забули, і коли хтось знову заговорив на цю тему, йому не відповіли.

Зранку четвертого вересня осінь перший раз заявила про себе: під ранок на траві з'явилася легка паморозь. Вона, мов вапном, укрила пагорби перед сходом сонця і дихнула холодом в обличчя козакам, які, за давньою звичкою, спали просто неба. Все ж, коли сонячні промені торкнулися землі, тепло світила миттю розтопило паморозь, показавши, що осінь ще не зовсім у своїх правах. На козаках поверх звичних каптанів різних кольорів з'явилися теплі жупани з відкинутими назад рукавами, на срібних гапליках. Із возів діставали теплі кожухи й підкладали на вигорілу від сонця траву.

Микита встав із ведмежої шкури, що була йому постіллю, і потягнувся. Свіжий ранішній вітерець приємно холодив. Він підійшов до бочки і вмився крижаною водою. Подумав, що треба підголити оселедець, але поки не став цього робити. На окопах перегукувалися вартові. Вмившись, Микита попрямував до кабиці. Дехто ще хропів на возах і під ними, але значна частина запорожців була вже на ногах. Козаки вставали разом із сонцем.

Біля кабиці сидів уже Горбоніс і козак на ім'я Півторакожуха, що його прозвали так за високий зріст і кремезну статуру. Мовчки пахкали люльками. Микита привітався і сів поряд. Ранковий холод чомусь зіпсував настрої.

– Ще й Богу не молились, а вже смалите, як чорти у пеклі, – сказав він без злості.

– Козацька люлька – добра думка, – відповів Півторакожуха.

– І що, в біса, надумали?

– Ще нічого.

– Гей, малий, рухайся швидше. Он у Джереловському курені вже снідають, а в тебе ще куліш не готовий, – Микита прикрикнув на молодика, що бігцем подався за дровами.

– Та не галасуй, Микито, діставай люльку. А то щось ти лихий зранку, – мовив Максим.

– Я завжди такий.

Микита наклав люльку.

– Як гадаєте, товариші, ушкварять нам нині турки?

– Ушкварять, чому б не вшкварити, – Півторакожуха говорив так, ніби це його зовсім не турбувало.

– Учора бачив кулі гарматні – як гарбузи! Цілі рови за ними в землі. Цікаво, які ж тоді гармати мають бути? Я таких і не бачив, – мовив Горбоніс.

– Напевно, шарфмиця³⁰. Таку гармату чотири пари волів тягнуть, – відповів Микита.

Через кілька хвилин покликали до страви. Козаки витягнули ложки й підсунулися до казана. Їли мовчки. Чубаті голови схилилися над казаном і зачерпували величезними ложками гарячий куліш.

Підійшов Андрій з Яцьком. З того дня, як Кульбаба витягнув малого з печери перед лицем наглої смерті, Яцько не відставав від Кульбаби, запопадливо очікуючи на будь-яке розпорядження «батька». За ними човгав Сипаха, ведучи за руку зарослого сивого діда з кобзою. На мить усі перестали їсти. Микита посунувся, даючи місце прибулим. Усі, окрім Яцька, сіли до казана.

– Сідай, малий, не полошися, – сказав Андрій. – Ти вже справний козак, дарма що років не достає.

Хлопець похапцем сів, дістаючи з-за халяви чобота ложку.

– Щось я цього козарлюгу в ділі не бачив, – мовив незадоволено Півторакожуха.

– Побачиш, Хведоре, – відповів Андрій. – А з тих, що бачили, лише я й залишився.

³⁰ Шарфмиця – гармата калібру 34,5 см.

Решта вже не живють. Сплять понад Прутом.

Півторакожуха зітхнув. Андрій згадав, що у тій пригоді він утратив брата.

– Вибач, – мовив винувато.

– Пусте...

Усі незрозуміло позирали на Сипаху. Старий, немов неабиякому панові, ладнав місце сліпому. Дбайливо постелив на землю кожух, допоміг сісти, обережно поклав поряд полотняну торбу з пожитками кобзаря. Козаки завжди поважали сліпих співців, проте поведінка Сипахи все ж дивувала.

– Батьку Сипахо, – з напускною турботою мовив Андрій, – я Яцька пошлю до курінного, у нього в наметі ліжко похідне...

– Цить, галагане! Попадеш мені колись під гарячу руку за свого язика... Привітали б краще Божого чоловіка.

Андрій, не розгубившись, простягнув сліпцеві ложку.

– Добридень, чоловіче, поснідай із нами чим Бог послав, просимо.

Кобзар намацав простягнуту ложку.

– Дякую, дітки, ох дякую, – голос його був на диво чистий та сильний. У цьому голосі відчувався неабиякий хист пісняра.

Кілька разів дзенькнувши ложкою, сліпий набрав кулешу, що парував з невеликого казана. По таких казанах розкидали страву з велетенського, курінного. Подув та почав жувати беззубим ротом.

– Ох, добрий... – мовив сумно. – Двадцять три роки козацького кулешу не їв... двадцять три роки!

Андрій здивовано помітив в очах Сипахи сльози.

– Та ти їж, Отецьку, наїдайся... Ой лихо, що з тобою зробили! – голос Сипахи тремтів. – Побратим се мій, дітки, Стецько Пузир. Двадцять три роки по неволях агарянських мучивсь. Тільки що здивав. Господи Боже милий! Іду, а він суне назустріч... За рубцем на щоді признав. Ох, горенько. Як дуб, був хлопака, куди мені!

Кобзар мовчки їв. Його невидючі ями, там, де колись були очі, дивилися перед собою. Закам'яніле воскове обличчя під довгими пасмами сивого волосся не виказувало жодних емоцій. Козаки вражено поглядали то на нього, то на Сипаху.

– Який я тепер Пузир, Трохиме! – обізвався нарешті сліпий. – А пам'ятаєш колись... Е, що там!.. Тепер лише шкіра та кістки. Ще й так, дякувати Богові, у Кафі кобзу справили добрі люди, трохи годує.

– То ви аж у Кафі були, діду? Як же сюди дістались?

– І тут добрі люди помогли... прохав турка за собою взяти, щоби дома померти, не на чужині. Посадив на гарбу... І що його вже той онбаша ляв! Гей-гей! Не скинув, добра душа, серед степу... сухарі давав... Загинув він учора, а то я б не прийшов. Полюбив сердяга, як я співаю.

Сипаха не стримався.

– Їж, братику, не тривож душу. Тепер ти вдома, це головне, – він похапцем стер непрохану сльозу. Всі почали їсти. Мовчки сьорбали, обдумуючи почуте. Незабаром у казані заблищало дно. Всі, окрім кобзаря та Яцька, дістали люльки. Старий із малим продовжували сніданок. Неподалік від них, довкола двох десятків казанів снідала решта Переяславського куреня. Через півгодини вони всі мали змінити сторожу на окопах: половина куреня стерегла турецького напад. Кашовари вже починали варити вдруге.

– Ой, добрий, друзі-товариші, куліш! – нарешті відсунувся від казана кобзар. – Хочете вірте, хочете ні, а не раз у неволі мені він снівся. І братко. І тетеря... та так, що прокинувся і ще смак чую. То воно не баланда бусурманська, слізьми омила. Страва воїнів! Святого Христа оборонців. Єй же ей, скільки таких ще там залишилося! – Пузир махнув рукою за Дністер, помилково вказуючи на Туреччину. – Братчики мої любі... Ех, добрий куліш!

– Запали люльку, братику, ось тобі моя, – Сипаха похапцем подав кобзареві глиняну

носогрійку, – добрий бакунець³¹, усе нутро прочитує.

Старий потягнув цибуха й закашлявся.

– Що добрий, Сипахо, то добрий. Най би його чорт палив, а чи бусурман! – кобзар віддав Сипахові люльку. – Ліпше вам заграю.

– Заграй, батьку, – загомоніли козаки.

Сипаха замахав руками.

– Зачекай, Отецьку! Прости, Бога ради, мене, дурного! Простіть і ви, товариство. Але наперед розкажи хоч коротко про свої поневіряння. Я ж тебе, бідолаху, ще з часів Скалозуба-гетьмана не бачив!

Замість відповіді сліпий намацав кобзу. Лагідно, мов дівчину, пестив її тремтячими пальцями. Пробігся по струнах, і озвалися вони сумно та тихо. Загули низькими голосами низькі кишкові, задзвеніли високі сухозлотиці. Нашорошили вуха всі, хто почув цей перший несміливий спів улюбленого інструмента, й потягнулися до кобзаря, не без підстав сподіваючись почути думи про минулу козацьку славу. Кобзарі завжди викликали серед козацтва живий інтерес.

Пузир покрутив кілька кілків, налаштовуючи струни. Нарешті звучання його влаштувало.

– Кобза розкаже, Трохиме, – мовив він до Сипахи, – я про це й думу маю. Слухайте ось... – І заспівав сильним та чистим, густим, як людська журба, голосом:

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
А то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки здіймали, кайданами бряжкали,
Землю турецькою кляли-проклинали:
«Ти, земле турецька, віра бусурманська,
Ти, розлуко християнська!..»

До тих, хто підійшов раніше, почали приєднуватись усе нові й нові козаки. Поступово потягнулись і від інших куренів. Ішов усяк, хто був вільний від караулу та інших військових справ. Тихо підходив і ставав у коло, слухаючи сумний спів кобзаря. За кілька хвилин навколо зібралося кілька сотень запорожців. Хоробрі й відчайдушні у бою, веселі в розмові, щедрі душею і кишенею, тепер вони, немов бурсаки, стояли мовчки. Нерішуче м'яли в руках шапки, хилили голови. А над ними лунав спів людського горя, плач занесених на чужину невольників:

...Не одного ти розлучила з отцем-ненькою,
Брата з сестрою, мужа з вірною жоною!
Визволь, Боже, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурменської,
На тихі води, на ясні зорі,
У край веселий, у мир хрещений,
У городи християнські!..»

Кобза промовляла те, що було близьким для всіх, що змушувало слухати, затамувавши подих. Наверталися сльози на очі суворим чоловікам... Але ось уже й гучніше вдарили струни. Під дзвінкий спів нехитрої мелодії в уяві поставали стрункі чайки Скалозуба. Мов укритий цвітом весняний степ... Лавою червоних жупанів, жовтих облавок і білих вітрил засіяно блакитні хвилі Дніпра навколо Базавлука. Сотні запорізьких човнів розрізали воду,

³¹ Бакун – сорт тютюну.

оповилися гучними піснями. Ударили прощально з гармат і пішли до далекого бусурманського Азова. Туди, до очеретів та лиманів, минаючи Керченську протоку. Улад, дружно лягали весла на воду, штовхали вперед товариство до слави, до бою, до багатой здобичі та невідьницьких погребів. Там чекають на них, молять, заламуючи руки, порятунку... Або до загибелі?! А що це реве попереду? Накрила, накрила страшна чорноморська негода! Зросила обличчя солоними хвилями. Обдала гороподібними валами, змішала клапті піни зі рваними хмарами та розкинула, розбила військо. Насміхалася безмежними просторами Евксинського Понту³². І нарешті громаддя галери. Короткий запеклий бій. Злий гавкіт козацьких мортирок і грім армати з галери. Хмари порохового диму, тріск дубових дошок, за яким молитви і хрип потопаючих... Потім важка галерна неволя, роки безвиході, проклята червона таволга й батіг із сиром'ятиці. Нарешті щасливий день, бій із катами, зброя у знудьгованих руках. На них ворожа кров. Швидка, немов вітер, втеча і розпечене залізо, що навіки відбирає сонце...

Нарешті кобза замовкла, залишаючи довкола себе несамовиту тишу. Чорні, русяві та сиві оселедці куйовдив лагідний вітерець, що дув з Молдавії, наповнюючи повітря пахощами долину і степових трав. Десь із-за обрїю несло свіжою сосною живицею.

– Ох, братику, ох, голова твоя нещасная... – тільки й схлипував Сипаха. – Я вже й не вірив, що побратима зустріну... Всяк день за тебе молився, хоч вір, хоч ні...

– Що ти, Трохиме, – глухо відповів кобзар, – усі під Богом ходимо. Як він, Всевишній, захоче, так і нам жити. Видко хотів, щоб я до братчиків повернувся, так воно й сталося. Розкажи ліпше про товаришів наших, про Ляшенка, про Дишла, про Сагайдака. Як вони – чи ще в цьому світі, а чи у ліпшому?

– Хто як, Отецьку, кому яка доля писана. Нема давно ні Ляшенка, ні Дишла, ані старого Кульбаби. Пам'ятаєш Петра Кульбабу?

– Чом ні, добрий був козарлюга... Та й інші нівроку. Царство Небесне і слава вічна вам, братчики! – кобзар перехрестився.

– А інші живі, щоправда, мало таких. Ось Кульбаба по собі добру згадку залишив – сина Андрія. Тішуся хлопцем, не натішуся... Поки є такі, Січ-матінка житиме!

– Що ви, батьку, облиште! – зніяковів Кульбаба.

– Та тільки галаган чортів, язик, як помело! – додав Сипаха.

– Господи праведний, голос неначе у Петра, Матінко Божа! – сліпий почав мацати рукою навколо себе. – Сину, дай старому руку... Добра рука! Козацька! І Петро таку мав. Ой роки мої, ой недоля. Ще й шаблею не натішивсь, а тут і кобзу навпомацки гляджу... А Сагайдак що? Давно загинув?

– Петро, чи що?

– Петро Сагайдак.

– Живий Петро, живий! Гетьманує Конашевич! Поки що наказним, та то пусте, він буде з булавою! І раніше не раз її тримав. Великої слави з ним мали!

– Добре кажеш. Я його ще зовсім молодим знав, а бачив, що йому бути головою. Великого розуму людина. Трохиме, ти б мене завів до нього, радість зробив би каліці... – по обличчю кобзаря потекли рясні сльози.

– Що ти, братику, як же не відведу!

– То пусте... Не дивися на мене... За вами, братчики, скучив, за кабицею запорізькою. А сльоза моя не варта уваги, як повипікали очі, так і течуть...

У польському таборі озвалася сурма, за нею друга. З далекого обозу турків було чути голос муедзина, котрий кликав бусурман до молитви. Дехто з козаків плюнув і смачно вилаявся, поминаючи пророка правовірних. З окопів поверталася нічна варта, йдучи на смачні пахощі кабиць. Курінні отамани підганяли коней, розподіляючи козаків по окопах. З найближчого до січовиків полку Цецюри Севрюка почувся спів. Якийсь молодик виводив

³² Понт Евксинський – давньогрецька назва Чорного моря.

добре поставленим голосом:

Ой чий то кінь стоїть,
Та й сива гривонька.
Сподобалась мені,
Сподобалась мені
Тая дівчинонька...

Натовп довкола кобзаря вмить ожив і зарухався. Ішли мовчазні під впливом почутого, але вже через кілька кроків поверталися до розміреного розкладу битви. До чергової атаки залишалось все менше часу.

На шанцях кипіла робота. Відклавши до часу ратища й мушкети, козаки взялися за мотиги. Скориставшись затишшям, намагалися вкопатися глибше. Будували хитромудрі фосо, «печі», підвищували вали. Поправляли старі укріплення, впорядковували позиції. У багатьох місцях довелося засипати величезні рови, пробиті в окопі великими турецькими ядрами. То тут, то там, напружуючи укрите бронзою засмаги руки, козаки викочували на вал важкі вози, що їх відразу засипали землею: вони мали захищати від вогню мортир. Ці пращури сучасного міномета сипали ядрами зверху і робили високі вали поганим захистом. Заклопотано пахкали люльками гармаші, обладнуючи позиції для нових гармат. Хижі пащеки націлювалися на вчорашніх господарів.

Максим, Андрій та Микита, що працювали серед інших переяславців, час від часу поглядали в бік турецького табору.

– Нині довше, – ні до кого не звертаючись, мовив Микита.

Максим стер із чола піт і подивився на південь.

– Уже скоро.

Обидва здивовано поглянули на Товкача, що завзято вимахував мотикою поряд. Невдовзі його старанність помітив і Андрій. Микита простежив за поглядом Кульбаби й посміхнувся у вуса. Спітнілий Товкач, ще сам того не знаючи, потрапив у не найліпше становище: язик в Андрія був, як гостра шабля. Непийпиво штурхнув Горбоноса, і вони обидва завмерли, очікуючи інтермедію.

Андрій не забарився.

– Товкачику! – мовив він діловито.

– Або що?

– Десь у тебе на хуторі добрий мед!

– Який мед? – незрозуміло закліпав очима Товкач. Його голова ледь виглядала з шанцю, тож він дивився на Андрія, високо задираючи голову.

– Такий! – підморгнув Андрій (почулися перші смішки). – Що, меду не куштував?

– А! – Товкач мрійливо закотив очі. – Таки добрий!

– І старий, напевне?

– Ну, різний. Чому лише старий? У мене не застаріє!

– Ні, таки старий! – не вгавав Андрій.

– Ти ніби ліпше за мене знаєш.

– Знаю!

– По чім?

– А ти як до погребу підеш, одразу й заблукаєш. Де там уже того меду, хоч би живим вилізти.

– Що ж там вилазити?

Козаки вже відкрито сміялись із Товкача, який почав здогадуватися, що перегнув палицю, – окоп був надто глибокий. Піддав жару Беркут, що проходив поряд. Зупинившись, сердито поглянув на Товкача.

– Товкачу! Таку твою-розтаку! Ти як, недомірку, стрілятимеш? Ану, вилазь звідтіля, бо, їй-богу, накажу засипати... А горів би ти! – і курінний, махнувши рукою, покрокував далі.

Червоний, як рак, Товкач виліз і під регіт козаків почав засипати яму...

О пів на дев'яту почався черговий наступ. Комонні й піші підрозділи йшли до козацького табору. Сьогодні це вже нікого не дивувало. Сагайдачний, старшини, козаки, навіть сам Ходкевич, очікували саме такого розвитку подій. Стало очевидним, що турки намірилися розірвати ворогів поодинці, а для цього добре підходила польська тактика оборони. Їх поки що було залишено у ролі пасивних спостерігачів.

Під зловісний гуркіт барабанів, укриваючи все поле перед козацькими позиціями, сунули яничари, піхотинці бейлербеїв, рівні ряди сипахів та безладні, численні загони татар і черкесів. Ліс списів над комонниками майорів переважно зеленими кольорами ісламських знамен. Над синім сукном яничарських жупанів білили прикрашені пір'ям «рукави святого дервіша». Рушниці в руках очікували нагоди плюнути смертю в голови невірним.

За півмилі до козацьких окопів барабани забили дрібно й урочисто. Лави вояків повільно зупинилися. Наперед виступили гармаші, одягнуті у червоні шаровари й зелені чалми. Викотили важкі, на кованих залізною шиною колесах гармати. Тактика Османа не змінилась: армата готувалася до обстрілу.

Козаки напружено мовчали. З-під долонь поглядали на вороже військо, яке вражало своєю кількістю.

Микита виклав на земляну полицю пригоршню куль, потім почухав зарослу щетиною щоку.

– І до біса їх нині! – мовив.

– Учора ніби не те було, – відповів спокійно Андрій.

– Та те... Все ж ніби більше.

Різко й тривожно озвалася сурма. Проспівала тричі гасло «До бою», хоча всі й так були готові. Жерла ворожих гармат винюхували перші цілі.

– Матінко Божа! Я ще таких гармат у житті не бачив! – обізвався Товкач.

Півторакожуха, що лежав за ним, засміявся:

– А що, Товкачику, певне б цілий у неї вліз?

Настрій Товкача був зіпсований не так калібром турецьких гармат, як прикрим випадком з ямою, тож він із несподіваною злістю накинувся на сусіда:

– Тобі що, одуре смердячий?! Твою дурну голову теж туди засунути можна б, дарма що велика, як у коня!

Півторакожуха подивився на миршавенького Товкача. Той був майже удвічі менший за нього.

– Велика, що є, то є! – мовив добродушно. – Зате думати маю чим.

– Тю! Думати! Жерти ти маєш куди! Краще б так сказав.

Позаду підскочив, уже на коні, курінний отаман. Притримавши повід, він уважно придивився до турецьких рядів.

– Лізьте під вози, баламути, зараз ушкварить! Бачте, як гармати виміряні?

– А що?

– А то! Найбільше нам попаде і городовикам Цецюри Севрюка. Вони хочуть середину проломити гарматним вогнем, а потім, напевне, і підуть на штурм.

Ніби підтверджуючи його слова, неподалік у землю вдарило велике ядро. Грудки землі та шматки розпеченого чавуну цвяхнулись урізнобіч. Беркут скочив із коня і нагнав його у бік обозу. Знявши з плеча мушкет, упав поряд з Андрієм, що біля нього, як завжди, тулився Яцько.

– А ти, малий, чого тут? Ану, бігом до обозу! Сховаєшся під... – курінний замовк, бо у цей час на воза над ними впала граната. Пошипівши гнотом, гучно вибухнула.

– Стривай уже. Ще не добіжиш! А ти, Андрію, куди дивився?

– Я не бачив, батьку. Він, бісів син, під кожухом ховався. Щойно виліз.

– Тьху вас! Добре, може, й тут згодиться. Мушкети хай заряджає.

– Добре, добре! – зрадів Яцько. – Я так заряджу, що егей! Може, ще й поцілю якого турка!

– Сиди вже тихо, аби тебе не поцілили, – Андрій, що йому були прикрими докори курінного, вліпив малому дзвінкого ляща, на якого Яцько навіть не звернув уваги.

Через кілька хвилин стрілянина посилилась, і гарматні кулі сипались уже густо, як сніг. Повітря наповнилося курявою і димом, а у вухах гуділо від сотень вибухів. Оскаженілий метал дивився, де б напитися гарячої крові. Подекуди знаходив. В обозі забило кількох коней, з'явилися убиті й серед людей. На окопах доки було безпечно: захищали шанці, що на них запорожці були великими майстрами. Але поступово ядра та гранати почали навідуватись і сюди, то там, то тут вириваючи життя когось із козаків. У полку Цецюри Севрюка граната поцілила під обкопаного воза, розірвавши одразу п'ятьох. Кров струмочком зацебеніла по валу, збираючись вниз у велику калюжу.

Деякий час з-під возу ще долинав голосний стогін, що поступово перейшов у хрип, і замовк.

– Царство вам Небесне, братики! – захрестилися козаки.

Гарматний вогонь не вщухав. Козацька армата до пори мовчала, очікуючи на наближення ворожих рядів. Нарешті турецькі гармати почали стріляти рідше і замовкли. У наступ пішли татари ногайської орди у брудних, вивернутих хутром догори, овечих кожухах. Маленькі кошлаті коники, що гривами мало не торкалися землі, хутко бігли до козацького окопу, здалеку здаючись мурахами у безкрайньому полі. Підскочивши впритул, вони швидко випускали по кілька десятків стріл і кидалися назад. У полі загони сипахів завертали їх і змушували ще і ще атакувати запорожців. За ногайцями пішли яничари. Йшли невеликими загонами. Наблизившись на відстань рушничного пострілу, зупинилися. Половина стала на коліно, половина підняла мушкети, обіперши важкі рушниці об підставки. В землю вперлися широко розставленими ногами. Чорбаджі³³ віддавали накази про залп, і кулі сипались цілими хмарами. Проте з них було мало користі: козаків захищали окопи. Все повторювалось.

Після кількох залпів яничари кинулися на приступ, намагаючись якнайшвидше перебігти ті страшні метри, що добре прострілювалися козаками. З валу гримнули гармати, дружно вдарив залп із рушниць. Яничари бігли, втрачаючи цілі сотні вояків, але не спинялися. Запорожці робили вже по три залпи за хвилину, але спинити ворога не могли. На місце мертвого яничара ставали двоє живих. Гори трупів перед окопами вирости вдвічі, а наступ продовжувався. Через хвилину перші з яничар скочили на окоп і почали рубати загорожу із загострених паль. Ще мить – і дорога для кінноти вглиб козацького табору буде вільною.

Над головою в Андрія піднявся Хвилон Беркут. Поплював на руки й витяг шаблю.

– Ну, дітки, пора туркам і пива наварити. Нумо, на шаблі, отоманин цього не любить.

Андрій витяг шаблю і повернувся до Яцька:

– Біжи до табору! І щоб мені... – Андрій не договорив – його голос потону в несамовитому «аллах акбар». Турки були вже поруч.

Андрій, Максим і Микита стали пліч-о-пліч, відбиваючи удари шабель і списів. Далі, поряд із величезним Півторакожухо, вимахував шаблею малий, мов горобець, Товкач. Намотавши на вухо довжелезного сивого оселедця, бився Сипаха, старий, але ще досить міцний. Андрій і не здивувався, коли побачив, що поряд із дідом конають уже аж два турки. Знайоме відчуття небезпеки стиснуло горло, відключило свідомість, і Кульбаба з головою поринув у бойовище, колючи, б'ючи і рубаючи чорнобороді обличчя, перекошені від крику, з палаючими очима. Сам щось кричав. Встигав стежити тільки за тим, щоб не зламати шеренги і не забігти вперед, на вірну погибель.

Попереду всіх бився курінний отаман. Шапка злетіла, і чорний із сивиною оселедець розтріпався по спітнілому обличчю. На могутній, мов бичачій, шиї видулися жили, а важка шаблюка не знала втоми, рубала ворогів, завдаючи їм страшних ран, від яких декотрі

³³ Чорбаджия (*тур.*) – старшина, офіцер.

розпадалися на кавалки.

– Козаки! За козацьку славу! За мною!

– Слава! – залунало у відповідь, і лави козаків поринули вперед, зносячи турків з окопу.

– У галас! Бий супостата! – кричав Хвилон Беркут.

Січові курені, що стояли всередині козацької оборони, а за ними полки Цецюри Севрюка й Івана Зискаря кинулись у поле за турками, нав'язуючи їм сумнозвісний козацький «галас», де кожен сам на сам із ворогом пробує військового щастя.

– Ой, хороше, – приказував Горбоніс, рубонувши шаблею по шиї чергового турка, – ой, добре!

– Горбоносику, допомагай! – почулося позаду.

Максим обернувся. На Андрія насіли відразу троє.

Кульбаба щосили відбивався, але сила була явно не на його боці. Максим дістав пістоля, приставив одному з турків до виголеної потилиці і натиснув на собачку. Гримнув постріл. Яничар упав мов підкошений. Другий відскочив від Кульбаби і схрестив шабл з Горбоносом.

– То інша річ! Ну, давай, потурначе, позмагаємося!

– Давай! Готуйся до смерті, гяуре! – засміявся зі злістю яничар. Він говорив чистою українською мовою. Серед шуму бойовища його голос ледве долинув. Максим здивовано опустив шаблю.

– Земляк, чи що? – глипнув він на яничара. Той вищирився звірячою посмішкою:

– Шайтан тобі земляк!

Біля Максима зі свистом пролетіла куля. З глухим стуком ударила в спину когось із козаків.

– Звідкіля ти? – усе ще дивуючись, запитав яничара.

– З Чигирина. Слава Аллаху, тепер це не мій дім!

– То ти, потурначе, ще й радієш? – Максим відчув несамоовиту злість.

– Іди до шайтана, гяурський собако! – потурнак щосили рубонув Максима шаблею. Той відбив. За мить вони вже затанцювали у смертельному двобої. Билися запекло, не помічаючи нічого, лише повні зненависті погляди перед собою. Підскакували у випадках і, не жалкуючи криці, сікли, аж сипались іскри. Оскаженіло гарчали, як дикі звірі, палали вогниками у щілинах очей. Яничар уже кричав щось турецькою. Очевидно, виливав на супротивника ненависть мовою, що її вважав рідною.

Кипів довкола кривавий, несамоовитий «галас», і врешті турки здригнулись. Як і в минулі рази, захлинулись у крові й почали відходити, втрачаючи все більше і більше людей. А запорожці, схожі у бойовій лихоманці на дияволів із пекла, кидалися в погоню. Подекуди зопалу забігали у гущу ворогів і там падали, порубані десятками шабель, поколоті десятками списів. Лягали жертвами буйного козацького норому.

А Максим бачив лише очі ненависного яничара. Гіршим за будь-що вважав він зраду християнської віри, тож закипів, запалав, шаленіючи, коли почув ті слова, кинуті рідною мовою. І незчувся, як сам опинився попереду, у гущі ворогів. І пропав би, сердешний, якби не Микита, що побачив шалену сутичку попереду. Гукнув він запорожцям і почав прокладати шаблею дорогу до побратима. Наближався крок за кроком, відчуваючи за спиною кілька дружніх плечей. Ось уже й поряд. Одним помахом зніс голову туркові, котрий націлив спис у спину Максима. Та раптом Горбоніс похитнувся. Ногою він потрапив у лисячу нору й заточився. А ворожа шабля вже поруч. Блискавкою впала вона на козацькі груди. Розсікла червоне сукно та занурилась у темну гарячу кров. Брикнула червоними суніцями на зелень трави.

– Ох, клятий! – тільки й схлипнув Максим і впав, широко розкинувши руки.

А Микита вже й поруч. Заревів, застогнав не своїм голосом Непийпиво.

– Максиме! Братику! – і як вихор налетів на яничара. Не чув сили в розпучі. Рубонув. Лезо розсікло повітря і з жалібним дзвоном упало на підставлену зброю. За мить із двох шабель залишилися тільки друзки. Микита відкинув непотрібне тепер руків'я і з голими

руками кинувся на ворога, збиваючи того з ніг. У несамовитій борні покотилися по залитій кров'ю землі.

Микита вивільнив правицю і піймав нею яничара за горло, однак у ту саму мить побачив, що турок тягнеться рукою до ятагана на поясі. Довелося схопити його за руку. Яничар щосили вдарив Микиту головою в обличчя. Микита відсахнувся, але руки не відпустив. У свою чергу дупнув противника ногою в пах. Турок дещо подався. Микита миттю вихопив із халяви ножа і до самого руків'я всадив у білу шию, по якій гарячково бігав кадик. З горла яничара вихопилося хрипіння, що згодом перейшло у булькання. Руки безсило розкинулися. Заточуючись, Микита піднявся. В очах тьмарилося від перенапруги, легені працювали, як ковальські міхи. На мить забув, де він і що з ним відбувається. Витер рукавом ніс, з якого юшила кров.

Неподалік рубався з кимось Кульбаба. Люто зблискували очі на вродливому обличчі Андрія, шалено літали, вдаряючись одне до одного, леза шабель. Усе це Микита спостерігав у цілковитій тиші, у якомусь дивному, ніби уповільненому ритмі. Навколо нього рубали, стріляли, падали і кричали люди...

Дійсність повернулася за хвилину, приголомшуючи гуркотом битви. «Максим», – майнула думка. Микита повернувся і побачив побратима, що лежав на землі. Підбіг. Упав на коліна, розриваючи одягу Горбоноса, обдивився рану. Крові було надзвичайно багато, але Максим дихав. Треба було негайно виносити його з поля бою. Микита підняв товариша і, закинувши на плече, поніс до окопів. За ними, з шаблею напоятів, став Андрій, що вже встиг упоратися з третім яничаром. Бій вщухав. Турки, не в змозі добратися до козацького табору, відкотилися, щоби перегрупуватись і відпочити...

У таборі промили Максимову рану. Глибокий чорний рубець ішов навкіс через груди майже від шиї і до нижнього ребра. У розрізі було видно жовті ребра, які то стискалися, то розтискалися у такт гарячковому диханню. Обличчя Максима стало восковим, очі запали і вкрилися темними колами з посірілої шкіри.

– Помре! – видихнув хтось за плечима в Микити.

Непийпиво повернув голову і зустрівся поглядом з Товкачем. Той, зрозумівши, що бовкнув зайве, зіщулився й замовк. Микита заходився накладати пов'язку.

– Не базікай дурного, – кинув до Товкача. – Біжи-но краще горілки принеси.

Товкач махнув головою й бігцем подався туди, де стояли вози Переяславського куреня. За хвилину вже сварився з кимось із обозних. Вимахував руками й навідав на дебелого козака, як хорт на ведмедя.

– Що значить не велено?! Хто сказав?! Я тобі, скурвий вишкребку, дам «не велено»! Ясно кажу: пораненому треба! Зажерлись тут... – чувся здалеку його писклявий голос.

Через кілька хвилин Максим застогнав та розплющив очі. Зробив спробу встати, але Микита його притримав.

– Лежи! – він похапцем закінчив перев'язку.

Горбоніс щось прошепотів пошерхлими губами. Микита наблизив до нього вухо.

– Що тобі, братику?

– Дістав-таки, – почув шепіт.

– Мовчи ліпше. Сили бережи.

– До біса! – голос Максима підвищився. – Микито, чуєш мене, Микито?

– Чую.

– Пообіцяй, якщо помру, поїдеш до неї... у Кам'янець. Скажеш... Кохав... Утім, не треба, що їй із того...

– Ще сам поїдеш. Сам усе й скажеш. У тебе нутрощі цілі, крові тільки втратив. Але нічого, здається, спиним...

– Якби трохи нижче, тельбухи б погубив, – докинув Андрій, – а так, вважай, щасливий ти.

– Щось зимно, – у Горбоноса починалася лихоманка.

Микита похапцем скинув із себе жупан і вкрив товариша.

– То й не дивно, – мовив Андрій, – з тебе кров, як з кабана, валила.

– Та заткни вже пельку, малий, – зопалу вигукнув Микита. – То тельбухи, то кров, як з кабана... Знайшов коли!

– Як я так? – долинуло від Горбоноса.

– А що ж ти зробиш, із ким не може бути?..

– Не пам'ятаю, коли... – Максим, як це буває після серйозного поранення, втратив з пам'яті кілька останніх хвилин. Кульбаба оживився:

– А хіба не пам'ятаєш, як мене рятував? Одного яничара файно з пістоля привітав, а ось другий тебе шаблюкою уперіщив. Микита його потім голими руками мало не порвав...

– А... Пригадую. По-нашому бусурман говорив. Я йому ще радив до нас пристати.

– Та де там! – журно мовив Микита. – Аджем-огланам³⁴ так мізки засмічують, що рідну маму не пошкодує...

Підбіг Товкач із пляшкою оковитої. З-за пазухи дістав срібного келиха.

– Ось! Приніс. А клятві обозні давати не хотіли. Я їм кажу: пораненому треба, а вони, знай, одне: не велено. Чортові душі! Я й так і с'як, хотів уже шаблю витягати. От галагани! Все лементують: кошовому скажемо, ти в нас київ ще скуштуєш. А я хіба для себе? Ну, скажіть, братики...

– Товкачику! Я тобі зараз кляпа в горлянку заб'ю, їй-богу, – тихо промовив Андрій.

– А я хіба що... Я мовчу.

Микита налив у келих добрих півпляшки. Потім дістав порохівницю і виміряв заряд пороху, замішав. Простягнув Горбоносу каламутну рідину.

– Випий одним духом.

Максим звівся на лікоть. Застогнав. Одразу кілька чоловік кинулося його підтримати. Взяв келих і одним махом перехилив, голосно крякнув.

– Ну, тепер бачу: житимеш! – засміявся Микита.

– А куди б я дівся? – посміхнувся у відповідь Максим.

Підійшов курінний, подивився на Максима.

– Що там, Максиме? – запитав.

– Та ось маю від яничарів подарунок.

– Терпи, козаче. Зараз пришлю до тебе отця Гавриїла, най на твої рани подивиться, може, мазь яку... А решта всі – на окопи! Турки ось-ось знову полізуть, кат їхній мамі... Півтора десятка з куреня не стало. Поранених два десятки, а сонце ще й не піднялося до півдня.

Від турецьких позицій уже вкотре гримнули гармати. Починався новий наступ. Сагайдачний з кількома полковниками стояв біля воріт окопу. Мовчки спостерігав, як на нього суне ворожа сила. Турки втретє за цей день ішли до козацького табору, не звертаючи уваги на страшні втрати. Придивившись, Сагайдачний зміг розгледіти гурт пишно вбраних вершників. Їхній одяг вирізнявся навіть на фоні дорогих кармазинів, оксамитів та шовків сипахів, що йшли перед ними.

– Подивися, Михаїле, чи не сам Осман? – запитав Дорошенка, що стояв поряд.

– Він, батьку, більше нікому. Охорони стільки, що самі наче військо. Піймати б до рук оте щеня... Ото б потішився!

– То хитра штука, піймати. Нам би хоч налякати, вже б користь була, як вважаєш?

– Та була б. Але як? Хіба разом з ляхами вдарити.

– Від ляхів допомоги не буде сьогодні. Треба щось самим думати. Може б, ото з боків зайняти, як підуть?

Сагайдачний рвучко підніс до очей далекозору трубу й уважно обдивився ворожі

³⁴ Аджем-оглани (*тур-*) – християнські хлопчики, що з них у спеціальних школах готували яничар.

порядки.

– Доки в середині фронту їх притримають, великою силою набіжимо з боків. І тоді вже, не спиняючись, поженемо варварів до їхнього табору... Ех, ні! Мало нас... Якби рейтарів ще хоч із тисячу.

– Тисячу Ходкевич дасть! Сам поїду чолом бити! А чи витримає середина, якщо більшу частину козаків на боки перевести? Щоб не прорвались поганці у табір, біди нароблять.

– Витримають! – Сагайдачний говорив це цілком упевнено. – Там Низове Військо стоїть з Семеном Шилом. Ці встоять, хоч би всім кістки зложити... Ну, то давай, Михаїле, їдь до Ходкевича. Кажеш що хочеш, а щоб рейтари були.

– Добре, батьку, намагатимусь!

Дорошенко вдарив острогами сірого огиря й швидко попрямував до польського табору. Сагайдачний задумливо погладжував бороду.

– Дай Бог, дай Бог, – кинув він, дивлячись услід полковникові. Турки рівняли ряди, гарматний обстріл нарешті вщух. Вітерець із поля доносив сморід порохового диму. В голові Сагайдачного чітко та ясно вимальовувалася картина майбутнього бою. Була можливість закінчити війну ще до заходу сонця...

Дорошенко повернувся досить швидко. Мовчки зупинив коня поряд із Сагайдачним.

– Ну що, – поглянув на нього Петро Конашевич.

– Будуть рейтари. Дві роти.

– Замало... Все ж добре, хоч тисяча.

– Не розумію я їх! Їдеш, просиш, немов мені більше за нього треба!

– Чого ти дивуєшся?

– Та нічого...

Турецькі лави охопило тривожне рокотання барабанів. Глухий гуркіт рухнув військо і одночасно з тим підняв зі звалища мертвих тіл перед окопом цілі хмари гайвороння. Зловісно каркаючи, ворони висловлювали обурення перерваним бенкетом. Одночасно з чорними зграями по полках полетіли джури з наказами Сагайдачного. Через лічені хвилини запорожці почали зміну позицій. Цілими тисячами відходили вони від середини табору, ущільнюючи оборону на крилах. Низовики так само чітко й швидко розтягнулися. Тепер вони відповідали також за ділянку оборони полків Севрюка та Зискаря. Шило тривожно поглядав на табір, що враз став таким малолюдним. Зброю до рук узяли всі, хто міг. Запорожці молились, як завжди перед важкою битвою.

Однак Осман на цей раз приготував несподіванку.

Чи то з наміром змінити безуспішну тактику, чи втомившись облямувати об козаків зуби, він спрямував вояків на польський табір. Поляки явно не сподівалися на такий розвиток подій, але досить швидко організували добре продуману оборону. Спалахнула активна рушнична дуель. Із боку турків вдарило кілька гармат. Над польським окопом здійнялися стовпи землі й вогню. Лави аскерів заховались у хмарах диму від мушкетних залпів.

Нарешті ворота польського окопу відкрилися. З обох флангів і у центрі в поле почала виїжджати кавалерія. Одну хоругву за другою виносили наперед. За хорунжими виблискували залізними обладунками вояки. У променях полуденного сонця особливо пишно виглядали затягнуті леопардовими шкурами груди гусар, чорні панцирі рейтарів, кольчуги драгунів і сині жупани лісовчаків. Тисяча за тисячею шикувалися перед окопом. Здавалось, їх не турбував ні ляскіт мушкетних пострілів, ні грім гармат. Шляхта виступала у кращих своїх традиціях, і їхньою сміливою ходою милувалось око навіть тих, хто ще вчора насміхався над нерішучістю і пасивністю у перебігу бойових дій...

Вогонь турків ставав усе щільнішим, тому авангард польської кінноти кинувся на ворога, не очікуючи решту війська. Але і цього було досить. Кавалерія знесла яничарів у своїх найкращих традиціях – ударом списів на великій швидкості. Передні лави турків було знищено, задні повертали назад. Цього разу їх ніхто не стримував, перевага польської кінноти була очевидною.

Відкинувши турків на півмилі від табору, поляки завернули назад. Ворота окопів проковтнули їх так швидко, як і випустили. Через кілька хвилин про раптовий напад польської кінноти на пустому полі перед окопом свідчили лише трупи турецьких аскерів і бігали без вершників маленькі татарські бахмати. Це було єдиним, що нагадувало про швидкоплинний бій.

Турки знову відступили. По козацьких окопах забігали джури з казанками і торбами загребів³⁵: настав час обіду.

До воза, під яким сиділи Андрій, Микита, Товкач і Півторакожуха, підбіг Яцько, тягнувши у руках чималенький казан саламати й полотняну торбу з коржами.

– До обіду дожили, дав Бог, – перехрестився Товкач. – Воля Божа над нами, яко над дітьми Його.

– Амінь! – перекривив його Кульбаба. – Я теж у Бога вірую, але ти мене дістав своїми заупокійними... Що там, Яцьку? Як Максим?

– Та нічого, спить. Був кобзар, батька Сипахи товариш, якусь траву прикладав. Казав, що одужає. А батько Максим так хропе!

– Ну то й добре, що хропе. Козак не таке лихо боров. І на цей раз поборе, – зітхнув Андрій.

Микита кинув на нього швидкий погляд. Кульбаба говорив не в своєму звичайному стилі, і це дивувало. Може, Максимова рана так вразила? Та через хвилину той уже у своїх ліпших традиціях скубав Товкача. До такого Кульбаби всі звикли. Раптом Микита, щось пригадавши, поманив Яцька. Хлопча підскочив і застиг, уперши очі в землю, як того вимагав звичай.

– Чи багато коней в обозі побило? – запитав у нього Микита.

– А десятки чотири! Тепер ми їх далі відігнали.

– Гайдука мого знаєш?

– Звичайно, батьку! Ото добрий кінь, вогонь!

– Цілий?

– Та цілий!

– А де він зараз?

– З іншими, у курінному косяку.

Микита з полегшенням зітхнув. За чотири роки він так звик до жеребця, що любив його, як найліпшого товариша. Він узяв малого за руку і зазирнув йому в очі.

– Дивися за ним добре, Яцьку. Як зіницю ока бережи, розумієш?

– Звичайно. Я все зроблю!

– Ти вже будь старанним. І вівса, і сіна, і того-сього... Ну що я тобі пояснюю. А там, як усе буде добре, віддячу.

– Як?! – вихопилося несподівано у Яцька. Злякавшись власної цікавості, він навіть прикрив долонею рота.

– Убережеш – шаблю подарую. Влаштує?

– Та я!.. – Яцько мало не захлинувся від радощів. – Очей не спущу!

Не гаючись, він помчав виконувати доручення. Якийсь час їли мовчки. Апетит псував сморід, що уже досить виразно надходив від звалища трупів. Важкий трупний дух примушував їсти подалі від цих почорнілих і роздутих тіл, а вигляд недалеких турецьких рядів робив це неможливим. Більша частина саламати залишилася неторканою.

Козаки швидко розпалювали люльки, намагаючись відігнати сопух звичним тютюновим димом.

– Еге, а що то воно? Нас тут тепер жменька. Бачив, що Зискареві на ліве крило подалися? – Півторакожуха незрозуміло почухав потилицю.

³⁵ Загреб – корж, що його готували у попелі загорнутим.

- І Севрюкові теж, але праворуч. Що за okazія? – відгукнувся Товкач.
- Щось замислив Сагайдак на бусурманську голову, – відкинувшись на колесо воза, вимовив Микита.
- Чи пак на нашу, – стурбовано помітив Товкач.
- Може, й на нашу... Андрію, забори, Бога ради, того казана, дивитися не можу, так тхне... закопувати вже час, подалі від гріха.
- Андрій, не сперечаючись, узяв казан із саламатою й почимчикував до обозу. За хвилину повернувся.
- Це не до добра, – задумливо мовив Півторакожуха. – Ще пошесть піде по війську. Колись, пам'ятаю, у Московії було. У Ливнах чи що... ні, поряд. Тоді боярина маєток взяли в облогу, чи пам'ятає хто?
- Я пам'ятаю, – відгукнувся Микита, – знайшов що згадувати, ще й ту саламату, що з'їли, надкинуть...
- Розповідай! – зацікавився Кульбаба.
- Щось воно має бути... Матінко Божа! З решти полків теж повідходили. Дивіться... оно, – Товкач указав на підрозділи реєстрових козаків, котрі прямували до місця розташування флангових полків. – Чи то, може, знову від армати ховають?
- На біса вони тобі! Кажі, що там у Ливнах, Хведоре.
- Шість тижнів сиділи під стінами, аж тоді ворота відчинили. Ми зайшли, а там... У воду мертвяк упав, до криниці, а вони не знали, чи що. Одне слово, чума пішла, майже всі вони вимерли. Як зайшли ми, так і вийшли... Трупи чорні, роздуті, як міхи. А як роздуються, ураз і вибухають. Тільки бризки врізнобіч. На когось попало тоді, то з куреня вісім козаків померли, а у Нижчестеблівському пошесть за два тижні половину куреня викосила!
- Так вони й вибухають? – недовірливо перепитав Андрій.
- Хто? – закліпав Півторакожуха.
- Ну, мерці!
- Йй-бо не брешу! Сам бачив! Як гнилі кавуни!
- Слухайте! – Микита з огидою подивився на обох і знову почав накладати люльку.
- Ні, таки щось не те! – Товкач, мов горобець, витягував шию, спостерігаючи за турками. – Гляньте, як нас мало тут залишилось. А що як сюди знову вдарить?
- Тоді, Товкачику, скинеш шаровари та поцілуєш себе нижче спини на прощання!
- Дурний ти, Кульбабо! Тобі, харцизу, що... А у мене в паланці діточок трійко. Тож собі думаю, щоби за цапову душу не загинути. Якби ото за діло... а так ось... Одне слово, треба дізнатися, що діється!
- Гніздюкова твоя душа, Товкачу, баболюбська! – спокійно відповів Кульбаба. – Сиди вже, он курінний їде, зараз усе будемо знати.
- До них дійсно під'їжджав верхи курінний. Шапка з червоним шликом по-молодецьки заломлена назад, кінь пританцьовує на місці, закусує вудила.
- А що, дітки, чи щось турбує?
- Нічого, батьку, маємо перепочинок, – весело відгукнувся Андрій.
- Спочивайте поки що. Зараз буде добра робота.
- А куди це сусіди наші подалися? – не витерпів Товкач.
- На фланги подалися. Сагайдачний наказав зібрати сили там. А ми маємо стримати турків тут. Та ще й назад завернути. Тоді разом і вдаримо. Так що тримайтеся, дітки, – Хвилон Беркут підвищив голос і спрямував коня вздовж позицій Переяславського куреня. – Стріляти злагоджено. Влучно. Пам'ятайте: кожний постріл – мертвий турок. З обозу зараз прибудуть усі, хто може заряджати зброю. Якщо ж прорвуться бусурмани, зустрічайте на списи, на шаблі. Смерті не бійтеся, пам'ятайте: умерти в бою – це доля козацька, щастя наше і слава запорізька! Згадають нас нащадки за кров нашу і важку працю. Хіба це не ліпше, ніж по бурдюгах та зимівниках дух спускати від старості?!
- Угору злетіли шапки на знак згоди з отаманом. Над Переяславським куренем здійнялося багатоголосе «слава» і покотилося, підхоплене рештою куренів. Січовики

заряджали зброю, готуючись до рішучого бою. Недалекі турецькі бюлюки й татарські орди тепер націлювалися на козацький табір, помилки бути не могло. Нарешті, сповнюючи околиці гуркотом барабанів, рушили.

Текли цілим морем знамен, чалмів, кауків, списів, борід, жупанів, коней, верблюдів та мулів. Стогнали, як далека гроза, здіймали хмари пилюки на полі, що ще тиждень тому милувало погляд смарагдовим килимом тирси, долину та чебрецю. Линули невпинно, а в напівпорожніх окопах очікували на них мовчазні запорожці. Що думали вони тоді, які думки проглядали крізь погляди примружених очей? Лише кілька годин тому яничари добігли до окопів, схопилися на шаблі й списи. А що тепер, коли їх удвічі менше? Та не такими були ці люди, щоб передчасно падати духом, лякатись одного лише вигляду ворожих військ.

Запорожець. Козак. Січовий лицар... Щоб зрозуміти феномен цього видатного воїна, варто лише розглянути умови, в яких він ріс, виховувався й отримував потрібні йому навички. Січ... Фортеця на кордоні християнських земель. Постійна загроза нападу татар або турків загартувала, додала хоробрості, а кому її бракувало – брама була відчинена. Через сито війська проходив пісок дрібних людських душ, залишаючи кремій. Той, що потрібен у незчисленних походах. І самі походи кували військовий характер. Сюди ще додамо православну церкву, що оголошувала бійця за віру праведником, чия душа спочине в раю... Тож неважко уявити, що не було в їхніх очах ні жаху, ні нерішучості. Навіть такі, як Товкач, урешті брали себе в руки і, вже не вагаючись, готувалися віддати життя. Хіба діло цього не варте?

Через півгодини почалося. Закрутилося, загриміло. Вдарили гучно гармати, перемішуючи небо з землею, побігли густі натовпи аскерів. Як і минулі рази. Лише щільніше, більше, швидше... Біжучи, стріляли з пістолів. Потім ще раз. Після цього, залишивши непотрібну тепер вогнепальну зброю, дістали шаблі й кинулися на козаків. Несамовито, шалено, криваво. Від гучного протяжного «алла» закладало вуха.

Козаки стріляли оскаженіло. Твердою рукою спрямовували гарячий свинець у темні ворожі лави. Кожному стрільцеві заряджали зброю двоє помічників. Однак і цей шквал вогню був неспроможний спинити навалу. Через десяток залпів окопи вкрила непроникна завіса їдконого диму, що з нього люті, як чорти, вискакували турки, кидаючись на козацькі списи. А за хвилину вже кипів, вирував скажений шабельний бій на гребені окопу, намагаючись розбити, перетворити на пил усе, що траплялося на шляху.

Семен Шило літав по окопах на коні, підтримуючи тих, хто втомився, де словом, де дружнім плечем, а де і власним прикладом. Скаженів, як і всі в цьому пеклі, кидався туди, де було важче, і стояли, стояли запорожці! Годину, потім ще годину і ще півгодини. Щедро лилася на землю своя та ворожа кров...

І вони вистояли! Кілька останніх, найнапруженіших хвилин – і сили турків охляли. Вони гинули вже сотнями, всівали величезний простір перед окопом трупами вже у три, чотири поверхи, поранені корчилились, змішуючись із мертвими... Так що тим, котрі наступали, доводилося перелазити через ці страшні затори. Після нестримного кидка крізь рій скаженого свинцю, після переходу через купи мертвих і конаючих товаришів, турки зустрічались із гострими шаблями козаків, що стояли в них над головою, на високому окопі. І хоч тих ставало чимраз менше, наступ, як і всі минулі, захлинувся. Турки повернулись і почали відходити.

– Молодці! – почули запорожці голос кошового. – Заряджайте зброю – і за ними. Покажемо отоманину, почім ківш лиха!

А з боків уже бігли переяславці, уманці, чигиринці, фастівці й батуринці. Від польського табору відокремилася тисяча рейтарів і, поганяючи коней, кинулася навперейми туркам.

Коли турецькі паші зрозуміли всю серйозність свого становища, було вже пізно: козаки взяли їх у велике півколо і гнали деморалізованих аскерів, яничарів і сипахів. Татари втекли раніше. У бік, де знаходилися війська Ділавер-паші, переважно немусульмани грецького та балканського походження, летіли рейтари. Під копитами важких коней гула земля. У війську

Ділавер-паші почалася паніка – аскери кидали зброю і, як наполохані вівці, намагалися врятувати своє життя. Кидались із боку в бік у пошуках порятунку і не знаходили його. Лише залізо списів. Гостре, нещадне, жорстоке. Над дністровими схилами прокотився несамовитий, повний стражданя зойк. А рейтари закутим у броню клином усе далі врубувались у ворожі порядки. Почали стискати лещата й козацькі крила. Широке півколо стало схожим на підкову і все вужчало. Для турків загроза оточення стала справою лічених хвилин. Проте зарадити цьому вони були неспроможні.

Сагайдачний стояв, приклавши до ока далекого трубу. З високого пагорба, на якому він зупинився, оточений генеральною старшиною, добре було видно весь перебіг бою.

– Добре, добре! – вигравав він жовнами під довгою бородою, поглядаючи на шалену сутичку перед окопом Низового Війська. У голосі дзвенів метал.

– Добре, добре! – чули старшини, коли турки почали відкочуватися від окопів. – Дуже добре! – це рейтари вклинились у безладні війська Ділавер-паші.

Раптом Сагайдачний завмер. Те, що він побачив, примусило вилятися. Козаки, зупинивши наступ, почали грабунок турецьких передових позицій. Батави, котрі щойно йшли твердим, рівним кроком, розсипались, як маківки, по полю. Козаки спокусилися на здобич. Від поразки тепер їх уберегло лише те, що серед турків панував ще більший безлад.

– Чортове сім'я! – застогнав Сагайдачний. – Тарасе, ти бачиш?!

– Бачу! – напружено мовив Ганжа.

– А ви всі, панове старшини?!

– Бачимо, батьку!

– О, горе на наші голови безталанні! Ви ще тут?!

Сагайдачний у гніві був страшним. Жорстоко карав він за порушення дисципліни і не робив поблажки нікому: ні старшині, ні останньому козакові. За роки його гетьманування не раз котилися непокірні, а часом безталанні голови. Тепер ситуація підходила саме до такої розправи. Роздуваючи ніздрі, наказний гетьман водив далекою трубою.

– Полковники! У-у... Скурвий набрид... Погані сучі виплодки... – він різко відірвав трубу від очей і простягнув, майже вдарив нею джуру.

– Коня!!!

За мить Сагайдачний уже був у сідлі.

– Вперед, панове старшини, вперед!!! – сипав оскаженіло іскрами з очей.

Як вихор, полетів він уперед, туди, де вирішувався хід бойовища, а за ним погнали коней генеральні старшини, тамуючи злість на недбалих полковників за таку безглузду помилку.

Підскочив до козаків. Картина безладу. Діловито, не звертаючи уваги на те, що діється поряд, козаки трошили гарби, здирали одяг з убитих яничарів, обшукували кишені, скриньки, торби. Ловили переляканих коней. А за двісті кроків попереду вже рівнялися, шикуючись знову до бою, численні турецькі полки.

– Що ж ви робите? Скурві діти, недолюдки! – простогнав хрипко.

Прямо до Сагайдачного йшов дебелий козак, тягнучи великий клунок закривавленої одежі. Сагайдачний рвонув шаблю.

– Покинь! Приб'ю паскуду!

Козак незрозуміло закліпав очима й міцніше притис клунок до грудей. Розпалений боєм, не розумів, чого хоче цей дивний сивобородий старшина.

Сагайдачний змахнув шаблею. Широке лезо описало дугу і впало плазом на плечі нещасному. Той аж присів, пустивши з рук здобич. По землі розсипалися густо заляпані кров'ю шовкові халати й китайчані шаровари.

– Уперед! Там твоя здобич! – вказав у бік турків. Потім щосили: – Полковники, сотники! Матір вашу! До мене мерщій!

До Сагайдачного потягнулася вервечка комонних. Через кілька хвилин навколо зібралися старшини – від полковника до полкового кантаржея. Під'їхав і Семен Шило з осавулом Гривою. Сиділи на конях мовчки, опустивши голови. Кожен розумів, у чому річ, і

очікував, що скаже Сагайдачний.

А він кипів гнівом, дзигною крутив коня, люто позирав на навколишніх. Рука нервово стискала шаблю. Нарешті почав, перекикуючи гуркіт бойовища:

– Що, пани старшини, на шибеницю захотіли?!

У відповідь гнітюча мовчанка. Хвилину Сагайдачний переводив погляд з одного обличчя на інше.

– Мовчите! Очі опустили! Куди ж ви дивитеся, собаче плем'я?! Чому батави зупинились?

Відповіді не було. Кожен розумів свою провину і, знаючи лиху вдачу Сагайдачного, мовчав. Навкруги панував безлад. Серед нього годі було побачити дисципліноване військо, яке щойно завзято наступало на переважаючі сили противника. Сагайдачний продовжив:

– Як хочете, чим хочете... Щоб мені миттю цей бедлам зупинили! Або не гнівайтесь – з кожного душу витрясу, на заслуги не зглянуся! – він різко вкинув шаблю у піхви і взявся здоровою рукою за повід. – Їдьте у полки! Дійте! Хто не послухає вашого слова – зняти голову без розмов! Дурна голова того й варта... Ох, люди, люди! Маємо нагоду ще сьогодні перемогою війну закінчити... Ну, вперед! Бийте турка, з Богом! Не зупиняйтесь, уперед!

За мить старшини вже летіли полками і сотнями. Де словом, де батогами, а подекуди й шаблею порядок був наведений. Батави вирівнялися так само раптово, як і зламалися. Багатотисячний натовп мародерів знову перетворився на військо. Через п'ять хвилин пролунали один за одним три гучних залпи з мушкетів, і наступ продовжився. Турки, котрі ще не оговталися від поразки, покотилися далі, дорогою до загибелі...

Десь у глибині ворожого війська, серед темних натовпів переляканих людей, мчав почет Османа II. Юний падишах ховав сльози розпачу і врзувався конем у лави піших аскерів. Ще дужче наводив тваринний страх у їхніх серцях. Кілька годин тому він навіть уявити собі не міг такого, а тепер мчав, стискаючи коня острогами. Молив Аллаха лише про те, щоби дістатися до конака живим і неушкодженим. У вухах стояв несамовитий лемент вояків, що їх сотнями, як баранів, різали гяури...

Кривавий день підбивав свої підсумки. Сонце все нижче хилилося до обрїю, змінюючи свій колір зі сліпучо-жовтого на криваво-червоний, немов намагалось увійти в резонанс з укритим багрянцем бойовищем. Сили козаків вичерпувались, але команди про відступ не надходило. Вже далеко позаду залишилися передові позиції, що з них османи готували атаки на козацько-польський табір. Зовсім поряд були білі шатри ворожого табору. І до них, до них, мчав головний ворог у пошуку порятунку. Та це вже не той укритий зеленню садів та співом солов'я острів насолоди. Стіни! Кам'яні мури потрібні, щоб спинити захмелілих від крові шайтанів...

Нарешті спинилися. Сагайдачний зрозумів, що безконечно битися не можуть навіть запорожці. Але вирішив усе ж зробити останню спробу продовжити наступ.

– Шикуватися війську, – кинув неголосно до сурмача.

Той приклав до вуст мідну сурму і проспівав умовлене гасло. Червоні лави жупанів ожили. Задзвеніли, зарухалися. Стерли з очей піт і кров та розвернули широко плечі. Вийшли наперед полкові хорунжі, підняли хоругви. Затріпотіли на вітрі чорні, малинові, білі та жовто-блакитні стяги. За ними позаду, як мури фортеці, вирости козацькі батави. Сили ще були. Та як надовго їх вистачить? І все тривожніше поглядав Сагайдачний на табір Ходкевича. Жодного руху. Зітхнувши, підняв булаву.

– Уперед! – залунало над полем.

Широка підкова, що так і не змогла стати колом, посунула далі. Повільно, крок за кроком, посувалися до турків, які вже з розпачем в очах поглядали на безжальних супротивників. За хвилину бій закипів із новою силою. Підкова невмолимо рухалась уперед. Завчений, розмірений ритм. Залп, кілька кроків уперед, знову залп. Ще кілька кроків. Безладне ляскання яничарок. Болісний вигук поряд. Ще залп. І вперед, знову на шаблі. Давно замовкли турецькі гармати. Пекло ближнього бою дзвеніло, лише час від часу бахкали пістолі.

Сагайдачний повернувся на пагорб, де був раніше. Схвильовано спостерігав за битвою. Усе ніби йде добре. Але ні! Он вже до турків підходять свіжі підкріплення. Ще трохи – і козаків буде зупинено. Все ж поки йдуть. Важко, натужно, але б'ють турка. Хотів перекинутися словом із Ганжою, та не побачив того поряд. Згадав, що вся генеральна старшина з полками, сам наказав. Поряд лише джури.

– Добре! – мовив сам до себе і замовк.

Деякий час люто позирав на тихий табір Ходкевича. Там усе в порядку. Козаки ще йшли. Передні краї підкови вже серед наметів. Кілька шатрів запалали. Нарешті не витримав:

– Джуру! Лети до Ходкевича, прожогом! Скажи: підкріпленнь прошу... Чи, пак, позакладало католикам диявольським?

Джура, махнувши головою, помчав до польських окопів. Напружено спливали хвилини. Невдовзі вже їхав назад.

– Що?!

– Не пускають! – джура винувато пересмикнув плечима, – кажуть, щоб старшину прислали.

На змиленому коні підскочив Ганжа.

– Біда, батьку! Не втримаємо. Хмарою суне!

– О Боже всевидючий! – Сагайдачний задер угору розпашіле обличчя. – Тарасе! Голубе! Тримайтеся! Ще трошки, ще хоч мить! Чуєш?! Зараз буде підмога!

– Чую! Втримаю, Конашевичу, не переживай! – він повернув коня й полетів назад.

Сагайдачний рвонув із шиї золоту застібку киреї.

– Савко!

Савка, найвірніший джура, виступив наперед.

– Одягай кирею! За старшину будеш!

Савка похапцем натягнув кирею.

– Давай, Савко! Знайдеш Ходкевича, передай йому слово в слово: маємо нагоду розбити Османа где нині. Потрібні підкріплення. Козаки вже у турецькому таборі! Ще один натиск – і вони побіжать. Висилайте десять тисяч кінноти і, з Божою помічню, назавтра відсвяткуємо вікторію. Запам'ятав?

– Так, батьку, слово в слово!

– Поспішай!

Джура вдарив острогами коня і щодуху помчав до польських окопів. Позаду залишився ляскіт рушничних пострілів, брязкіт холодної зброї і крики. Все це з'єдналося в один глухий гул, який, що ближче до польських окопів, тим тихіше турбував звикле вухо.

Ходкевич у повному лицарському обладунку сидів верхи на тонконогому арабському огирі. З шолома, що його забрало було піднято догори, звисав пишний султан зі страусового пір'я, панцир зблискував у променях вечірнього сонця. Ноги в залізних чунях, з гострими носами, було продіто в золоті, з орнаментом, стремена. При боці звисав палаш, дорогий, але без надмірної східної цяцькованості. Кінський рондик був до пари вбранню лицаря – пишний, шитий золотими і срібними галунами, лакованої шкіри і дорогоцінного карбування.

Савка кинувся пробиратися крізь почет гетьмана, що налічував мало не сотню вершників. Тієї самої миті навколо нього заблищали кілька шабель.

– Стояти, лайдаче! Кажи, хто такий, а не то вмиє голову зітну, слово гонору! – почувся голос.

– Послання від гетьмана Сагайдачного!

– Пустить його, – мовив Ходкевич.

Гусари поховали шаблі й дали джурі проїхати. Савка зняв шапку й наблизився до Ходкевича.

– Вітаю, мостивий пане! Маю важливі новини від пана гетьмана Сагайдачного!

– Що там? – сухо запитав Ходкевич.

Джура переповів сказане Сагайдачним.

– Пся крев! Пан Сагайдачний надто швидкий, слово гонору! Навіщо він загнався аж до

чорта на роги, адже я на нараді сказав цілком зрозуміло: нам конче потрібно дотримуватись оборонної тактики! – Ходкевич кидав слова крізь стиснуті зуби.

– Але ж наступ дуже вдалий, турки біжать! – джура ошелешено закліпав вигорілими віями.

– То не є хамського розуму справа! – Ходкевич аж підстрибнув на кульбаці. Потім, понижуючи голос, звернувся до Владислава, що стояв поруч:

– Як ви вважаєте, ваша ясновельможносте? Адже це нерозважливо!

Владислав набундючився і хитнув головою:

– Ваша правда, шановний генерале, гадаю, що турків надто багато для цієї справи. Наша сила тут, на окопах.

– Можливо, Сагайдачний і має рацію, але я не можу ризикувати. За нами оголена ойчизна. Якщо ми програємо у сій авантюрі, втратимо армію, і тоді Польща буде беззахисною...

– Але ж запорожці просять лише десять тисяч. Можливо, є сенс прислухатися? – втрутився у розмову Любомирський.

– Пане Станіслав, це не має значення. Якщо турки візьмуть у кільце козаків, а з ними і наші полки, з рештою війська ми вже нічого не вдіємо, нас і так надто мало.

Любомирський промовчав. Савка під час цієї розмови очманіло переводив погляд з одного шляхтича на другого. Він не міг повірити почутому: ляхи відмовляються допомогти! І це тоді, коли запорожці зробили самі майже все для цієї перемоги! Тоді, коли дорога кожна хвилина, доки не опам'ятався ворог.

– Передай Сагайдачному, що ми не схвалюємо його дій. Допомога надана не буде, а йому я раджу відводити козаків до табору. Це не метод справжніх полководців, це авантюра!

Люто зиркнувши з-під кудлатої козацької шапки, Савка повернув коня і декілька разів огрів його батою. Кінь зірвався у чвал і поніс вершника назад до бойовища.

Сагайдачний мовчки вислухав джуру. Савці навіть здалося, що він зовсім не здивувався. Опісля лишень махнув головою і вимовив:

– Добре. Давайте у полки гасло до відступу.

– Ох, гірко, батьку! – вирвалось у Савки.

– І мені гірко... Давайте гасло!

Десяток гетьманських джур понесли до полковників наказ Сагайдачного. І це було вчасно – у козаків уже закінчувалися кулі та порох. Люди були дуже втомлені й трималися на ногах з останніх сил.

Незабаром почали відходити. Злагоджено, полк біля полку, курінь біля куреня. Турки, втім, навіть не намагалися переслідувати ворога. Не в змозі оговтатися від поразки, паші, каракулучі³⁶ та сипахи тримали свої бюлюки на місці. Очманіло позирали на козаків, що тепер уже безперешкодно грабували ту частину турецького обозу, що її вдалося захопити...

Страта Яцька Бородавки

Уранці п'ятого вересня було досягнуто угоди про перемир'я. Кількість убитих на полі бою вражала. Тисячі й тисячі почорнілих, здутих, як бочки, трупів укривали землю, скільки сягало око. Зграї ворон перелітали з місця на місце, чманіючи від кількості їжі, яку їм щедро накидали люди. Над усім цим стояв уже добре відчутний сморід.

Здебільшого турецькі, що між ними були й кілька козацьких та польських загонів, виконували свою страшну й скорботну працю. Між ними іноді була відстань всього у кілька кроків, але вчорашні вороги не зачіпали один одного, лише дивилися довгими сердитими поглядами.

Убитих, деякі з них були зовсім голі, носили до довгих глибоких ям і засипали, часто не

³⁶ Каракулучі – лейтенант яничар.

дотримуючись ніяких релігійних звичаїв. До обіду козаки й поляки впорались, а турки все носили й носили мертвих до їхніх останніх пристанищ. Подекуди вибухав плач, коли знаходили більш-менш сановитого мерця.

Як тільки-но випала вільна хвилина, Андрій з Микитою пішли відвідати пораненого Горбоноса. Минаючи купки козаків, що лежали просто на землі, розмовляли і смалили люльки, запорожці підійшли до того місця, де стояли вози Переяславського куреня. Їх було зовсім небагато: після бою над Прутом і обладнання окопів залишилось усього десятки зо три. Між возами ходили коні, корови, вівці. Помітно було, що худоби теж значно поменшало. Худі коні намагалися знайти хоч якусь зелень на спечених сонцем і стоптаних сотнями ніг горбах над Дністром. Біля одного з возів стояв Яцько і гладив по блискучій шиї Микитино коня. Гайдук, косячи вбік розумним оком, перебирав м'якими губами чималеньку копичку сіна на возі. Звідкілясь узялася худюща корівка і потягнулася до сіна. Яцько залишив коня і, піднявши дрючок, оперезав ним корову по ребрах.

– Но! Пішла, пішла, стерво. Іч, лізе воно!

Андрій весело засміявся.

– Дивись, Микито, як силкується шаблю заробити.

– Ти де сіна взяв? – здивовано запитав Микита. У них у курені це було розкішшю – коней годували дубовим листям і його теж не вистачало.

Яцько хитрувато посміхнувся.

– У поляків випросив. Я до них у табір щоранку бігаю, там у жовнірів ще можна трохи розжитися. Щоправда, деякі скупі!

– От, чорт малий! Треба було ще мого Буланика нагодувати, що ж ти, тільки коли щось пообіцяють? – удавано нахмурився Андрій і передражнив: – Батьку Андрію! Батьку Андрію!..

Хлопець розгублено похнюпився. Потім замахав головою:

– Нагодую, нагодую! Тут і на нього вистачить.

Спираючись на шаблю, підійшов Максим.

– Доброго дня, панове молодці, – посміхнувся болісною посмішкою. Обличчя його було бліде, очі хворобливо блищали.

– Як ти, братику? – стурбовано запитав Микита.

– Та нічого, лихоманить лише, навіть у кожусі морозить. Трохи груди болять, але то пусте.

– Чому ти ходиш? Ліг би на воза.

– Не лежиться. Що я, баба, від подряпини на возі боки відлежувати. Дайте ліпше тютюну.

Андрій дістав оксамитовий кисет і подав Горбоносові. Той одразу почав накладати люльку.

– Що там чути? – запитав після паузи.

– Турки трупи ховають. Достобіса їх навалили. Наших теж трохи є, але десь удесятеро менше.

– Царство їм Небесне та земля пухом...

– Амінь!

Помовчали. Максим закашлявся і схопився рукою за груди.

– Ось бачиш. Пішли, кажу, на воза. Вкриємо тебе, полежиш. Більше спи – швидше на ноги піднімешся, – Микита взяв Горбоноса за плечі.

Максим, не пручаючись, дозволив укласти себе на воза. Підійшов Стецько Пузир. З-під поли його блаженного кожуха стирчала вірна подруга – кобза. Сліпий намацав люшню воза і спинився біля козаків. У руці тримав скляну пляшку з темно-червоною рідиною.

– На, Максиме, випий половину зараз, решту – після обіду.

– Що це? – запитав Горбоніс, беручи у старого пляшку.

– Вино червоне, у волохів купив, біля замку. Ти крові багато втратив, тож пий, воно допоможе.

Максим зробив кілька ковтків і відкинувся на солому.

– Горілка ліпша, – мовив він, і через хвилину вже хропів. Довгий оселедець, мов гадюка, опутив бліду голову. Груди під закривавленими бинтами піднімались і опускались у такт диханню.

– Нехай спить, не турбуйте. Це для нього найліпші ліки, – кобзар сів на землю біля воза й прихилився головою до колеса. – Я побуду тут, а ви йдіть.

Козаки пішли до кабиці, де, як завжди, зібрався гурт. Декілька молодиків виливали кулі, нагріваючи на вогні казанок з оловом. У невеличких цегляних формах зблискували сріблом щойно вилиті, розміром із вишню, кулі.

– Учора вистріляв усі, до останньої кулі. Це була стрільба! – Товкач засміявся так, що кінчики вусів затріпотіли.

– Що було, то було. От тільки жаль бере, що ляхи в штани наклали і за нами не пішли, – мовив сивочубий козак на ім'я Іван Журба.

– А на дідька нам ляхи? – знизав плечима Півторакожуха. – Хіба самі ради не дали б?

– Та де там! – махнув рукою Журба. – Уже ні сили, ні припасу не стало. Я навіть ратище зламав, тільки ось шабля й залишилась. Якби вони повернулись і вдарили, не встояти б нам. Та й ніч насувалась...

– Велике діло, ніч, – не вгавав Півторакожуха, – хіба вночі не били бусурмана?

– Та то Півторакожуха жалкує, що туркеню одну не встиг із шатра витягнути, – долучився до розмови Андрій. – Добра туркеня!

– А ось і не туркеня вона, то лише одяг на ній був поганський. А сама білолиця, хіба не бачив, Андрію?

– Та біс її знає. Бачив, що ти мало в гречку не скочив. Якби трохи ближче була, враз би про бій забув.

– Яка там у дідька гречка! Я думав, може, сестричка моя, що її татарва в Кафу погнала. П'ять років про неї чутки нема. Схожа трохи.

– Якщо й вона, тепер це байдуже. Бачив – двоє турченят з нею були. Вона й не дивилась у наш бік, тікала за турками, аж п'яти блимали.

– Бачив, – схилив голову Півторакожуха, – а може, це й не вона була... Але схожа.

– Що ж ляхи собі думають? – гнівно мовив Микита, розпалюючи люльку. – А чи вони на війну вийшли, чи куди?

– Ляхи як ляхи. Добре, що у минулому році з ними не пішли до Цецори. Головами наклали б замість вельможних панів, – мовив старий Сипаха.

– Треба було й цього разу не поспішати. Видно, Бородавка мав рацію, не хотів він ляхам вірити, – сказав Журба.

– Що ти, Іване, кажеш? Треба було йти, як Рада вирішила. А Бородавка показав, на що здатен і де має рацію... Видно, не жити йому, – Сипаха замислено оглядав пістоля.

– Я теж думаю, що Бородавка разом із булавою і голову втратить. Сагайдачний йому не простить, – приєднався до розмови козак Петро Часник із Джерелівського куреня. – У нас в курені всі про це говорять. І по заслuzі йому.

– Швидкі ви на розправу! – блиснув очима Микита. – Бородавка свій, з сіроми. Того й вибирали його на гетьманство.

– Та я що... Кажу, що чув, – Часник раптом згадав, що мав кудись поспішати, і зник.

– А все ж добре, що Сагайдачний керує. Розумна голова. Ляхам носа втер уже вкотре, – сказав Півторакожуха.

– Ляхи й не журяться. Ходкевич тільки бенкетує у замку, – махнув рукою у бік фортеці Кульбаба. Він відкинувся на возі й поглядав на похмуре небо.

«Скривилось, як на дощ», – чомусь спало на думку порівняння. Схожий настрої був і у війську. Козаки виказували невдоволення то Бородавкою, то поляками, а загалом причиною невдоволення було двовладдя. Останніми днями всі розмови у таборі велися лише навколо цієї теми.

Півторакожуха немов прочитав його думки:

- До речі, а де ж Бородавка подівся? Як оце Сагайдачний приїхав, його й не видно.
- Під вартою сидить. Біля шатра Сагайдачного, в наметі, що поряд. Мені Савка казав, Сагайдачного джура! – гордий, що знає те, чого інші не знають, відповів Товкач.
- А чому під вартою?
- Біс його знає. Може, боїться його Сагайдачний?
- Та чого б він боявся?
- Кажуть, ходив Яцько, людей підбивав, щоб Сагайдачного вбити. Мали вночі зарізати.
- Та то брехня!
- Може, й не брехня!
- Яцько не такий! Крім того, з гетьманства його не усували. Чого йому вночі капости робити?
- Йому те гетьманство, мов чужий кожух... Хто за ним піде?
- Може, хто й піде...

Такі розмови велися майже біля кожної кабиці. Табір, що не мав достатньої інформації про боротьбу за гетьманську булаву, обростав чутками. Говорили навіть, що у Бородавки захопили турецьких посланців, котрі, мовляв, обговорювали зраду полякам і перехід на бік турків. Та правда була простішою і, як завжди, менш неймовірною. Ніяких таємних послів від Османа II у таборі, звичайно, не було. Бородавка відповів заперечливо на їхні запитання ще значно раніше. Не було й змови. Але вона могла статись! Ось причина арешту. Сагайдачний досить добре знав непостійність козацьких симпатій і боявся повернення їх на бік Бородавки. Хоча сам не розумів, чого боїться. Думка про гетьманство вже не була такою нав'язливою, як півтора роки тому, коли булаву вихопили з його рук. Хіба образа? Ще досить свіжою була в пам'яті та злощасна Рада. Та це знав лише один Сагайдачний. А тим часом табір гудів. Від вибухів емоцій рятували лише вибухи турецьких ядер...

Із заходом сонця все затихло. Козаки повкладалися спати і невдовзі хропли тисячами голосів. Не спала лише варта на окопах. Пильно стежила вона за полем перед собою. Поволі над обрієм зникла остання світла смужка. День минув, нагадуючи людям, що перемир'я вже скінчилось, а на завтра почнеться смертельна борня, і не всі, далеко не всі, побачать наступну вечірню зорю. До болю в очах вдивлялись у темряву вартові: чи не надумали турки нічної атаки. Але поки що все було спокійно. Ще з обіду вони почали переносити табір на інше місце, очевидно сподіваючись забути нечувану досі поразку, що її отримали на місці старого обозу. Тепер шатра ворожого табору так наблизилися до козацько-польського табору, що передні укріплення майже прилягли до передніх запорізьких. Десь віддалік засурмив слон, раз і вдруге, примушуючи козаків незрозуміло почухувати голені потилиці...

Шостого вересня, коли ледь засіріло у вранішньому небі, повз окопи їхав одинокий вершник. Сонний табір ще не ворухився, лише де-не-де ходили у пошуках паші худючі корови й воли. Неголосно бекали вівці.

- Чолом, батьку! – підняв ратище один із вартових, що повз них проїжджав вершник.

Сагайдачний, а це був він, махнув головою і продовжив об'їжджати позиції. Обдивлявся шанці, насипи, палі, що мали спиняти ворожу кінноту, засипані землею вози. Вартові один за одним підіймалися, щоби привітати свого ватажка. Варта не спала.

Наблизившись до чергової чати, Сагайдачний скочив з коня на землю і хутко, мов молодий, збіг на насип. Наблизився до трьох козаків у синіх жупанах, що зняли шапки і вклонилися. На молодих ще вусатих обличчях не було жодної ознаки сонливості.

- Вітаємо, батьку, – бадьоро мовив один із вартових, очевидно, старший.
- Доброго ранку, дітки. Ну, як там отоманин?
- Сплять турки! Та так, ніби вдома. Навіть вартових не видно.

– Сплять, кажете? – Сагайдачний з хвилину пильно дивився на передові укріплення турків. На низеньких окопах не було помітно ніякого руху, сотні різноколірних шатер у передній частині табору стояли, немов зачаровані – жодного руху. – Що ж, добре! Хай сплять, може, й війну проспять. А вночі як, спокійно?

- Ось так, як і зараз. Звечора покличе бусурманів до молитви цей... Як його, пса?
- Муедзин, – вставив другий козак, що до цього стояв мовчки.
- Муедзин, точно. Щось побекає, ніби баран, вони й падають на коліна. Помоляться, потім нажеруться – і спати. Аж сміх бере! Заходь і бери їх ножем.
- Візьмемо, панове молодці. Майте терплячку. – Сагайдачний посміхнувся запальній мові козака.
- Там, гадаю, і розжитись є чим, – непевно мовив третій козак, що до цього мовчав.
- Де Богдан Куроша? – запитав Сагайдачний, пускаючи повз вуха останні слова.
- Пан полковник ондечки, у наметі, – показав один із козаків.
- Сагайдачний повернувся і, взявши коня за повід здоровою рукою, покрокував у вказаному напрямку. Позаду почулись якісь крики та шум боротьби.
- Лежи, чорте голомозий, як уже попався, не тріпайся! – Сагайдачний впізнав веселий голос козака, що з ним хвилину тому розмовляв.
- Він прислухався. З окопу не долинуло більше жодного звуку.
- Що там, хлопці? – крикнув у напрямку до окопів.
- Турка піймали, батьку! – долинув той самий бадьорий голос.
- Сагайдачний попрямував у зворотному напрямку.
- Перед насипом, зі сторони табору, лежав якийсь чоловік у турецькому халаті і смугастих шароварах. На ногах чарухи³⁷ із закрученими догори носами, тюрбан збився на обличчя, закриваючи очі. Ніякої зброї не було.
- На грудях у незнайомця сидів один із вартових, притискаючи йому до горла кривого ножа. З грудей полоненого виривалося голосне харчання.
- Пустить його, – наказав Сагайдачний.
- Козак неохоче зліз зі свого бранця. Турок ще з хвилину полежав, намагаючись отямитися після козацьких обіймів, потім поволі сперся на лікоть і, нарешті, сів. Обвів присутніх каламутними очима і спинив погляд на Сагайдачному.
- Доброго ранку, пане гетьмане. Ось і побачилися, – мовив хрипко, розтираючи забиту шию зашкарублюю рукою.
- Сагайдачний напружився. Щось знайоме майнуло у голосі бранця, у погляді сірих очей.
- Ти мене знаєш? – запитав.
- А чому ні? – відповів полонений запитанням на запитання. – Та й ви колись мене признавали.
- Стривай, стривай! Кульбаба! Точно, Петро Кульбаба! Де ж тебе носило стільки років?
- Ліпше запитайте, де не носило. За сім років усю Туреччину вздовж і впоперек перейшов, скрізь доля поганяла... І морем, і сушею...
- Якщо мене не підводить пам'ять, бачив тебе востаннє, коли підходили до Очакова.
- Так, батьку. У 1614 році це було, коли ходили на Трапезунд і Синоп товариство визволяти. Тоді нас турки галерами під Очаковом вистежили. Ви ще поділили наші чайки на два загони. З однією половиною пристали до якогось острова...
- До Прогонівської коси ми пристали, навпроти острова Тендра. На руках чайки переносили. А другій половині я наказав уночі повз турків пробиратись.
- Ну то я з ними й був. Пройшли щасливо, але, коли почало світати, нас помітили й, наздогнавши, такого чосу нам із гармат задали! Одну чайку ядрами розтроцили, а нас, двадцять товаришів, що не потонули, у полон забрали.
- Пам'ятаю! То і ти там був?
- Довелось. А ви як тоді? Перетягнули чайки у лиман?
- З Божою поміччю змогли. Наздогнали нас, щоправда, татари стрілами засипали... Але добралися до лиману, потім – у Дніпро. Більше трьох десятків товариства у тих очеретах залишилось.

³⁷ Чарухи (тур.) – постолі.

– Так, наварили нам турки пива... А ви, бачу, гетьмануєте-таки. Ну то нема Османові на що надіятися. Конашевич віру нашу оборонить, тепер я спокійний.

– Я ще не гетьман, але товариство вибрало наказним... Маєш якісь важливі відомості?

– Скажу, що бачив.

– Ну, то пішли зі мною. – Сагайдачний повернувся до вартових. – Це не турок, хлопці, це наш козак, із низових.

– Вибач, батьку, що боки нам'яв, – виступив наперед той вартовий, що сидів на грудях у «турка». Під час розмови між Сагайдачним і бранцем він спантеличено переводив погляд з одного на другого.

– Міцний ти хлопака! Обійми, як у ведмедя, маєш, – весело відповів Кульбаба й потиснув козакові руку. Потім, приєднавшись до Сагайдачного, покрокував до намету Богдана Куроші, що сів за кілька десятків кроків попереду.

У наметі батуринського полковника було вже людно. Заходили й виходили сотники, бігали з дорученням джури.

Сагайдачний відкинув полотняну запону намету і ступив усередину, махнувши рукою Кульбабі, щоби заходив слідом.

– Доброго ранку, Богдане.

– Доброго ранку, батьку, – Богдан Куроша встав і вклонився прибулому. – Ось зараз нагальні справи попораю і поснідаємо.

– Добре, заждемо. – Сагайдачний, а за ним і Петро Кульбаба сіли на лаві у глибині намету. Кульбаба заходився розглядати розвішану на стінах зброю.

Через кілька хвилин усі розійшлися, а опецькуватий джура вніс до намету величенький казанок щерби³⁸, пастрему й хліб: батуринський полковник завжди харчувався просто, по-козацьки.

– Прошу до страви, чим багаті... Джуро! Ложки даси, чи як?

Джура з'явився миттю і поклав на сирно³⁹ три срібні ложки. Так само хутко вибіг.

Богдан Куроша зацікавлено поглядав на Петра Кульбабу, але до кінця сніданку не промовив ні слова. Мовчки сьорбали наваристу щербу.

Першим відклав ложку Сагайдачний. Витер губи гаптованою серветкою і зачекав, доки закінчать решта присутніх.

Куроша й Кульбаба теж поклали ложки, полковник дістав люльку.

– Маю кілька справ до тебе, Богдане, – почав Сагайдачний. – Бачиш цього чоловіка?

Куроша мовчки хитнув головою.

– Він розповість, що у турків діється, потім поговоримо ще про дещо. Розсилай поки джур, щоби через півгодини полковників і кошового сюди кликали, порадимось.

Куроша на хвилину вийшов із намету. Покликавши джур, віддав необхідні розпорядження і повернувся.

– Ну, кажи, чоловіче, що маєш.

Сивобородий прибулець знизав плечима.

– Погані справи у турків, батьку. Паші вже й не дуже раді, що на Польшу виступили. Поки що тихо, але ремствують. І є з чого! Плани Османа розвалилися. Він же хотів одним махом вас здолати, а не вдалося... Тепер винних шукає.

– Втрати вже порахували? – запитав Сагайдачний.

– Атож! Втрати величезні. Одних яничарів за три дні чотири тисячі полягло! Сипахів значних триста! А простих турків і татар – то аж за сорок тисяч. Учора як ховали, навіть свого бусурманського звичаю не дотримувалися. Так, у рови мертвих покидали, як собак, землею закидали і все на тім!

³⁸ Щерба – рідко зварена мука на риб'ячій ющі.

³⁹ Сирно – стіл.

– Далі! – хитнув головою Сагайдачний.

– У таборі туга велика, не чекали турки такого. Тепер налякалися страшно. Сам Осман із почтом з поля бою позавчора втівав. Турки ще такого не пам'ятають, бунчука, кажуть, загубив! Нового похапцем зробили, щоб інші не дізналися. А вже що лютий! Воно ж іще зовсім зелене, дарма що султан. Обладунки предка свого Сулеймана не скидає, може, й спить у них... так ось, скаженіє немилосердно – паші бояться під руку підвернутись. І недаремно – вчора якогось значного турка наказав повісити за дрібну провину.

– Добре! – оживився Куроша. – Хапнули шилом патоки, бусурмани! І ще хапнуть!

– Далі, – стримано сказав Сагайдачний.

– Трохи вже й з провіантом туго, але для них, гадаю, це не головна біда. Чув я, що татар мають на Поділля відправляти, буде біда людям велика, геть усе сплюндрують. Цим двох зайців уб'ють: запасуться самі і вам запастися завадять. Головна біда для них – це все ж таки втрати. Бойовий дух у війську сильно надломлений, вояки тікають десятками, а то й сотнями. Особливо болгари, греки, всі, хто не бусурмани. Кажуть, навіть турки почали тікати. Осман наказав утікачів вішати без розбору. Скільки їх уже на деревах теліпається, гай-гай!

– До мене учора п'ятеро болгар перебігли, кажуть, що решта їхнього бюлюка теж перебіжать, лише чекають слушної нагоди, – підтвердив Богдан Куроша.

– Біжать і до вас, і в ліс! – замахав головою Кульбаба. – Осман уже кілька каральних загонів створив, не допомагає. Сьогодні має гроші роздавати війську, сам бачив учора, як на верблюдах казну привезли. Було їх, мабуть, із півсотні. Напевно, Осман хоче золотом підняти настрої вояків. Тож назавтра чекайте наступу, на цей раз ще більшого.

– Дякую, Петре, що попередив. Але це ми вже знали. Ще щось маєш? – озвався Сагайдачний.

– Ніби все... Хоча ні! Вчора був гонець у султана. Привіз новини зі столиці, та такі новини, що Осман його одразу і наказав вдавити, як перевозівника! А новини ці ось які: на Чорному морі козаки дванадцять галер потопили, з арматою, з військом! Таке кажуть. А решту флоту гнали аж до Константинополя без зупинок. З цього в місті переполох страшний учинився, коли взнали, що козаки поряд, коли гуркіт їхніх гармат почули. Мало з розуму бусурмани не посходили!

– Дванадцять галер! Чорт забирай! – вдоволено вигукнув Сагайдачний. – Добре! А хто ж це в нас там гуляє?

– Напевно, Низове Військо, батьку, – озвався Куроша, – кошовий Шило казав, що їхніх вісім куренів у море вийшли.

– Вісім куренів, це що?.. Десь шістдесят чайок? – підрахував Сагайдачний.

– Десь так, – підтвердив Кульбаба.

– Молодці, лугарі, нічого сказати! Навіть коли я був на Січі, такої удачі не мав, добре, добре! – Сагайдачний мрійливо пригадав часи, коли сам козакував на Низу.

– А звідки ти все так добре знаєш? Щось забагато для невільника! – раптом примружився Куроша.

– Я при Алі-паші був стайничним. Командир турецької армати мав до мене певну довіру.

– І за що? Може, потурчився?

– Боже борони. Я його доньку врятував під час пожежі, тож Алі-паша був моїм боржником.

– А не брешеш?

– Годі тобі, Богдане. Цього козарлюгу я добре знаю, цей не потурчиться, швидше загине. Чи не так? – Сагайдачний пильно подивився на Кульбабу.

– Ліпше б загинув! Остап мій і Данило палі ковтнули, а мені Бог дав це пережити. Ох, гірко... загинули діти мої любі смертю трудною, – зітхнув Кульбаба. – Може, й жив, щоби повернутись і помститися катам.

– Стривай, Петре! – оживився Сагайдачний. – А Андрій Кульбаба не твій син?

– Був у мене й Андрійко, а хіба що?

– Є тут козак у Семена Шила, Андрій Кульбаба. Так ось, дивлюся, ніби вилитий ти.
 – Де він зараз? – Кульбаба відчув, як затріпотіло серце, стисло у грудях.
 – Має бути у Переяславському курені. Ох і справний козак, дарма що молодий. Я йому, можна сказати, життям завдячую. Ось бачиш, – Сагайдачний вказав на хвору руку. – Поранили мене. Якби не він, не знаю, чи жив би. А на герці ладний!

– Піду я, батьку, пошукаю його. Може, й справді мій Андрійко...

– Іди вже. Дай тобі Бог, щоб це твій син виявився.

Петро Кульбаба вклонився Сагайдачному, Куроші й мовчки вийшов з намету. Через якийсь час почали збиратися полковники. Сагайдачний мав намір обмізкувати з ними план нічного нападу на турків, що визрів у нього в голові ще під час ранкової розмови з вартовими.

Минаючи позиції кількох полків гетьманського війська, Кульбаба запитав у перехожого козака, де стоять Низові курені. Той підозріло глянув на одяг Петра, але все ж вказав позад себе.

– Туди йди. Якраз посередині табору й стоять.

Не гаючись, Кульбаба попрямував у вказаному напрямку. Позираючи у різні боки, він бачив і не міг повірити, що знаходиться поміж козаками. Велетенські вози, воли, мішки з різним майном – навіть усе це було своїм, рідним, не бусурманським. А що вже казати про довгі козацькі вуса, оселедці, напонаджені й закручені за вухо, сині й червоні жупани, видрові, ондатрові й баранячі шапки з довгими китицями. Відкинуті назад рукави жупанів, синьо-червоно-жовті шаровари «з достатком». І, звичайно, козацькі люльки. Сотні, тисячі козацьких люльок!

Петро вдивлявся в обличчя козаків, але не міг упізнати жодного. За сім років багато його товаришів склали голови у турецькій, кримській і московській землях. Кульбаба розумів це, і з його грудей раз по раз виривалися важкі зітхання.

Нарешті в очах зарябіло від червоних жупанів і синіх шаровар. Між ними траплявся одяг і інших кольорів, але, безумовно, синього й червоного було більше. Петро підійшов до молодика у потертому кунтуші, що старанно витирав жмутом соломи гарного гнідого коня.

– Хлопче, а скажи-но мені, як пройти до Переяславського куреня.

– І навіщо, дядьку, ноги бити, як ви і так у Переяславському курені. А ви що, турок? – весело відповів молодик.

– Ні, синку, не турок... Я хотів би побачити Андрія Кульбабу.

– А навіщо він вам?

– А тебе як звуть, такого допитливого?

– Яцьком.

– Знаєш, Яцьку, що цікавій Варварі на базарі носа відірвали? Відповідай, коли старші запитують.

– На окопі він. Може, покликати?

– Поклич, сину, поклич. Я ось тут зачекаю.

У Петра Кульбаби раптом затремтіли ноги й він, щоби не впасти, сперся на воза, що стояв поряд.

Коли підбіг Яцько, Андрій саме сидів на окопі, пильно вдивляючись у те, що робилось у турецькому стані. Турки стягували до купи величезний табір, що на багато верст розтягнувся по пагорбах.

– Батьку Андрію, там вас питають! – вигукнув захеканий Яцько.

– Хто?

– Я й не знаю. Якийсь чоловік, вбраний, наче турок.

– Що ти мелеш, який турок?

– Та не турок! По-українськи говорить, лише вбраний, наче турок.

– І що він хоче?

– Не знаю, вас запитав. А сам якийсь дивний: руки тремтять, в очах сльози.

– Добре, ходімо. І хто це може бути?..

Підійшли. Старший Кульбаба піднявся. Витягнув уперед руки:

– Андрію, це ти? – тільки й вимовив.

Андрій пильно розглядав незнайомця. Щось знайоме, але таке далеке... Кінь. Степ. Його зросту не вистачало, щоби дотягнутися до стремени. Чомусь плакала мати, і десь високо блищало цяцьковане руків'я шаблі. Як хотілося до нього дотягнутись!.. Невже?! Адже цього не може бути!

– Батьку? – не вірячи собі, запитав чужим голосом.

– Андрійку! Сину! – Петро Кульбаба вхопив сина в обійми. – Козак! Господи! Справжній козак виріс!

Петро, відігнувшись, випростав руки. Зазирає в очі сину й не міг повірити у реальність подій.

– Дай надивлюся на тебе!

Андрій отетеріло кліпав очима, не знаючи, що й казати. Все відбувалося надто швидко. Він, що звик до думки про смерть близьких, міг очікувати на все що завгодно, окрім цієї зустрічі. Запанувала незручна мовчанка. Чорновусий запорожець стискав в обіймах турка з сивою довгою бородою й не знав, що казати.

– Давно козакуєш? – нарешті порушив мовчанку батько.

Андрій знизав плечима.

– Сім років уже на Січі. Спочатку молодиком...

Знову запала мовчанка. Через хвилину старший Кульбаба зітхнув.

– Так ось воно... Хотів сам тебе на Січ привезти, до науки, та не встиг... А як мама? Як Прися, Стеха? Яринка, мабуть, вже велика?

Андрій раптом відчув себе малим беззахисним хлопчаком. Зовсім як тоді, коли вперше опинився серед запорожців і знову й знову переживав втрату родини.

– Немає неньки... – відповів він чужим голосом, – забив татарин... І Яринку теж... А Прісю й Стеху в Крим погнали. Жодної звістки від них не мав.

Петро Кульбаба повільно сів на землю й охопив голову руками. Не плакав. Дивився лишень перед собою каламутними очима, і скільки муки, скільки болю було на закам'янілому обличчі. Андрій сів поряд.

– А як же ви? Чув, що вас на палю...

Петро хвилину мовчав. Потім підняв на сина повні болю очі:

– Горе! Гірко, сину! Ох, гірко... Гірко чути те, що ти кажеш. Та й у мене новини не ліпші. І Данила, і Остапа турки стратили. Мене помилували, не знаю, навіщо. Ліпше б убили...

І Петра прорвало. Плутано, раз у раз перериваючи мову, почав оповідати свої семирічні поневіряння турецькою неволею. Стискав кулаки, скреготів зубами. Виливав на бусурман цілі ріки прокльонів і лайки. Нарешті рвучко піднявся на рівні.

– Андрію! Я повинен бачити кошового! Веди до Семена. Руки чешуться в горло бусурманам вчепитись...

Семен Шило повертався з наради, що її зібрав Сагайдачний у наметі Богдана Куроші. Повільно йшов величезним табором і розмірковував над почутим.

Окрім обговорення майбутньої нічної атаки, наказний гетьман торкнувся питання про долю Бородавки. Без наголосу, наче мимоволі. Але одразу ж стала помітною актуальність цього питання. Серед військової старшини вже досить давно відчувалася напруга через двовладдя, що фактично склалося з прибуттям Сагайдачного. Адже Бородавку з гетьманства не скинуто, але булава у Сагайдачного. Виникла потреба з таким станом справ щось діяти. Для Шила не стало новиною те, що всі полковники віддали свій голос Сагайдачному, але коли зайшлося за смертну кару гетьманові-невдасі, кошовий замислився. З одного боку, він давно знав Неродича і знав як доброго козака, з другого – адже з його провини загинуло багато людей, лише з коша майже три сотні запорожців. Крім того, коні вже тепер голодні і невдовзі почнуть гинути. А як же без коней, коли доведеться долати мало не тисячу верст до Запоріжжя? Питання гнітюче, а дуже скоро і люди почнуть голодувати, надто багато їх

зібралось на цьому клаптикові землі. Якщо запаси не зроблені раніше, зараз цьому не зарадиш... Урешті Семен Шило приєднався до тих, що вимагали смерті Бородавці. За суворим запорізьким звичаєм це було справедливим. Тепер кошовий ще раз і ще раз зважував усі за і проти. І хоча все мала вирішувати загальна козацька Рада, на душі було погано. Від цих невеселих думок його відірвав Андрій Кульбаба, котрий очікував на кошового поблизу його намету.

– Чолом тобі, батьку кошовий, – козак зняв шапку й низько вклонився.

– Вітаю, козаче, діло яке маєш?

– Батька рідного зустрів. Не впізнаєш?

Семен Шило пильніше придивився до Петра, що тихо стояв позаду.

– Петре? – здивовано запитав. – Ти наче з неба впав! А ми тебе вже й поховали давно. Звідкіля ти, бісів сину?

– З неволі, Семене. Дозволив мені Господь ще раз на товаришів моїх подивитися, шаблю до рук взяти.

Кошовий наблизився й ухопив Кульбабу за плечі.

– Бог з тобою! Ну, давай хоч розцілуємося.

Давні товариші обнялись і розцілувались.

– То ти як далі, Петре? – запитав кошовий після короткої оповіді Кульбаби.

– Та думаю ось назад, у Переяславський курінь. Візьмете у товариство?

– Візьмемо, Петре, залюбки! Хвилона Беркута бачив? Він у вас зараз курінним.

– Ще не бачив. Ну то він нікуди не дінеться, товариш він мій.

– Добре. Скажеш, я наказав тебе одягнути й озброїти за військовий рахунок.

– Та ви що! Щоб я батька не одягнув та шаблю йому не підібрав! – виступив наперед запальний Андрій.

– То й добре. Кажуть, що біля замку в жидів і вірмен кам'янецьких що завгодно можна купити. А зараз вибачте, маю нагальні справи... Поговоримо про все, Петре, пізніше.

Козаки ще раз вклонилися кошовому, і він зник у наметі. Андрій одразу потягнув батька до польського табору, що в його тилу знаходився замок.

Петра Кульбабу, котрий повернувся до козацького обозу, годі було впізнати: висока видрова шапка замість чалми, золотистий з візерунками каптан, зашпилений на безліч гапликів, поверх жупан, накинутий на плечі, сині шаровари. Довершували картину два пістолі за шовковим очкуром, шабля при боці (довго під свою руку підбирав) і мушкет за плечима. Андрій, що йшов позаду, саяв, як нова копійка. Очі в обох блищали: за зустріч перекинули по кухлеві меду, але, зважаючи на таку подію, ніхто не звернув уваги. Козаки щиро вітали Кульбабів, котрі були на сьомому небі у цей щасливий для обох день.

Непомітно сонце почало хилитися на захід. У повітрі вчувалася осіння прохолода. Кашовари розпалювали під казанами вогнища і починали варити вечерю. Турки цього дня так і не нападали...

За вечерею навколо казана сиділо вже на одного більше: трійця-нерозливвода – Микита, Максим, який трохи відійшов від поранення, і Андрій. Далі Півторакожуха і Товкач, за ними Сипаха і сліпий кобзар Пузир. Поряд сіли Петро Кульбаба і Яцько.

До темряви палили люльки, розмовляли. Петро оповідав свої пригоди, запорожці свої. Тихо сміялися, подекуди журно мовчали. Вклалися, коли у таборі вже всі спали. Наближався день вирішальної битви – сьомого вересня.

Холодний ранок похмуро привітав людей сірим, затягнутим хмарами небом. У повітрі пахло дощем. Козацькі й польські полки, що вишикувались до бою, виглядали напрочуд яскраво на тлі дощової мряки. На ділянці фронту, що її займало Запорізьке Низове Військо, все йшло вже за добре відомим сценарієм: козаки, озброєні списами і мушкетами, займали свої місця на окопах. Напружені очі стежили за незчисленними турецькими полчищами, що заповнили весь простір перед окопами, скільки бачило око. Попри прохолодний і вологий

ранок, день обіцяв бути гарячим.

Ходкевич на чолі загону особистої охорони стояв на насипі і стежив за турками. Судячи з усього, атака, як і раніше, готувалася на козацький табір. Як старий і досвідчений вояка, Ходкевич кілька останніх днів почувався ніяково, хоча намагався цього не показувати. Те, що турки основні удари спрямували на козацький обоз, боляче зачіпало хворобливе почуття гідності польського генерала.

Однак цього ранку Ходкевич уже не міг звертати увагу на питання шляхетського гонору. Вночі знову був напад «чорної хвороби», який відібрав усі сили. Ходкевич відчував, як дрібно тремтять коліна, а по спині, що була закрита блискучим панциром, збігали струмочки холодного поту. Напад був настільки сильним, що налякав навіть звиклих слуг гетьмана. У якусь мить вони навіть подумали, що господар помре. Але ближче до ранку напад хвороби закінчився так само раптово, як і почався.

Тепер Ходкевич був зовсім безсилий, однак, незважаючи на це, відмовив на прохання почту залишитись у замку. Він виїхав до війська, що радісно привітало командувача. Після вчорашнього випадку з королевичем Владиславом, що раптово захворів на лихоманку, Ходкевич не мав права залишити армію. Він зібрав усі сили і готувався до бою.

Турки підтягували гармати. Одна за одною сто п'ятдесят гармат націлили смертоносні жерла на козацький табір. О восьмій ранку почався обстріл. Турецькі гармаші вигідно зайняли позицію на горбах проти запорізьких окопів і почали вести вогонь влучно і надзвичайно швидко. Смертоносний шквал гарматного вогню вкрив табір Сагайдачного ревінням і вивернутою вибухами землею. З початку битви ще жодного дня не було такого шаленого обстрілу. Кулі й бризки картечі за кілька хвилин відібрали життя у трьох сотень козаків із Чигиринського, Переяславського та Батуринського полків. Полковники, за наказом Сагайдачного, почали відводити людей на фланги, намагаючись зменшити кількість втрат. По табору з диким ревом бігали поранені воли, ламаючи все, що траплялося на їхньому шляху. Гуркіт стояв такий, що не можна було почути навіть крику, і старшина, надриваючи до хрипоти голоси, намагалася владнати наляканих городовиків, які бігали по окопах, наражаючись на нищівний вогонь.

Нарешті постріли порідшали, і поволі дисципліна була встановлена. До окопів з несамовитою швидкістю наближалася турецька і татарська кіннота. Турки схилили сотні списів, і, здавалося, ніщо не може спинити цю хвилю знавіснілих людей.

Микита лежав поряд зі шмигівницею⁴⁰, яка вже вкрилася хмарою білого диму – фальконети й гаківниці оскаженіло плювали у ворога картеччю. Неквапно навів мушкет, щокою притиснувся до холодного металу. Палець знайшов спусковий гачок, плавно натиснув. У плече віддало сильно і вже досить звично. За двісті кроків попереду кошлатий татарський коник покотився, немов наштовхнувся на невидиму перепону. Вершник полетів у збиту кінськими копитами багнюку. Через мить його підім'яли ті, хто їхав позаду. Ще якийсь час тіло у вивернутому хутром догори кожусі підстрибувало під нищівними ударами кінських ніг. Микита, не дивлячись, кинув мушкет позаду себе, і йому у ту саму мить передали другий, заряджений. Знову постріл. У хмарці диму все ж побачив, як покотився ще один татарин. З окопу козаки відкрили такий нищівний вогонь, що кіннота зупинилася. Татари почали засипати запорожців стрілами. Але стріли, не долітаючи, вкривали поле перед окопом.

Бачачи, що атака турецької кінноти захлинулася, Сагайдачний дав команду своїм полкам висунутися вперед і вдарити по ослабленому противникові. Десять тисяч комонних запорожців, як вихор, вискочили у поле, змітаючи і без того деморалізовані татарські орди. Козаки рубали, кололи списами, розстрілювали з пістолів цілі тисячі переляканих на смерть ворогів. Опівдні турецький напад закінчився цілковитим провалом – козаки вистояли.

---

⁴⁰ Шмигівниця – великий віз, що на ньому ставили малу гармату, а поруч з нею або під возом – кілька гаківниць. У Західній Європі це мало назву «орган».

Повернувши від козацьких окопів, Осман II перегрупував військо і кинув свіжі сили на польський табір. Уперше поляки по-справжньому відчули на собі всю силу турецького наступу. Жовніри, спочатку відкривши вогонь, зустріли ворога списами. Закрутився шалений вихор ближнього бою. Незважаючи на величезні втрати, турки все йшли і йшли. Тисячі горлянок ревіли «алла!», і дзвін зброї гримів у вухах, як сотні возів з залізом на поганій дорозі. Бій кипів зі страшною силою. Поляки зазнали значних втрат, але вистояли. Цілий день продовжувалася ця страшна колотнеча, що випробувала силу духу вельможної шляхти.

Ближче до вечора Ходкевич вирішив кинути у бій гусарські полки, що до цього стояли у резерві. Крилаті гусари вдарили у фланг туркам, перекинули і змішали ворожі порядки. Ходкевич рішуче витягнув шаблю. Не звертаючи уваги на хворобу, він вирішив особисто взяти участь у битві. На чолі загону охорони, що налічував дві сотні шабель, гетьман кинувся на ворога, одразу глибоко врубавшись у ворожі ряди. За командувачем їхав хорунжий для особливих доручень Грабовський, який віз дорогу гербову хоругву.

Гусари досить швидко показали, що по праву носять ім'я ліпшого війська Речі Посполитої. Миттєвим нападом вони взяли ініціативу у свої руки, а коли з іншого боку вдарив запорізький полковник Василь Луцкевич із чотирма тисячами кінноти, турки не вистояли. Де організовано, а де й у безладі почали відступати до свого табору. Вершники ганяли полем, перескакуючи через трупи вбитих турків, що знову тисячами вкривали бойовище. Кров, змішана із землею, перетворилася на рідку багнюку, що в ній сковзалися непідковані татарські коні.

Разом із програним боєм Осман II втратив можливість здійснити нічну вилазку, що її замислив ще напередодні. Тепер, з огляду на великі втрати серед людей, коней і мулів, на зламаній бойовий дух вояків, нічого було й думати про нічний напад. Знесилені аскери, яничари і сипахи порожніми поглядами супроводжували почет падишаха, що рухався через табір.

Нічна темрява припинила бій.

Увечері в козацькому таборі гучно залунали величезні тулумбаси, що в них били довбиші. Запорожців кликали на Раду, і вони, похапцем закінчуючи вечерю, збирались у величезне коло, вибравши для цього чималеньку галявину за обозом.

Стояли мовчки. Всі вже знали, для чого зібрано Раду, і тепер кожен задумався над тим, чію сторону зайняти у виборі гетьмана. Лише подекуди велися неголосні розмови й потріскували дрова у величезних багаттях. Нарешті з'явився хорунжий із великою хоругвою Війська Запорізького і постановив її у центрі кола. Вдруге вдарили литаври. Військова і полкова старшина вийшла у коло, несучи кожен свій знак гідності: суддя – велику срібну печатку, писар – перо і срібний каламар, осавул – малу булаву, полковники – перначі. Вийшовши на середину кола, старшини вишикувалися за старшинством своїх чинів і кланялися на всі чотири сторони товариству. Прийшов панотець у ризах і за звичаєм почав молебень. Чубаті козацькі голови схилилися додолу, руки без упину клали хрести.

Після служби вийшов старий сивочубий запорожець, несучи на оксамитовій подушечці гетьманську булаву, за ним, по двоє в ряд, ішли «військові товариші». Останніми – Сагайдачний і Бородавка.

Бородавка дуже змарнів за ці дні, що був під охороною, і навіть у примарному світлі кабиць був помітний хворобливий блиск в очах і бліда шкіра на схудлому обличчі. По всьому було видно, що гетьман сильно нервується. Дорогий жупан, абияк накинтий на плечі, увесь час злазив, і Бородавка нервовими жестами поправляв його. Незважаючи на це, хода гетьмана була пружною і впевненою. Сагайдачний спинився біля полковника Дорошенка, а Бородавка вийшов на середину. Рукою притримував дорогоцінну турецьку шаблю. Вийшовши на середину, зняв шапку і вклонився.

– Добридень, панове молодці! Дякую, що зібралися. Вірю в вас і знаю, що справедливо вирішите долю гетьманства. Тож питаю, чи не бажаєте вибрати собі нову старшину і нового

гетьмана. А якщо так, то вирішити долю старого. Водив я вас, як міг, гетьманував так, як вважав за потрібне. Тепер ваша воля.

Сказавши це, Бородавка схилив голову, очікуючи, що скажуть козаки. Легенький вітерець куйовдив довжезний оселедець на голеній голові – Бородавка носив оселедець за січовим звичаєм.

У натовпі почався шепіт, що поступово переходив у дедалі голосніший гамір.

– Геть! – раптом пролунав крик із натовпу, примушуючи Бородавку здригнутися. Через хвилину все потонуло в криках, що ними козаки виявляли або прихильність до гетьмана, або навпаки. Останніх було значно більше.

Бородавка підняв руку і зачекав, доки козаки трохи притихнуть. Через хвилину стало тихіше.

– Перед тим як судити, подумайте, куди вас привели? За що кров лете? Га? З початку битви ляхи лишень сьогодні до роботи взяли. А ви тиждень б'єтесь, і за що? За сорок тисяч злотих? Тьху! Знаєте, скільки братчиків уже полягло? Ні? То я скажу! Чотири тисячі тільки у шпиталях, а ще три тисячі вже відкозакували, земля їм пухом!

– До чого ти ведеш, Яцьку? – виступив наперед Сагайдачний. – Така наша доля козацька.

– Така, та не така. Турки обіцяли нас не чіпати, як до ляхів не прийдемо! Обіцяли або Кам'янець, або Київ столицею козацької держави зробити. А ляхи що? На тобі, Боже, що мені негоже! По золотому на козака!

– Самі заробимо! – почувся голос.

– Бусурман били і битимемо! – підтримав другий.

– То так, – відповів Бородавка, – але не треба було поспішати. Най би собаки одна одній горлянки перегризли, а ми б зачекали. А тепер що? На Поділля вже пішли татари Джанібек-Гіреєвого молодшого брата Нуреддіна. Застогне Україна. Хто тепер людей оборонить, як ми тут? Знов ясир тисячами до Перекопу потягнеться.

– Що ти нам за татар брешеш? Ти скажи, де припасу взяти, скоро солону їстимемо! – почувся той самий голос із натовпу.

Козаки схвильовано загули. Ця тема була близька кожному: припасів в обозі обмаль. У деяких полках закінчувалися навіть сухарі.

Бородавка хотів щось відповісти, але його вже ніхто не слухав.

– А чатами до чого добавився? Скільки людей пропало?

– Браття! Та він бусурманам продатися хотів!

– У Дністер паскудника! Утопити!

– Покинь, скурвий сину, своє гетьманство, бо ти вже козацького хліба наївся! Іди собі геть, негідний сину, ти не для нас!

– Забрати в нього булаву! Забрати!

– Братця! Та він свій, з сіроми, не дука!

– Дарма! У Дністер!

– Київ йому скуштувати!

Бородавка стояв нерухомо, високо піднявши голову, і з виразом огиди дивився на присутніх. Він уже давно зрозумів, що симпатії козаків не на його боці, і тепер чекав, доки закінчиться потік лайки, яка сипалася на нього з усіх боків.

Нарешті несамовитий крик почав ущухати. Чітко і ясно лунали два фатальних слова «Смерть собаці!» Нечисленні крики на захист гетьмана потонули у кровожерливих вимогах невідкладної страти. Через десять хвилин Рада прийняла одностайне рішення: стратити гетьмана.

Бородавка хижо посміхнувся. Очікування видалося важчим, ніж сам вирок, – він сприйняв його цілком спокійно. Одягнув на голову шапку, поправив китицю. Неквапно застібнув на жупані гудзики. З посмішкою і сміливим викликом в очах оглядав тих, хто ще недавно був під його владною рукою. Важкий погляд обходив натовп оскаженілих, повних ненависті людей. Ці люди не вміли прощати.

– Воля ваша, панове, – спокійний, але гучний голос Бородавки залунав, придушуючи останній гамір. – Що ж... Умів я ворога шарпати, зумію і вмерти, не скиглячи. Така, видно, доля... Але пам'ятайте мої останні слова: чорною буде дяка за роботу вашу криваву! Кров'ю захаркаєте після їхньої винагороди! А ляхи повчать вас розуму... Це вони вміють. Ось і мене навчили. Думаєте, це ви мене до смерті присудили? Ні! Це магнатів справа. Дуже давно їм Яцько Неродич кісткою у горлі. А як став гетьманом, сон утратили! Я їм нічого не дарував: ні унії, ні приниження, ні попраних свобод козацьких. Руки королю не цілував! – Бородавка виразно поглянув на Сагайдачного. Той, знітившись, відвів очі. Бородавка продовжив:

– За Молдавію караєте? За смерть братчиків? Добре чините! По-козацьки! Якби сиділи по запічках та за сорочки бабів трималися, досі б жили, істинно мовлю! А так... Не знаю, кому з нас ліпше, мені, котрий скоро перед Богом стане одвіт тримати, чи вам, обдуреним. Де ж тут козаки?! Де лицарі?! Попихачі ви панські! Бидло! Слухайте Сагайдачного, він допоможе у науці, як католикам чоботи лизати... А за мене найчесна людина свічку поставить і добром пом'яне, така мені дяка наймиліша...

У цілковитій тиші Бородавка зняв із пояса піхви з шаблею і простягнув осавулу. Ганжа мовчки взяв її, намагаючись не дивитися гетьманові в очі. У супроводі судді, осавула й чотирьох озброєних старшин Бородавка залишив козацьке коло. Для нього закінчилась остання в його житті Рада. Постать колишнього гетьмана ніби поменшала в очах навколишніх. І хоча він намагався триматися бадьоро, було помітно, що згорблена спина й згаслий погляд не пасують до веселої посмішки.

Кілька хвилин по тому, як нічна темрява ковтнула Бородавку, царювала мовчанка. Сагайдачний непомітно підморгнув військовому писареві. Той виступив наперед. Оглянув козаків. Прокашлявся й гукнув:

– А тепер, лицарство, маємо вибрати достойного до булави. Та не сперечайтесь довго, ми-бо на війні, тож часу на балачки обмаль. Ну, є серед нас такий?

За розробленим потай сценарієм у коло вибіг сивий дідок із Київського полку, що ним командував після гетьманства Сагайдачний.

– І що тут вибирати? – закричав деренчливим голоском. – Конашевича на гетьманство!

Тиша одразу вибухнула десятками вигуків:

– Сагайдаку панувати, і дурному ясно!

– Виходь наперед, Конашевичу, бери булаву!

З боку полку Івана Зискаря почулися крики на підтримку свого полковника, однак їх відразу заглушило ревіння тисяч горлянок:

– Сагайдачний!

Двоє старих запорожців ввели в коло Сагайдачного. Довга, з сивиною борода спадала на затягнуті у кармазиновий жупан груди, ліва рука підвішена на чорній шовковій хустині. Ледь помітно Сагайдачний пручався і щось говорив до супровідників. У центрі кола зупинився і зняв боброву, з павичевим султаном шапку. Вклонився.

– Товариство, – мовив, – не маю я сили гетьманувати. Простіть великодушно. Старий я вже, та ще й поранений. Виберіть достойнішого!

– Куди? – залунали голоси. – Кидаєш нас? На кого?!

– Бери булаву, сказано!

Піднесли булаву. Із сумним зітханням Сагайдачний захитав головою.

– Не маю сили я, дітки.

– Бери, – кажуть, – а то порубаємо!

Осаул, що вже повернувся від намету, де залишив Бородавку, простягнув Сагайдачному срібну гетьманську булаву, прикрашену золотою насічкою, діамантами і смарагдами.

За давнім звичаєм Сагайдачний замотав головою, перший раз відмовляючись від запропонованої честі. Відмовився і вдруге. Лише на третій раз узяв до рук символ гетьманської влади, високо піднявши булаву над головою. Гучно забив у литаври довбуш, вітаючи обраного гетьмана. З натовпу відділилося декілька сивовусих дідів і, по черзі

підходячи до Сагайдачного, насипали йому на голову землі, на знак того, що він вибраний із них, із простих людей, і щоби не забував цього.

– Не намагайся, пане ясновельможний, над товариством піднятися. Пам'ятай, що з багна виліз і хто тебе у пани вибрав.

Сагайдачний подякував старим за честь і поклонився на всі чотири сторони.

– Дякую і вам, славне лицарство, за довіру.

– Будь, пане, здоровий та гладкий! Дай тобі, Боже, лебединого віку, а журавлиного крику! – почулися голоси.

Сагайдачний хвилину помовчав, очікуючи, коли вгамуються пристрасті, потім одягнув шапку. Майже тридцять тисяч душ стояли мовчки. Здавалося, що все навкруги завмерло.

Усе це Сагайдачний бачив багато разів. Мужні обличчя у світлі вогнищ, пишні вбрання, начищена до блиску зброя. Кожний чекав, що скаже гетьман.

– Лицарство! – почав він схвильовано. – Славне козацтво запорізьке! Ваша воля для мене закон. Ось єдина причина того, що булава тепер у мене в руці. Але я волів би, щоби всі знали: моє слово тепер для вас все! За порушення наказів буду карати страшно і немилосердно. Півтора року тому ви не захотіли бачити мене своїм батьком, і я знаю чому. Суворим був для вас. Тепер нічого не змінилося. Тож знайте одразу: або ми разом переможемо, або поляжемо кістьми. Жодних розмов про змову з турками. Сьогодні ми з поляками, і з поляками до кінця! Багато з вас були зі мною і в морі, і в Криму. Багато хто пам'ятає московські походи. Завжди я намагався здобути перемогу, честь і славу. І фортуна була прихильною до мене і до вас. Я вірю, що так буде і цього разу. Тож уперед! До перемоги!

За якусь мить людське море вибухнуло і заклекотало. Вгору полетіли тисячі шапок. Крики змусили прокинутися турецький табір. Там забігали вогники, залунали безладні постріли.

До Сагайдачного наблизився Ходкевич із почтом. Польський гетьман прибув привітати гетьмана запорізького. Пишно вбрані шляхтичі терпляче чекали, поки козаки припинять гучні привітання. У душі Ходкевич тамував злість за те, що його примушують чекати «хами».

Нарешті стало тихо. Ходкевич потис руку Сагайдачному.

– Вітаю вас, панмось, вітаю! Не покривлю душею, коли скажу, що саме такого розвитку подій я й очікував.

– Дякую, пане Ходкевич. Ваші вітання особливо приємні, бо вони вилетіли з вуст такого славного воїна і оборонця корони, – вклонився Сагайдачний.

– Ну що ви! Ваша слава ніяк не менша за мою. А щодо корони, то ваша прихильність усім відома. Ясновельможний пан Владислав уже вдруге отримує вашу неоціненну допомогу. Він просив вітати вас і від його імені.

– Пан Владислав не прибув, напевне, зайнятий? – примружився Сагайдачний.

– Його ясновельможність погано почувається. У нього лихоманка, тож він вирішив не залишати палац, – стримано відповів Ходкевич.

– У такому разі прошу передати йому мою дяку і пошану. А також побажання швидкого одужання і довгих років життя.

– Обов'язково передам... Я маю надію... – Ходкевич помовчав – Я маю надію, що славне лицарство запорізьке буде і надалі допомагати нам боронити християнську віру.

– Неодмінно.

– Я в цьому і не сумнівався.

Ходкевич повернувся і ляснув у долоні. До нього наблизився драгун у синьому жупані. За повід він вів тонконогого високого жеребця в повному бойовому рондику. Кінь косив оком і ступав добре поставленою ногою. Наблизившись до Ходкевича, драгун передав повід генералові.

– Дозвольте вручити вам мій подарунок. Це з моєї власної стайні. На такому коні мав би за честь сидіти будь-хто з ясновельможних панів.

Сагайдачний погладив коня по шиї здоровою рукою. Благородна тварина спокійно позирала на нього розумними очима.

– Дякую, пане гетьмане. Подарунок насправді королівській. Як я маю віддячити вашості?

– Не варто. Хіба що відвідинами бенкету, що його я на честь славного козацького гетьмана накажу приготувати у замку.

Сагайдачний у відповідь похитав головою.

– Чемно дякую панові, але повинен відхилити ваше запрошення. Бенкетувати будемо після перемоги над ворогом.

Ходкевич не образився. У голосі Сагайдачного він відчував приховану ворожість. Очевидно, події четвертого вересня Сагайдачний йому не забуде. Ходкевич був готовий до такого ставлення, тож продовжив безтурботним тоном:

– О! Це, прошу пана, питання часу! Кілька останніх днів показали, на чийому боці сила. Гадаю, не за горами той день, коли можна буде готуватися до генерального бою.

Сагайдачний промовчав. Не бачив доцільності починати суперечку про те, чого не повернеш. Хотів лише швидше закінчити цю розмову. У цей час до Ходкевича наблизився «товариш» з повідомленням від Любомирського. Щось зашепотів на вухо, і Ходкевич ураз почав поспішати.

– Перепрошую пана, – мовив до Сагайдачного. – До мене гонець зі Львова, від його королівської милості.

– Його милість не у Варшаві? – здійняв брови Сагайдачний.

– Ні, він у Львові. Вирішив зайнятися полюванням на зайців.

– Що ж... Слушний момент. – Сагайдачний відкланявся.

Козаки почали розходитись, і невдовзі на галявині залишилася лише купка старшин, котрі очікували розпоряджень гетьмана. Намагаючись заховати у глибини свідомості почуття провини, попрямував до них. Залишалася ще одна неприємна справа. Зупинився біля осавула. Той похмуро смоктав люльку.

– Візьми десяток козаків, Тарасе... – почав, не дивлячись Ганжі в очі. – Ні, стривай, ліпше два десятки. В обозі набереш кілька полонених турків. На кожного нехай буде мушкет та один заряд. Потім беріть Яцька... Ведіть до замку. Одне слово, ти знаєш, що робити. Я буду чекати на березі Дністра.

Через годину під вежею Смертників, що нависала над кам'янистим, порослим рідкими кущами берегом, стояло три десятки темних постатей. П'ятеро турків, котрі нічого не розуміли, тримали напоготові мушкети. Їх обступили озброєні пістолями козаки Київського полку. За два десятки кроків від них стояв на березі річки Бородавка. Поглядав на швидку течію у примарному світлі молодика. Неквапно палив люльку. Допалив і встромив у кишеню. Повернувся до націлених на нього мушкетів. Завмер, заклавши руки за спину.

– Готуйсь! – пролунав голос Тараса Ганжі.

– Стривай, – притримав його Сагайдачний. – Яцьку, може, щось сказати маєш?

Бородавка знизав плечима.

– Навіщо?

– Ну, то прости нам, як ми тобі прощаємо.

– Прощаю. Незабаром зустрінемося, Петре. Запиши моє ім'я до свого поминальника. Зробиш?

– Зроблю.

– Прощайте. Командуй, осавуле.

– Готуйсь! – вдруге махнув рукою Ганжа. Турки підняли мушкети. Бородавка сміливо дивився в очі смерті.

– Вогонь!

Загуркотів, загримів, відбиваючись луною від стін фортеці, різкий залп. Вогняний смерч зніс Бородавку з кручі, і холодні хвилі Дністра прийняли в себе скалічене тіло того,

хто ще кілька днів тому був командувачем українського війська. Тихі хвили навіки зімкнулися над головою Яцька Неродича-Бородавки.

Сагайдачний довгим поглядом дивився на темне плесо, ніби хотів побачити щось у глибині. Від задуми відірвав голос Ганжі:

– А з цими що? – вказав на турків.

Кілька секунд Сагайдачний не розумів, що від нього хочуть. Зрозумівши, красномовно провів великим пальцем по шиї. Турків швидко постріляли з пістолів. Мовчки, без розмов поверталися до табору.

...От і все. Він зробив це. Він позбувся Яцька. Чому ж немає полегшення? Адже думав потай про помсту. Думав чимало разів протягом часу, що збіг після повернення до табору. Після величезної праці, що її було зроблено у Варшаві, після довгих тижнів поневірянь вкритими жовтим пилом шляхами Великопольщі, Підляшшя, Волині. Позаду небезпеки скелястих урочищ і темних лісів Молдавії, але й там не міг він пробачити Яцькові Неродичу особистої образи, нанесеної під час минулої Ради. Ради, що позбавила його булави... Але все скінчено, досить м'якотілості, досить вагань. Він візьме на душу цей гріх і відповідь за нього. Тепер вже скоро. Пам'ять закарбувала останні слова Бородавки: «Незабаром зустрінемося, Петре...» Так, він мав рацію, вже не довго. Але спочатку потрібно виконати ще одну справу. І він, Петро Сагайдачний, виконає її будь-що, адже це на нього звернули свої погляди сорок тисяч воїнів, що їх він поведе у бій і з ними оборонить святу українську землю.

– А тоді я дам відповідь і перед Богом, і перед тобою, – прошепотів Сагайдачний, звертаючись до темряви і тиші.

З півночі, вкриваючи собою діамантову розсип Чумацького Шляху і холодне око місяця, набігли важкі чорні хмари. Сон вкрив усе навкруги. Спала стародавня цитадель, спали колосальні табори на схилах. Відпочивали, щоб, прокинувшись, із новою силою вивергати до небес свою пекельну лють. Мовчали за Дністром руїни багатотраждального села Браги, і лише сам швидкий Дністер з шумом ніс свої хвили до далекого моря. Йому було байдуже. До нового дня і чергової битви залишалися лічені години.

Книга друга

Нічна атака

Хмари, що вкрили небо вночі, до світанку зникли, залишивши над головою синю безодню, а в ранковому повітрі – ледь відчутний аромат осіннього поля. Незрівнянні ні з чим пахощі відчуваєш чарівної пори, коли ниви вже позбулися пишних хлібів, а в садах досягають важкі сизі сливи! На токах чути розмірені удари ципів, а вздовж шляхів, що їх вереснева негода не торкнулася, витягуються довгі валки селянських возів. У них господарі везуть на ярмарок плоди своєї нелегкої багатомісячної праці. Тиха ідилія добробуту і мирного життя... На жаль, їй не було місця на південних кордонах Речі Посполитої буремної осені 1621 року.

Ранкове сонце ледь-ледь позолотило променями верхівки дерев у лісі на обрії, коли турки виступили з обозу і почали шикувати порядки до нового бою. В очах знову зарябіло від зелених плащів комонних сипахів, червоних кауків яничар-капрісі, прапорців і знамен із зображенням меча Зульфакара – одного зі священних символів ісламу. Синіми з білим гребінцем хвилями розсипалися по полю яничари. Над ними червоні плями комонних улуфажів. Поралися біля гармат гармаші-жопегси у дивних безформених капелюхах. Ранішній вітерець тріпотів різноманітними прикрасами на чалмах пашів. Турки ставали широким фронтом, намагаючись узяти козацький табір у кільце. На крилах стояли татарські орди.

Сагайдачний дивився на все це у далекому трубу й думав, яку вибрати тактику

оборони. Підказав Ходкевич: Сагайдачний бачив, як полк пруської піхоти знявся з місця і зайняв позицію поряд із запорізьким табором.

Ландскнехти нашвидкуруч копали шанці й насипали вали. Тепер фронт дещо збільшився, і можна було зустрічати ворога в таборі, не боячись оточення. Турки чомусь тягнули.

Через годину яничари пішли у наступ. Татари, поганяючи своїх низькорослих коней, ладнали до стрільби луки. Козаки лежали у шанцях, мовчки очікуючи наближення ворога. Націлились у полите кров'ю поле хижі пащі гармат. Чавунні й олов'яні гостинці були готові вирватися зі стволів, шматувати тіла людей і тварин. Подекуди було видно комонних старшин, що об'їжджали позиції своїх козаків, підбадьорюючи їх словом і своїм бравим виглядом.

Першими напали татари. Вони підскачили впритул до окопів на флангах, охопивши їх навіть з боків, і почали засипати козаків і німців цілими хмарами стріл. З'явилися поранені, але козаки не відповідали вогнем, очікуючи наказу гетьмана.

Сагайдачний мовчав. Хвилина за хвилиною стікали у напруженні. Яничари підходили все ближче. Осмілілі татари подекуди почали вискакувати на окоп, вимахуючи шаблями і стріляючи з луків.

Нарешті яничари підійшли зовсім близько. Ще мить – і передні почнуть зіскакувати у рів перед окопом.

– Пора! – мовив гетьман і махнув рукою сурмачеві.

Над обозом задзвенів голос бойової сурми. У ту ж мить тисячі козаків звелись і підняли мушкети. Гармаші піднесли до гармат тліючі гноти. Гримнув залп, і козацький табір покритися вогнем і димом. Від такої кількості пострілів здалося, що окопи загорілися. Турки, які були зовсім поряд, цілими пачками посипалися на землю. Кулі летіли у натовп, і кожна знаходила свою ціль. Над турецькими шеренгами фонтани крові змішались із хмарками збитого піску. Грізне «алла» змінилося стогоном тисяч скалічених людей. Наступ умить спинився, і налякані турки побігли назад. Перед окопами залишилися лише яничарські загони, які, мов зачаровані, лізли на вірну загибель. Намагалися відповідати злагодженими рушничними залпами, але земляні укріплення робили марними ці спроби.

Раптом козаки побачили, як із боку турецького табору виїхав великий бюлюк сипахів і, зі списками напереваги, кинувся назустріч тікаючим аскерам і татарським ордам. З перекошеними від злості й огиди обличчями вони завертали наляканих вояків, іменем падишаха наказуючи повернутися на поле бою. Тих, хто не підкорявся, безжально вбивали.

Нарешті сипахам вдалося зорганізувати розбиті війська, і вони кинулися всіма силами на позиції пруської піхоти. Турецькі командири добре бачили, що та сторона ворожого табору укріплена гірше за інші. Над полем знову залунало тисячоголосе «алла», й армія кинулася на армію.

Серед пруських піхотинців з'явилися жертви. Вони мужньо тримались у своїх неглибоких шанцях, вмираючи зі зброєю в руках. Через годину напруженого бою турки все ж відступили, залишивши під окопом нові сотні трупів.

Прочекавши чергового штурму майже до вечора і не дочекавшись, німці вийшли в поле перед обозом і почали зносити ворожі трупи на великі купи. Закладали мерців сухою травою та деревом і підпалювали, знявши з них усе, що становило хоч якусь цінність. Козаки поглядали на них з окопів, не випускаючи з рук рушниць. Турки могли напасти знову.

Пізно ввечері німці почали укріплювати табір. Перед окопами нарахували більш як три тисячі вбитих ворогів. Втомлені вояки вечеряли коло кабиць, вкладалися спати на вози і на землю.

Ранішні години наступного дня, дев'ятого вересня, пройшли досить спокійно. Ні турки, ні татари не намагалися піти на приступ. Сонце сховалося за низькими сивими хмарами, і все виглядало на те, що ось-ось піде дощ. Пронизливий вітер носив по полю пожовкле листя і залазив під козацькі жупани. Осінь усе більше брала гору.

За годину після полудня Осман II почав шикувати війська і ладнатися до бою. Він увесь

ранок лютував від неспромоги здобути перемогу над ворогом, якого було втричі менше. Паші виходили з його розкішного шатра бліді, як стіна, з тремтячими руками і непевною ходою. На шибениці біля султанського шатра хиталися від вітру тіла трьох дезертирів, що їх упіймали цієї ночі. Посинілі обличчя поглядали виряченими очима на польський табір.

А перед ним шикувалися війська. Несподівано для всіх Ходкевич вивів у поле майже все польське військо. Полки, роти і хоругви завмерли на своїх місцях.

Ходкевич використовував тактику складного шикування, утворивши трапецію, спрямовану до ворога більшою стороною. Піхотні підрозділи поділилися на закутих у кираси пікінерів із довжелезними трисаженовими піками і мушкетерів, які застигли на флангах, сперши важку зброю на металеві сішки. Праворуч і ліворуч від трапеції розмістилися рейтари. Гусари поки не з'являлися – Ходкевича не безпідставно звинувачували у надмірних симпатіях до еліти польського війська. Гусари виходили до бою лише у крайніх випадках, що викликало у гарячих шляхтичів справедливе обурення. Сам рейментар виїжджав перед рядами пікінерів на чолі тисячного загону драгунів. Поглядав у півсаженеву далекозору трубу, стежачи за діями ворога. Два війська хизувалися міццю, не наважуючись напасти першими. Минали години.

Нарешті після довгого очікування Ходкевич дав гасло відходити за шанці. Ворота валу відчинилися, приймаючи вояків під захист укріплень. Турки залишилися на місці ще якийсь час, потім потяглися до свого табору. Почалась артилерійська дуель. Ретельно вимірюючи гарматні стволи, гармаші підпалювали порох і уважно стежили за напрямком польоту ядра. Все живе втискалось у землю, з острахом поглядаючи в похмуре, укрите сивими хмарами небо. Після двогодинного обстрілу турки ще раз кинулися на козацький табір і ще раз були відкинуті. У фосах, що їх тільки-но вивільнили від трупів, залишилися дві тисячі нових покійників.

Вечір покрив поле бою, і разом з темрявою прийшов дощ. Козаки сумно та втомлено сиділи довкола кабиць, замотавшись у кобеняки, і їли пісню вечерю: тетерю на воді та сухарі. Нестача продуктів, що про неї до цього лише говорили, стала однією з реалій. Деякі полки почали різати коней, що й так гинули через відсутність фуражу.

Мокра деревина ратища неприємно холодила долоню, а з намоклої шапки скапувала вода. Під ногами багнюка, а десь попереду збите копитами поле. З нього може чигати небезпека. Косі струмені дощу монотонно стукотіли по шкіряному дашку шмигівниці.

Андрій Кульбаба спер ратище на люшню шмигівниці й почав припалювати люльку. Вдарив кресалом, яке ледь утримували замерзлі пальці. Намокле кресало не могло підпалити трут. Андрій зітхнув і сховав люльку до кишені. Почув позаду невиразний шурхіт і рвучко повернувся, вихоплюючи пістоль.

– Свої, не стріляй! – долинув голос старшого Кульбаби. Він виринув із темряви, тримаючи у руках кожух. Підійшов ближче. – На ось, одягни. Змок, напевне.

Андрій похитав головою:

– Ні, не треба. Та й дощ, бачу, закінчується.

– Усе ж одягни. Що, дарма ніс?

Андрій, зітхнувши, розшпилів гудзики промоклого жупана і зняв його, кинувши на шмигівницю. Одягнув теплий баранячий кожух. Одразу відчув себе ліпше.

– А кресала сухого не маєте?

Батько дістав кресало.

– Тримай.

Андрій вибив вогонь та припалив люльку. Глибоко затягнувся гірким димом. Старший Кульбаба розглядав щось у турецькому таборі.

– Дякую, – повернув Андрій кресало.

– Знайшов за віщо, – батько сховав кресало у складки очкура й завмер, вдивляючись у वोгу далечінь.

Андрій поволі поглядав на кремезну батькову постать. Він виріс у середовищі, де

цінували чоловічу силу, мужність, а батько відразу показав себе вправним у володінні як холодною, так і вогнепальною зброєю. Тож він миттю завоював повагу сина, так, як би виростив його у своєму домі. З дитячим захопленням Андрій поглядав, як батько, вставши на окопі на повен зріст, посилав у ворога стрілу за стрілою. Навколо сичали кулі, але його це зовсім не турбувало. Натягав лука зі страшною посмішкою на вустах і лаявся, коли стріли не потрапляли в ціль...

– Чому не спите? – запитав Андрій.

– Не спиться. Що там, спокійно?

– Спокійно. Сьогодні вже не полізуть.

– Не любить турок уночі воювати.

– Чому? – зацікавлено подивився Андрій на батька.

– Розумієш, у них традиція. Вдень мусульманин їсть мало, і їжа легка, пісна. А під час вечері їдять вони вдосталь, і їжа вже тяжча. Вечірній намаз закінчать, нажеруться – і спати. Це ще з діда-прадіда. Тож вони давно звикли.

– Треба б у гості навідатись.

– Треба. Гадаю, незабаром воно так і буде. Припас закінчується, порох, олово. Їсти ще на тиждень. Сагайдачний щось собі метикує. Він уночі воювати вміє, я вже не раз із ним ходив і на турків, і на татар...

По валу почали переключатися вартові. «Пильнуй!» – відгукнулося луною десь далеко. Йому відповів інший голос ближче, потім ще ближче.

– Пильнуй! – крикнув Андрій. Він із задоволенням подумав, що ніхто не спить. Голоси лунали бадьоро, навіть весело.

Мокра і непривітна темрява потроху рідшала, відпускаючи з вогкого полону вози, шатра, мішки та бочки з табірним майном. За останні два дні в обозі з'явилося багато землянок – бурдюгів, що в них козаки ховалися від негоди. Їхні закладені гілками дахи робили табір обжитим, схожим на якесь чудернацьке селище. Доповнювали картину худі корови й вівці, що ходили поміж наметами, возами і бурдюгами. Тепер їх було значно менше.

Якщо подивитися на другий бік триметрового валу, можна було побачити чорне, місцями збите на багнюку поле, у якому подекуди ще лежали купи трупів, почорнілих і розбухлих до надзвичайних розмірів. Страшне обличчя війни.

Підійшов Хвилон Беркут. Довго дивився у бік турецького табору. Потім повернувся до козаків. Привітався.

– Усе було спокійно? – запитав в Андрія.

– Спокійнісінько.

– Як там Горбоніс?

– Та нічого, одужує. Нудьгує, що не на окопі.

– Ще встигне. Турок не відступиться від свого.

– Та й ми ніби не задніх пасемо...

– Якби ще ляхи так само... Ну добре, зараз вас поміняю. Підете снідати...

У таборі було людно. Козаки, прокинувшись, займалися своїми справами. Спінтілі червонолиці кашовари, як завжди, помішували страву, що кипіла у велетенських казанах. Бігали з дровами, мішками і відрами заклопотані молодики. Усе як завжди.

Після сніданку табором прокотилася приголомшлива новина: турки переправили через Дністер багато гармат і зараз вимірюють їх на ліве крило козацького обозу. Крім того, через цей самий міст, збудований поляками, перейшла орда Кантемір-мурзи. Татари розділились: одна частина стала біля мосту, цим самим перекриваючи сполучення з Кам'янцем і взагалі з Польщею; друга частина орди пішла плюндрувати Поділля. Через кілька годин з-за обрїю на півночі піднялися сотні димів.

Заметушились і в замку. Ходкевич, що відпочивав після чергового нападу епілепсії, змушений був сісти на коня і виїхати до запорізького табору. Разом із ним вирушив Любомирський і всі комісари. Вони довгою кавалькадою проїхали до самого берега Дністра,

супроводжувані здивованими поглядами козаків. Спинилися над високим схилом річки.

Якийсь час Ходкевич дивився на татар у далекозорну трубу. На його вилицях несамовито вигравали жовна.

– Пан Любомирський, здається, пропонував не руйнувати міст?

– Що пан має на увазі?! – аж підскочив Любомирський.

– Вашмось добре мене розуміє. То є питання недалекоглядності! – Ходкевич опустил трубу і люто позирнув на Любомирського.

– Наш шановний генерал шукає винуватця своєї помилки? – сердито посміхнувся Любомирський.

Ходкевич трохи помовчав. Потім мовив уже спокійніше:

– Я мав намір зруйнувати міст, а ви мене весь час відмовляли, хіба не так?

– Так, прошу пана! Але ж міст нам конче потрібний – це ж комунікація з Кам'янцем, з ойчизною. Неможливо було її розірвати!

– Її вже розірвав Кантемір-мурза, прошу пана! – стримано відповів комісар Яків Собеський.

– Це свідчить лише про те, що переправу треба було ліпше охороняти, – відмахнувся Любомирський. Він бачив, що майже всі комісари на його боці, крім Собеського.

Під'їхав Сагайдачний у супроводі військового писаря та осавула. Вони поставали поблизу шляхтичів і мовчки дивилися на татар, що розсипалися на протилежному березі.

– Що скажете, пане запорожець? – запитав Ходкевич.

Сагайдачний відповів не одразу. Він мовчки дістав люльку, наклав, запалив кресалом трута і роздмухав вогник. Припалив.

– Україна горить, – мовив сумно.

– Я маю на увазі становище війська, прошу пана, – зазирнув йому в очі Ходкевич.

– Припасу мало. А зараз і від Польщі відрізани. Вихід один.

– Який?

– Навідати турків уночі.

Ходкевич хмикнув.

– Це надто ризиковано. Крім того, це компетенція Сейму, я сам не можу вирішувати. Про це вже, прошу пана, була мова, тож чекаю на послів із Варшави. Тоді й буде видно.

– Я щойно радився зі старшиною, – сказав Сагайдачний. – Вони вимагають напасти на табір за річкою. Козаки не задоволені тим, що на їхніх очах грабують українські землі.

– А особисто ви якої думки?

– Я волів би не розсіювати сили.

– Добре! – Ходкевич оглянув присутніх. – Коли тут зібралися представники командування обох таборів, можна провести військову нараду. Нехай кожен скаже свою думку про нічну атаку і напад на Кантемір-мурзу, що пропонують наші союзники. Ви, пане Любомирський.

– Я згоден із паном Сагайдачним, не можна розділятися перед лицем супротивника, що має перевагу в людях. Ліпше дочекатися рішення Сейму і в разі, якщо воно буде схвальним, пробувати воєнного щастя уночі.

– Тепер ви, пане Собеський.

– То є добре, я згоден.

– Пан Синявський?

– Моя думка, – промовив Михайло Синявський, – треба замирюватись із турками. Останні успіхи ставлять нас у зручне становище на можливих переговорах. Треба не втратити нагоди.

З боку запорізької старшини пролунало обурене гудіння. Кілька полковників, які щойно під'їхали, за звичкою, вхопилися за шаблі.

– Зрада! – почувлися крики.

– Тихо! – підвищив голос Сагайдачний. Потім подивився на Ходкевича. – Те, що пропонує пан Синявський, неможливе. У Варшаві мене запевнили, що такого розвитку подій

не може бути. Тож як це розуміти, ясновельможна шляхто?

– Пан Синявський пожартував, – улесливо посміхнувся Ходкевич. – Які будуть ще пропозиції?

– Моя думка, – відповів Лесковський, – треба готуватися до рішучого бою. Турки ослаблені, ми маємо великі шанси. Якщо згаяти час, військо, зморене голодом, почне бунтувати. Тоді буде запізно.

До Лесковського приєднався Тарнавський і Жоравинський. Їм заперечили Зискар з Дорошенком:

– А ви подивіться туди, – вказав на вкрите димом небо за річкою Дорошенко, – чи це палають не піддані Речі Посполитої, чи не польський люд нескінченною річкою потече до Перекопу?

– Наздоженем татарву – і з провіантом будемо, і люд християнський з неволі визволимо! – підтримував його Зискар.

Роз'їхалися пізніше ніж за годину: суперечки виникали з кожного питання. Сагайдачний, що вибрав м'яку тактику у стосунках із поляками, ледве стримував обурених полковників. Урешті було вирішено дотримуватися старої тактики – глуха оборона зі швидкими контратаками. Також вирішили розсилати розвідників у пошуках переправ, що ними можна доставляти продукти з Кам'янця. Ідея запорожців щодо нічного нападу не знайшла підтримки; Ходкевич стояв на своєму: без рішення Сейму великих сил з табору в нічний час він не виведе.

Як тільки польські командири від'їхали до свого табору, з-за Дністра, пристрілюючись, ударили перші гарматні постріли. Спочатку ядра з гуркотом били у скелястий берег, рвали густі зарості, потім почали залітати і в незахищений обоз полку Білобородька. Козаки, час від часу згинаючись від близьких вибухів, почали насипати вал з боку Дністра. Спішно зводили чорно-жовту стіну з вогкої глини. Лінивий, але влучний обстріл продовжувався до темряви.

Наступного дня, одинадцятого вересня, Осман II продовжив бити лобом об стіну: війська шикувалися перед нападом на укріплення, об які вже неодноразово ламали зуби. Після перших невдач султан дещо охолов, але надії на швидку перемогу не втратив. Почав забуватися і той тваринний страх, що його довелося пережити кілька днів тому. Додавали ентузіазму вісті від Каракаш-паші, який мчав на допомогу з сорокатисячним загonom.

Під зловісний гуркіт барабанів розсипалися по полю, яке перетворилося на море тванюки з рідкими зеленими острівцями, нові й нові тисячі вояків. Швидко рівнялися під знаменами пашів і починали рухатися до ворожого табору. Нерівна лінія різнобарвної армії османів поступово вирівнювалася, доки не утворила велетенський півмісяць. Його порослі списами та алебардами різки націлилися прямісінько на фланги польського табору. Стали за пів німецької милі від окопу Ходкевича, акцентуючи увагу на ньому. Козаків атакувати не збирались, однак Сагайдачний, очікуючи від Османа II якої-небудь каверзи, наказав запорожцям займати свої місця на окопі. Джури гетьмана підняли на ратищі гасло, й козаки висипали на вали. Наїжачилися стволами мушкетів.

Через чверть години Ходкевич нарешті прийняв рішення. У польському таборі мідними голосами озвалися сурми. Армія почала рухатися. Щільні ряди кінноти висипали в поле. Попереду на вітрі тріпотіла шита золотом хоругва Яна Кароля Ходкевича. Сяючі гусари й чорні, як смерть, рейтари притримували коней, над полками піднімалися сотні хоругов, штандартів і значків. З-під блискучих шоломів на турків позирали холодні, як паші мушкетів, очі.

З висоти пташиного польоту поле переливалось яскравими кольорами, блищало металом обладунків, рухалось, як розтривожений мурашник. Сурмачі почали подавати складні команди, і порядки заметушилися, чітко реагуючи на сигнали. Немов за помахом чарівної палички, полки, хоругви, роти й сотні займали свої, відомі лише їм місця. Ще мить – і перед турецьким півмісяцем розпластався, широко розкинувши на льоту крила, величезний

орел. Символ польської держави хижо націлівся в середину ворожого війська.

В останню мить, коли чорна шия, що її утворювали рейтари, та блискучий дзьоб, де шикувалися, виблискуючи крилами й хвацько замотаними у леопардові шкіри панцирями гусари, закінчували своє утворення, коли широко розляглися крила з драгунів, саме у ту хвилину від окопу відокремилася група вершників під величезною червоною з білим та золотим хоругвою і погнала коней до голови бойових порядків.

Сагайдачний, який пильно стежив за тим, що відбувається на полі бою, впізнав Владислава. Усе стало на свої місця: королевич мав щодо ведення бойових дій свою особисту, відмінну від Ходкевича, думку. З окопів поглядали на готову до бою кавалерію піхотні полки. Їх чомусь залишили в таборі. Втім, у війську Речі Посполитої піхотинцям завжди відводилася другорядна роль, тож Сагайдачний не здивувався. Він мовчки водив по полю далекою трубою. Автоматично відшукував слабкі місця в обороні противника, а відшукавши, покликав осавула й наказав приготувати п'ять тисяч комонних козаків. При нагоді треба було вдарити на поміч полякам.

Вдруге озвалися сурми. Дзвінко й діловито. З вимогою діяти. Владислав викликав султана на бій. Поклики сурм лунко проспівали над бойовищем, доповнюючи грізну картину готових кинутись у бій армій.

Запорожці купами сиділи на окопах. Передчували, що сьогодні турки на них не підуть, тож безтурботно палили люльки й перекидалися скупими зауваженнями, як глядачі в амфітеатрі. Байдуже спостерігали за пишною польською кіннотою.

– А що, можуть пани-ляхи, як схочуть! – мовив у захваті Товкач, що разом з іншими козаками Переяславського куреня сидів на шанцях.

– Та можуть... Коли б ще дрижаки не ловили, – статечно відповів Півторакожуха. – Сидіти за окопом, воно безпечніше.

– Не кажи так, – не погодився Товкач, – таки добрі вояки.

– А блищать як! – вставив Микита.

Почувся сміх. До козаків підійшов кошовий.

– Чую, настрої є, хоч голодні, – мовив.

– То воно, батьку, так: дай козаку багато – усе з'їсть, дай мало – теж задоволений буде, – мовив Сипаха і дістав ріжок із нюхальним тютюном.

– Правду кажеш, Трохиме, правду, – всміхнувся кошовий. – А ти все ріжком бавишся, не любиш люльки?

– Поки її наложиш, поки її запалиш, поки її накриєш та поки її насмокчешся, еретичної душі... А то смик-дьорг! Утер носа і готов. Та й мізки добре прочитує. Ось так воно!

На віддалі польські й турецькі війська завмерли, не наважуючись напасти першими. Сурмачі Владислава ще раз засурмили «до бою!» Але відразу змінили гасло на «готуйсь».

– Чи він, пак, грається! – мовив у вуса кошовий.

– Певне, гусари, кат їх мамі, в штани наклали! – почувлось із гурту.

– Учора нарадою порішили дотримуватися старої тактики, а сьогодні у поле полізли. З нами не домовилися... Правду кажуть: у Владислава лихоманка. І піхота у таборі... Не розумію нічого, – задумливо промовляв кошовий.

– То пусте, – раптом мовив Петро Кульбаба, – турки у бій не підуть, напевне, ляхи це вже зрозуміли.

Кілька десятків здивованих облич повернулося до колишнього бранця.

– Ти про що? – запитав Шило.

– Ондечки, – Кульбаба вказав пальцем у середину турецького півмісяця, – де Османів бунчук. Бачите?

– Та кажи, чортяко, що там!

– Бунчук є, хоругви немає. І яничарських казанів не бачу. Це ж їхні знамена! Незабаром вони почнуть згортати хоругви і відходити. В Османа звичай: зранку гадати на кості і на летючих птахів. Напевне, сьогодні ознаки несприятливі.

Через годину турки почали згортати хоругви і відходити. Поступово величезний

півмісяць заховався у таборі. Навздогін йому глумливо співали польські сурми, марно викликаючи ворога на бойовище.

– Ти, Петре, як у воду дивився! – захоплено вигукнув Сипаха.

– Надивився я на них... – зітхнув Кульбаба.

Поляки продовжували стояти у полі. Владислав вирішив чекати до останнього. Година минала за годиною, а турки не з'являлися. Нарешті виявили себе в іншому.

Коли сонце піднялося вже досить високо, з протилежного берега у крило козакам знову вдарили турецькі гармати, закидаючи городовиків Федора Білобородька дутими стрільнями.

Перша граната вибухнула поблизу невеликого косяку коней, розриваючи і раничи наполоханих тварин. Один кінь тягнув за собою тельбухи і, захлинаючись надривним криком, біг по табору. Козаки, не вірячи своїм вухам, повернулися туди, звідки долинув зойк, – кінь верещав, як налякана дитина.

– Матір Божа! Тварину за віщо?! – на очах у Сипахи виступили сльози.

Ніхто не відповів. Спливала хвилина за хвилиною, а кінь не вгавав. Сотні очей дивилися на страшну картину і не знали, що діяти. У таборі Білобородька вибухи почастішали.

– Та що вони, душогуби, коня добити не можуть! – не витримав нарешті Семен Шило.

Ніби у відповідь йому до пораненого коня підбіг хтось із козаків і вистрелив йому в голову з пістоля. Вітер відніс хмарку білого диму, і зойк припинився. Тварина повалилась, як підтяте дерево.

Якийсь старшина, очевидно, сам полковник Білобородько, поганяючи коня, несамовито гасав по табору. Віддавав команди й намагався впорядкувати наполохану табірну обслугу. Поряд із ним час від часу виростали вогнисто-білі грибки вибухів. У поміч полковнику, скочивши на коней, кинулося кілька сотників та інших старшин. Незабаром коней і худобу відігнали в поле, а кілька козацьких гармат відкрило вогонь у відповідь. Почалась артилерійська дуель, яка незабаром припинилася: мала козацька армата докидала кулі лише до чорної смужки дністровського берега і не могла дістати турків. Табором пронеслася чутка, що у Білобородька вбито хорунжого, військового кантаржея і півсотні козаків. Були втрати й серед обозної обслуги. Запорожці зняли шапки й перехрестились.

– От люциперова сила, дістали братчиків! – з гіркотою вимовив Максим Горбоніс. Він усе ще був блідий, і під жупаном біліла пов'язка, але у руках мав мушкет, а поряд лежав спис із червоним ратищем.

– Добра смерть, козацька... Дай Бог кожному такої, – сумно відповів сліпий кобзар Пузир, який, спираючись на дебелий дрючок, теж приліз на окоп.

– Коб нам тут з безхліб'я не перемерти... Батьку кошовий, може б то до турків уночі навідатись? – запитливо глянув на кошового Микита.

– Не від тебе першого чую, Микито. Та й сам думав... Сагайдак добрий пан, з тямкою. Тож після вечері зберемося, слово скажу. А поки язика на клямку, – кошовий виразно подивився на запорожців і пішов уздовж окопу до інших куренів.

– А що то він? – стрепенувся Товкач.

– Що-що! Сказано: сиди й сопи у дві дірки. Скажуть після вечері, – невдоволено відповів Микита.

– Та хіба то вечеря!

– Дурний ти, Товкачу, як пень. Кошовий хотів сказати, що сніданок ліпший буде, як Бог дасть. Та тільки патякати менше треба, щоби вивідники бусурманські не дізналися, – спокійно промовив Андрій Кульбаба.

– А я хіба що? Я зрозумів. Лишень думаю: мо', він про що інше...

Перед заходом сонця татари, які були на польському березі Дністра, вчинили раптовий наїзд на залогу, що її Ходкевич виставив біля мосту. Перекривши дорогу на Поділля, вони вирішили зруйнувати ще й міст. Дві тисячі ординців набігли на шанці, у яких півколом зайняли позиції триста піших жовнірів з посполитого рушення. Косоокі вершники кинулися, було, на шанці, але їх зустрів нищівний вогонь із самопалів і гаківниць. Засипавши ворога, за

звичаєм, хмарою стріл, вони повернули назад. Після двох невдалих набігів ординці повернулися до коша Кантемір-мурзи, залишивши на полі кількох убитих.

Поляки, що простояли в очікуванні битви весь день, нарешті засурмили гасло «відходити» і завернули кавалерію до табору. Велетенський орел перетворився на літеру «Т», яка поступово зникла за воротами окопів. З останніми променями сонця в обох таборах кашовари роздмухували кабиці.

У запорожців з їжею вже було дуже скрутно. Давно поїли корів та овець, що їх встигли надібати дорогою до Хотина, порожніми лежали на возах мішки з-під муки, зерна й крупи. Було ще трохи сухарів та невелика кількість жита. Його сотники та курінні отамани тримали як недоторканий запас. Тепер ці вози розв'язували, і молодики ручними млинками мололи жито на тетерю. Знайшлося навіть сало, яке тут же топили у великих казанах. У повітрі стояли пахощі ситної їжі, а в очах у козаків сяяли веселі іскорки. Тепер, здавалось, уже весь Низовий кіш був упевнений у майбутньому поході за здобиччю, хоча навколо кабиць розмови велися на сторонні теми. Після вечері, коли був вишкрябаний останній казан, вилизана остання ложка, за наказом кошового, довбиш вдарив у тулумбаси. Гучний бій литавр розлігся і над іншими полками. Козаки почали збиратись у великі кола.

Кошовий Семен Шило стояв на діжці під великою хоругвою війська Запорізького Низового. Навколо нього знаходилась уся військова старшина: військовий суддя, військовий писар, осавул і тридцять курінних отаманів. Тулумбаси забили дрібно і змовкли. У колі запанувала тиша.

– Козаки! – почав річ кошовий, – славне Низове лицарство! Дозвольте мені мовити кілька слів про події останніх днів і порадитись, як чинити далі. Всі ми захищали, захищаємо і захищати будемо далі віру нашу святу і неньку-Батьківщину. Се обов'язок наш і почесна робота. Скажу по правді. Я в вас ніколи не мав сумніву, і ви віддячили за довіру так, як має віддячити справжній січовий лицар, – хоробрістю, мужністю і військовою майстерністю. За це вам честь і хвала! – кошовий зняв шапку і поклонився на чотири боки. – Не я дякую, а ненька-Україна вам дякує за те, що життя не жаліли, а її боронили. Тепер настала скрута і безхліб'я. Але ми, козаки, терпимо – не ремствуєм. Це добре! А ще краще озброєною рукою взяти те, що нам потрібно. Це все є там! – Семен Шило вказав булавою у бік турецького табору.

Натовпом козаків пробіг схвальний гомін.

– Тож слухай військового наказу його ясновельможності гетьмана славного війська Запорізького Низового і Городового Петра Конашевича-Сагайдачного! Сьогодні опівночі всім, окрім варті, здійснити напад на ворожий табір з метою знищення живої сили противника, а також поповнення запасів харчів, зброї та пороху. Виходимо одразу після півночі, рухаємося швидко і тихо – в обозі залишаються лише три городових полки, тож турок не повинен викрити нас завчасно. Всім одягнути темний одяг, обличчя вимастити грязюкою. З собою мати шаблю, мушкет і два пістолі. Все! Розходьтесь і відпочивайте!

Тулумбаси вдарили востаннє, і козаки з тихим гомоном почали розходитися. Через хвилину в таборі запанувала тиша: досвідчені вояки берегли для відпочинку кожному мить. Ніч обіцяла видатися нелегкою.

Коли стрілки на великому, з гусяче яйце, нюрнберзькому годиннику показали північ, Сагайдачний вийшов із шатра і скочив на коня, що його тримав джура. Відвернувся, щоб у світлі вогнища не було видно гримаси болю на його змарнілому обличчі. Кілька останніх днів рука боліла все сильніше, а цієї ночі так і не вдалося заснути. Сагайдачний повільним рухом поправив хустину, на якій висіла рука, і торкнув коня острогами. Наближаючись до окопу, де сиділи готові вже до бою козаки, гетьман ще раз зважував свій план: чи все продумано до кінця.

За його задумом, десять полків із тринадцяти, крім того, все Низове Військо, виходять пішим ходом і, криючись, підтягуються до турецького табору. Тисяча козаків з його власного Київського полку стають у тилу нападників із десятком легких гармат і сотнею

гаківниць. Вони будуть прикривати відхід військ після завершення штурму. Передні, не здіймаючи шуму, заходять у намети, коло кожного з яких, як доповіли вивідники, світить ліхтарик, і починають різню, намагаючись знешкодити якомога більше турків перед тим, як здійметься тривога.

За ними йде півтори тисячі обозних служок, що захоплюють гарби, худобу, коней, всяке інше майно. Зачувши, що бойовище розгорілось у повну силу, вони, взявши всю можливу здобич, відходять у свій табір. За ними відступає передовий загін, відхід якого забезпечує тисяча козаків з арматою, що залишалися позаду. Вони відходять в останню чергу і, напевне, зазнають найзначніших втрат.

Сагайдачний зітхнув. Майже всіх із цієї тисячі він знав особисто, тому й доручив їм саме таку роль у майбутній операції. Щоб уникнути безладного грабунку турецького табору, він наказав ділити всю здобич на великій Раді. Схоже на те, що на кожного живого козака його полку здобичі вийде найбільше...

– Ех, пани-ляхи, пани-ляхи... – журно мовив у вуса Сагайдачний. Незважаючи на те, що з Варшави ще вдень прибув гонець із рішенням Сейму про нічний напад, Ходкевич все ж утримався від цього необережного, на його думку, кроку.

Микита тихенько підвів голову з багнюки й подивився ліворуч. Там, за десять кроків від нього, лежав Андрій Кульбаба. Микита його не бачив у темряві, але знав, що він там. Попереду, зовсім поряд, ходив вартовий у білому яничарському кауку, теплому червоному джеббе⁴¹ і шкіряних чарухах. Біля шовкового череса мав криву шаблю, а на плечі ніс довгу харбу⁴². Халавуз⁴³ був сонним і раз по раз позіхав, затуляючи рот долонею. Він і не здогадувався, що за кілька кроків від нього, у темряві, причаїлася швидка й беззвучна смерть.

Зачекавши, коли халавуз підійде ближче до Андрія, Микита тихо, мов ящірка, поповз уперед, стискаючи у руках кривий ніж. Тепер він був на самій стежці, по якій ходив вартовий. Напружено чекав домовленого гасла.

Нарешті позаду тричі пугикнув сич. Халавуз ліниво повернув голову в темряву. Микита склав долоні біля рота і голосно заквилив по-соколиному. Наполохавшись, турок зняв із плеча харбу, виставив перед собою і сторожко пішов на шум. У ту саму мить за його плечима виросла постать і, піймавши ззаду за шию, вдарила ножом у серце. Микита підскочив і піймав турка за ноги, якими той почав молотити землю. Андрій висмикнув ніж і повільно, не відпускаючи затуленого рота, опустив тіло халавуза на землю. Обмацавши складки одягу, дістав два пістолі. Один простягнув Микиті. Праворуч, а потім ліворуч від них почувалася метушня і вигук: «тезекере!»⁴⁴, а за ним – тихе харчання. Козаки принишкли, але більше не пролунало ні звуку. Через кілька хвилин турецька варта на добру милю периметра табору перестала існувати. Скрадаючись у цілковитій тиші, юрби запорожців підступили до підсвічених ліхтариками білих шатер. За мить почалася різанина...

Увірвавшись у перший-ліпший намет, Микита навмання рубонув шаблею і почув, як на обличчя бризкнуло щось мокре й тепле: «Кров! Влучив!» – промайнуло в голові, і він почав направо і наліво рубати темні постаті, що уві сні розкинулися на килимах. Намагався влучити в шию чи в голову, щоби було напевне. За хвилину покінчив. Із шістьох турків не встиг прокинутися жоден. Не гаючись, вискочив на вулицю. Сплячим поки що табором уже

⁴¹ Джеббе (тур.) – накидка.

⁴² Харба (тур.) – спис.

⁴³ Халавуз (тур.) – стражник.

⁴⁴ Тезекере (тур.) – перепустка, пароль.

лунали перші болісні зойки. Зовсім поряд побачив другий намет, поруч з яким мирно горів під зеленуватим склом ліхтарик. Микита похапцем кинувся туди. За мить рвонув ліхтар із жердини й повернувся до намету. «Підсвічу» – майнула думка. Назустріч, відкинувши відлогу намету, висунулося заспане бородате обличчя. Від несподіванки при вигляді закритавленого козака турок відкрив рот. Микита щосили замахнувся й за мить опустив лезо на незахищену шию бідолахи. Голова, яка так і не змогла зрозуміти, що ж відбувається, глухо стукнула об землю. Безголове тіло зробило кілька непевних кроків і незграбно заточилося. Перескочивши через нього, Микита забіг до шатра. У тремтливому світлі ліхтаря побачив кількох турків, які, підхопившись, очманіло кліпали чорними, як оливки, очима.

– Урус шайтан!!! – несамовито заволав один із турків і потягнувся до пістоля на стіні шатра.

Сплюнувши липку слину, Микита заходився рубати направо і наліво. За хвилину покінчив і з цим наметом. Кинувся на вулицю. У різних місцях уже палало кілька наметів. Яскраві язики полум'я вихоплювали з темряви напівголих турків, що безладно бігали між шатрами й падали під безжалісними ударами козаків. Кров лилася широкою рікою. Праворуч від себе Микита побачив ще один намет, в якому не було ніякого руху. Не вагаючись, відкинув парусинову відлогу і ступив у темне черево намету. На мить ліхтар розгорівся сильніше, висвітливши у дальньому кутку серед килимів купу мотлоху. Пусто. Вже хотів пожбурити ліхтар на підлогу і йти геть, коли погляд упав на голу ногу, яка майже до коліна висунулася з-під безладно накиданого одягу в кутку. Микита різко підійшов до неї і кінчиком шаблі відкинув оксамитову ковдру, яка приховувала решту господаря ноги. На мить його обпекло повним зневаги й люті поглядом.

Не виказуючи й тіні страху на вродливому блідому обличчі, на козака дивилася величним поглядом вбрана в сукню з блискучої з темно-зеленим полиском парчі смаглява жінка. Мовчки звелася, потім піднялася на ноги. Схрестила на грудях руки й сміливо ступила назустріч Микиті. Струнка дівоча постать під сукнею напружилася і стала схожою на кішку, яка приготувалася до стрибка. Гарне обличчя в пасмах розпущеного чорнявого волосся виблискувало, як перлина у коштовній оправі. Очі палали. На мить Микиті здалося, що вона, беззбройна, зараз кине́ться йому в обличчя. Але ні, ступивши ще крок, туркєня застигла на відстані витягнутої руки від запорожця. До нього долинули чарівні пахощі східних парфумів. Зі сміливим викликом поглядала в очі. «Я тебе не боюся, кате!» – красномовно промовляв цей погляд. Якусь мить Микита замилувався її хоробрістю і вродою. Розгубився і не зміг визначитися, що робити далі. Погляд темних, як ніч, очей відбирав силу й рішучість. Із цього стану вивів оглушливий гуркіт пострілу, який бахнув зовсім поряд. Микита здригнувся всім тілом, приклав до грудей правицю з шаблею, вклонився, не спускаючи з неї очей, і вийшов. У мерехтливому світлі не побачив тонкого леза кинджала, затиснутого у тремтячих пальцях.

Різанина продовжувалася. Турки, які встигли прокинутися, намагалися зорганізуватись, але не могли. Козаки все далі заглиблювалися в обоз, залишаючи на своєму шляху вогонь, смерть та хаос. Страшний переполох вчинився навіть у конаку Османа II, до якого залишалася не менше милі. Захеканий нумеджи, капітан султанських охоронців, бігав довкола наметів падишаха, намагаючись заспокоїти переляканих охоронців. Страху додавало ще й те, що постріли лунали звідусіль: де не було козаків, стріляли напівсонні аскери, зав'язуючи перестрілку між собою. На артилерійські позиції вискочив чималий табун татарських бахматів. Коні без вершників трошили майно гармашів і калічилися самі у темряві та гуркоті нічного бою.

Микита приєднався до чималенької ватаги запорожців. Тепер у намети заходити було небезпечно, тож їх розстрілювали й закидали смолоскипами на відстані. Від пожеж на бойовищі стало світло, немов удень. Якоїсь миті Микита помітив Горбоноса. На того з криком летів закутий у лати чорний, як вугілля, нумедієць. Несамовито виблискували білки вирячених очей. У руці над головою блискучий меч-німша. Максим спокійно дістав лівою рукою пістоль і діловито збив нумедійця з ніг влучним пострілом. Той за інерцією пробіг ще кілька кроків і гепнувся Горбоносу під ноги, Максим навіть не поворухнувся. Неквапно

оглянув пістоль, устромив його за пояс. Потім переступив через труп і побіг далі. Микита, не гаючись, кинувся за ним. Пам'ятав, що той ще не зовсім одужав після поранення. Але несподівано для себе виявив, що за тридцятирічним Горбоносом не так легко встигнути.

– Та ну тебе к бісу! – махнув рукою Микита і пристав до гурту переяславців, що оточили три десятки яничарів і поступово вирубували їх, звужуючи коло.

Увесь цей час Сагайдачний мчав верхи на чолі двох сотень турецьким табором. З наскоку розносив турецькі загоны, які починали чинити організований опір. З'являвся то тут, то там, і вище здіймалися вогні пожеж, голосніше волали помираючі вороги. Звідусіль сипалися на турків кулі, стріли та невмолимі шабельні леза. Все ж через годину гетьман зрозумів, що далі зволікати стає небезпечно. Час відходити, турки опам'ятались і почали насідати звідусіль. Повернувся до сурмача, який весь час був поруч.

– Давай гасло! Пора відходити!

Сурмач високо підняв срібну сурму, й над палаючим безладдям задзвенів різкий голос бойової команди. Його миттєво підхопили у полках і понесли запорожцям наказ відступати. Бій поволі почав ущухати. Через чверть години повз гетьманську варту потяглися навантажені скарбом обозні. З гуркотом котилися гарби й вози, оглушливо мекали череди кіз та овець, яких гамселили щосили ногами, киями та батогами. Вже зараз було помітно, що напад досяг своєї мети. Залишалось лише відступити з якомога меншими втратами.

Поволі й козаки передового загону почали відходити з турецького табору, що тепер нагадував стривожений мурашник. Закінчивши бій «галасом», запорожці ставали батавами у три ряди і готували до бою мушкети. Почався відступ. Під командою старшин перший ряд ставав на коліно і робив два залпи «через одного». У цей час дві інших шеренги відходили на десяток кроків, і готувався до бою другий ряд. Оббігши їх, козаки першого ряду похапцем забивали заряд у розряджені мушкети. Таким чином пройшли кілька сотень кроків. Розлютовані турки подекуди проривалися через мушкетний вогонь і зав'язували у лавах криваві сучки, однак майже одразу такі хоробрі падали долілиць, обливаючись кров'ю...

Микита, Максим та Андрій стояли поруч, спина до спini. Надто пізно вони здогадалися, що зайшли дуже далеко. Коли почули сурму, навкруги рябіло від десятків оскажених турків. Вони відразу несамовито кидалися на запорожців, однак скоро зрозуміли, що це небезпечно. Під ногами у козаків лежали тіла двох десятків необачних яничарів.

Утворивши коло за п'ять кроків, аскери шипіли і на свій лад лаяли «каферів».⁴⁵

– Постріляють, як зайців, – сплюнув захеканий Андрій, – як дітей упіймали!

– Ще не упіймали, – глухо сказав Непійпиво. Йому було видно, як до них прорубується комонний козацький загін. Але за хвилину мушкетний залп турків примусив їх відступити, втративши кілька вершників. Микита бачив, як вони віддалялись, і з сумом подумав, що залишився тут не сам, а з обома найвірнішими друзями. Витерши рукавом кожуха спітніле чоло, крикнув у натовп:

– Ну, дияволи бусурманські, хто перший до козацької крові охочий, підходь!

– Та вони бояться, Микито! Нас аж троє, а вони одні! – Максим голосно засміявся.

– Тю, чого бояться? Раз ньька породила, раз і вмирати! – підхопив Андрій.

З натовпу наставили кілька яничарок.

– Прощайте, друзі! В Отця Небесного зустрінемося, – спокійно промовив Микита.

Раптом наперед пробився чорбоджия у китайчатому тюрбані. Щось скомандував по-турецьки. Яничарки опустилися. Турки враз притихли, обпікаючи козаків повними люті й ненависті поглядами.

– Щось задумали, душогуби, – крізь зуби просичав Максим. – Хочуть живими взяти!

– А дзуськи вам! Натє осьь! – Андрій скрутив закривавленими пальцями дулю і стромив

⁴⁵ Кафер (тур.) – невірний.

її туркам. Кілька чоловік кинулося вперед, але, побачивши спрямовані на них леза шабел, повернулись у коло.

Минуло кілька хвилин. Натовп довкола козаків збільшувався. Постріли було чути все далі й далі: полки відходили, взявши велику здобич. Скоро заговорили гармати й гаківниці загону прикриття, що свідчило про завершення операції.

– Слава! – раптом крикнув Микита.

– Слава братчикам! – підтримали Максим з Андрієм, піднявши догори шаблі.

Турецький чорбоджия нервово зиркав на запорожців, чогось очікуючи. Нарешті через натовп продерлися четверо яничарів, несучи у руках сітки з тонких шовкових шнурів.

– Хай йому грець! – вигукнув Максим, коли сітки опутали його з ніг до голови. Спробував ударити шаблею, але його вже повалили на землю. По голові гучно вдарило щось важке, і свідомість поринула у дзвінку далечінь...

Першим почуттям, коли отямився, був біль. І Максим навіть не міг сказати, що болить більше: голова, у якій стукотять тисячі келепів, порубані груди чи вивернуті назад затерплі руки. До цього додавалася страшна спрага. Важкі, немов налиті свинцем, повіки не хотіли підніматися. Максим застогнав. Десь поруч почувся хрипкий голос Андрія:

– Живий, Максиме?

– Не знаю, – простогнав Горбоніс.

– Накрили-таки мокрим рядном бусурмани!

Максим поволі піднявся і сів, голосно застогнавши.

Нарешті вдалося розплющити очі. Перед собою у сивому мороку побачив обличчя. В опухлому, вкритому синцями і чорною сукровицею виді годі було впізнати вродливого Кульбабу. Оселедець йому розкуйовдився і нагадував куц болотяної тирси.

– Ти такий гарний, Андрію, – простогнав.

– Ти ще себе не бачив.

– Де ми?

– Чорт його знає, яма якась. Тут вони полонених тримають. Коли нас укинули, тут двоє поляків сиділо. То їх зранку на страту поволокли.

– А Микита де?

– А он, під стіною. Йому теж дісталося.

Під вологою глиняною стіною дійсно лежав заюшений кров'ю Непийпиво.

Відчуваючи біль у всьому тілі, Максим переповз до Микити.

– Микито, братику, чи чуєш?

Микита у відповідь застогнав.

– Живий, чортяка!

– Та живий, я дивився, – сказав Андрій.

– Анафемська мотузка, – почувся голос Микити, – гадав, що руки відрубали.

Він повільно звівся, спираючись плечем до стіни.

– Що будемо робити? – спитав одразу.

– Зараз нічого, хіба вночі. Ми якраз посередині бусурманського табору. Не проб'єшся, – спокійно відповів Андрій.

– До ночі ще дожити треба, – сказав Максим.

– Хоч мотузця це кляте зняти! – Андрій відхилив голову назад, намагаючись роздивитися мотузки, які здавлювали руки.

– У мене в чоботі ніж... був! – Микита подивився на свої босі ноги.

– Атож. І в мене був, – сумно посміхнувся Андрій.

– Микито, перевертайся на живіт. Я спробую розгризти. А ти, Андрію, гризи мої пута!

Потім тебе розв'яжемо, – зраділо мовив Горбоніс.

Микита перевернувся і, зціпивши від болю зуби, чекав, доки Максим розгризе мотузки на посинілих руках.

– Чорт забирай! Так діла не буде. – Максим сплюнув. – Треба гризти по черзі, мотузки

міцні, як казна-що. Давай, Андрію, відпочивай, потім Микиту будеш звільняти.

Андрій у знеможі відкинувся на вогку глину. Прямо перед очима стирчав зі стіни шматок загостреного каменя.

– Стривай! Що це? – роздивлявся, наблизивши очі. – Хлопці, та це ж кам'яний келепок. Таким у давнину користувались. Я такий колись на Січі бачив. Старі люди казали, що їх наші люди ще тисячі років тому робили. Треба його дістати!

Максим скося подивився на камінь.

– Йди, гризи. Знімемо пута, побачимо.

Через деякий час мотузка на Микитиних руках подалася. Він потер зап'ястя і почав неслухняними пальцями розв'язувати Горбоноса.

– Та не смикай, клятий, боляче!

– А ти думаєш, мені було не боляче?

– Дідько б тебе взяв! Та розв'язуй уже!

Третім розв'язали Андрія. Він одразу ж схопив крем'яний молоток. На блискучій поверхні вирізнялися рівенькі сколи, що ними прадавній воїн гострив свою зброю.

– Хоч одному череп проломлю! – зловтішно промовив Кульбаба, приміряючи до руки знахідку.

– Тільки й того, – задумливо подивився вгору Микита. – Може, ще щось вигадасмо?

Максим знизав плечима.

– Може.

Нагорі, очевидно, зійшло сонце, освітлюючи своїми променями збиті з довгих нетесаних кілків грати, які накривали яму. До них було досить високо – не менше трьох сажнів. Гладкі, з втрамбованої глини стіни, не залишали найменшої можливості піднятися на поверхню. Тривалий час мовчали. Допікали спрага та біль у побитих тілах. Нарешті Андрій не витримав.

– Давайте хоч поговоримо?

– Говори, – байдуже подивився на нього Максим.

– Ні, правда, треба говорити, а то скиснемо зовсім.

– Правду кажеш, – озвався Микита. – Про що ж гутарити?.. У Переяславі хтось був?

Обидва заперечливо захитали головами.

– Отакої! Переяславці... А там добрий шинок є попід лісом... такий мед у шинкарки, такий липняк, що й гетьманові скуштувати. Та й шинкарка нівроку... Пріська! Вогонь баба! За золотого і нагодує, і напоїть...

– І обігріє! – посміхнувся Максим.

– Ні-і, – протягнув Микита, – це від душі. Гроші, щоправда, полюбляє. Але ж воно відомо – шинкарка... Як будемо жити, обов'язково заведу. Тільки на мед!

– Тож на мед... – Максим засміявся. Січковий характер не давав довго сумувати.

Почали жартувати, лише Андрій сидів мовчки. Замислено малював щось на землі кам'яним молотком. Потім підняв голову. Був незвично серйозний, хоча розпухле від побоїв обличчя виглядало кумедно.

– Як батько на Січ їхав, мені ще й семи не було. Відтоді й не бачив. А от тільки й зустрічі... шкода... Я, пам'ятаю, весь час собі уявляв, що його, як Байду, за ребро почепили, а він з лука султана поцілів. А він казав, навіть у Царгороді не був. Як попав на галеру до паші спочатку, так і був із ним десь біля Кизил-Кермену. А Данило з Остапом в Царгороді на палі... Я їх і не пам'ятаю майже. Так, лише трохи.

– Доля така наша, – тільки й вимовив Микита.

– Знаю... А я хіба що? На палю, то на палю.

– Ех! Самі винні. Треба було купити триматися. Та хіба встежиш?.. Дивно, що втрьох залишилися, дурна вдача!

– Не скажи, Максиме. Там таке робилося, що хто завгодно попав би. Та що я... Хіба ми перші? – постукав Микита Горбоноса по плечу. – Чи хіба жалкуєш за чим?

– Та не знаю, – відмахнувся Максим. Хвилину повагався і продовжив: – Багато за чим

жалкую. Панові своєму борг не сплатив, а він тут, поруч. Дивний збіг... Грабовський, пам'ятаєте?

– Який?

– Ну той, з Кам'янця...

Андрій закліпав запухлими очима.

– Тю! Це не той Грабовський....

– Той самий, Андрію. Я в нього кріпаком був у Пилявцях. Сиротою ріс. У пана хорти добрі були, вчені... Пан полювання любив дуже. І синка свого привчав. А той хоч і малий, та дарма, любив гарно жартувати. Марек Грабовський його звали. То він, цей самий Марек, мене, як однолітка, та й не лише мене, частенько собаками цькував. А одного разу мало до смерті не зацькував: дивився я на нього погано. Того і втік я на Січ, дякувати Богові й добрим людям, виходили. А тепер зустрів... Ти скажи: як воно в житті переплетено! Правду скажу перед лицем смерті: покохав я пані Юстисю, а вона, виходить, йому дружина. Якщо зараз виживу, не розминемося ми з паном хорунжим.

– Ти знав, що то той Грабовський, відколи я тобі сказав? – запитав Кульбаба.

– Так.

– А чого ж мовчав?

– То моє. Навіщо воно вам? Та й поранили мене потім. Не встиг обмізкувати, що з ним діяти.

– Не кажи так, – мовив Микита. – Ми друзі й допоможемо, коли що... А за бабу нема чого червоніти, не всім на Січі бражниками та гультіпаками бути. Он Андріїв батько трьох на Січ привів – як дуби! Сподобалася баба – бери. На то і паланки. Там теж козаки живуть. Тільки от віри вона собачої... Ну, та це вже сам голову маєш.

Нагорі рипнуло, і на голови козакам полетіли грудки землі. Грати відсунулися набік, і на тлі неба вималювалася голова в білому тюрбані.

– Вилазьте, свині, вас хоче бачити сам падишах! – прокаркала голова чистою українською мовою. У яму опустилася довга драбина.

Запорожці неквапно піднялися нагору, мружачись і розглядаючи все навкруги.

Довкола ями стояли десятеро яничарів із шаблями наголо. Бородаті обличчя виражали зневагу й лють. У таборі майже не було видно слідів нічного погрому: турки прибрали тіла вбитих і спалені шатра. Тільки подекуди лежали обгорілі лави, столики, битий посуд і порубані скрині. Над головою, крізь завісу високих хмар, просвічував диск сонця. Судячи з його розташування, уже було за південь.

Яничарський онбаша подивився на в'язнів і щось запитав у потурнака, який заглядав до ями.

– Ага питає, чому ви, брудні тварюки, розв'язані? – переклав потурнак.

– Переклади своєму азі, що ми не коні і путати нас не треба, не втечемо, – похмуро відповів Микита.

Онбаша щось наказав двом яничарам. Ті поховали шаблі у піхви і заходилися в'язати козаків мотузками з кінського волосу. Довелося скоритися. Пересвідчившись, що всі трое зв'язані, онбаша скомандував рухатися вперед. Узяті в кільце озброєними яничарами запорожці попрямували до похідного конаку, що виблискував у сонячних променях різнобарвними шовками дорогих наметів. Розташований на високому пагорбі конак було видно з будь-якої частини турецького табору. Коли проходили крізь ліс наметів, козаки раптом зупинились і здивовано розкрили роти: перед ними стояв небачений, велетенських розмірів звір. Помахуючи великими, з рядно, вухами, він сумно дивився навкруги. Ноги, що ними впирався в землю, виглядали, як стовпи, а довгий ніс дотягував аж до землі.

– Що то воно, братики? – запитав Андрій.

– Сльоня, – коротко відповів Микита.

– Тю! Такого чорта здалеку настрашишся!

Яничари загелготали і почали бити козаків руків'ями шабель поміж плечі. Рушили далі.

– І чого його боятись. Як кінь, тільки більший, – байдуже сказав Максим. – Нас от до

справжнього чорта ведуть.

Прошли з півмилі. Пагорб з яскравими шатрами залишився праворуч. Їх вели все далі й далі, а повертати до конаку ніхто не збирався. Очевидно, турки не мали на меті вести бранців до султана. Куди ж тоді?

Усе стало зрозумілим через чверть години. Козаків підвели до великого білого шатра, яке дещо вирізнялося від інших розміром і двома халавузами на варті. Їх поставили у рядок і завмерли, когось очікуючи. Шаблі яничари все ще тримали напоготові, незважаючи на те, що запорожці були зв'язані.

Незабаром із намету вийшов маленький худий турок зі злим поглядом оченят і довгою, із сивиною, бородою. Судячи з одягу, перед полоненими стояв не простий аскер. Потурнак, що весь час плівся позаду, запопадливо вибіг наперед і став біля маленького турка, зберігаючи на обличчі улесливий вираз. Здавалося, що він лише дивом втримується, щоби не впасти долілиць перед своїм паном.

Якийсь час турок походжав перед бранцями, зазираючи їм в очі повним зневаги поглядом. Потім про щось запитав потурнака, що, мов тінь, стояв за його спиною. Той відповів турецькою. Турок знову пройшовся перед козаками. Зупинився. Нарешті звернувся до них.

– Ви, гяури, заслуговуєте найлютішій смерті! – переклав потурнак. – Вам знімуть шкіру, а потім посипатимуть сіллю, доки ви не сконаете. І навіть це не було б достойною карою за ваші злочини, о нечестивці!

Турок продовжував щось говорити, а його слуга поспіхом перекладав:

– Ви мерзенні бранці його величності падишаха і слуги його Ділавер-паші. Як насмілилися ви, порушуючи всі правила ведення чесної війни, напасти вночі на сплячий табір? Так не воюють чоловіки, так воюють смердючі шакали!

– Передай паші, – озвався Микита, – що ми воюємо так, як вважаємо за потрібне. А вас, бусурманів, на свою землю не кликали.

Потурнак переклав. Ділавер-паша хмикнув.

– Якщо бути чесним, я хотів би, щоб усі мої аскери мали таку вдачу, як ви, кафери, – сказав він через перекладача. – І вас не турбує майбутнє? Мені це цікаво. Адже та страта, що її наготували вам, не має рівних у своєму роді. Я навіть думаю, що це вершина майстерності ката – залишати живим того, кого він катує, ще деякий час. Тіло без шкіри і сіль – це занадто для людини.

– Чув я від старших, що воно, мов комашня, кусає, коли шкіру здирають. Самому цікаво, чи правда, чи ні, – з посмішкою відповів Андрій.

Ділавер-паша теж посміхнувся, коли почув переклад, і підійшов до Кульбаби впритул.

– Коли шкіру будуть здирати з тебе, гяуре, я попрошу ката, щоби робив свою роботу особливо майстерно. Тобі сподобається.

– А я що, гірший за нього? – подав голос Максим. – Прошу ласкаво і мене своєю милістю не обійти.

Ділавер-паша зареготав уже на повний голос.

– Аякже. Я навіть скажу більше. Ваше бажання для мене – закон, з вас будуть різати ремені кілька днів.

– От добре, – докинув Микита, – ще побачимо, як із вас, псів, наші хлопці всі тельбухи повитрясають.

Ділавер-паша зблід. Посмішка з його обличчя одразу зникла, і він, тамуючи злість, кинув крізь зуби:

– Збийте з них пиху і киньте у яму. Завтра на світанку почнемо. Адже очікування смерті гірше від самої смерті, діаманти моєї душі? – він уже вгамував злість і з посмішкою дивився на козаків. – Ну, у вашому випадку це прислів'я втратить сенс, це я вам обіцяю.

Ділавер-паша круто повернувся і рушив до шатра. Запорожців руків'ями шабель погнало назад до ями.

Біля ями трьох збили з ніг і почали лупцювати, намагаючись влучити гостроносими

чарухами у найболючіші місця. Відходивши їх до втрати свідомості, вкинули до ями.

Очуняли вже, коли у ямі було майже темно. Говорили мало, у кожного в голові гуло, як у порожньому казані. Спрага вже мучила пекельним вогнем. Андрій розрізав пута за допомогою кам'яного молотка і допоміг звільнити руки друзям. Удвох із Микитою перев'язали, розірвавши сорочки, Максима, у якого на грудях відкрилася стара рана.

У знеможі відкинувшись на стіни, мовчки сиділи. Боролися з болем і спрагою. Нікому не хотілося навіть поворухнутися. Година минала за годиною. Невидиме з ями сонце повільно схилилося на захід, і поступово у 'язниці почало темніти. Зникли спочатку обличчя, потім постаті, залишилися лише темні плями, що час від часу хрипко зітхали. Кожен розмірковував про власне, не тривожачи розмовами інших. Микита полинув думками у Переяслав, до грудастої Пріськи, яка не згубила жіночої привабливості, хоч і тягнула чималеньке господарство, що залишив по смерті чоловік, і трьох синів на ноги поставила. Старшого пообіцяв їй на другий рік у Січ забрати, до військової науки... Хай вибачає тепер.

Андрій прокручував у пам'яті події останніх тижнів. Печеру, потім щасливий порятунок. Чомусь тільки йому пощастило минути ятагани. Та ще Яцькові. Бідний Яцько... Добряче прикипів до нього. Усе бігав, благав навчити фехтувати.. Що ж, тепер друзі навчать. Хоча не так, як він. Його ж бо сам Микита вчив! А Микита теж тут. Ще батько, як він там? Думає, що вже й живого немає.. Батьку, батьку! Познуцалося життя над козаком. Дружину мав, дітей шестеро мав, хутір мав... Нічого не залишилося. Ще й доля подарувала смерті останнього сина свідком бути. Така вона, доля...

І лише Максим посміхався у темряву, пригадуючи найщасливіші у своєму житті дні, що минули у Кам'янці. Зовсім поряд... Так би й полинув бистрим соколом. Упав би каменем та й притиснув до серця. Ні, він її не залишить Грабовському. Не його вона, по очах бачив, що не його. Та яма глибока... Лише думки, лише вони не мають перешкод. Летіть, думи, до неї, скажіть, що пам'ятає чорнобривий. Спить і бачить, смерті не боїться, бо має спогади і щасливий у надії зустрітися в ліпшому світі...

Раптом нагорі, обриваючи думки, почулося неголосне шкряботіння. Дерев'яні ґрати повільно з'їхали донизу. На тлі темного неба замиготіло кілька постатей. Як і минулого разу, опустилася драбина, але тепер по ній хтось поліз у яму. Андрій стиснув у руці шматок кременя й застиг, очікуючи, хто з'явиться. Через хвилину гість подолав останній щабель і скочив на земляну підлогу ями. Здивовані козаки впізнали у ньому потурнака-перекладача. У руках він мав глечик і якийсь об'ємний пакунок.

– Доброго вечора, пани запорожці! – мовив весело.

Напружено вдивлявся у темряву.

– Ну, тобі то він не добрий, потурначе, ти вже звідси живим не вилізеш! – Андрій, перемагаючи біль, став у нього за спиною. Рукою вхопився за драбину, щоби не впасти, другою підняв доісторичну зброю.

Потурнак сміливо зазирнув Андрієві в очі.

– Зачекай, козаче! Дай хоч сказати, що хотів.

Здивований Кульбаба помітив, що у голосі його не було ніякого страху. Це був зовсім не той тремтячий голос, що його вони чули вдень у Ділавер-паші.

– Кажи, як маєш, – почувся з темряви голос Микити.

– Я за вами прийшов. Або визволю, або разом помремо... Ось, айрану⁴⁶ поки що випийте, – він подав Андрієві глечик. Здивовано поглядаючи, Кульбаба взяв і зробив кілька голосних ковтків. Відразу відчув себе ліпше. Віддав глечик потурнакові.

– Дай братчикам, а я тут тебе постережу. Та дивись, у мене келеп.

Потурнак тихо засміявся і подав глек спочатку Микиті, потім Максимові.

– Ходити можете? – запитав.

– Що тобі треба? – відповів Микита питанням на питання.

⁴⁶ Айран (*тур.*) – кисле молоко, розведене водою.

– Ось, – прибулий кинув на землю тлумак, що його тримав у руках, – тут турецький одяг, одягайтесь.

Не ставлячи більше питань, запорожці почали переодягатись у турецьке вбрання.

– Так ліпше, – сказав потурнак. – А треба мені життя ваші врятувати, які, між іншим, і куруша тепер не вартують. Зараз тихо піднімайтеся за мною нагору. Не дивуйтесь, аскерів, що вас охороняли, ми порізали, там двоє греків стоять поки, щоби ніхто не помітив. Вони теж хочуть до одновірців перебігти.

Козаки вже нічого не говорили, лише виконували накази потурнака. Мовчки вилізли нагору. Окрім ліхтаря над ямою, навкруги все було покрите темрявою. На них зацікавлено дивилися два бородатих обличчя. Остеронь лежали тіла двох убитих турків.

Піднявшись останнім, потурнак-визволитель щось по-турецьки сказав охоронцям. Один з них підняв із землі три шаблі без піхов, подав козакам.

– Сховайте під халати. І доки я першим у бійку не полізу, щоб мені анічичирк. Підемо до Дністра, там варта слабша, і я каяк заховав. З Божою поміччю проберемося, – зашепотів потурнак.

– Стій! – піймав його за лікоть Максим. – Як звать тебе? За кого Бога молити, коли що?

– Був Грицьком, потім Махмудом, тепер хочу знову Грицьком стати. Ну, вперед, потім поговоримо.

Скрадаючись, вони пішли поміж шатрами. У них, незважаючи на недавній погром, усі спокійно спали. Лише де-не-де через білі запони просвічували вогники ліхтарів, чулися розмови. Десь неголосно бренькав саз.⁴⁷

Ішли майже годину, ховаючись від кожного перехожого. Лише один раз назустріч пробігла закутана з ніг до голови жінка. Вона лише зиркнула на козаків і розтанула в темряві. Десь попереду почувся плюскіт води і крики вартових, що їх тепер значно побільшало. Але Грицько-Махмуд, не спиняючись, вів їх одному йому відомою стежкою. Запорожці незчулись, як крики охорони залишились у них за спиною. Ще через десять хвилин почався крутий кам'яний схил, порослий соснами й акаціями. Нарешті заблищали широкі води Дністра.

Грицько з греками витягнули з куців невеликого човна і, намагаючись не хлюпати, стягнули його у воду. Не гаючись, запорожці сіли на лави і взяли до рук весла. Широкими гребками відігнали каяк далі від берега і розвернулися проти течії. Працюючи веслами, почали віддалятися від турецького табору.

Тепер можна було трохи перевести дух.

– Побий мене грім, якщо я щось розумію! – прошепотів Андрій. – Розкажуй, Грицьку, чи то пак, як тебе.

– А що розказувати. Невільником я був у Ділавер-паші. На полі працював тяжко, а як зачув, що паша в похід на Польщу збирається, потурчився. Єдиний це був вихід додому потрапити. У паші війська мало було, то він невольників потурчених теж брав... Зі Збаража я, міщанин.

– А ми думали, ти, клятий, справжній бусурман.

– Грішний я... Молився по-їхньому. А скільки разів на допитах християн мусив мордувати! Вік спокутувати буду... До лаври святої піду, у ченці.

– То ти і нас у каятті прихопив? – похмуро запитав Микита.

– І вас...

– Ну, то дурно ти це зробив, ми не панотці, гріхи не відпускаємо... Чому не вчепився в горло собакам, чому на християнську кров спокійно дивився?!

Грицько люто зблиснув очима.

– А ти мені, козаче, у душу не лізь! Я собі сам суддя. І суддя немилосердний! Пам'ятаєш тих двох жовнірів, що до вас у ямі сиділи?

⁴⁷ Саз (тур.) – струнний музичний інструмент.

– Пам'ятаю, – озвався Андрій, – він непритомний був, коли їх забирали.

– Сусіди то мої, зі Збаража... Мусив дивитись, як із них жили тягнули... Прокльони! Чуєш, козаче! Прокльони їхні слухав, щоби ти тут зараз зі мною у каяку сидів. Не встиг я їх врятувати... Не встиг! Тепер скільки житиму... Камінь на душі тяжкий... А ти, запорожцю, мені в душу не лізь! Чуєш?!

Голос Гринька забринів, не ховаючись, над спокійним нічним плесом. Микита промовчав. Потім хотів щось сказати, але Максим схопив його за руку.

– Перестань, Микито. Так чоловік картається, а ще ти над душею...

Грицько вже кинув весло і обхопив голову руками. Глухо стогнав. Один грек щось запитав його, але той тільки відмахнувся. Потім заговорив сам до себе:

– Янек... Я ж з ним виріс... А він дивився мені в очі, коли помирав... О Боже всемогутній! Хіба можливо забути цей погляд? Хіба можливо коли-небудь це все забути?! Ми з його сестрою мали побратись... Яриночка моя, ясочко кохана, ти теж мене проклянеш, коли дізнаєшся...

Коли кат ламав йому кістки, він сказав... Ні... Я повинен жити! І щомиті повинен спокутувати цей гріх... Яке жорстоке це життя! Чому все це трапилось зі мною? Чим я прогнівив Отця Небесного?.. А втім, знаю! Коли віру їхню прийняв погану! Думав усіх круг пальця обвести, а воно он як... Не буває все малою кров'ю! Хитрий був Гриць Граб'янка, та не дуже розумний. Так ось воно що, панове запорожці!

Грицько глухо застогнав та вже більше не озивався. Сидів, обхопивши голову руками, й очманіло дивився перед собою. Мовчки сиділи й козаки, обдумуючи свою пригоду, дивного потурнака та чудесний порятунок із лап неминучої смерті. Лише чорні бородаті греки гребли, тихо занурюючи весла у темну воду. Спливали хвилини.

Нарешті попереду зліва, у темряві, замайоріли замкові мури. На небі, що сіріло, почали зникати зірки. Повернули до берега.

Коли човен шкрябнув об кам'янисте дно, зійшли у воду. Козаки з огидою покидали у Дністер турецькі халати і кауки. Залишилися лише у заляпаних кров'ю сорочках і шароварах, хоча було досить прохолодно. Спираючись на шаблі, полізли вгору...

На окопі полку Федора Білобородька вартові, відкривши роти, позирали на трьох укритих синцями і подряпинами братчиків, що в супроводі трьох турків наближалися до насипу.

– Стій, анафемські душі! Хто такі?

– Свої, січовики.

– А з вами хто?

– Турки! Хто! Хіба засліпило? Ведіть до полковника!

Двобій

Сагайдачний сидів у кріслі посеред гетьманського шатра і читав листа. Недбало покидані килими на підлозі й хутрянні ковдри на похідному ліжку драгували гетьмана, але він вирішив не кликати джуру, доки не дасть відповіді. Лист був від митрополита Юва Борецького, і саме він драгував Сагайдачного найбільше.

У листі митрополит писав, що має великі сумніви щодо дотримання поляками своїх обіцянок, даних у Варшаві. Скасувати унію і встановити в Україні владу православної церкви, як було обіцяно, король не поспішає. Православних владик утискають у їхніх правах, а на його листи Варшава вперто не дає відповіді. Було над чим замислитися. Починалося те, чого Сагайдачний очікував, але у що не хотів вірити: шляхта ламала договір із козаками. Спочатку в одному, а потім хтозна... Пригадався Бородавка. Він про це завжди казав.

Гетьман зітхнув і відклав листа. Покликав писаря й почав диктувати відповідь. У ній обіцяв усіма силами сприяти початій ними справі з повалення в Україні Берестейської унії і зі свого боку натиснути на короля і шляхту. Обіцяв іще раз відправити послів до Варшави, щоб урегулювати релігійне питання та одержати певні гарантії. Висловлював подяку від

усього Запорізького Війська за працю і вболівання за церкву православну...

Ні, нема віри, що подіє на панів-ляхів його піклування! Ще перед війною, коли трусили гаманами і не змогли знайти військо, ще тоді нічого певного не сказали. Самі лише запевняння у розумінні й сприянні. Невиразні обіцянки про всебічне обговорення проблеми, збору Сейму для цих слухань. Одне слово, чітко нічого не гарантували. Але і не відмовляли, ось у чому річ!

Сагайдачний розумів важливість відновлення в Україні православної ієрархії, але було щось іще важливіше. Настільки важливе, що він, будучи людиною надзвичайно розумною, зробив вигляд, що повірив усім цим обіцянкам. І це «щось» було загальним питанням про долю Війська Запорізького.

Поляки вже не один раз висловлювали думку про знищення козацтва, про жорсткі рамки, що в них хотіли поставити козаків. Найбільше це виявилось 1618 року, коли Сейм встановив кількість реестру у три тисячі чоловік. Смішна цифра. Хтозна, якби Владислав тоді не потрапив у скрутне становище у Московії, може, Україна вже палала б у полум'ї громадянської війни... Але потрапив, і про козаків згадали. Тепер ось знову. Такі люди, як Ходкевич, Собеський та й сам королевич Владислав добре розуміють, кому завдячують за саме такий перебіг війни. Але чи знають це у Сеймі, чи розуміє Сигізмунд?

Усе ж це було єдиним виходом для козацтва – подати руку допомоги Речі Посполитій, і Сагайдачний свідомо вдався до таких заходів. Тепер ще раз і ще думав: чи правильно вчинив? Бородавка, наприклад, був проти, а якщо покласти руку на серце, Сагайдачний знав: без його, Сагайдачного, підтримки опозиція Бородавку не скине.

Особливо тривожним дзвоником пролунало повідомлення своїх людей у польському командуванні: Ходкевич робив спроби знестись із турками за його спиною. Що це? Зрада? Ні, це не може бути правдою. Але все ж вирішив написати листа ще й Ходкевичу: що робив у нього Костянтин Вевелі? Доповідали, що він прибув до поляків із ворожого табору за дорученням волоського воєводи Радула. Ні, лист не вирішить справи. Сагайдачний широко розписався на листі, адресованому митрополитові, і писар пішов. Викликав джуру. Стрункий козак витягнувся, очікуючи наказів.

– Давайте коня. І приборіть тут, дивитися не можу... К бісу ці мазі! – рукавом скинув із різьбленого столика міхурці з ліками.

Вийшовши, виліз на коня. Краєм ока побачив, що до нього наближається кілька полковників. Серед них був і Семен Шило. Зачекав, поки підійдуть.

– Що у вас, пани полковники?

Усі похмуро мовчали. Гетьман звів брови.

– Ну?

Від Сагайдачного не сховалося те, що полковники були не на жарт стривожені. Що це? Невже голодний бунт?

– Кажіть, про що йдеться! – повторив він.

– Козаки неспокійні, ясновельможний пане, – озвався першим Зискар. – Кажуть, ляхи зраду замислили.

– Полки, як вулики, ваша ясновельможність, – додав Цецюра Севрюк. – Гудять, гомонять. Мовляв, якийсь Вевелі, посол поганський, у Ходкевича в замку. Таємно його приймають.

Сагайдачний приховав здивування. Похмуро схилив голову:

– Знаю, можете заспокоїти козаків, я саме їду за поясненнями. Скоро всі про все знатимуть. Щось іще?

Старшини мовчали. Сагайдачний повернув коня, даючи зрозуміти, що розмову закінчено. Його здивувала обізнаність сіроми значно більше, ніж він виказав перед старшиною. Однак це вже нічого не змінювало. Полковники ще деякий час мовчки дивились услід гетьману, потім роз'їхалися. Табір готувався до чергової атаки.

У замку нічого не змінилося від часу, коли Сагайдачний був тут востаннє. Та сама варта з надвірної шляхти, ті самі пишні килими, дорогоцінна зброя та мисливські трофеї на

стінах. Хіба ще більше срібних канделябрів під стелею. У деяких, навіть незважаючи на денний час, горіли свічки. В'юнкий рудоволосий лакей, у сюртуку й білих штанцях, запросив Сагайдачного зачекати біля столика з вишуканими стравами й напоями, а сам зник за дубовими дверима гетьманських покоїв. Відкинувши правила гарного тону, Сагайдачний набулькав собі чималенький кухоль вина й перекинув одним духом. Подивився на рожеві кружальця м'яса, але їсти не став. Поклав здорову руку на руків'я шаблі й нервово заходив по кімнаті. Ходкевич не примусив себе довго чекати. Вийшов назустріч у домашньому шовковому халаті. Побачивши Сагайдачного, широко розвів руки:

– Вітаю вашу милість у моєму скромному похідному домі. Радий знову бачити славного козацького гетьмана.

Сагайдачний, не відповідаючи на посмішку, потиснув простягнуту руку.

– Мої взаємні вітання пану воєводі Віденському і гетьману Великого князівства Литовського. Як ся маєте, як здоров'я?

– Здоров'я не тішить, – із сумом відповів Ходкевич, – а як ваша рука?

– Пухне. Пальців майже не чую, і болить ще більше. Напевне, на цей раз добре зачепили.

– То є кепсько! Я накажу своїм найліпшим лікарям надати вашності всю можливу допомогу.

– Дякую ласкаво, але я не з тим.

– Ну, то може по келиху фалернського? То був улюблений напій Понтія Пилата! – запитально подивився на Сагайдачного Ходкевич.

Сагайдачний хитнув головою на знак згоди. Ходкевич ляснув у долоні, і слуга, що миттєво з'явився (це був той самий рудий шляхтич), по вінця наповнив яскраво-червоним вином кришталеві келихи.

– Хоча, з іншого боку історичною правдою є те, що цей божественний напій несправедливо поєднують з іменем Пилата, адже він існував і до прокуратора, і після нього.

Сагайдачний пригубив келих.

– Чудовий смак. Маю до вас нагальну справу.

– Я вас слухаю.

– Нам стало відомо і, нехай пан дарує мені, відомо досить вірогідно, що до вас прибули посли від султана. Я цілком довіряю вам, але повинен визначитись...

– О, хай пан не продовжує. Ви маєте на увазі візит Костянтина Вевелі? Я вам все поясню. Я намагаюся завжди бути чесним і прозорим для своїх союзників, тож мені прикра ситуація, що склалася. Пану буде достатньо шляхетського слова гонору?

– Цілком.

– У такому разі даю вам слово гонору уродзого шляхтича, що жодних зносин з турками я не маю. Те, що прибув цей волох, говорить тільки про одне: турки самі почали шукати шляхи для почесного миру. Єдине, чого вимагає Вевелі, те, щоб ми спорядили посольство до візира Гусейн-паші. Але я ніколи не пішов би на такий крок, не повідомивши запорожців.

– Дякую, шановний пане. Мене цілком задовольнила ваша відповідь. Ми з вами разом провели вже не одну битву, мали не одну вікторію. Але вам відомі наші звичаї – я не є самозванцем, вирішальне слово за козацькою Радою.

– Що пан має на увазі?

– Козаки невдоволені. Звістка про появу Вевелі пролетіла миттєво, тепер табір вирує. Крім того, до мене прийшов лист від митрополита. Він пише, що Сейм не виконує своїх обіцянок, це теж може знуртувати натовп. Якщо збереться чорна Рада, ні ви, ні я не зможемо затримати тут козаків ні на хвилину, а це катастрофа для всієї кампанії і Речі Посполитої.

Ходкевич пройшовся по кімнаті. Зморшки на його блідому чолі поглибились.

– Що ви пропонуєте? – нарешті запитав він.

– Ви мусите послати високе посольство до козаків. Нехай це будуть такі люди, котрі могли б гарантувати виконання їхніх вимог. А це, по-перше, прозорість у стосунках з

турками, по-друге – виконання рішень Ради в Сухій Діброві, по-третє – підвищення утримання. Ми вважаємо, що сорок тисяч злотих занадто мало за нашу роботу.

– Добре, ви маєте рацію, – по хвилині роздумів мовив Ходкевич, – на чолі посольства я призначу Якова Собеського і Петра Ополінського. Сподіваюся, що ці мужі заслуговують на повагу козацтва.

– Цілком підтримую ваш вибір. І дуже прошу вас не баритися. Крім загрози козацького бунту, є ще одна загроза.

– Яка?

– Турки відновлюють сили і дух у війську після останніх поразок. Гадаю, що всі ці зволікання для них – виграш часу.

Ходкевич задумливо погладив коротко стрижену борідку.

– Я віддам наказ, не гаючись. Які ще нагальні справи турбують вашу милість?

– Це поки все, – стримано відповів Сагайдачний.

– Гарзд, – Ходкевич багатозначно подивився на спорожнілий келих Сагайдачного. – Добре вино, погодьтесь?

– Я не мав сумніву і раніше щодо погребів вашої милості.

– Ще келих?

Сагайдачний заперечливо захитав головою:

– Дякую за люб'язність, милостивий пане, але я повинен повертатися до війська. Прийміть щире подяку за вино й... Одне слово, радий, що ми порозумілися.

– Що ви, завжди радий вас бачити! – Ходкевич ледь схилив голову в поклони. – Славний гетьман Війська його королівської милості Запорізького завжди бажаний гість у моєму домі...

Слова Цецюри Севрюка не були перебільшенням – табір гудів. Сагайдачний, не вірячи своїм очам, поглядав на купки козаків, що, мов комашня, вкрили все навкруги. Подекуди лунали гучні погрози у бік польського командування. Із спорожнілих шансів сиротливо виглядали не потрібні тепер нікому гармати. Турецького нападу очікувати було нікому. Втім, коли гетьман проїжджав поруч, крики вщухали, – очевидно, авторитет Сагайдачного поки що під сумнів не ставився.

Біля намету зібралась уся генеральна старшина. Стурбовано поглядали на гетьмана. Сагайдачний мовчки кинув повід джурі і покрокував до намету. Через хвилину звідти вибіг джура й кинувся на пошуки лікаря: у гетьмана відкрилася кровотеча.

Відразу по обіді прибув гонець від Ходкевича. Він повідомив, що посольство готове виїхати до козаків. Сагайдачний відпустив лікаря і звелів подати коня.

Через хвилину в супроводі хорунжого, бунчужного й булавничого він виїхав до середини обозу. Над головою лунали тривожні звуки литавр, що збирали козаків на Раду. Звідусіль, обганяючи почет гетьмана, поспішали запорожці.

Коли до козацького кола вкотилася пишна польська кавалькада з Ополінським і Собеським на чолі, Сагайдачний уже стояв на вкритому килимами підвищенні. В руці тримав булаву. Гетьманська хоругва тріпотіла на вітрі, що посилювався. Поляки спішилися і залишили коней челяді. Виблискуючи панцирями, попрямували до Сагайдачного. Мовчки схилились у поклони. Сагайдачний кивнув головою у відповідь. Поляки, за звичаєм, піднесли дарунки – турецьку шаблю й два італійські пістолі. Вислухали слова подяки.

– Від імені мого короля, коронного гетьмана, Сейму й свого власного хотів би мовити слово козацтву, – голосом, у якому бриніло почуття власної гідності, звернувся до Сагайдачного Собеський.

Сагайдачний помахом руки вказав на місце поряд із собою. Собеський, проминувши кілька сходинок, застиг. Оглянув притихлі лави багатотисячного війська. Після паузи почав, широко розкочуючи слова:

– Козаки! Славні лицарі запорізькі! Захисники отчизни! Звертаюся до вас як до

одвічних оборонців віри християнської і захисників кресів⁴⁸ Речі Посполитої.

Ваша відданість у нашій боротьбі проти агресії Османської Порти і Татарського ханства вже багато разів перевірялася на полях марсових, а хоробрість і військова сила достойні найвищої оцінки. За це корона не раз винагороджувала своїх дітей. Хоча у минулому у відносинах між короною і козаками були й темні сторінки, всепрощаюча рука його королівської милості щедро обдаровувала своїх вірних слуг, а пам'ять не обтяжувалася старими негараздами.

Так було досі, так, будемо вірити, буде і надалі. Навіть за короткий час цієї кампанії ви показали, що сказане мною не порожні слова. Чудеса хоробрості й умілі дії плечем до плеча із шляхетним лицарством принесли свої плоди – турків зупинено. Мало того, їх деморалізовано і пригнічено. Тисячі й тисячі бусурманів уже гниють у землі, а будуть лежати поряд із ними ще більше! Ми повинні бути разом!

Мене уповноважено завірити вас, що ні військо польське, ні ясновельможний гетьман, ні найсвітліший князь і королевич не мали наміру про щось домовлятися із турками без згоди на те наших союзників запорожців. Ось листи! – Собеський високо підняв у руці сувої паперу з важкими печатками. – У них найсвітліший королевич Владислав дає гарантії моїм словам. Прошу зачитати у колі і дати відповідь.

Військовий писар прийняв листи Владислава і Ходкевича і зачитав їх. У листах майже слово в слово повторювалося те, що сказав Собеський. У натовпі почав наростати гомін. Спочатку тихий шелест, потім гул, а потім і хвиля криків укрила майдан, на якому провадилася Рада.

– Брехня! Не слухайте їх! – кричали з одного боку.

– Зрадники! За службу нашу туркам продаєте! – лунало з другого.

– Що ти про віру заливаєш, кажи, на яких умовах із турками замирилися! – вирячивши очі, кричав старий козак, що вибіг наперед натовпу.

– То є неправда! Слово гонору! – відчайдушно відбивався Собеський.

– Кинути їх тут!

– Додому, досить!

– Коні передохнуть, що будемо робити? Геть звідси!

Пристрасті завирували ще сильніше. Окремі групи козаків полишили коло й почали ладнати вози. Ситуація загрожувала вийти з-під контролю. Крик лунав такий, що неможливо було розібрати ні слова. Собеський і Ополінський стояли під хоругвою і розгублено позирали на те, що діялося навколо. Такого розвитку подій вони, здавалося, не очікували.

Становище врятував Сагайдачний. Зрозумівши, чим може закінчитися Рада, він ще до її зібрання наказав гармашам спорядити три гармати. Тепер він махнув рукою, і ревіння натовпу заглушили один за одним три гарматні постріли. Після цього довбиші щосили загупали в тулумбаси. Хвилина за хвилиною галас почав стихати. Нарешті стих зовсім, якщо не враховувати неголосного шелестіння, що нагадувало сюрчання тисяч коників у степових травах.

Сагайдачний підняв булаву.

– Слухай гетьманського наказу! Зараз же припинити непослух! Ви на війні, скурвлячі діти, чи в шинку? На горло скараю, матір вашу туди... Це ще що за бидлятник?!

Тиша стала оглушливою. За хвилину Сагайдачний продовжив:

– Тож зараз же вибрати двадцять депутатів! Хіба звичай забули? Нехай ваші обранці вирішують усі питання, а не крики... Що не зрозуміло?

Пропозиція вибрати депутатів сподобалась, і козаки, розбившись на окремі партії, обговорювали кандидатури достойних. Подекуди знову виникали сварки, але вони швидко стихали.

Нарешті через годину двадцять сивовусих депутатів вийшли наперед. Поважно

---

⁴⁸ Креси (пол.) – окраїни.

ступаючи, у високих зі шликом шапках і кармазинових жупанах, старі козаки наблизилися до послів. За давнім звичаєм, сіли у коло і неквапно почали обговорювати один пункт умови за другим. Не забули запалити люльки. Натовп повністю притих.

Сагайдачний напружено мовчав. Оглядав стривожено тисячі козацьких облич. Жупани, списи, мушкети, лядунки, очкури. І серед них очі, очі, очі... Що в них, у тих очах? Хіба просто так покинуть усе й підуть? Це ж безглуздя! Хіба тільки Польща в небезпеці? А Україна? Турки захоплять в першу чергу її. Пропаде все: і храми, і міста, і села. Пропаде й Запоріжжя, що його Порта вважає гніздом розбійників... Усе стане під владу бусурманського султана. О Боже всемогутній, хіба до цього допустим?

Тепер він уже нічого не вирішував, тепер можна було лише зачекати... Сагайдачний довіряв Ходкевичу – давно його знав. Але чи повірять йому козаки? Ех, чорт! Принесло ж того Вевелі!

Депутати з послами говорили досить довго, минуло не менше двох годин, протягом яких усе військо стояло не розходячись. Запорожці свято оберігали свої звичаї і раз прийнявши рішення, згідно з традицією, дотримувалися його невідступно. Тож кожен чекав, про що домовляться депутати.

Нарешті у внутрішнє коло покликали осавулів і виклали своє рішення: воювати й надалі. Взамін за це поляки клялися на Святому Письмі й дали слово шляхтича, що про всі зносини з турками повідомлятимуть козаків, будуть лобювати у Сеймі питання православ'я, як і обіцяли раніш, а також допоможуть із харчами, налагодивши спільне постачання обох таборів.

Осаули пішли в полки, запитуючи, що думає про це головний суддя – грізна козацька сірома.

Через кілька хвилин угору полетіли шапки: козаки вітали рішення. Сагайдачний перевів подих. Плечі йому опустилися, на обличчі виразніше проступили зморшки. За ці кілька годин він смертельно стомився і ніби ще більше постарів. Звелів подати коня і поїхав до свого намету. У руці знову посилювався біль, у рані аж смикало.

Ранок п'ятнадцятого вересня видався сонячним, знаменуючи собою початок бабиного літа і невеликий перепочинок від надокучливих дощів і багнюки. Однак разом із цим стало зрозуміло, що війна продовжиться з новою силою. За два дні, які минули після приголомшливого нічного нападу козаків, турки оговтались і набралися сил.

Стомлені щоденними боями, пригнічені невдачами на полі бою і нарешті різаниною у таборі, що її вчинив Сагайдачний, турки потребували хоча б короткого відпочинку. І ворог милостиво надав його, вирішуючи проблеми у власному стані. Такого подарунка вистачило цілком.

У променях сонця, що било їм у спину, турецькі полки й татарські орди вишикувалися перед табором. Знамена й бунчуки гордо тріпотіли у струменях легкого вітерцю.

У Переяславському курені все йшло за вже звичним розпорядком: підйом, як тільки-но засіріє небо, молитва, сніданок, що тепер був дещо ліпшим, ніж до ночі дванадцятого вересня, а потім зайняття позицій на окопах. Шанці вже стали такими обжитими, що навіть мали ознаки деякого примітивного комфорту. Подекуди були підбиті деревом і застелені кожухами, під возами лежала солома, що трохи оберігала від вологості й багнюки.

Микита, Максим і Андрій, як завжди, лежали під шмигівницею, у двох сажнях від них у неглибокій ямі палили люльки Петро Кульбаба, Товкач, Півторакожуха і Сипаха. Ще далі – двоє греків і Грицько Граб'янка. Вони, хоч і були ще у турецькому одязі, поголили бороди і тримали у руках самопали. Всі вже знали, що греків звуть Александрос та Никодим і вони рідні брати. Козаки весело розмовляли з ними, хоча нічого не розуміли з дивної чужої мови. До Граб'янки ставилися сухо, але він і сам не прагнув спілкування – сидів весь час мовчки, напружено про щось думаючи.

Кульбаба, Непийпиво і Горбоніс дещо отямалися після короточасного полону і лише у згадках поверталися до того лихого часу. Того ранку козаки Білобородька відвели їх до

полковника, а той, пославши за кошовим, передав їх Семенові Шилу. Побачивши Микиту, Шило на radoшах ухопив побратима в обійми. Але відразу побачив подив Білобородька та його старшини. Опанував себе: булава кошового отамана теж потребувала вести себе в жорстких рамках. Потиснув руки Андрієві і Максиму. Запитав про дивних супутників. По дорозі до коша Микита переповів їхню дивну пригоду.

Побачивши сина, старший Кульбаба просльозився. Весь минулий день він просидів з почорнілим обличчям, не поворухнувшись, нічого не ївши і не пивши. По табору повзли чутки, що більше сотні загинуло. Він добре розумів, що надії побачити сина майже немає, і розпач рвав груди. Та раптом усе перемінилося. На radoшах закидав ошелешеного Андрія запитаннями і не відходив від нього ні на мить.

Від товаришів козаки дізналися, що нічний напад був більш ніж удалим. Лише їхній курінь став багатшим на триста голів овець, двадцятьо коней і одну гармату. А що вже до лантухів з ячменем і просом, фур із сіном, то їх вистачить не менш ніж на тиждень. Ділили на загальній Раді й іншу здобич: посуд, шатра, багатий одяг і гроші, але змучені голодом козаки зараз про це навіть не згадували. Втрати Переяславського куреня були незначними: лише шістьох поранено та двох убито. Вбитими були Ковтун та старий Бульбанюк. Суворі козацькі душі знайшли нарешті спокій на полі бою. Обидва були справжніми січовиками без роду і племені, за якими якщо хто і заплаче, то це кобза... Найбільших втрат зазнав загін із полку Сагайдачного, що стримував розлючених турків і дав можливість відійти основним силам...

Не вагаючись, турки почали наступ. На цей раз ішли до обох таборів – польського і козацького. Як завжди, почали обстріл із гармат, щільно посипаючи ворожий табір смертельним градом ядер і гранат. Понад годину стугоніла і дибилася земля довкола козацьких шанців, укривалися завісою порохового диму порядки турецької армії. Величезні кулі з виттям розгинали повітря і проорювали цілі рови у вогкій землі, уцент розбивали укріплення й ламали вози. Полилася кров. Козацька армата відповідала, ведучи нерівну артилерійську дуель. Пороху не шкодували, у турків вдалося добре поповнити його запаси. Ефективність вогню оцінити було неможливо: турки щільно вкрилися димом власних гармат, але похмурі гармаші ні на мить не припиняли вогню, люто зиркаючи вперед з-під низько насунутих на очі шапок.

Трохи більше ніж за годину турки кинулися на приступ. Атакували козацький і польський табори з фронту і флангів. Над полем розляглося одвічне «алла».

З окопів заgrimіли постріли. Залп за залпом виривав із ворожих рядів цілі шеренги воїнів. Обливаючись кров'ю, передні падали, але задні переступали через їхні тіла і вперто йшли вперед. Ще мить – і дві сили зійшлися на окопі у шаленій борні. З ревінням, криком і стогонами люди били одне одного, кололи списами, стріляли у наліті кров'ю очі.

Найважче було у польському таборі, на який турки кинули ліпші свої частини. Яничари набігали цілими лавами і починали тіснити жовнірів усередину табору. Надлюдськими зусиллями піхотинці стримували ворога, але сили їхні слабшали. Вже цілі сотні польських вояків лежали на землі, і їм було однаково, хто візьме гору у війні, як було байдуже і все інше.

Помітивши важке становище, Ходкевич кинув на підмогу кінноту, яка одразу була втягнута в бій із татарами. Полк за полком губився у натовпах орд Джанібек-Гірея. Татари не могли на рівних битися з панцирним та латним військом, але самим відтягуванням сил значно шкодили противникові. Зачувши близьку перемогу, яничари з потроєною силою кинулися на ворога. Повільно, але невідступно вони просувалися уперед, залишаючи за плечима землю, встелену своїми і ворожими трупами.

Раптом у фланг яничарам ударив швидкий запорізький загін. Зі скаженим свистом і криками козаки вмить зім'яли лівий фланг противника. Тиск на поляків раптово послабився. Почуваючи себе у лешатах, які щомиті можуть стиснутися, турки повернули назад. Напад було відбито. Козаки, ховаючи коней від вогню артилерії, з'їжджали з окопа і зупинялися в обозі, щоби дати відпочинок коням і відхекатися самим.

До Хвилона Беркута, що командував козаками, підскаочив на гарячому скакуні Любомирський. Він був спітнілий і похмурий, проте у голосі чулася подяка.

– Ви прибули вчасно. Дякую, козаче, за службу.

– Нема за що, одну справу робимо, – відповів Беркут.

Через кілька хвилин козаки почали відходити у свій табір. Вони зникли так само раптово, як і з'явилися.

На місці залишився лише один вершник. Він зіскочив із коня і заходився оглядати його праву передню ногу, по якій стікала кров. У носі, трохи вище коліна, стирчав уламок стріли. Максим Горбоніс, а це був саме він, вилаявся і озирнувся у пошуках води. Розумна тварина тихо поглядала на козака, цілковито довірившись господареві.

Неподалік, поблизу великого шатра з дорогої тканини, стояла велика бочка. Взявши коня за повід, Максим повів його до бочки.

У бочці дійсно була вода. Максим підхопив цеберце, що лежало поряд, і, сполоснувши, набрав води. Присів до коня, роздвигав рану. Стріла була з трикутною рихвою⁴⁹, зробленою так, щоб її неможливо було висмикнути з тіла. Доведеться проколювати уперед.

– Потерпи, Стригунчику, потерпи. Так треба.

Кінь стиха заіржав. Він, здавалось, усе розумів.

Максим вхопив уламок правою рукою, а лівою стиснув коневі ногу в тому місці, де рихва мала вийти на поверхню. Із силою натиснув. Кінь лише ледь чутно здригнувся, коли Горбоніс висмикнув закривавлену стрілу. Відкинувши її, заходився промивати рану. Потім дістав із кишені хустину і міцно перев'язав. Рвучко піднявшись на ноги, прямо перед собою помітив лакований, тисненої шкіри чобіт, просунутий у срібне стремено. Вище чобота починалася холоша червоних штанів, яка закінчувалася блискучим панциром. Над панциром, у свою чергу, сиділа вусата голова у шоломі з пластиною, що прикривала перенісся. Гусар, набундючившись, позирав на Максима. На вустах бриніла глумлива посмішка.

– Як се розуміти, лотре? – мовив нарешті.

– Прошу пана вибачити, у мене поранено коня, я повинен був йому допомогти.

– Але мені до одного місця хлопський кінь! Ти перепаскудив воду, що використовують для моєї кухні! – гусар починав закипати.

– Це не так. Я набрав у цеберце, з нього промивав рану. У діжці вода залишилася чистою, можеш пересвідчитися.

– Лайдак! Сто дзяблів тобі в печінку. Ти ще й нахабнієш. Що ж, я навчу тебе розмовляти з уродзоним шляхтичем.

Гусар вихопив із піхов шаблю. Не зволікаючи, те саме зробив Максим. Він пильно подивився на шляхтича і від подиву мало не скрикнув: перед ним був Марек Грабовський.

– Ну, це вже навіть смішно. Хлоп має гонор?

– Дістав шаблю – бий! – погрозово мовив Максим. – Чи, може, злякався?

Горбоніс був одразу роздратований словами шляхтича, який на голому місці шукав привід для сварки. Але впізнавши свого колишнього пана, він просто оскаженів. Люто дивлячись на Грабовського, погравав шаблею, перекидав її з руки в руку.

– Пане хорунжий, що сталося? – почувся раптом за спиною в Максима. Він рвучко обернувся і побачив Ходкевича верхи на коні. Попереду гетьмана застигли два охоронці, що вже встигли дістати пістолі і навести їх на Горбоноса.

– Цей галаган, ваша милість, мав нахабність мити свою шкапу у діжці, з якої мої хлопці готують їжу. – Грабовський вказав на Максима, після чого закинув шаблю в піхви. – Але, я гадаю, не варто об нього паскудити лицарську зброю. Це бидло достойне канчуків!

Ходкевич пильно подивився на козака, котрий теж прибрав зброю у піхви. Вираз обличчя у нього був такий, ніби він дивиться на павука. Потім перевів очі на Грабовського.

– Він нервовий, як і всі запорожці. Що ж, пане хорунжий, вибачте йому за ту послугу,

---

⁴⁹ Рихва – вістря стріли.

яку козаки нам тільки що надали. Він заслужив прощення.

Ходкевич повернув коня й поїхав далі. За ним, презирливо позираючи на Максима, подались охоронці.

– Дякуй панові гетьману! – бундючно кинув Грабовський.

Максим поглянув уперед, поза Грабовського. Там, на обрії, за наметами і возами, чорнів ліс.

– Бачиш той ліс? – показав на нього Грабовському.

– І що з того?

– Чекай тебе там, на узліссі. Якщо гонор маєш, приїзди. Там і подивимося, кого гетьман врятував!

– О, то вже є цікавим! Ну ж зачекай! Коли тобі завгодно?

– За годину до заходу сонця.

– Дуже добре. Помолися, схизмате, добре помолися!

– Так і зроблю.

Микита взяв пораненого коня за повід і попрямував до козацького табору. Позаду нього знову почалася стрілянина. Турки, що декілька хвилин відпочивали за межами досяжності мушкетного вогню, знову кинулися на приступ. Чулася стрілянина і попереду. Гармати вже замовкли, щоб не попасти у своїх, і це свідчило, що турецькі аскери вже під самим окопом. В обозі горіла купа якогось мотлоху, що її, вочевидь, підпалили раніше, гранатою.

Весь день тривав запеклий бій. Максим разом із побратимами стримував натоп очманілих турків і майже забув про ранкову пригоду. Він стріляв, рубав шаблею, колов списом, знову стріляв. Кілька разів робили вилазки, перескакуючи через ворожі трупи, і відганяли турків далеко у поле. Трохи болів свіжий рубець на грудях, але це не заважало. Не відстаючи від інших, Горбоніс кидався у бій, і вороги падали один за одним. На його обличчі, як завжди, з'явився вираз глибокої задуми, повної байдужості до того, що відбувалося довкола.

Пополудні турки нарешті відступили, залишаючи на полі мертвих і поранених. На окопи прибіг Яцько. Приніс повну пазуху сухарів і чималий казанок із тетерею. Як завжди, присів коло Андрія, який, лаючись, обдивлявся свій жупан. Весь бік франтуватої одежини розпанахало гостре лезо.

– Чорти голомозі, як жупан попсували! Новий майже був. Микито, дивись! Що йому тепер зробиш?

– Та біс із ним. Знайшов за чим жаліти, – відповів Микита. – Добре, що тебе не шкрябнув.

– Тю! Таки шкрябнув, псявіра! – Андрій розшпилів порізаний жупан, під яким була заюшена кров'ю сорочка.

– Сильно? – стурбовано запитав старший Кульбаба.

– Ні, пусте... – відмахнувся Андрій. – Яцьку, що там приніс? Тетеря! Братчики, нумо до страви.

Усі, навіть Грицько Граб'янка і греки, підсунулися до казанка. Їли мовчки.

Раптом Максим щось пригадав і рвучко повернувся, дивлячись на сонце. Воно було ще досить високо.

– Що з тобою? – запитав Микита.

– Гадав, що зустріч прогавив.

– Диви на нього! Ти й тут панянку знайшов? – підморгнув Андрій.

– Ні, тепер пана... Микито, дай коня, мого поранили вранці.

Непийпиво уважно подивився на Максима і відклав ложку.

– Давай, розкажуй усе.

Максим, зітхнувши, переповів ранкову пригоду в польському таборі.

– От скурві люди! – з досадою мовив Півторакожуха. – Ти їм і того, і сього, кров за них проливаєш. А воно тобі води шкодує! Ну, є правда на світі?

– Пани... – відгукнувся Товкач.

– Гм... – протягнув Микита, нагадуючи розмову в ямі, посеред турецького табору. – Гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком... Ну от що, я поїду з тобою. І ти, Андрію, збирайся. А коня он у Півторакожуха візьми. У нього кінь добрий. Таку тичку возить, то під тобою літатиме.

Виїхали за дві години до заходу сонця, Микита хотів пересвідчитися, що Грабовський не надумав якої каверзи. Коней пустили риссю і розглядали краєвиди. Милувала око зелень трави. Давно її такою не бачили. На полі бою земля вже давно перетворилася на чорну, збиту тисячами ніг і копит пустелю. Те саме було і в таборі. А тут природа раділа останнім теплим дням і хизувалася своєю незайманою красою. Пологі горби і долини, подекуди вкриті лісом, чарували. У високих травах сюрчали міриади цвіркунів і коників, мчали у далечінь дикі кози, наполохані присутністю людей, у небі виводив свої пісні жайворонок. Неподалік ніс свої широкі води Дністер.

Незабаром підїхали до лісу. Молоді грабки тягнули до світла свої тонкі гілки, з яких уже почало осипатися листя. Козаки притримали коней, озирнулися. Ніде нікого. Пустили коней на пашу, а самі вляглись у траву. Після напруженого бою особливо виразно відчувалася ця безлюдність і тиша. Не вірилося, що за кілька верст звідси сотні тисяч людей зібралися, щоб убивати і калічити одне одного. Дивним видавалося й те, що вони у цей рай прибули з цією самою метою.

Нарешті неподалік заіржав кінь. Козаки миттю підхопилися, скочили верхи. На чолі загону з п'яти вершників до них наближався Грабовський. Він встиг зняти панцир і був одягнений у кармазиновий жупан і боброву шапку. Позаду їхали у простому одязі пахолки. У кожного в руках був спис, за плечима маячили цівки мушкетів. Побачивши козаків, спинилися. Грабовський скинув жупан, каптан і залишився у шовковій, гаптованій сріблом сорочці. Сидів бундючно у кульбаці, насмішкувато поглядаючи на Максима.

Горбоніс теж скинув жупан, під яким виявилася домоткана латана сорочка.

– Ну що, пане-ляше, кого гетьман врятував?

– Тебе, звісно. Але тепер уже не врятує. На що вдаримося?

– Ти й вибирай.

– Ну, то, може, на списи? Хоча для тебе і батога було б досить!

– На списи, то на списи. – Максим пустив повз вуха другу частину сказаного Грабовським і взяв у Микити довге ратище з прапорцем під вістрям.

Розїхались.

Постоявши лише мить, щосили вдарили коней. Коні зірвалися з місця і понесли вершників назустріч. Ратища націлились у груди противникові. Кінські гриви, мов прапори, майоріли у струменях повітря, копита виривали цілі пригорщі землі.

За мить до удару Максим притримав коня й ухилився вбік. Спис розітнув повітря зовсім поряд, не зачепивши козака. Миттєво Горбоніс повернувся і вдарив. Шляхтич відбив ратище вільною рукою і пролетів з улюлюканням туди, звідки рушив у бій Максим.

Повернули коней вдруге. Цього разу Грабовський перед ударом звів коня дибки, підставляючи під Максимовий спис широкі кінські груди, а сам щосили вдарив зверху вниз. Козак зрозумів маневр супротивника і замість того, щоб бити коня, узяв ратище двома руками і швидким рухом ударив по списі Грабовського. Почувся сухий тріск, і в руках у Горбоноса залишився лише дрючок: ратище розлетілося в друзки. Розїхалися. Максим кинув на землю непотрібний тепер уламок зброї. З широкою посмішкою Грабовський устроїв неушкоджений спис у землю.

– Заколоти б тебе, лотра, як різник коле на Різдво свиню. Се було б для тебе справедливим покаранням. Але ти б'єшся з Грабовським! Мені потрібна чесна перемога. Може, в хама шабля міцніша, ніж спис? – шляхтич рвучко вихопив із піхов шаблю.

– Чесна, кажеш? О, пан Грабовський завжди був лицарем! Навіть тоді, коли цькував хортами беззахисних хлопів.

– Цо?! – Грабовський від здивування навіть притримав коня, натягнувши повід так, що

той повернувся навкруги. Пильно придивився до Максима.

– Я тебе десь бачив!

– Тю, не впізнав! Ну, що ж зробиш, роки минули. А от я тебе добре пам'ятаю.

– Ти, напевно, є мій хлоп! Пся крив! Я не битимусь зі своїм хлопом! Це принизливо! – Грабовський укинув шаблю в піхви і повернувся до пахолків:

– Візьміть його!

Микита з Андрієм вихопили шаблі.

– Е, ні, пане хорунжий. Так не буде! – виступив наперед Микита. – Перед тобою козак славного Війська Низового Запорізького. Він занесений у реєстр його королівської милості. Тож бийся або віддай шаблю.

– Шаблю?! – захарчав слиною Грабовський. – Гаразд, буде тобі шабля!

Він вихопив зброю вдруге і щосили вдарив коня острогами, аж з боків тому закапала кров.

– До бою!

Максим погнав назустріч, і за мить супротивники вже крутились один перед одним у смертельній каруселі шабельного бою. Криця щоразу знаходила крицю, висікаючи час від часу бризки іскор. Дзвін змішався з хрипом коней і короткими криками вершників.

Спливали хвилини. Обидва спітніли й пристали. Коні хропли несамовито, вкрившись клаптями жовтуватої піни. Шляхтич не піддавався, але й Максим не пропустив жодного удару. Він стримував усі випадки і пробував нападати сам. І хоча Грабовський був завзятим рубакою, Микита з Андрієм почали помічати, що Максим грається з ворогом. Кілька разів він уже міг завдати вирішального удару, але чомусь не робив цього.

Укотре роз'їхалися, люто поїдаючи одне одного очима. Притримували розпалених боєм коней.

– Тяжко? – хрипко запитав Максим захеканого поляка. – Спробуй батогом, він легший.

Не кажучи ні слова, Грабовський знову кинувся на запорожця. Ще шаленіше застрибали леза шабель. Затанцювали гарячі коні. Поступово з обличчя Грабовського зійшов вираз люті, що перетворився на здивування і нарешті застиг маскою шаленого напруження. В очах з'явився страх, що його, втім, побачив лише Максим.

– А що таке? Пан ніби не має настрою? – насмішкувато промовив він.

Грабовський не відповідав. Він уже стихив натиск і лише крутився довкола Максима, очікуючи, поки нападе козак. З грудей виривалося тяжке дихання, очі заливав рясний піт.

Раптом він кинув коня вперед і по-зрадницьки рубонув під неозброєну руку козака. Ще мить – і перемога за ним. Але Максим видався прудкішим. Він похапцем перехилився через коня, перемістившись тому мало не під живіт, потім випрямився і плазом шаблі вперіцив шляхтича межі плечі. Грабовський аж засичав від болю. Злість, біль і сором заступили йому очі, і він остаточно втратив обережність. Налетів, як вихор, не думаючи про захист, і рубав, рубав... Доки гостре вищерблене лезо не торкнулося грудей і не перекреслило червоним пройнятий потом білий шовк. Спочатку й незчувся, але страшна сила впала на лезо шаблі, із дзвоном ламаючи її навпіл, а величезний козацький кулак зацідив у вухо. Земля перевернулася і вдарила у спину, перехопивши подих.

Бачив над собою лише бліде обличчя козака. В очах його не було ні радощів, ні насмішки. Дивився якимось сумно.

– Так ось, Мареку. Що хотів, те й маєш. Таких індиків, як ти, я багатьох бачив. Багатьом віку вкоротив. А ти... Ти не гетьману дякуй, дякуй дружині своїй, пані Юстисі. Добре в неї серце, хоч і полька. Я залишу тобі життя.

З відчайдушним зусиллям Грабовський звівся на руках.

– Геть! – гаркнув до пахолка, який хотів допомогти панові. – Я впізнав тебе! Ти Максим, грубників синок. Той, що із запорожцями проїзними утік!.. Ти знаєш пані Юстисю? Відповідай, псячий вишкребку!

– Даремно лаєшся, пані тобі не зраджувала. Просто вона добра людина.

– Чорт! Хлопська кров до хлопської завжди тягнеться. Я знав... Але думав, що вона

зможе стати...

– Що? – Максим повернувся до Грабовського. Але той уже знепритомнів і безсило впав на руки пахолків. Із розсічених грудей текли струмочки темної крові.

– Перев'яжіть його, а то стече кров'ю, – кинув він пахолкам і, не гаючись ні хвилини, погнав коня геть. За ним рушили Микита й Андрій.

У цей час шатро Османа II було переповнене пишно вбраними та до смерті переляканими людьми. Над трьома десятками постатей, що розтягнулися по підлозі, нависла гнітюча тиша. Здавалося, що вони попадали додолу, звалені важким сном. Ні шурхоту, ні руху. Долинали лише далекі крики команд та стукіт численних копит. Перед ними, потопаючи в шовках міндерів, на оздобленому золотом і слоновою кісткою троні сиділа сама смерть. Стара з косою мала вигляд вродливого смаглявого юнака. Палаючі очі позирали з виразом гніву, бліді пальці вчепились у поручні трону, зроблені у вигляді золотих тигрячих голів.

Осман II, що вже близько десяти хвилин не промовив жодного слова, люто позирив на похилені чалми, довгі сиві бороди, прикрашені золотим гаптуванням шати пашів. Після крику, що ним перелякав їх до смерті, оговтувався й сам. Душив у горлі непрошені сльози образи.

Нарешті підхопився й забігав по килимах. Час від часу заламував руки й охоплював ними величезну чалму. Потім підбіг до різьбленого столика, вхопив тремтячою рукою золотий кунган із шербетом. Наповнив келих і пожбурих кунган у куток. Підняв келих, але, помисливши, кинув його туди само. Знову забігав. Два чорних, як вугілля, араби, які виструнчилися у повному озброєнні за тронем, блискали білками очей, супроводжуючи його метушливу постать.

– О Аллах! – простогнав нарешті Осман. – Чому відвернувся ти від мене у скрутну годину?! Чому залишив мене в оточенні цих немічних, божевільних від старості верблюдів?! О великий пророче правовірних! Дай мені сили, бо не маю на кого сподіватися серед цієї череди баранів!

Він перевів очі зі стелі на підлеглих:

– Чого ви сюди прийшли?! Ваше місце у ворожому таборі, серед аскерів! Де моя перемога?!

У відповідь – дзвінка тиша. Ніхто з пашів не наважувався підняти голови, небезпідставно вважаючи, що одразу втратить її.

– Мовчите?! – гаркнув Осман, але раптом щось надумав і сів на трон. Змінив інтонацію до улесливо-м'якої:

– Великий мій візире, славний Гусейн-пашо.

– Слухаю, о падишаху!

– Підніми голову! – знову гаркнув розлючений Осман, але за мить уже посміхався.

Гусейн рвучко звівся. На його блідому обличчі застиг вираз страху й покори.

– Скажи, візире, де мій улюблений Мустафа-паша, славний бейлербей!

– Він загинув у бою, повелителю... – глухо відповів Гусейн. Він уже зрозумів, про що йтиметься. Султан обрав винуватцем саме його.

– Всемогутній Аллах відбирає найліпших!

– О так, володарю!

– Мовчати! – Осман витримав паузу. – Скажи, любий візире, а де ж наш хоробрий Насаф-паша, муж великої міці та відваги?

– Аллах забрав і його. Куля поганого гяура поцілила у його ясне чоло. Він не страждав.

– Слава Всевишньому. Такі люди не повинні страждати.

– Падишах, як завжди, говорить мудро!

– За що тебе люблю, Гусейне, то це за улесливість. Це єдине, на що ти здатен.

– Дякую, наймудріший.

– Добре. Скажи... А тисяча яничарів, що сьогодні полягла у ровах, вони теж не страждали?

Гусейн-паша мовчав, розуміючи, що його відповідь нічого не змінить.

– Ти знову мовчиш?! – із гнівом заволав Осман.

Гусейн-паша, покійно схиливши голову, очікував, чим закінчиться ця показна екзекуція.

– Ти недостойний честі бути великим візиром, – Осман змінював настрій з гнівного на спокійно-насмішкуватий так швидко, що, здавалося, він робив це для сторонніх очей. – Я призначаю на цю високу посаду... Валі Діабере-Кіра, славного Ділавер-пашу.

Уже знайомий нам маленький турок із сивиною в бороді піднявся і, підповзши до ніг султана, почав цілувати його чарухи і дякувати за виявлену честь.

Осман недбало відсторонив його помахом руки і продовжив:

– Віднині Гусейн-паша призначається другим візиром. І вирушає на той бік Дністра здійснювати командування військами, які там будуть розташовані. Очі падишаха втомилися дивитися на тебе, Гусейне. Якщо не виявиш потрібного хисту і там, я накажу зітнути твою порожню голову. Геть звідси!

Зі смутком і якимось дивним розпачем у душі залишав Гусейн-паша ставку султана. Ні, його не дуже турбувало зниження у чині. Навіть те, що султан привселюдно принижував його й обзивав, як нікчемного раба, не дуже порушувало спокій візира. Якщо бути щирим, Гусейн-паша вже давно очікував чогось подібного або й гіршого. І до неприємних слів на свою адресу він уже звик. Воля падишаха божественна, отже, його устами мовить Усевишний (Гусейн-паша глузливо посміхнувся у бороду). Смукот наганяла думка про те, що він зробив помилку, навіть цілу низку помилок. І зараз Гусейн-паша на такому етапі, коли виправити щось стало неможливим...

Першою помилкою був конфлікт між начальником двірської сторожі Юсуф-пашею і гениш-ачерасом⁵⁰ Мухамед-агою, який ріс на очах у Гусейна. Попервах він міг би залагодити його, адже міг, повинен був знати, до чого ця сварка призведе... І ось призвела – війна з Польщею. Війна була потрібна імперії, але її необхідно було більш ґрунтовно підготувати. Те, що діялося тепер, можна було назвати лише одним: яничарів прибрано далі від Константинополя, щоби не каламутили і без того каламутної води столичної політики. Юсуф-паша переміг.

Другою помилкою стало зближення молодого султана з Каракаш-пашою і кизляр-агаси⁵¹. І якщо другий був до певного часу спільником, то перший – одвічним суперником, він із неприхованою заздрістю позирав на крісло великого візира. У корумпованій і підгниваючій ізсередини імперії гроші вирішували все, а Каракаш-паша їх мав удосталь, тож заміна ним Гусейна на високому посту ставала вже справою часу.

І, нарешті, третьою, останньою помилкою візира стало запорізьке козацтво. З їхнім гетьманом Бородавкою велися переговори. Він, Гусейн, дізнався про ворожнечу Бородавки і поляків, намагався довести це протистояння до відкритого виступу проти Сигізмунда. Але провадив цю політику дещо зверхньо, ставлячись до козаків як до другорядної сили. Коли треба було реальними вчинками якщо не прихилити козаків на свій бік, то унеможливити їхній союз із поляками. Тоді він обмежився обіцянками утворення якогось незрозумілого козацького анклаву на землях, що відійдуть султанові. І столицю в Києві або Кам'янці... Поміркувавши, сам би не повірив у такі обіцянки. Тоді момент було згаяно. І ось тепер Бородавка мертвий, а його булава перейшла Сагайдачному. З цією людиною переговори втрачали свій сенс.

Усе це свідчило лише про одне: вони програли війну, ще не почавши її. Армія була не готова задовольнити амбіції надвірних інтриганів. І хоча кількість військ та озброєння

⁵⁰ Гениш-ачерас (*тур.*) – начальник яничарського корпусу.

⁵¹ Кизляр-агаси (*тур.*) – дослівно – дівочий начальник, головний євнух султанського гарему, надзвичайно впливова особа в Османській імперії.

вражали, це було лише на перший погляд. Події двох останніх тижнів тільки підкреслювали думки Гусейн-паші. Вони неодмінно зазнають поразки. А коли це станеться, винуватця буде обрано, і ним стане він, Гусейн-паша. Втішало лише те, що шеняті теж не пробачать цього. А він, у свою чергу, буде брати у всьому найактивнішу участь... Звісно, якщо залишиться живим.

У Кам'янець

Шістнадцятого вересня Ходкевич нарешті вирішив зібрати велику військову нараду. Необхідність її назріла вже досить давно, це розуміли і в польському, і в козацькому таборах. Тож коли до Сагайдачного прибув посланець із листом Ходасевича, гетьман зітхнув з полегшенням. Після напруження останніх днів, заворушень серед козаків, нестачі продовольства і чуток про пошесть, які то там, то там тривожили табір, настав час вирішувати, як діяти далі. Тож що швидше це буде зроблено, то ліпше.

– Передай гетьманові, що я буду з панами полковниками, – стримано мовив Сагайдачний до джури.

Той мовчки вклонився і швидко вийшов із намету.

Через деякий час в оточенні старшин Сагайдачний виїхав до Хотинського замку.

Поблизу замку дещо змінилось, а саме: кількість людей. Якщо ще тиждень тому під високими мурами фортеці був цілий базар, утворений жидами, вірменами і волохами, то зараз тут лежали лише собаки і такі самі обірвані й худі люди. Торговий люд розбігся з проклятого місця. І це найкрасномовніше свідчило про те, що на табір насувається великий голод. Від замку, насилу піднімаючись крутим схилом, скакали коні, несли вершників у невідкладних справах. Униз, притримуючи коней, тягнувся важкий віз, туго затягнутий мотузками. За ним торохкотів ридван, що в ньому до замку їхав якийсь особливо лінивий шляхтич.

Старшини в'їхали на невеличке замкове подвір'я і залишили коней біля конов'язі, де їх одразу ж прийняли гетьманські стайничні. Попрямували до комендантського палацу, що задньою стіною притулився до височенного муру.

Минаючи чималенький колодязь посеред двору, Сагайдачний раптом зупинився. Підійшов до волоха, що завзято крутив велике колесо, дістаючи з глибини тридцяти сажнів діжу з водою. Зачекав, доки діжа не підніметься нагору і другий чорнявий волох не поставить її, підхопивши за мотузку довжелезним гаком, на землю.

– Дай-но попити, чоловіче.

Волох, побачивши перед собою багато вбраного козака, заподадливо простягнув йому дерев'яний ківш із кристалево прозорою прохолодною водою.

– Візьміть, пане. Ця вода цілюща! Вона хворих лікує, святу правду кажу!

Сагайдачний напився. Вода була смачною, з ледь відчутним присмаком якогось мінералу.

– Добра вода. Хворих, кажеш, лікує?

– Так, так, ясновельможний пане.

– То ми з вами, панове полковники, на лікування приїхали! Га?

Кілька чоловік засміялося. Два тижні запеклої борні ніяк не здавалися схожими на санаторій.

Повернувши ковшика волохові, Сагайдачний попрямував до дубових дверей палацу, перед якими завмерли два жовніри у панцирах.

У великій залі палацу було надзвичайно людно. Окрім Ходкевича, Любомирського і сеймових комісарів, зібралося кілька десятків хорунжих і ротмістрів із найбільш родовитої шляхти. Сиділи на лавах, що стояли у три ряди під стінами, і про щось тихо перешіптувались, очікуючи початку наради. Сагайдачний зі старшиною розмістилися дещо окремо від поляків, зайнявши широку лаву, що стояла неподалік від виложеного з каменю велетенського каміна. Притихли, очікуючи появи Ходкевича.

Чекати довелося недовго. Через кілька хвилин з'явився Ходкевич, рвучкою ходою і лицарськими обладунками намагаючись прикрити хворобливий вигляд, що відбився на його обличчі.

Поглядом привітавшись із присутніми, одразу ж почав промову.

– Я зібрав вас, шановне лицарство, щоби разом із вами обговорити ситуацію, що склалася на полі бою, а також вирішити, якими будуть наші подальші дії. Насамперед прошу вибачення від імені найсвітлішого князя ясновельможного королевича Владислава за те, що він змушений бути відсутнім як на сьогоднішній нараді, так і на марсових полях упродовж останніх днів. Його світлість важко хворий, і лише в цьому причина його відсутності. Тож нехай Господь дарує довгі роки життя найсвітлішому князеві, а ми почнемо нараду, помолившись за його здоров'я. Моя думка щодо подальших дій залишилася незмінною. Ми повинні триматися тут до останнього. Ця тактика вже довела свою доцільність, тож мовить сама за себе. Але поряд із цим з'явилися й інші обставини. Деякі з них на нашу користь, деякі, навпаки, на користь супротивника.

Те, що говорить за нас: по-перше, наші перемоги у всіх боях за два тижні. Турки так і не змогли вдертися до нас у табір і подолати нашу оборону. У свою чергу цей факт підняв настрій у війську, бойовий дух жовнірів і віру в свої сили. По-друге, ми завдали дуже значних збитків туркам у живій силі. Тож тепер, хоча численна перевага і на їхньому боці, вона вже не така приголомшлива. І, нарешті, третє: той самий бойовий дух значною мірою занепав у ворожому стані. І мої вивідники, і перебіжники з турецького табору говорять одне й те саме: турків деморалізовано. Аскери втратили віру в перемогу, а паші більше тремтять за свою шкуру, ніж за успіх кампанії.

Тепер проти: наші війська вкрай виснажені. Важкі бої далися взнаки, і хоча наші втрати набагато менші, ніж у турків, вони все ж значні, особливо серед пораних. Шпитали переповнені і їх не вистачає. Поранено багатьох ватажків нашого війська. Навіть присутній тут гетьман Запорізького Війська Петро Конашевич-Сагайдачний важко поранений ворожою кулею. Проте навіть це не головне. Головні загрози для нас сьогодні – це брак продовольства, фуражу та боєприпасів, а також пошесть, що вже почалась у таборі. На це я хотів би звернути особливу увагу. Серед угорської піхоти і пруських ландскнехтів почалися хвороби. Померлих поки що мало, але це становить небезпеку для нас усіх. Тому в полках, ротах, хоругвах та сотнях додержуватися всіляких заходів, щоб зупинити заразу.

Щодо харчів, треба теж щось вирішувати. Я вже дав наказ допомогти з харчами козакам, вони в найгіршому стані, але й наші запаси не безмежні. Трохи піклуються вони про себе самі, роблячи нічні наскоки. Але все це не вирішує проблему цілком.

Отже, враховуючи сказане мною, прошу вельможну шляхту викласти свої думки щодо наших подальших дій.

Ходкевич схилив голову в поклоні й сів.

– Моя думка, – підвівся Любомирський, – повністю збігається з вашою, пане Ходкевич. Ми маємо залишитися тут. Як я висловлювався і раніше, ми не маємо користі зі зміни позицій. Але було б слушним повторити тактику, запропоновану паном Сагайдачним, себто нічні напади. Тепер ми маємо рішення Сейму щодо цього.

– Пан Любомирський і пан Ходкевич, безперечно, мають рацію. Але чи не настав час для рішучого бою з ворогом? – перебив Любомирського Собеський.

– Ви знадто гарячий, прошу пана! – відрізав Любомирський.

– Що пан має на увазі?! – спалахнув Собеський.

– Я маю на увазі лише те, що не треба поспішати з радикальними заходами. Ставити питання «або пан, або пропав» негоже. Занадто важливі речі лежать на шальках терезів.

– Пан Любомирський, звичайно, має рацію, але ми тут для того, щоб кожен висловив свою думку, – підтримав Собеського Ходкевич.

Один за одним почали висловлюватися молодші командири. Серед них теж переважала думка про негайний початок вирішальної битви. Ходкевич спохмурнів. Те, що кілька днів тому було висунуте як необдуманий вислів, тепер міцно засіло в головах його підлеглих.

– То, може, вдіємо, як хотів пан Сагайдачний, чи себто його полковники, – відпустимо козаків ловити татар по Поділля? Така думка теж висловлювалася минулого разу, – не втримався Ходкевич. – А самі тим часом кинемось у генеральну битву! Так буде ще ліпше!

На мить запанувала тиша, гуло лише над лавою запорізької старшини. Під невисокою, побіленою крейдою стелею стало досить душно. Присутні витирали спітнілі обличчя хустинками.

– Вельможне панство, вислухайте і мою думку, – почувся голос сенатора Станіслава Жоравинського. – Військо виснажене, припасу обмаль, почалися хвороби. Це ви сказали, пане Ходкевич. Крім того, йде до зими. З дня на день знову почнуться дощі. Пропоную відійти у Кам'янець. Це зовсім поряд. Крім того, місто надзвичайно добре розташоване й укріплене. Там ми поживимо військо харчами і налагодимо оборону. Хіба це не ліпший вихід із ситуації? На мою думку, краще тепер відступити у повному складі, ніж потім тікати по одному, зазнаючи страшних втрат.

– Це хто тут надумав тікати по одному? – залунав суворий голос Сагайдачного. Він стояв посеред зали і гнівно виблискував очима. – Мої хлопці стягнули з возів уже декілька мостивих панів, що під соломою прямували під бабську плахту! Я поки що не буду розголошувати їхніх імен, вони й самі добре про це знають! Щодо решти, я сподіваюся, що пан Жоравинський невдало пожартував?

– Що цей схизмат собі дозволяє! Він знаходиться серед уродзної шляхти, а не серед бидла! – нервово писнув Жоравинський. Шляхтичі почали вигукувати на адресу Сагайдачного погрози й натяки на хлопське походження.

– Тихо! – підняв руку Ходкевич. – На цю годину не є принциповим питання, до якої церкви належить пан Сагайдачний. Ми вислухаємо його, якщо він скаже щось корисне для спільної справи. Щодо натяку пана гетьмана про втечу деяких... окремих людей з поля бою, то це нам відомо. Але... Це швидше виняток. Ці люди – ганьба своїх родів, і їх покарано.

– Я привів до стін Хотина сорок одну тисячу п'ятсот двадцять козаків, – продовжив Сагайдачний. – Зараз їх близько тридцяти п'яти тисяч. Вони голодні, брудні й втомлені. Кожного п'ятого поранено. Але вони стоять! Стоять на смерть і стоятимуть надалі. Які можуть бути розмови про відступ до Кам'янця? Скільки тисяч людей ми втратимо, долаючи ці тридцять верст? Чи ми мало віддали татарам подільських посполитих, що ви хочете відправити у Кафу козаків і своїх жовнірів?! І хай пан Жоравинський не турбується про моє походження, герб Сагайдачних не менш старовинний, ніж його власний, а булава піднесена військом, якому немає рівних у Європі ні за хоробрістю, ні за бойовою славою!

На мить запанувала тиша.

– Усе це правильно, Петре Конашевичу. Але ми хотіли почути вашу думку про подальші дії. Прошу вас заспокоїтись і не звертати уваги на зауваження, що не стосуються головної теми, – замахав руками Ходкевич.

– Наша з панами полковниками думка залишилася попередньою. Тобто ми підтримуємо тактику активних військових операцій за оборону, поєднану з наступом. І ми підтвердимо слова ділом. Цієї самої ночі два полки і Низове Військо зроблять іще одну нічну атаку проти турків у двох напрямках: табір основних сил і табір Гусейн-паші, що тепер зайняв позиції за річкою. Крім того, прошу вас, пане коронний гетьмане, пришвидшити питання з відправленням обозів за харчами у Кам'янець. Мої козаки знайшли кілька місць, що ними без зайвого шуму можна переправитися на той бік. Гадаю, доцільним буде, якщо загони, що підуть у Кам'янець, будуть набрані частково з поляків, частково з козаків.

– Я обіцяю вам, що особисто проконтролюю це питання. – Ходкевич подякував Сагайдачному і обернувся до присутніх. – Які ще будуть пропозиції?

Слово взяв сеймовий комісар Матвій Лесковський. Він витер спітніле чоло і піднявся, притримуючи рукою тонкий лицарський меч.

– Усе ж таки треба пам'ятати про можливість мирного владнання проблеми, – неголосно мовив він. – Щоби панове козаки не звинуватили нас, як минулого разу, у змові в них за плечима, я хотів би говорити про це у їхній присутності.

Отже, турки самі вийшли на нас, це багато про що говорить. І, я вважаю, нехтувати такою можливістю було б нерозважливим. Костянтин Вевелі – людина дуже впливова у дворі Томша і в османському таборі. Отже, потрібно дати зрозуміти, що ми за почесний мир і почати переговори. Це, звичайно, не означає припинення бойових дій.

– Добре, пане Лесковський. Ви теж маєте рацію. Отже, підсумовуємо, – Ходкевич став у центрі зали, – висловилися всі бажаючі. Я вас вислухав і вирішив наступне: ліпше вмерти, противлячись ворогу, ніж хоч на одну стопу, навіть найменшу, поступитися варвару, щоби відступом цим не надати можливості навіть на йоту захопити землю отчизни. Битися купно з ослабим противником. І це наша спільна думка! Все!

Вийхавши із замку, кавалькада запорізької старшини пустила коней кроком під круту гору, що вела до обозу. Полковники палили люльки і збуджено перемовлялись, обговорюючи нараду. Позиція, що її вибрали ляхи, їм сподобалась, але ставлення до них із боку шляхтичів не могло залишити спокійним жодного. Складалося враження, що це ляхи здобули всі перемоги, а вони були пасивними свідками. Ще раз і ще звучало над вершниками ім'я Бородавки. Тепер його згадували з сумом, тамуючи у грудях гіркоту зітхання.

Сагайдачний, навпаки, мав добрий настрій. Нарешті він почув із вуст Ходкевича те, що давно хотів почути. Коронний гетьман публічно підтвердив правильність обраної Сагайдачним тактики. Йому потрібно було два тижні, щоби зрозуміти: одна лиш глуха оборона неефективна. Треба поєднати її з короткими швидкими нападами, і тоді ворог захитається. Це було очевидним. Слова Ходкевича втішили Сагайдачного. Крім того, він згадував, як заткнув пельку тому пихатому Жоравинському, і тихо посміхався в сиву бороду.

Хоча герб Сагайдачного і не такий відомий, як у Жоравинського, але й у нього є гонор. Хай знають пани ляхи.

Пізно вночі запорожці, за наказом гетьмана, покинули обоз і пішли у напрямку турецького табору. Вісім тисяч найкращих козаків тамували подих і обережно ступали, намагаючись передчасно не розбудити турків. Через деякий час у турецьких наметах почалася різанина. Як і минулого разу, вона стала для них несподіванкою. Заспані аскери вискакували в одній білизні й один за одним падали під ударами шабель і списів. Декотрі шатра спочатку спалахували, а потім, коли клуби вогню починали верещати і підскакувати, у них зі всіх боків впивалися десятки списів, навіки заспокоюючи мешканців вогняних гробниць.

Одночасно запалали шатра і за Дністром. Це другий козацький загін, подолавши річку, не зупиняючись, налетів на табір Гусейн-паші. Тут турки не виставили навіть варти, вважаючи, що повноводна ріка є для них найкращим захистом. Хвиля схожих на чортів із пекла низових запорожців змела передній край сплячого табору і все глибше врзалася, піднімаючи несамопитий лемент, стогін і благання пощадити на турецькій, татарській, грецькій і болгарській мовах.

Переляканий Гусейн-паша ще звечора був пригнічений розправою, що її учинив над ним падишах. Тепер він ошелешено дивився, як один за одним упали десятеро його халаузів, і до шатра скочив демон. У світлі смолоскипа було добре видно вимашчене багнукою обличчя, латаний і брудний овечий кожух, укриту кров'ю криву шаблю.

Гусейн-паша мовчки кинув у демона парчевим чересом, з якого посипалися дзвінким дощем золоті монети, і різонув ятаганом по стіні шатра. Охоплений звірячим жахом, він біг і біг, волюючи лише одного: провалитися крізь землю, щоби заховатися від наглої смерті, що бенкетувала навкруги.

За півгодини, втративши перевагу раптовості, козаки швидко відійшли до себе тим самим шляхом, яким і прийшли сюди, – збудованим турками мостом. Під ним усе ще плавали у прибережному очереті тіла сотні яничарів і самого Циреаш-паші, що йому була доручена охорона мосту. Козаки й полонені турки вгиналися під великою кількістю здобичі, захопленої у таборі другого візира.

В обозі їх уже чекали ті, що повернулись із табору Османа II. На майдані, де ще кілька днів тому кипіли пристрасті Ради, палахкотіли багаття. Здобич звалювали великими купами. З похнюпленими головами стояли гурти полонених. Дзвеніли зброєю коні, лунали крики метушливих кантаржеїв.

На якийсь час Сагайдачний забув про біль, хоча звечора рана ще добре допікала. З люлькою у роті й булавою, що її стискав пальцями здорової руки, сидів він верхи. І задоволенням позирав довкола. І вдовольнятися було чим: усе, що бачив, промовляло про перемогу. Перемогу в стилі ліпших козацьких традицій. Поряд, розкинувши смоляні кінські хвости, виблискували сріблом усі три бунчуки великого трибунчужного паші Каракаша. А сам паша, незмінний улюбленець падишаха, лежав порубаний біля свого шатра. Поглядав невидючими очима на небо, у якому новий день почав гасити зорі, а над ним розривав тишу околиць плач невітшного гарему. Ніс у височінь жалобу і лякав хмари гайвороння на нічному бойовищі...

За спиною Сагайдачного затупотіли кінські копита. Гетьман спокійно подивився через плече. До нього наблизилися полковники Подгурський і Писарка, чиї козаки здійснювали нічну вилазку. Позаду майоріла червоноверха шапка Семена Шила. Рятуючись від ранкового морозцю, загорталися у хутрянні киреї.

– Ну що, пани полковники, – Сагайдачний не приховував вдоволення у голосі. – Порахували?

– Атож! – озвався першим огрядний Писарка.

– Кажіть.

– Мої всі живі-здорові! – Писарка широко посміхався.

- І мої теж. Навіть поранених немає, хіба що подряпини, – докинув Подгурський.
- Добре! Славно попрацювали... А в тебе що, Семене?
- У мене гірше, – зітхнув кошовий, – сімнадцять козаків порубано. Поранених десять...
- На мосту?
- Там! Сам Циреаш, клятий, яничарами заправляв.

Сагайдачний мовчки кивнув головою. Він очікував більших втрат серед низових козаків, йому вже доповіли про засідку Циреаш-паші на мосту через Дністер.

- Що нам тепер? – запитав Писарка.

Сагайдачний подивився довкола. На майдані під керівництвом генеральних старшин уже почали ділити здобич.

- А нічого поки. Діліть хліб козацький та відпочивайте.

Кількість здобичі вражала. Було тут дві сотні добрих коней, десяток верблюдів, тисяча овець, десять пудів золотих та срібних прикрас, коштовний посуд. Двадцять бочок пороху, сотня яничарок і три сотні шабель, що серед них багато було із золотим і срібним оздобленням, поповнили запаси зброї. Списи, ятагани і кинджали лежали купами. Окремо були звалені мішки із зерном і борошном...

Трохим Сипаха лежав біля кабиці на розстеленому кожусі, розкинувши руки, з відкинутою назад головою. Невидючі очі дивились у блакитне небо, а сивий оселедець, укритий засохлою кров'ю, немов спляча змія, вклався навколо козацької голови. Через підголений череп чорною борозною ліг слід від удару гострою шаблею. На восковому обличчі все гостріше проступав ніс і вилиці.

Над тілом тихо сидів сліпий Стецько Пузир, палив люльку і журно дивився вперед чорними ямами, що мав замість очей. У його голові спливали спогади про колишні походи, бої, веселі гулянки. Сотні й сотні щасливих і не дуже, веселих і сумних днів, що їх прожив разом із побратимом. Коли був у неволі, думав, що не зустрінеться з ним уже ніколи. Але Бог вирішив по-іншому, звів ще раз давніх друзів, щоб незабаром розлучити навек. Ні, це для нього не було важким горем, він навіть радів, що Сипаха прийняв лицарську смерть, таку любу кожному справжньому козакові. Але смуток підіймався з глибин душі. Він згадував, що не почує Стецько більше голосу Трохима Сипахи, що залишився він сам на цій землі. Нема вже ні родичів, ні друзів дитинства, ні братчиків, що з ними гуляв у молоді літа. Всі вже лежать, невідомо хто де. Хто на високій могилі над степом, хто у монастирських кладовищах. А більша частина згинула безслідно, ніхто й не знає, де гайвороння і звір степовий розтягнули білі козацькі кістки. Ось і Сипахи нема. Загинув у бою. Серед своїх, січових братчиків. А коли ж його забере до себе Бог? Чи викопають йому товариші шаблями яму і поховають, а чи кинуть у кущі і забудуть? Єй, же єй! Гіркі думи обсіли старого немічного каліку. І він раз по раз вибивав із люльки, що подарував Сипаха, попіл, набивав її знову й знову підпалював. Мовчки зітхав, і худі груди підіймалися під блаженським витертим кожухом.

Тихо підійшли козаки, зняли шапки, перехрестилися. Попереду стояв кремезний Хвилон Беркут. Ранішній вітерець розкуйовдив його оселедець, а на вилицях проступили жовна. Постояв хвилину, потім струснув головою.

– Прости, батьку Трохиме, нема часу шану тобі віддати, достойну ділам твоїм. Відкозакував ти, залишив нам доробляти те, чого сам не встиг.

Курінний повернувся до козаків:

- Починайте, хлопці.

Наперед вийшли Горбоніс, Непийпиво, Кульбаба і Півторакожуха. Вони мовчки вбрали покійного в оксамитовий каптан, зверху жупан витертий і місцями полатаний, але все ще яскраво-червоний. На ноги взули жовті сап'янці, а на голову, витерши засохлу кров, одягнули високу баранячу шапку з довгим червоним шликом і срібною китицею. Оперезали китайчаним очкурком, за нього засунули два пістолі. Почепили на бік шаблю. Нарешті розігнули спину і перехрестилися. Підійшов панотець з кадилом в руках і великим срібним

хрестом на грудях.

– Беріть з Богом, – сказав.

Козаки підняли ноші, щойно збиті зі свіжих соснових кілків. Неподалік підняли ще дві такі самі ноші з убитими козаками Пластунівського куреня...

За ношами Сипахи йшов увесь Переяславський курінь. Ніхто й не пам'ятав у курені когось старшого за нього, а тому його любили й поважали. Процесія рухалася до крутого берега Дністра.

На самій вершині стрімкого схилу чорніли три неглибокі ями. Козаки, за звичаєм, шаблями копали могили й полами жупанів виносили землю.

Наблизившись, спинилися, поставили ноші на землю. Три козаки, плечем до плеча, лежали в останній і вічній своїй постелі, як раніше, плечем до плеча зустрічали ворога. Панотець, вимахуючи кадилом, почав читати заупокійну. Кілька сотень запорожців стояли, похиливши голови.

Молитва закінчилася. До Сипахи, спираючись на руку Яцька, підійшов сліпий Пузир. Намацав руками, поцілував побратима в чоло. Потім дістав із кишені невеличку пляшечку з горілкою.

– А нумо, товариші, поставимо йому пляшку горілки у голови, бо покійничок любив-таки її! – помацавши в головах у Сипахи і не знайшовши місця, Пузир засунув пляшечку за пазуху жупана покійного. Туди само поклав череп'яну люльку, що її перед цим палив. – Дякую, побратиме, за люльку, хай буде при тобі. Куди козаку без люльки...

Яцько і Пузир відступили. Козаки обережно опустили ноші у могили й почали засипати вогкою землею. У цей час небо над дністровим берегом розірвалося від сотень пострілів. Січові лицарі віддавали останню шану своїм братчикам.

Через півгодини над схилом залишилися лише три горбики землі, три дубові хрести, а на них три білі прапорці – знак бездоганної чистоти померлих лицарів, захисників святої віри. А поряд із ними сотні, сотні й сотні таких самих скромних, невеличких горбів....

Після повернення у табір до Микити підбіг Дишло, джура кошового.

– Микито, тебе батько хоче бачити, поквапся, – мовив, переводячи подих.

– Де він? – звів зажурені очі козак.

– У себе, в шатрі.

– Добре.

Микита, не гаючись, попрямував до горба, на якому розташовувалася ставка кошового отамана. Слизька глина під ногами перетворилася на вкриту порохом стежку, збиту тисячами ніг. Через хвилину був уже в наметі.

– Діло до тебе маю, Микито, – відразу почав кошовий.

– Слухаю, – коротко відповів Микита.

– Гетьман домовився з поляками посилати за харчами обоз. Треба підібрати сотню козаків і вирушати в Кам'янець. Я хотів би, щоб наказним отаманом був ти. Досвід маєш.

– У Кам'янець, то в Кам'янець. Загоном керуватимуть поляки?

– Так. Ротмістр Віденський. Ви переходите до нього у розпорядження. Кажуть, що вояка славний, не підведе.

– Та знаю я їхніх славних панків... А що, окремо не можна?

– Не можемо, наказ гетьмана. І так буде доцільніше, повір мені! Ну хто вас там чекатиме? Треба ще голову ламати, де чого взяти. У селах і хуторах хіба чорта лисого знайдеш... А у Віденського до кам'янецького підстарости лист від Владислава. Всього діла, що навантажити вози. Та й рейтарів у нього три сотні. Якщо раптом татари наскочать, гуртом, одне слово, і батька бити легше...

Виїжджали пізно ввечері, щоб не помітили турки. Міст, що за ним став кошом Кантемір-мурза, довелося проминути. Кавалькада з трьох сотень вершників і двохсот возів рессю пройшла над Дністром і зникла, торохкотючи, за вкритими лісом горбами. Там, за десять верст проти течії, розвідка знайшла брід, яким можна було переправлятися на протилежний берег.

Микита їхав на чолі запорожців, на півмилі відтягнувшись від поляків. На небі світив повний місяць, і він міг розрізнити поляків далеко попереду. Нехтуючи словами кошового, не поспішав об'єднуватись із ляхами. Поганяв і поганяв коня: до ранку хотів перевезтись через Дністер. Скоро його наздогнав Максим. Зрівнявшись, потягнув за повід і поїхав поряд.

– Може б воно все ж наздогнати їх? – мовив ніби сам до себе.

– Встигнемо, – відповів Микита.

Якийсь час їхали мовчки. Максим більше нічого не говорив, Микита не відповідав. Нарешті не втримався і почав пояснювати:

– Зараз нема чого боятися. Тут ні татар, ні турків. Хіба що за рікою... Там і наздоженемо.

– Грабовського бачив? – запитав Максим.

– Бачив. Мало ти йому дав...

– Може, й мало. Спочатку зарубати хотів... Але як я їй потім в очі дивився б?

– А що воно дивитись! Ухопив поперед себе і вїо! Теж мені Декамерон. Спочатку поплаче, потім заспокоїться. Чи, може, дітей від нього має?

– Наче ні. Адже вони були тільки побралися, коли мене туди занесло.

– А я про що? Хто її в Дикому Полі відшукає?

– Ні, Микито, що я, харциза який, чи що?

– Ха! А ти Грабовського запитай про харцизу, знатимеш!

– Мене його думка не цікавить. Усе ж це не діло, вона одружена.

– У костьолі в собачому! Тебе його думка не цікавить, а віра їхня? Плюнь ти, не переймайся. Колись би ще подякувала...

– Е, ні... Погано ти жінок знаєш. Та й шляхтянка вона, цього б не простила.

– Не знаю. Я з бабами того... Чорт їх знає, що воно за люди. Шабля й люлька – ось мої наречені. Як молодиком був, не парубкував, а зараз і поготів. Тож тобі видніше, роби, як знаєш.

Хвилину мовчали. Коні йшли рівним, добре поставленим кроком.

– До речі, а що пан Грабовський тут робить? Адже у Віденського тільки рейтари з його роти?

– Те робить, що ти подумав, до жінки під спідницю їде.

– Може, Ходкевич за чим послав?..

– Розумна в тебе голова, Максиме, а дурневі дісталася. Хіба Віденський сам не вирішив би, що треба?

– Не знаю, – Максим замовк і не розтуляв рота до самого броду.

Було далеко за північ, коли заїхали в невеличкий дубовий гай і наблизилися до річки. У цьому місці Дністер широко розлігся між порослих віковими деревами берегів, але глибина у ньому сягала ледве вище колін. Не гаючись, почали перевозитися. Довгою вервечкою потяглися вози, долаючи швидко течію.

До Микити, який піднявся у стременах і оглядав довколишні береги, освітлені місячним сяйвом, підїхав ротмістр Віденський.

– Ви отаман у козаків? – запитав стримано.

– Я, – просто і коротко відповів Микита.

– Ротмістр його королівської величності Ян Віденський, – без пихи у голосі відрекомендувався Віденський. – Мені доручено залагоджувати наші спільні дії.

– Я знаю. Тож чекаю, вашмось, розпоряджень, – у словах Микити почулися насмішливі нотки.

Віденський кинув на Микиту швидкий погляд, але нічим не виказав, що зрозумів приховану насмішку.

– Я волів би, щоб ви підтягнулися ближче. За Дністром необхідно рухатись оборонною рукою.

– Добре. Я й сам про це думав.

Віденський стиснув коня острогами і рушив у воду. Повз Микиту проїжджали один за

одним затягнуті у броню рейтари. Неквапно переступали коні по кам'янистому дну, долаючи сильну течію ріки.

Коли останній віз викотився на берег, Віденський почав шикувати рейтарів у рухомий табір. З кожного флангу поставив два ряди возів, в авангарді – рейтари. Ар'єргард мали утворити козаки. Коли вирушили, займався світанок. Порожні вози, із кутими залізом колесами, торохкотіли на кам'янистому ґрунті так сильно, що їх можна було почути за кілька миль. Віденський добре розумів, що його рейд вже не є для турків таємницею, тож без зупинки гнав уперед, намагаючись виграти завдяки швидкості. Минаючи поля, очерети й невеличкі гаї, табір мчав до Кам'янця, не розбираючи дороги.

Через п'ять годин напруженої гонитви вирішено було спинитися. На узліссі ріденького сосняка утворили табір, виставивши у коло вози із запряженими кіньми. Місце було вибрано не дуже вдало: з лісу можна було наблизитися майже впритул, але стомлені коні потребували негайного відпочинку.

Віденський у супроводі кількох шляхтичів об'їжджав табір, напружено вглядаючись у сивий морок за струнками стовбурами сосен. Там, у хащі дерев, серед чорної безодні ранкового лісу, чигав вітер небезпеки. Здавалося, далечінь приховувала уважні очі, що з хижим задоволенням поглядали на купку потомлених людей і тварин. Відносна тиша, що настала після зупинки, дратувала, але звичні до небезпеки вояки використовували короткий перепочинок для їжі.

Максим Горбоніс, який дивно почувався після нічної розмови з Микитою, сидів біля великого возу. Жував, прихилившись до кутого залізною шиною колеса, житній сухар. Запивав джерельною водою з дерев'яної фляжки. Поглядав відсутнім поглядом на табір, у якому змішалися червоні козацькі жупани і вкрита чорною емаллю броня рейтарів. Несподівано для себе зустрів зневажливий погляд Грабовського. Шляхтич помітив запорожця і спрямував коня до місця, де той сидів. Під'їхав упритул.

– І тут, лайдаче, маю неприємність твоєї присутності! – Грабовський скривив обличчя, мов побачив гадюку.

Максим відповів довгим поглядом.

– Ще зустрінемося! – поляк притримав коня.

– Навіщо?

– Не думай, що мене легко здолати!

Максим байдуже глянув убік.

– В очі дивися, хаме!

Козак зітхнув.

– Що тобі, чоловіче? – запитав спокійно.

– Я сказав, що потребую помститися за помилку мого коня під час минулої зустрічі.

– Навіщо? – ще раз перепитав Максим.

– Питання гонору!

Максим різко звівся на рівні.

– Не доводь до гріха, ляше! Бог свідок – зарубаю!

– Цо?! – Грабовський аж піднявся у стременах.

Горбоніс, який ще хвилину тому мріяв лише про короткий сон, не тямив себе від люті. Рвонув з піхов шаблю і... завмер. Очі Грабовського раптом набули скляного блиску. Дивний, схожий на зітхання стогін вирвався з грудей. Здивованим поглядом поляк дивився на червону від крові рихву стріли, що вихопилася з його грудей. Повільно, немов вагаючись, скотилася темна цівка крові, залишаючи ризик серед золотавих візерунків на парчі жупана. Він усе ще дивився на стрілу, коли почав втрачати рівновагу і, нарешті, впав до ніг коня, збивши з-поміж вигорілої трави хмарку куряви. Через мить стріли вже цвюхкали скрізь. Застрягали в землі, возах, ударяли тіла людей та тварин. Над табором здійснювався моторошний зойк поранених коней.

Максим миттєво підхопив із землі мушкет, лядунку і порохівницю. Прожогом кинувся до лінії возів, які стояли найближче до лісу. А там уже гуділо, лементувало сотнями голосів.

Галас нападників, що посилювався лісовою луною, напливав, як хвилі буремного моря.

– Татари!!! – тривожно залунав гучний голос.

– Татари! Татари! – підхопили у різних куточках утвореної возами триангули⁵². Заляскали у безладі перші постріли.

А вони вже виринули з-поміж сосен на узліссі. Маленькі й чорні, як болотяні чортики, у вивернутих хутром догори баранячих кожухах. Ногайці! Міцно, мов улиті, сиділи верхи на своїх низькорослих бахматах. Притримуючи повід мізинцем правої руки, пускали стрілу за стрілою у табір, що нагадував розтривожений мурашник.

Ситуацію врятував Віденський. Чітко й без метушні, виказавши талант неабиякого командира, вишикував закутих у панцирі рейтарів і повів рівну батаву чорних панцерників назустріч татарам, що вже перескакували через подвійну загорожу з возів. За мить рейтари вже наводили на ворога свої довгі пістолі. Залп! Найазартніші, які вимахували шаблями всередині трикутника, попадали, спускаючи дух. Решта, оговтавшись, засипала рейтарів черговою хмарою стріл, а ті, мов горох, відскакували від лакованої броні. Запорожці, що їх Микита впорядкував досить швидко, довершили справу ще двома залпами з мушкетів. За три хвилини бій було завершено. Ногайці повернули коней і розчинилися поміж дерев. Порожні вози, очевидно, сприяли їхньому відступу не менше, ніж страшні мушкетні кулі. З часом про їхній наїзд нагадували лише сотні стріл, що стирчали всюди, немов дивні квіти, уклавши землю білими клаптиками пір'я. До середини табору піднесли десять убитих рейтарів, серед яких був і Грабовський, а також чотирьох запорожців. Нашвидку прочитали молитву і засипали їх у неглибоких ямах, що перед цим викопали. Через годину табір уже знявся і чвалав до Кам'янця, що незабаром з'явився на обрії. Високі дахи на баштах фортеці погордливо здіймалися над скелястим берегом Смотрича. Стомлені люди дивилися на них, як на порятунок і жаданий перепочинок.

Біля міської брами їх уже чекало кілька багатих вбраних шляхтичів. Віденський під'їхав до них, привітався і перемовився кількома словами. Потім повернувся до свого заступника:

– Ставайте табором під стіною. Я поїду до підстарости. Очевидно, доведеться пробути тут деякий час. І виставте сторожу: довкола міста повно татарських чамбулів.

Під стіною просиділи до вечора, потім повернувся Віденський і дав команду йти в місто.

Кам'янець жив мирним життям. Працювали різноманітні майстерні, бігали взад і вперед перехожі, дзвонили до вечірні на банях церков і високих шпильях костьолів. Численні крамниці з глиняним посудом, одягом, взуттям, кінською зброєю, шаблями й пістолями, а також ще цілою тисячею різних речей відчинили свої двері, очікуючи покупців. Гуділо в шинках і корчмах, що їх теж густо було в місті.

Після переходу з Січі через всю Україну, після запеклих боїв і скажених перегонів козаки широко розплющеними очима дивилися на цю картину мирного життя. Не вірилося, що всього за двадцять миль звідси стоять одна навпроти другої дві величезні армії. Що плюють вогнем і димом сотні гармат, а смерть щодня збирає багатющий урожай. Кам'янця це все не зачепило, і лише кількість людей, що прийшли сюди, рятуючись від людоловів, із найближчих сіл і містечок, видавала близькість війни. Селяни, які не мали куди подітися, сиділи просто неба там, де тільки можна було вкряти клаптик вільного місця для нехитрого домашнього скарбу. Замурзана дітвора, блимаючи захопленими оченятами, проводжала комонних козаків поглядами. Вулицями лазили вівці й кози, у землі грабали кури, гелготали гуси...

Зупинились у затишному гайку, що був укритий важкими лапами сосен і ялин, над самим проваллям, під яким шумів Смотрич, щедро наповнений дощами, що пройшли кілька днів тому.

⁵² Триангула – одна з тактик побудови рухомого табору, коли вояки, утворюючи рівносторонній трикутник з возів, займали оборону за ними.

Опинившись у безпеці, козаки знову почали триматись окремо від польських жовнірів. Попоравши коней, вляглися навколо трьох кабиць, що в них варився затовчений салом братко. Навіть у перший вечір кмітливі запорожці мали і хліб, і сало, і навіть цілий мішок цибулі, яка золотистими боками виблискувала у світлі вогнища.

Після вечері захропіли, розлігшись на возах і вкрившись жупанами й кожухами. Стомлені переходом і заспокоєні міцністю мурів, запорожці спали глибоким спокійним сном. Не спав лише Максим Горбоніс. Він лежав на возі, підклавши під голову оберемок соломи, і дивився на всіяне зірками небо. Там, у височині, тягнувся величний Чумацький Шлях, блимали міріади великих і малих вогників. Он і Великий Віз. Знайомі та любі друзі кожного козака. Вони завжди вкажуть йому дорогу в безкрайньому степу чи в морських просторах.

Однак думки Максима були не там, між зірок, вони линули зовсім поряд, в один із тих цегляних будинків на горбку. З кам'яним орлом на воротах і родовим гербом, вирізаним на великій дубовій дошці. Хоч Горбоніс твердо вирішив не йти туди і не згадувати про ту, що там жила, сон не йшов, а перед очима стояло її обличчя. Такою він запам'ятав її тоді, у гарячці: коси важким вузлом перехоплені позаду, на тоненькій шиї коштовне намисто, підборіддя ледь-ледь здригається, а в очах сльози. Чому вона плакала? Горбоніс згадав Грабовського. Повна протилежність. Пиха, презирливий погляд, а на язиці лиш: хам, хлоп, бидло. Як вона з ним жила? Може, від того й плакала. Хоча не може цього бути! Побачила баба кров, настрашилась. А вдачею вона швидше за все в нього, в Грабовського. Недаремно у московському прислів'ї: «Муж і жона – одна сатана».

Максим зітхнув. І чого вона у голову влізла? Он Андрій хропе, як кінь, хоч би що йому. На війні би шаблею помахати, у Січі горілки та меду вихилити. Та з музиканами. Та з піснями й танцями. Все просто і пристойно. Ще і тридцяти літ немає, а у братчиків завжди на язиці: «От це козак! Сам чорт йому не брат! Усім запорожцям запорожець!» І бабами не переймається. А тут... І хотів би забути, а не йде з голови, хоч плач. Бачив ще рік тому, чого б її в пам'яті тримати? Полька, ще й одружена. Хоча тепер уже вдова... Цікаво, а скільки їй літ? Напевне, двадцять, не більше. А яка гарна! От чорт, знову! Покохав би просту козачку, а не таке цабе. Що тепер із цим усім робити?

Глибоко за північ сон нарешті здолав стомленого Максима. Але й уві сні бачив лише її. Він їхав верхи, а вона сиділа попереду. Ніжно дивилася поглядом блакитних, як озера, очей. Мовчала, лише дрібно дрижало підборіддя, а по блідих щоках котилися сльози.

– Чому ти плачеш? – запитував Максим.

– Не знаю, – відповідала вона.

– Я хочу, щоб ти посміхнулася!

– Зараз, любий. Зараз усе минеться. Це я з радості плачу. Я так за тобою скучила!

Максим, набираючи повні легені повітря, хотів кричати і сміятися. Хотів на весь степ кричати її ім'я, але не міг. Блакитні очі коханої тримали і не давали розкрити рота. Раптом з високої трави вилетіла велика біла качка і почала кружляти над закоханими. Вона підлітала майже впритул, голосно кахкала, широко роззявляючи плескатога дзьоба.

Максим розплющив очі. Качка все ще кахкала, із сухим стуком тріпаючи крилами. Піднявшись на возі, побачив Кульбабу, який бігав за наляканою птахою і ніяк не міг ухопити. Нарешті не витримав, вихопив шаблю і миттю стяв качці голову. Потріпотівши крилами, та затихла.

– Бісова птиця! Яцьку, йди здобич забирай, уполював ось... Кашовару віддай, – Андрій, сміючись, простягнув качку малому, що зразу ж прибіг до «батька».

– Тьху, чорт! Такий сон бачив! Що, тихіше не можеш? – Максим роздратовано дивився на Андрія.

– Вставай уже. Я он і м'яса до кулішу надібав. Лазила тут...

– Ех, такий сон! – потягуючись, мрійливо мовив Максим.

– Що, кобету свою бачив? – Андрій дражливо посміхнувся.

– Пацан ти ще у цих ділах!

– Ой, а ти вже магістр!

Максим, бачачи що Кульбаба у настрої і його не переговориш, махнув рукою. Встав із воза і пішов умиватися до струмка, що дзюркотів неподалік.

Після сніданку від Віденського прийшов Микита. Він розповів, що у місті немає стільки пороху, скільки запросив Віденський у підстарости. Той пообіцяв, що будуть молоти, але на це піде не менше як три дні. Борошно, олію, овес і сіно почнуть відвантажувати вже сьогодні.

– То хоч відісплюся тут! – тільки й відповів заспаний Товкач. Він завжди дивувався навколишніх тим, що міг спати день і ніч, встаючи лише тоді, коли кликали їсти.

– Може б то, до шинку піти? – задумливо мовив Андрій. – Дозволиш, Микито?

– Йди, хіба я тебе тримаю? Тут не війна...

– Стривай, я з тобою, – раптом сказав Горбоніс.

Почепивши на бік шаблю, Горбоніс намотав на вухо оселедець і одягнув шапку. Андрій мовчки очікував побратима, покушуючи зірвану травинку.

Проминувши гай, що в ньому був розташований табір, вийшли на великий майдан перед костюлом. Кілька монахів у чорних підрясниках дбайливо підстригали куші перед дверима храму. Сонце вже піднялося досить високо й освітлювало високі дахи будинків. Козаки, з годину поблукавши містом, зайшли у погріб, що над його дверима висіла бочка і польською мовою було написано «Коляція».

Назустріч вибіг худючий рудий жид у засмальцьованому кунтуші й чорній шапочці. З-під неї виглядали пейси. Жид посміхався, розтуляючи грубезні губи, і руками вказував на брудні столи, що над ними горіло під стелею кілька свічок. Крім них, у шинку нікого не було.

– О, панове таки добре зробили, коли зайшли до Шльоми Шмулевича! Тут вони знайдуть, чим підкріпити свої сили!

Жид так енергійно вимахував руками, що влучив до лутки дверей і засичав від болю.

– Тю! І тут жид! – здивувався Андрій.

– А кого ти хотів побачити в Кам'янці у шинку? – Максим зняв шапку і сів на широку лаву біля столу.

– Пан правду каже! – улесливо посміхався жид. – Де поляк, там і жид. Пани гуляти хочуть? То в жида і горілка, і вино є. Пани голодні? То в жида і ковбаса, і риба. А якщо пани хочуть чогось надзвичайного, знайдуться такі страви й напої, що не соромно самому королю на стіл подати!

– Не треба нам того, що королю. Горілки давай. Сала давай, ковбаси, хліба.

– У цю саму мить зробимо! Прошу не хвилюватися. Пани військові будуть знати, що ліпше, ніж у Шльоми, їм ніде не буде!

Жид миттю побіг у низенькі двері, які вели до кухні. Через хвилину звідтіль долинули крики, що ними він підганяв служок.

Зверху по сходах загупали чийсь ноги. Незабаром з'явилися дві кудлаті голови над потертими свитинами. Зовсім іще молоді хлопці з цікавістю поглядали на козаків.

За хвилину повернувся жид. У руках мав глечик із горілкою, позаду дріботів ногами хлопчина років дванадцяти, який ніс на дощці полумиски з салом, цибулею та ковбасою.

– Чого стали? – зиркнув жид на хлопців, що нерішуче стояли коло дверей. – Ану ідіть звідси!

– А ти нас не гони. У нас є гроші, – похмуро мовив той із хлопців, який був вищим і ширшим у плечах.

– Як є, то сідайте, це вже інша справа, – голос у жида відразу пом'якшав, а коли він звернувся до козаків, на обличчі під здоровенним горбатим носом грала та сама улеслива посмішка. – Пригощайтесь, пани, на війні вам таки знадобиться сила!

Прибулі сіли в кутку, попросили дешевого вина. Жид презирливо хмикнув і зник у бічних дверях. Незабаром служка виніс їм невеликий глечик із вином.

– Що не шинок, то жид! – не вгавав Андрій.

– Та якби тільки шинок! Вони, кляті, вже й церкви святі під себе підібрали. Православним людом керують, як п'яний штанами, – у голосі Максима не було жодних емоцій. – Давай ліпше вип'ємо.

– Давай.

Цокнулися череп'яними чарками. Випили.

– Ех! – із шумом видихнув Максим. – І чарки в них малі!

Деякий час мовчки жували холодну ковбасу. Розмова не йшла. Кульбаба розглядав закіптюжену стелю. Горбоніс перекочував по дошках стола порожню чарку. Раптом до запорожців несміливо наблизився один з хлопців, що сиділи в кутку.

– Панове, дозвольте у вас дещо запитати? – голос у парубка був надзвичайно м'який і тихий.

– А чого, питай. За це не б'ють. – відповів Андрій, вдруге наповнюючи свою і Максимову чарки.

– Ви козаки?

– Хе! А хто ж! Не бачиш чи що?

– Я хотів із вами поговорити, про дещо розпитати.

– Ну то сідай за стіл, бери чарку. Що схочемо, розтлумачимо.

Парубок нерішуче подивився у бік товариша.

– І його клич.

Довго просити не було потреби. Хлопці швидко підсіли до козаків. Усі випили, і Андрій знов налив чарки.

– Гей, шинкарю! – крикнув він у бічні двері.

Жид виріс, мов з-під землі.

– Горілки ще неси! І чарки інші, ці малі. В нас п'ють із таких «михайликів», що в кожному можна мізерного жидка, такого як ось ти, утопити!

Не встигли й помітити, як жид прибіг із другим глечиком і чотирма чималенькими хоряками. Поставив на стіл і щез.

– Друге діло. Це хоряк як хоряк. – Андрій одразу наповнив усі чотири чарки і підняв свою догори. – Ну, браття! Вонзім копія в душі своя!

Випили. Парубки, що не вихилили й половини хоряків, захоплено позирали на запорожців.

– Ну, то що ти хотів? – запитав Максим у хлопця.

– А ви звідки, панове?

– З Низу, малий, – Андрій не звертав уваги, що «малий» був за нього старший.

– Це що, із самої Січі?! – захоплено вигукнув парубок.

– З самої! А хіба що?

– А як козаками стати?

– Он ти про що! Ну, то це просто. Якщо в Бога віруєш, горілку п'єш та душу козацьку маєш, приставай до нас. Добрим молодцям ми завжди раді. А ви хто будете?

– Я Мирон Охрімчук, а він, – показав головою на товариша, – Іван Стельмах. Ми у кравця у робітниках, підмайстри тобто.

– Не хочемо чоботи шити та на пана спину гнути. На волю, до Дніпра-Славути... До Січі! – повільно, карбуючи кожне слово, вимовив Стельмах. І в очах його засвітилися лихі вогники. Така жадоба життя серед вільних степів, така необхідність підставляти обличчя вітрам п'яних бойовищ горіла у тому погляді, що Максима, який подивився в очі молодого підмайстра, немов оповило його енергією. Немов гаряча хвиля пробігла свідомістю.

Утім, Андрій такими дрібницями не переймався. Обличчя Кульбаби вже почервоніло, очі заблищали, а жупан полетів на лаву: душно козакові, душно!

– Приставайте до нас, малі, слави лицарської добувати! На Січі не життя – едемський сад. Побий мене грім, коли брешу! Ось ви, один з другим, як день проживаєте?

Мирон знизав плечима.

– Як? Працюємо... З ранку до смерканку. Та мало з того користі... Тобто користь є, та

не нам. Іноді й у свята Божі... А що будеш робити, коли...

– Мироне! – зиркнув на товариша Іван.

– А що? Не соромно, бо правда! Колись різками майстерності навчали, а тепер і багатом пояснюють, що та як. Хіба брешу?!

Іван опустил голову. Горбоніс помітив, що юнак густо почервонів. Руки нервово м'яли потерту шапку, родима пляма на щоці, яка була розміром з галушку, стала ще чорнішою, ніж раніше.

– Не сумуй, хлопче! – поплескав його по плечі. – Кожен сам буде свою долю. Кожен перед Богом єдиним має відповідь давати за діла свої. Не людині цього вимагати... Не людині, хлопче! Чи пан, чи старшина, а чи майстер ваш. Хочете в козаки, давай з нами до коша, під Хотин. А там подивимося, що з вас буде.

– Правду, братику, кажеш! Агов, малі, а що то ви не п'єте? Нумо, вляємо на душу козацьку оковитої!

Усі випили. Закусили салом і кислими огірками. Андрій витягнув із кишені шовкову хусточку, прикрашену тонким східним мереживом, і витер у неї масні руки.

– А у нас на Січі так, – мовив згорда, – приходь усі, хто в Бога вірує. Усяк бажаючий прибитися до куреня може жити і їсти там без питань та пояснень, навіть дякувати не треба. Ото й діла, що прийшов, увіткнув у землю ратище, повішав на стіну яничарку – і лежи собі хоч місяць, а хоч і три, – пий і їж, все готове. Тільки й роботи маєш, що встань та помолися Богові, а коли грошики є, йди в корчму пити горілку. А якщо хто скаже: «Даром хліб їси», то козаки зараз і накинуться: «А ти вже закозакувався, сякий-такий сину!» Таке життя наше. Як то кажуть: Січ – мати, а Великий Луг – батько.

– Добре у вас, панове... – тільки й протягнув Мирон.

– Та не зле... Шинкарю! Горілки козакам! – захмелілий Андрій із такою силою вдарив кулаком по дошках столу, що ті затріщали.

Рудий жид похапцем поставив на стіл глечик і кілька глиняних тарілок зі смаженим м'ясом.

У котрий раз наповнили чарки. Максим, який до цього здебільшого мовчав, глянув на парубків.

– Але в нас і життя малого варте. Не думайте, що тільки боки відлежувати доведеться. Козак гуляє – кров річкою. Братчики ні чужої крові, ані своєї не жалують. Багатьох уже в Царгороді, Синопі й Бахчисараї на кавалки рубано. І у Варшаві, і у Кракові палю ковтали, шкіру з них, із живих, здирали. Так ось.

– Ет! Раз матінка народила, раз і помирати! – хміль ударив підмайстрам у голову, і Мирон махнув рукою.

– Козак буде! – сказав Андрій. – Давай-но вип'єм!

Ударили келихами.

Час рухався неквапно, а запорожці раз у раз гукали жида з усе новими глечиками оковитої. Нарешті шинкар підозріло подивився на них і несміливо запитав:

– Пани козаки нехай не тримають зла на бідного жида, але чи мають вони гроші? Такі славні вояки можуть випити і діжку...

– Ти що, жиде, не бачиш, хто перед тобою! – ще раз гепнув по столі кулаком Кульбаба. – Тримай ось.

І він жбурнув під ноги шинкареві кілька золотих. Обличчя жида враз змінило вираз глибокої стурбованості на широку посмішку. Зігнувшись, він заходився збирати монети, а рот йому не закривався ні на мить:

– Ой, добрі пани лицарі! Ой, славні воїни! Справжній шляхтич і в бою хоробрий, і рукою щедрий. Слави вам, пани, та великих перемог! Та заходьте до бідного Шльоми Шмулевича, а він завжди таким славним панам радий...

– Та заткнись уже, собако нечестивий! Дай людям хрещеним поговорити! – не втримався Максим.

Жид уже підняв останнього золотого і, посміхаючись та невпинно б'ючи поклони, зник

у бічних дверях. По сходах загуркотіли тяжкі кроки. Четверо селян, що приїхали до Кам'янця на ярмарок і мусили сидіти, ховаючись від татар, зайшли і сіли у протилежному кутку, під закіптюженою склепистою стелею. Шинкар виглянув і, скривившись, сховався. Через хвилину до новоприбулих підбіг хлопчина-служник, несучи у руках глечик із горілкою, хліб і цибулю.

– А у нас і шаблі є! – вихопилося раптом у п'янького Івана. Мирон одразу смикнув його за рукав свитини.

– А хіба що! Підемо турків рубати... Тільки спочатку я нашого майстра шаблею почастую. У, стерво! Чуєте, панове? Підмайстри не хлопи, ми маємо право вільно від майстра йти, куди заманеться. А він, собака, каже, що нам платні за рік не віддасть! Чи ми мало сліпали при каганцеві над панськими чобітьми? Так платить мало, ще й віддати не хоче, що винен. Ось я йому тепер!..

– Добре, хлопче, добре! – підняв хмільні очі Кульбаба. – Один Бог над нами панує. Збирайте бебехи та давай до нас. Ми кошом стоїмо біля міської брами, у гайку над Смотричем. Скуштуєте хліба козацького... Агов! Шинкару! А чи є козакам горілка?! Неси сюди, псячий сину!..

Повертались уже, коли сонце давно сховалось. Андрій з Максимом обійнялись і щодуху горлали козацьку пісню:

...Бурлаче-козаче, дурний розум маєш,
Дурний розум маєш – долю проклинаєш,
Не так винна доля, винна ж твоя воля,
Що ти заробляєш, то все пропиваєш,
А що загорюєш, то все прогайнуєш...

Десь гавкали собаки, перебігали на другий бік дороги запізнілі перехожі та грюкали над головами віконниці.

– А щоб вам, галагани, заціпило! – почувся звідкись старечий жіночий голос.

– О! Чуєш, Горбоносику, це дяка польської матінки-ойчизни славним захисникам Хотина! – засміявся Андрій п'яним сміхом і ще голосніше заволав:

Мене як хочеш називай, на все дозволяю,
Аби не звав ти крамарем, бо за те полаю...

У гайку, де спинилися козаки, палали вогнища, козаки й польські жовніри сиділи разом довкола них, пили і голосно розмовляли. Грала кобза, і її веселі переливи, з'єднуючись із шелестом пожовклого листя і гуркотом води під фортечним мостом, лунали якимось по-особливому приємно. Чулось у цій веселій мелодії щось рідне, просте, а разом з тим витончене і прекрасне, відчайдушно-веселе і разом із цим сумне і зажурене. Тяжке і легке, як козацька доля...

Юстися

Холодного вересневого ранку, коли сонце вкрите непроникною сивою ковдрою важких хмар, а похмурі замкові вежі за глибокою ущелиною Смотрича виглядають особливо непривітно, пані Юстися розплющила очі після глибокого сну. Цієї ночі сон був дивний. Уже кілька місяців він не повторювався. Вона навіть гадала, що все минулось, і навіть раділа цьому... І ось знову. Ні, їй це зовсім не подобається! Навіщо спогади про те, чого не було і бути не могло? Тільки мучити себе й годі. Чи їй погано живеться? Про таке і не мріяла колись. Ще б пак! Будинок у Кам'янці, золото, пишні обіди в колі вишуканої шляхти. Дорогі сукні, шовки, парча! А прикраси! Те, що таке миле дівочому серцю. І браслети, і кульчики, і персні. Щире золото і блискуче каміння. Та й Марек не такий уже поганий, як спочатку

гадала... Щось давно не давав про себе знати. Чи, бува, не трапилося чогось?

І Юстися піймала себе на тому, що не відчула ніякого страху за нього. У пам'яті сплив лише золотий ланцюжок з кулоном у вигляді сердечка, всіяного діамантами: два тижні тому захеканий жовнір привіз його разом з листом пана Грабовського. У листі палке кохання, тисяча цілунків, туга за молодою малжонкою...

Зітхнувши, встала з постелі, вкритої м'якими пуховими перинами. Босі ноги приємно лоскотали ворсинки перського килима. Через вузьке високе вікно з рамою венеціанського скла у кімнату вповзав похмурий ранок. Притулилася чолом до скла, впершись долонями з тонкими тендітними пальчиками у мармурову плиту підвіконня. Там, за порослою густим підліском кручею, ніс свою бурхливу воду неширокий, але стрімкий Смотрич. У темних хвилях відбивалося похмуре небо, а під скелястими берегами білили шапки піни, мов баранчики, які відбилися від отари.

«Чого ж так приємно це пригадувати? – думала Юстися. – І чого так боляче стало, коли зрозуміла, що то був лише сон? Хіба не дивно, вона навіть не знає імені того козака. Та й він, напевне, не знає її імені. Що ж тоді їх єднає? Хіба його погляд. Такий милий, задумливий... А може, він уже десь загинув? Он пані Лещинська каже, що в Хотині така війна йде! Там і козаки з Низу, і шляхта, усі смерть приймають. Що вже тих татар і турків прийшло... Аж сюди чамбули добігають. Учора з Оленкою на мурі стояли, бачили. Чорні, брудні, кричать щось, сміються зловісно. Не дай Бог таким у руки потрапити».

Юстисю аж пересмикнуло від страху і відрази. Вона на мить згадала, як колись такі самі вершники лізли через дубові ворота батьківського хутора...

У двері кімнати хтось нерішуче постукав.

– Хто там? – повернулася до дверей Юстися.

– Це я, пані. Пані вже прокинулася?

– Заходь, Оленко, я вже давно не сплю.

У кімнату вбігла молоденька дівчина, одягнута по-селянськи у плахту і вишивану квітками сорочку. Чорняве волосся було зібране у тяжку косу з вплетеними різнобарвними стрічками. Вона весело посміхалась і захоплено дивилася на Юстисю. З червоних, як вишні, вуст без упину сипалися слова:

– Ой, пані! Ви така гарна, така гарна! Немов та грецька Афродіта, що я на малюнку бачила. А що то ви у сорочці? У кімнаті прохолодно! Я вже Онопрієві кілька разів казала: що тобі, клятому, дров шкода? Он наша пані мерзне! А він одне тороче, мовляв, ще не зима. Йому що, дурневі старому, у кожух замотається, ще й тим тютюном начадить, бодай йому! До нього в причепу і не зайдеш, аж очі виїдає. А пані мерзне. І чого ви йому не скажете?

– Годі тобі, Оленко, тут не зимно. – Юстися посміхнулася і, підійшовши до Олени, обійняла її і прошепотіла на вухо:

– Я знову той сон бачила!

Олена враз знітилася.

– Ну що ви, пані Юстисю, годі вам! – прошепотіла таємниче. – Забудьте, ще пан дізнаються.

– Нічого він не дізнається. То сон і годі, – вмить спохмурніла Юстися.

– Я так тоді за вас боялась! А раптом би пан Грабовський повернувся? Казали, той козак двох шляхтичів порубав. Один майбутній зять самого Конєцпольського! Та ще й у вас, у світлиці! Най Бог милує. Як би пані довела, що вона чесна?

– Ну що ти говориш, Оленко? Нікого він у мене в світлиці не рубав. А що хворим і пораненим допомагати треба, то у Святому Письмі написано. Що з того, що він був у моїх покоях? Адже він був непритомний.

– Так, так. Ви добра пані, дай вам, Боже, довгих років життя і щастя. Ну, давайте вбиратись, і я сніданок подам.

Юстися вмилася прохолодною водою зі срібного тазика, що його принесла Олена. Мимоволі помилювалася собою у відображенні на прозорому дзеркалі води. На неї дивилося миловидне обличчя з тонкими рисами, повними губами і великими очима, що над ними

турецькими ятаганами звелися тонкі брови. Довге русяве волосся облямовувало його, додаючи довершеності справжнього витвору мистецтва.

Одягнула довгу розшиту золотом сукню і коротенький кунтушик, що гарно облягав тонку дівочу талію. Ноги встромила у легенькі шиті бісером черевички. Тим часом Олена принесла срібну тацю з кавою, грінками і вареними яйцями. Аромат смачного турецького напою вмить наповнив повітря.

– Ви снідайте, пані, а я новини поки розкажу. У місті різне балакають. Дещо таке, що й думати страшно!

– І що це таке? – запитала Юстися, помішуючи у порцеляновому горняткові каву.

– Кажуть, що наші жовніри дуже голодом зморені у Хотині. І що сил у них вже зовсім немає боронитись. А в Османа вояків, як зірок на небі, й невдовзі він тут буде. А далі на Львів піде, на Краків і на Варшаву. І ще кажуть, що козаки кинули поляків, до себе на Низ пішли. Що то має бути?

– Та ти, Оленко, не вір пліткам. Не могли козаки полишити Хотин, не такі вони люди.

– Ну, не знаю. Казала Явдошка, коваля Панаса жінка, що як були на мурі позавчора, то татари під саму скелю підскакували. Кричали, що всім нам скоро кердик! Ще кричали, що панянок на аркані в Кафу потягнуть, а панів порубають і живими з мурів у прірву поскидають. І що то воно діється на білому світі? – Олена тяжко зітхнула.

– Нехай кричать. У Кам'янець вони не ткнуться, тут і війська багато, і стіни високі. Татари тільки й вмюють, що селян по селах та хуторах у ясир забирати. Проти війська вони безсилі.

– Ой, а ще мало не забула! Учора ж рейтари з Хотина приїхали і козаки. Багато їх. У гайку стали, тут поряд. До півночі співали, спати не давали. Чого б воно так кричати?

– Козаки? – стрепенулась Юстися. Та за мить взяла себе в руки. – Треба було б рейтарів про пана Грабовського розпитати. А чого вони тут?

– Кажуть, що за припасами приїхали. З ними возів багато. Біля базару всю вулицю зайняли, а пилуку підняли... Ой, пані, а може, й ваш запорожець там? – сказавши це, Олена прикрила уста долонею і перелякано подивилася на Юстисю.

– Мовчи, Оленко! Ой, мовчи! Сама собі боюся про це говорити, навіть гадати... Я ж заміжня жінка тепер! – кажучи це, Юстися низько схилила голову.

– Та ви, пані, не бійтесь. Я ж знаю все! І розпитаю... Я ж бачу, що з вами. Навіть дивувалась... Така шляхетна пані... Але й козак справний! Як оком поведе, аж серце тріпоче.

– Багато ти не знаєш про мене, любя Оленко!.. Ну, розпитай, серденько, розпитай!

– Слухаю, пані. Хоч страшно мені до них піти, але, може, де у місті зустріну. Бачила, ходять вони містом, усе люльками чадять. Та жупани брудні такі... Мабуть, нелегко їм там, на війні.

Примовляючи, Олена вийшла з кімнати, і Юстися залишилася сама. У душі панували десятки різних почуттів, що суперечили одне одному, і, нашттовхуючись одне на одне, розбивалися, мов хвилі в розбурханому морі.

Невже він тут? Хоча навряд. Не може бути такого збігу обставин. А якщо все ж таки тут? Ні! Не можна про це й думати. Марек добрий до неї, він її кохає. А вона?.. Однаково не можна про це й думати. Це й гріх! Сама думка гріх! У костьолі шлюб брала, Богові присягала. Ой, доле нещасна! Ще цей сон, саме сьогодні. Він не був слабким і пораним. Ішов мостом від фортеці, чомусь у гусарському обладунку, назустріч їй. А вона зупинилася, слова вимовити не може. Підійшов, пригорнув... А сам посміхається.

«Чекала мене?» – питає. І хотіла б щось мовити, а у грудях все стислося, тільки й думки: люди побачать! І потім раптово: хай дивляться! І почала сміятися від щастя. Навіть прокинулась із посмішкою. Коли таке було востаннє?

Чотири роки тому Юстися жила зовсім не так, як нині. На батьківському хуторі на Брацлавщині було як у раю. Укриті соломою біленькі хатки, розписані хитромудрим орнаментом. Над ними високі тополі. На підвір'ї комори з грубих нетесаних колод, хліви. А там, за високим тином, левада, що поволі збігала до ставка зі срібними карасями і

крутoboкими коропами. Поля, жовтим морем розкинуті, наскільки бачить око, череди волів, корів, овець. Над усім цим на високому пагорбі – церква, що у її золотоверхих банях у спекотні серпневі дні топилося сонце... А ще садки, пасіки, березові та дубові гаї, що в них малою бавилась із козацькими доньками. Як гарно було слухати пісні косарів, що по росі виходили в луки косити, як духмяно пахло сіно під час перших сутінків.

Сотник Брацлавського полку Іван Бурдило був багатієм навіть серед козацької старшини. Може, й через те і вважав, що треба водити дружбу з польською шляхтою. І хоч у душі все ще не переставав бути справжнім козаком, усе польське привітав радо. Тож поступово й ополячився, прийняв католицьку віру, а потім і челядь свою примусив відректися від схизми. Похмуру дивилися на нього козаки, не привітав і полковник. Але Бурдило не звертав на це уваги, бо вважав, що кожен сам ладен обирати свою віру. І доньку свою, первістку, назвав на польський лад – Юстисею. Хоча плакала вночі в подушки пані сотникова, а все ж охрестили дитя в костьолі. Про щастя для дочки думав. Бачив-бо, як на світі жити стало і що православні люди звідусіль приниженя та образи приймають. А для любої Юстисі хотів найкращого: доброї освіти в школі при монастирі кармеліток, а там і заміж віддати за шляхтича. Та не якого голодранця! Щоб і майонтки, і гроші. Хай дитя нужди ні в чому не має.

Але не такою, як батько, росла Юстися. Молодші брати і сестри – всі в батька, а вона ні.

Насміхались із неї панночки на шляхетних прийомах, весіллях і хрестинах за її щирі розповіді про забавки з хлопськими дітьми. Не тішили її похмурі замки магнатів. Весело почувалася лише на лоні рідної природи. А часом, тремтячи від страху, що дізнається суворий батько, ходила з козачками та їхніми дітьми до церкви. І якимсь веселіше там було, щиріше, ніж у пропахлих стародавньою латиною костьолах.

Просте життя зі своїми великими радощами та дрібними печалюми. І воно урвалося так раптово, як завжди закінчується все добре. Напали татари. Напали раптово, виринувши із нічної темряви. Брудні, страшні, криваві й нещадні. Хоча Юстисі було лише чотирнадцять, вона все добре розуміла, діяла швидко та помірковано. Почувши крики, миттю скочила у потаємний лаз і за кілька хвилин була вже в очереті, що густо ріс біля ставка. Принишкла, очікуючи, що до неї приєднаються рідні. Але ні через годину, ні вранці ніхто не з'явився. Коли зійшло сонце, татар уже не було, а хутір палав, піднімаючи у небо цілі хмари диму.

На сплюндрованому подвір'ї залишився тільки батько, що з його грудей стирчала стріла, а з ним ще десяток козаків. Вони залишилися там, де застала їх смерть. Решту мешканців ще вчора квітучого хутора бусурмани погнали в неволю. Сіла на попелищі, мов та птаха, яку стріла мисливця прикувала до землі. Плакала тихо, безпомічно. Не бачила світу білого за чорним горем, яке впало на неї. Так і сиділа три дні й три ночі, втративши лік часу, поки не примчав батьків товариш, немирівський сотник Грицевич. Узяв дитя до себе, пожалів сирітку.

А потім, послушавши прохання Юстисі, віддав її до обителі сестер-кармеліток. Такою була батькова воля. І якби він жив, десятою дорогою обійшла б Юстися похмурі монастирські стіни. Але тепер, коли сама залишилася на світі, мовчки слухала нотації блідих і недобррозичливих сестер. Учила латину, польську й грецьку мови. Мовчки терпіла нудні багатогодинні релігійні диспути.

Там, на вузьких вуличках стародавнього Львова, побачив її молодецький гусарський хорунжий. Кинувся до неї і прикипів усім серцем. Невдовзі й одружилися. Але, коли дізнався про її минуле, щось трапилося з його щирим почуттям. На людях вони приховували всі негаразди, але коли залишалися наодинці, на Юстисю все частіше сипались образи й докори за «хлопське походження» і схизму. А вона, у свою чергу, не приховувала власного ставлення до католицької церкви і польської пихи. Взаємини ставали все більш прохолодними, і почуття, що колись запалало між ними, давно згасло. Лише часті від'їзди Грабовського по службі все ще зберігали їхній шлюб.

Напевне, це все й стало причиною того, що так запам'ятався Юстисі той поранений

козак. За короткий час, що просиділа над його ліжком, покохала його. Покохала нестямно, не сподіваючись навіть сама від себе такого шаленого почуття. А коли зрозуміла це, їй стало страшно. Лише Оленці, покоївці, відкрилася, не в змозі тримати в собі такий шалений вихор почуттів і суперечностей. Потім, раптом опам'ятавшись, посадила його в ридван і відвезла до табору, де під Кам'янцем стояли козаки. Навмисне не спитала імені, щиро хотіла забути. Чула лиш, що з Низу прийшли запорожці.

Минав місяць за місяцем, і вона дійсно почала забувати ту пригоду. Поліпшилися навіть стосунки з Грабовським. Лише час від часу приходив він уві сні – високий, стрункий, з чорними, мов смола, вусами. На засмаглому обличчі ясні сірі очі, що так закохано дивилися колись на неї. Але тепер ці сні турбували все рідше. І вона раділа цьому. Ну хіба не безглуздість сумувати за степовим вітром? Нині він тут ласкаво дмухає теплом в обличчя, а завтра одному Богові відомо, де...

Три дні бігав Віленський, а з ним і Микита темними коридорами ратуші, вимощеними бруківкою вулицями, майстернями, млинами і коморами. Лаялись із підстаростою, цехмейстерами, підкоморіями і ще десятками і десятками розжирілих кам'янецьких урядовців. Запальний Віденський, котрий звик стрічати ворога обличчям до обличчя, мало що розумів у тонкощах бюрократичної машини. Врешті-решт, він почав хапатися за шаблю і одного разу мало не зарубав мірошника, який не схотів відвантажити потрібної кількості борошна.

– Але то є реблізант! Прошу пана, справжній злочинець! Пся крев! За них і їхні смердючі гроші гинуть жовніри його величності пана круля! Вони голодні йдуть у бій, а цей лайдак сміє казати, що його цехмейстер мав вказівку відвантажити лише десять возів! Матко Боска! – мимоволі виправдовувався він перед Микитою.

Нарешті всі непорозуміння були залагоджені, вози навантажені, і загін почав готуватися в дорогу. Довга вервечка возів, цього разу добре навантажених, укритих просмоленою парусиною і воловими шкурами, вдруге перекрила вузькі вулиці Кам'янця. Обабіч тягнулися рейтари і козаки. За ці дні вони добряче відпочили, вимились у чистих водах Смотрича, випрали свої жупани, які знову розцвіли, мов квітки, на тлі кам'яних мурів і будинків із гостроверхими черепичними дахами. Свіжі, блискучі коні несли вершників над натовпом міщан, що вийшли проводити вояків. Серед натовпу були й десятки пар заплаканих дівочих очей, що усього кілька днів тому з цікавістю поглядали на ще не знайомих молодих козаків, а тепер із сумом махали хустинками їм услід, відшукуючи серед вершників того єдиного, що його будуть тепер ждати, дехто наодинці, а дехто й виношуючи під серцем плід короткого кохання...

Максим їхав поряд із Микитою та Андрієм. Голосно цокотіли по бруківці кінські копита. Замислившись, Горбоніс дивився на різнобарвний людський натовп, коли раптово його погляд знайшов серед натовпу її... Вона сиділа верхи на вороному арабському огирі й дивилася на Максима своїми великими, як озера, очима. Миттєво пробіг по спині мороз, і Максим, натягнувши повід, спинив коня. Здивований Микита поглянув на Горбоносу, котрий зблід, мов стіна.

– Чого ти? – запитав. Але, простеживши за поглядом побратима, побачив Юстисю. Запитально глянув на Максима.

– Я наздожену, – кинув той.

Торкнув коня і поїхав крізь натовп до того місця, де була вона.

Юстися, кинувши на козака довгий погляд, повернулась і пустила коня учвал, минаючи вулички, крамниці і будинки у центрі міста. Тримаючись віддалік, Максим поїхав за нею. Повз нього мчали вершники, вози, ридвани, з криками розбігалися перехожі, а він поганяв коня, підставляючи обличчя осінній прохолоді. Перед собою, далеко попереду, бачив лише легку, як пір'їна, вершницю на чорному коні. В голові діялося казна-що, але він знав напевне, що повернути назад не зможе, навіть якби ця дорога вела до самого пекла...

Нарешті будинки залишилися позаду. Обабіч дороги здійнялися розложисті липи, а

десь унизу зашумів Смотрич. Вершниця спинилася. Мовчки чекала його наближення.

Під'їхав. Чомусь ратище у руці стало важким, і комір стиснув пересохле горло. Рвонув його вільною рукою, посипалися срібні гудзики на рідку, вигорілу від сонця траву. Жадібним поглядом уп'явся в обличчя, що його сотні разів бачив перед собою, заплющивши очі. Мовчав, не знаючи, з чого почати безліч разів прокручену в пам'яті розмову.

– Вітаю, лицарю, – озвалася першою Юстися.

Максим усе ще мовчав. Язик присох йому до піднебіння, і лише очима їв її образ.

– Ну, що ви, минулого разу, коли я вас бачила, ви були сміливішим і в бою, і в розмові.

– Вітаю вас, пані, – нарешті вимовив Максим.

– Як ваші рани?

– Дякую, добре. Я за них і забув. Уже й нових не порахувати.

Юстися подивилася довкола.

– Хотіла поговорити з вами, але не про людські очі. Ходім-но лишень під липи, – і, скочивши з коня, узяла його за повід. Максим теж скочив на землю і приєднався до Юстисі. Схилився очима до землі, і яким незграбним собі здавався поряд із нею, такою легкою і граційною у чарівній сукні, парчевому кунтушику, отороченому куніцями, і гарненькому капелюшку над охайною зачіскою. Намагався притримати шаблю, лядунку, порохівницю, що ляскали біля пояса, почали раптом заважати довгі поли жупана.

– Ну як ви живете? – з посмішкою запитала Юстися, коли вони заглибились у гай.

– Дякую, пані, не жаліюсь. Б'ємо ось турка...

– Ви не образилися на мене тоді, що не змогла довше полікувати вас? Я вважала, що серед своїх вам буде безпечніше.

– Що ви, пані! Я дуже вдячний вам. Адже ви теж наразили себе на небезпеку.

– То пусте. Цікаво, а що ви не поділили з майбутнім зятем Конєцпольського?

– Прошу?

– А ви не знали? Цікаво! У поединку ви зарубали пана Маєвського, що був військовим товаришем польського коронного гетьмана пана Конєцпольського і готувався стати його зятем.

– Мені шкода, пані, – схилив голову Максим.

– Ну що ви, адже й вам дісталось. І все ж таки?

– Вони назвали мене хлопом і наказували зняти шапку і вклонитись.

– Ну то індик Маєвський мав справедливу кару. Ви би бачили, що тут почалось...

Раптом Максим згадав Грабовського. Він хвилину вагався, чи казати Юстисі. Вона це помітила.

– Ви щось маєте сказати?

– Так, пані Грабовська. Я був трохи знайомий із вашим чоловіком...

– Були? Чому були? – насторожилась Юстися.

– Очевидно, ви ще не мали звістки... Пан Грабовський загинув.

– О, Єзус Марія! Це неправда! – скрикнула вона.

– На жаль, правда. Він вирушив із нами до Кам'янця, але в дорозі був бій з татарами...

Його вбили стрілою. У серце.

Юстися довго мовчала, розмірковуючи про почуте. Гучко стугоніла у скронях кров. Згадала Марека. Він був добрий до неї, але... І промайнуло у голові: «Вільна! Вільна!» Стало соромно за потаємні думки, на мить пригадався чомусь золотий ланцюжок і сердечко, всіяне діамантами. А потім відразу гнівний голос Марека: «Твій батько був хлоп! Мусиш мати за честь бути малжонкою уродзого шляхтича!» І знову: «Вільна! Тепер вільна!» І з очей Юстисі бризнули сльози. Вона затулила обличчя руками і беззвучно плакала, тільки ледь-ледь здригалися під кунтушиком тонкі плечі. Максим стояв, опутивши руки, і не знав, що мовити. Тепер він тут зайвий. Вона побивається за ним, вона його кохала. Усе склалося так, як і має скластися... І що він собі надумав? Хлоп-утікач, нехай тепер і козак, і не бідний, що з того? Хіба їй тут добра мало... Хіба він зможе дати їй те, що вона мала з Грабовським? Та де там! У ліпшому випадку козацький хутір у запорізькій паланці... Їй, що бачила

Кам'янець, Львів, Варшаву! Вдові військового товариша гетьмана Ходкевича. Ех! Їхав би собі за ворота, не розглядався на всі боки. Краще б і не бачив!..

– Вибачте, пані. Я співчуваю вашому лихові, – чужим голосом витиснув із себе Максим. – Сподіваюсь, усе владнається. Де могила вашого чоловіка, запитаєте у ротмістра Віденського. Мені час, прощайте!

Заніміла нога знайшла стремено, відштовхнувся від землі – і ось уже в сідлі.

– Но, гнідий! – крикнув несамовито.

Кінь зірвався з місця і поніс вершника у напрямку шляху, що ним щойно ніс його, повного надій і сподівань.

– Стій! – почув за плечима. – Стій, благаю!

Не вагаючись, знов опинився на землі. Кинувся назад.

– Юстисю!

Пригорнув до себе.

І раптом відчув усім тілом, як вона притислася до нього, тремтячими руками вчепившись у цупке сукно жупана, що пропахло порохом, тютюном і пилом сотень верст українських шляхів.

– Не кидай мене, козаче! – почув шепіт.

– Кохана моя, – ледве вимовив.

Шумів затиснутий між скель шалений Смотрич, куйовдив вітерець пожовкле листя лип. Десь дуже далеко долинали голоси людей, ревіння худоби. А вони стояли і боялися поворухнутися. Боялися, що їхнє несподіване щастя вислизне з рук, і доля знов розкидає їх, таких далеких і таких близьких, серед жорстокого світу. Серед крові, зла, серед бурхливих лихоліть і військових буднів. Не вірили самі собі, не вірили тому, кого стискали в обіймах. І лише насолоджувалися тим, що доля подарувала у цю солодку мить. І пили це щастя, жадібно, не думаючи про майбуття, не оглядаючись у минуле. Пили разом, хоча майже не знали одне одного, були на різних сходинках суспільного стану. І від цієї невідповідності здоровому глуздові п'яніли ще більше, мов від столітнього вина, мов воїни на полі бою серед кривавих рік і переможних криків.

Загін Віденського проминув міську браму і попрямував, відхиляючись на південний захід, повз смугу узлісся. Важко навантажені вози повільно тяглися, віддаляючись від міцних кам'янецьких мурів і стрімких скель. Годі було й думати про швидкість: коні натужно впирались у землю, везучи такі необхідні війську хліб, борошно, крупи, пастрему, копчену рибу, м'ясо, порох, свинець та олово. Віденський тривожно поглядав довкола, очікуючи появи татар. І ті не примусили на себе довго чекати. Чорною мошвою вкрили обрій і з гиком кинулися на невеличкий загін, переобтяжений вантажем. Чули, як степові шакали, легку здобич. Поганяли своїх кошлатих коників, вимахували кривими шаблями.

Врятувало те, що відїхали зовсім не далеко, всього півтори версти. У місті помітили, в яку халепу потрапив Віденський, і відчинили браму, що з неї вихопилася хоругва драгунів. Драгуни чвалом полетіли на допомогу обозу, і татари відвернули. Однак, спинившись віддалік, їздили один перед одним, мов вовки, які очікували, доки знесилиться поранений олень. Ситуація складалася безвихідна: без вантажу, що був у возах, військо протриматися не зможе, а вози не можуть пройти без допомоги війська. Трохи подумавши і порадившись із хорунжим міської охорони, Віденський дав команду повертатися. Підкотилися під самі мури і стали табором. Закотивши рукави, козаки та рейтари почали обкопувати коло, утворене возами, земляними валами і глибоким ровом.

Микита стояв зверху на возі і пильно вдивлявся в обрій. Там, у жовтих смугах лісу і чорних, зораних на зиму нивах горіли вогнища в татарських таборах. Від них на небі поставала заграва. Великим півколом стали татари з наміром не пропустити здобичі, що сьогодні так нахабно вислизнула з рук.

Щойно Микита переговорив із Віденським, і настрої його став ще похмурішим, ніж раніше. Ротмістр розповів, що вивідники з кам'янецьких драгунів піймали кількох язиків

серед татарських чамбулів. На допиті татари зізналися, що про загін Віденського відомо у турецькому таборі. Тож у напрямку Кам'янця стягнуто великі сили татарської і турецької кінноти. У них всіх чіткий наказ: будь-якою ціною затримати обоз із припасами для козацько-польського табору. Віленський обрав за краще поки що залишитися під Кам'янцем, висилаючи ночами вивідників, щоби з'ясувати місцезнаходження ворога і знайти шлях для безпечного просування до Хотина. Микита, не вагаючись, згодився з Віденським. Йому все більше подобався цей шляхтич, який не був схожий на тих пихатих вискочок, що їх Микита зустрічав до цього. Він брав не високим становищем, яке, звичайно, мав, а тонким розумом і великим бойовим досвідом. Маючи у спільниках Віденського, можна було сподіватися, що вони здолають усі перешкоди. Але все ж ситуація була загрозливою.

– Ну що там? – почув Микита поряд голос Кульбаби.

– Те, що було. Сидять, душогуби, і попереду, і праворуч, і ліворуч.

– Хай сидять. На ось, братику, запали люльку. У вірменів такого доброго тютюну купив, палити шкода!

– Навіщо тоді роздаєш? – Микита зачерпнув із простягнутого кисета добрячу жменю духмяного тютюну і висипав у шлик на шапці.

– Для тебе не шкода.

Запалили люльки, освітлюючи помаранчевими вогниками у сутінках міцні підборіддя і довгі смоляні вуса.

– Віленський тямку має. Будемо його триматися – прийдемо з припасом. Поки вивідників розсилає, а там і вирушимо. Тільки ось, як там братчики? Тяжко мучаться від безхліб'я, гадаю.

– Із Сагайдаком? Та вони турків швидше голодними залишать.

– То й воно, що ні. Бусурман зараз пильнувати почав. Так, як у перші рази, їх мокрим рядном не накриєш. Звичайно, будуть ночами тарбати, я Сагайдачного добре знаю, але це вже так, для страху. Голодно тепер у наших. Часом як подумаю, кусень у горло не лізе.

– У мене також, – зізнався Андрій. – Слухай, Микито, от ти кажеш, що Сагайдачного добре знаєш. А чи правда, товариство казало, що ти його ще курінним отаманом пам'ятаєш?

– Ну ні, я ще не так довго на Січі. А от кошовим пам'ятаю. Літ п'ятнадцять тому це було. Летять роки...

– Слухай, що він за людина? Братчики різне кажуть. Одні хвалять, другі лають. Біс їх розбере, де правда.

– А хто його, Андрію, скаже, де та правда! Я теж різне чув... Та то пусте. Точно можу сказати лише, що шляхтич він, але з шляхти дрібної, десь чи то з Самбора, чи з-під Самбора. На Січі був років тридцять, пару літ тому до Києва перебрався. Ти ще, може, й пам'ятаєш?

– Ні, напевне, до мене діло було.

– Може, й так. А що додати? Старшина знатний був, та й гетьман нівроку. Багато разів його гетьманом обирали. Трохи він різкий – сказав, як відрубав! А наш брат-нетяга цього не любить. Йому, бачиш, треба, щоби стелили м'яко... Але, коли треба рішуче діяти, завжди Сагайдак найліпший. А як по морю з ним гуляли? Ого-го! Любо й згадати. Стільки золота, як тоді в Кафі, намолотили, я в житті не бачив.

– Пам'ятаю. Цілими купами на кобенях гроші лежали!

– А Синоп! А Трапезунд! До Царгорода доходили, мушкетним димом обкурювали. Добрий батько наш все ж... А тільки Яцька даремно зі світу зжив! Цього йому не проститься.

– Тю! Бородавку ж Рада до страти засудила! Він, собака, скількох братчиків на смерть послав? Та що я кажу, нам із тобою це краще за інших відомо! І тепер ось у халепу втрапили... Хіба не його вина?

– Не чіпай ти покійника! Воно ніби й так... Але молодий ти ще, Андрію. Рада радою, а Сагайдак теж руки доклав. Бородавка з сіроми був, йому наші біди добре знайомі. Ну а з тим, що не пощастило йому... То ж війна! Хто його зна, чи мав рацію він, а чи не мав. Чати потрібні були війську. Якби лиш не підійшли так близько до турків...

Уже зовсім посутеніло. На мурах Кам'янця перегукувалися вартові. Надриваючись, гавкали десь собаки. Над татарськими таборами так само горіло небо, відбиваючи вогнища.

– Загулявся наш Горбоносик! – посміхнувся Андрій. – Напевне, пригорнула-таки кобета.

– А чому б і ні?

– Знає, напевне, що малжонок уже на тім світі, а сама в гречку. Що за люд – баби?

Микита мовчки вибив люльку до каблука і заходився розмотувати свою велику ведмежу шкуру.

– Добрий ти козак, Андрію, але молодий, тому дурний. Йди-но ліпше спати, – без злості у голосі кинув Кульбабі, потім крикнув у темряву:

– Келеп! Влучко! Півторакожуха! Ще не спите, бісові діти?

– Ні, не спимо, – загудів низький голос Келепа.

– Давай на варту. Потім Кульбабу, Фольварочного і Шпицю піднімете. Мене будить, як тільки побачите щось підозріле.

Максим лежав, підклавши під голову кулак, і дивився у темряву. М'які перини незвично огортали тіло, заколисували. У ніс били чудернацькі аромати бузку, троянд і ще чогось невловимого, але надзвичайно приємного. Праворуч сірів силует високого вузького вікна, а десь далеко гомоніла річка. У думках виринали події вчорашнього дня. Хіба це може бути насправді? Він ще раз і ще ставив собі це питання і ніжно пригортав до себе Юстисю.

Вона, поклавши щоку на його міцне плече, зазірала в очі і ніжно гладила великий рубець, що червоною стрічкою перекреслював груди.

– Про що ти думаєш? – запитала тихо.

– Дивно, – відповів Максим, – надворі осінь, а ти пахнеш бузком.

– Це парфуми. А ти пахнеш чебрецем і полином. Так пахне у степу, коли спадає спека і вечірній легкий вітерець дихає в обличчя.

Максим посміхнувся.

– Ти так гарно говориш.

– Я це відчуваю. Коли заплющу очі, бачу жовті ниви, зелені луки і синє небо. А там, на обрії, сідає сонце. Воно червоне і гаряче...

– Коли це було? Тепер ось лише дощі.

– Ну й що з того? І вони прекрасні по-своєму. Коли на вулиці дощ і мряка, так добре сидіти поблизу каміна. Слухати, як потріскують дрова, і дивитися на Смотрич. Який він не схожий у різні пори року!

– Ти вмієш бачити добре навіть у похмурих днях.

– Це завдяки тобі... – Юстися уткнулась обличчям у груди коханому. – Максиме!

– Що, горличко?

– Максим... У тебе таке чудове ім'я.

– Ім'я як ім'я.

– Ні, воно особливе. Це ім'я пішло від давніх римлян. Тисячу років воно чекало на тебе. Бо ти такий великий і сильний! Тебе не можна було назвати іншим іменем.

Максим ніжно поцілував Юстисю в червоні уста. Пестив рукою шовковисту шкіру на її обличчі.

– А ти навіть не сказав мені тоді своє ім'я, – продовжувала Юстися. – Чому?

– Я не думав, що воно тобі цікаве. Зате я знав твоє. Воно зігрівало мене холодними ночами і додавало сили на полі бою.

– Бідний мій, бідний! – вона гладила його страшні шрами. – Весь порубаний! Як же ти живий ще, милий? Хіба можна так не берегти себе? Я так за тебе боялася! Молилась і день, і ніч.

Десь у нетрях будинку почав бити годинник, мелодійним дзвоном відмірюючи північ. Спляче місто охопила повна тиша.

– Навіщо я тобі? – раптом запитав Максим.

Вона відповіла не відразу. Звелася на лікоть, граційна у примарному світлі, яке лилося з вікна, і подивилась на нього довгим поглядом.

– Не знаю. Правду скажу: намагалась я тебе забути. Гнала від себе згадки, душила в собі почуття. Боялася його і боялася, що воно минеться. Це було так важко! Особливо, коли була з Мареком... Вибач. Були дні, коли я думала, що божеволію. Це було спочатку. Думала навіть бігти за тобою на Січ... Але ж це безглуздо. Не подолала б я Дике Поле. Тому і сиділа тут. Але знала, що як побачила твій погляд, то вже до смерті не забуду. Ти будеш сміятись, але я в уяві сварилась із тобою. Кричала, щоби не турбував мене, відпустив... Стояв перед очима блідий, закривавлений... А я навіть не знала імені...

Вона затихла і лише часто дихала, притискаючись до нього всім тілом і дрібно тремтячи.

– І я ніяк не міг забути тебе, зіронько моя ясна. Снив мало не щоночі. Хотів бачити хоч один разочок, хоч краєм ока! І теж боявся...

– Лицарю мій! Чого ж ти боявся?

– Боявся, що побачу в твоїх очах зневагу. Це було б гірше смерті, гірше неволі агарянської. Адже ти нічого про мене не знаєш. Я повинен розповісти тобі багато чого...

– Це все пусте, чого я не знаю. Головне, що ти зараз поряд зі мною. Чи могла я бажати більшого?

– Зачекай, кохана. Я не завжди був таким, як тепер. Я народився хлопом пана Грабовського... Від нього й утік на Січ.

– Мені байдуже. Забери мене з собою!

– Це ще не все. Я бився з Грабовським на герці...

– Що?! О, ні! Ти вбив його, убив за мене?

– Ні, зіронько, ні! Це було випадково. І не вбивав я його. Повчив чемності трохи... Він загинув у бою з татарами, присягаюсь!

Юстися з полегшенням перевела подих.

– Дякую тобі, Боже! Коханий мій, не змогла б я жити з тобою, якби знала, що він загинув від твоєї руки.

Вона трохи помовчала. Потім зазирнула йому в очі.

– Ти забереш мене з собою, Максимочку?

– Ти хочеш цього?

– Хочу! Дуже хочу!

– Там усе не так, як у вас. Чи не проклинатимеш мене потім? – Максим сказав це і раптом замовк. Він відчув, як йому на обличчя впала гаряча сльоза, потім ще одна і ще.

– Ти плачеш, ясочко?

– Не переймайся, козаче, – почув голос, що раптом став чужим. – Я тебе ні до чого не зобов'язую. Якщо нема мені місця поряд із тобою, облиш згадувати про все, що чув від мене. Ти вільний.

– Що ти, горличко! – Максим почав укривати поцілунками її мокре від сліз обличчя. – Хіба я мав на увазі, що не хочу тебе забрати? Та хочу всім серцем! Боюся лише, що не зможу дати того, чого ти достойна, що маєш серед вельможної шляхти... Та то пусте! Поїдемо разом на тихі води, на ясні зорі. Не плач лишень!

Юстися рвучко притислася до нього.

– Іди ж до мене, козаче! Візьми мене! Зараз, негайно!

Ніч минула відносно спокійно. Лише під ранок Микиту розбудив кремезний Келеп, жбурнувши на землю поряд зв'язаного татарина. Той щось мугикав, силкуючись виплюнути брудну ганчірку, що слугувала за кляп. На заюшеному кров'ю обличчі відбивався вираз звірячого жаху.

Микита рвучко звівся і протер долонями очі, струшуючи із себе залишки сну. Оглянув бранця, що тріпав кривими ноженятами, намагаючись встати. Нарешті той звівся на коліна, але жовтий чобіт Келепа з глухим стуком пожбував його на землю.

– Що це? – підвів голову Микита.

– Пластуна упіймав. Допитати б, – Келеп, як завжди, говорив коротко. Його вкрите зморшками темне від загару обличчя, здавалося, ніколи не знало, що таке посмішка.

– Ну то хоч кляп витягни.

Келеп зігнувся і показав татарину пудовий кулак.

– Я тобі, курво, поверещу. Бачиш ось! – і висмикнув із беззубого рота ганчірку.

– Що ж ти тут робив? – запитав Микита, пригадуючи татарські слова.

Нічого нового від татарина не почули. Він слово в слово переказав те, що говорили напередодні бранці драгунів. Микита вислухав плутані речі, поставив кілька питань і повернувся до Келепа.

– Нічого нового. Чекають, поки вирушимо до Хотина, кляті. Тут лазив, бо мурзак наказав нас порухувати. Відведи його до Віденського, може, там що випитають.

– А на дідька? У них цього добра достобіса. Ще вчора трьом голови постинали. Що ми самі не зможемо? – Келеп однією рукою підняв татарина у повітря. – Я би їх голими руками душив, не натішився б.

– Ну, то роби як знаєш, – знизав плечима Микита.

Келеп махнув головою і поволік полоненого на насип.

Там кинув його на землю, став на груди ногою. Татарин зрозумів, що діється, і щосили заволав, благаючи ламаною українською мовою помилування. Та за мить короткий помах шаблі обірвав його шалений зойк. Долинали лише шурхотіння землі під ногами і плюскіт крові, що тугими струменями вихлюпувалась із безголового тіла. Келеп мовчки обтер шаблю полою жупана і кинув її у піхви. Потім відіпхнув мертве тіло ногою. Воно поволі сповзло у рів. Передчасно розбуджені козаки щось невдоволено буркотіли, щільніше загортались у кожухи та жупани, ховаючись від ранкової прохолоди. Пофоркували, пережовуючи сіно, коні.

Сагайдачний стояв на окопі і мовчки поглядав на козаків, що поверталися до табору після чергової нічної вилазки. Йшли похмурі, брудні й стомлені, несучи на плечах клунки зі здобиччю. На арканах вели кілька верблюдів, що байдуже пливли у ранішньому мороці, вгинаючись під вагою загорнутого у парусину наметів скарбу. Позаду несли на кобеньках десяток убитих і поранених. Тамуючи стогін, шкутильгали ті, чії рани були дещо легшими.

Хтось підійшов, став поруч і відкашлявся. Сагайдачний підвів очі. Поряд із ним стояв Семен Шило. Так само мовчки поглядав на примарні тіні, що текли і текли повз них до табору і жаданого перепочинку.

– Як цього разу? – запитав гетьман.

– Так собі. Не спить турок. Ми тільки до них – уже вереск підняли. Побили їх трохи, звичайно. Мабуть, не менше, ніж сотню, але... Он верблюдів узяли, десятки наметів. Одяг, сяке-таке. Ні пороху, ні хліба не знайшли, у них самих вже туго. Мої хлопці язика взяли, каже, мовляв, голодують. І пошесть пішла у них, пронос кривавий...

– Видихується Осман, – задоволено гмукнув Сагайдачний.

– Напевне. Але нам що з того, самі кволі.

– Знаю, Семене, знаю! Хай терплять.

– Вони й терплять. На день по два сухарі, багато не навоюєш. Про Віденського нічого не чути?

– Я те саме чув, що й ти.

– Зрозуміло. А я думав, може, пани-ляхи щось тобі скажуть.

– Мовчать.

Шило співчутливо кивнув головою.

– Ну добре, батьку. Піду я грязюку змию та перепочину кілька годин.

– Іди, відпочивай.

Сагайдачний повернувся і попрямував до свого намету, на ходу поглядаючи в бік турецького табору. Там уже палали вогні, долинав далекий гомін, крики і плач жінок.

Черговий напад козаків підняв на ноги добру половину ворожого війська.

Біля гетьманського намету його очікував польський гусар. Здалеку помітивши Сагайдачного, він кинувся до нього. Від гетьмана не заховалося те, що шляхтич був схвильований і дещо розгублений.

– Маю наглу справу до ясновельможного пана, – вклонився він Сагайдачному.

– Слухаю вас.

– Ясновельможний пан коронний гетьман дуже хворий. Хоче вас бачити.

– Знову припадок?

– На жаль, гірше. Боюсь, його ясновельможність при смерті.

– Гаразд. Зачекайте хвилину, я їду з вами.

Сагайдачний гукнув джуру і наказав сідлати коня. За хвилину він уже трясся в сідлі, скачучи рисою поряд із гусаром.

– Що з ним? – запитав у поляка.

– То не знам. Але пан лікар сказав, що йому залишилося жити лічені години. Він одразу ж наказав зібрати Любомирського, Собеського, Владислава і вас, ясновельможний пане. Треба поспішати.

Сагайдачний замислився. Про хворобу Ходкевича він знав, але не припускав, що це так небезпечно. Тепер він пригадав, що не бачив коронного гетьмана ще від шістнадцятого вересня, коли в того була військова нарада. І ще тоді він виглядав кволим і хворобливим. Сагайдачний не приглянувся тоді до цього. Його більше цікавив стан військ, відсутність припасів. Та й що гріха таїти, своя рана не давала спокою. Рука не гоїлась, а з рани почав витікати гній. Знахарі й лікарі обдивлялися, прикладали мазі, примочки, припалювали, та все марно. Рука почала синіти і боліла нестерпно. Іноді він навіть ховався від підлеглих, щоби ті не помітили, яких мук він зазнає.

Але звістка, що Ходкевич при смерті, насторожила і схвилювала Сагайдачного. Адже про це миттєво дізнаються турки. А це означає нові атаки, може, й ще більші, ніж раніше. А чим їх відбивати? Пороху і куль обмаль. І до цього нечисленна армата тепер ще вдвічі поменшала: гармати одна за одною виходили з ладу... Виходило, що смерть Ходкевича призводила до поразки у війні? Думки, наче птахи у клітці, бились у голові Сагайдачного. Що ж діяти? Відійти, поки не пізно, рятуючи козацьке військо? Ні! Не годиться. Не те козаки на Раді вирішили, і він сам їм це провадив. Треба стояти, що б там не було. А як стояти? Якщо Осман завтра підніме двісті тисяч війська в бій, вони зметуть їх у Дністер, наче пір'їну! Хоча, може, й не скинуть. До цієї пори якось не скинули, то й надалі не все вирішено. Щоправда, сили вже не ті, але й турки охляли. Напевне, більше, ніж хто завгодно. Скільки тисяч вони перед козацькими окопами у фосах залишили?

«Будь що буде! Стояли і надалі стоятимемо. А там, як Бог дасть...» – вирішив Сагайдачний.

А коні вже гучно стукотіли копитами по дубових дошках містка, що вів до відчинених воріт замку.

Опинившись на подвір'ї, Сагайдачний притримав коня. Перед дверима комендантського палацу стояв натовп. Палали смолоскипи, освітлюючи невеличке подвір'я замку. Похмурий вересневий ранок ще не встиг опанувати цей мурований з каменю колодязь. Долинали плач і гомін. Десь у нетрях палацу, за вузькими вибитими у грубесних стінах вікнами ченці розтягували мелодійну латинь молитви.

– На рани Боскі! – вигукнув розгублено гусар, який супроводжував Сагайдачного. – Ми спізнались!

– Бачу, – похмуро відповів той. – Треба готуватися до бою.

Він повернув коня і чвалом погнав його у зворотному напрямку. Повз нього у напрямку замку бігли стривожені офіцери і жовніри польського війська. Почав накрапати дрібний холодний дощ, який за відсутності вітру обіцяв затягнутися надовго...

Сагайдачний згадував ті часи, коли вперше почув про Яна Кароля Ходкевича, і не міг пригадати. Багато років він був у перших лавах польського лицарства, мав на своєму рахунку

чимало славних перемог. Що й казати, слава польської зброї тих часів багато в чому завдячувала талановитому полководцеві, яким був Ходкевич. Серед перемог були й такі, що їх Сагайдачний не міг віднести до розряду славних... Придушення селянських, а головне, козацьких повстань, ріки крові й тисячі замучених... Але чи був Ходкевич гіршим від інших? Навряд чи. Магнат аж до самих кісток. Один із безкінечного ряду Вишневецьких, Жолкевських, Конецпольських, Любомирських, Потоцьких і ще сотень інших.

Закінчилась ера Ходкевича. Тож як би там не було, ставало сумно. Але сумувати Сагайдачний не мав часу. Він їхав повз козацькі позиції, окопи, які під дощем перетворювалися на гори багнюки. Поглядав на змарнілі козацькі обличчя, на їхній сивий від бруду одяг, на худих, що можна було порахувати ребра, коней. І сумом за це все переповнювалося його серце. А вони весело позирали на нього, підкручували намоклі вуса. Кожен намагався виглядати бадьоро, по-козацьки. І підлітали вгору шапки, що з них стікали струмочки води. А він їхав, через силу посміхаючись. Високо підіймав гетьманську булаву...

Злетіло кілька днів, що були найщасливішими в житті Юстисі. Як річкова вода, сплили вони й стали минулим. Не помічала вона ні похмурої погоди, ні підозрілих поглядів челяді, лише його, єдиного у цілому світі. Все інше було, мов за щільною завісою. День за днем ця завіса віддаляла її від суворої дійсності. І Максим з радістю розділив із нею цей клаптик ізольованого світу. Такого прекрасного, нереального, чарівного. Мальовничою оазою розлігся цей вигаданий ними світ серед бур і громів жорстокого життя. Серед вибухів, криків і річок крові, серед пихи, насмішок і презирства його кордони пролягали у безлюдних скелястих берегах Смотрича. Вони охоплювали мальовничі липові гаї, порослі мохом скелі й драповані важким сукном покої. А найбільше розширювалися ці рубежі в думках закоханих, які ні вдень, ні вночі не зводили одне з одного очей. Навіть сну боялися, щоби бодай на кілька годин не втратити того, про кого стільки марили.

Але, як відомо, ніщо не може тривати вічно. Максим відчував, що чинить щось не так, і ставав похмурим. А вона, у свою чергу, як талановитий музикант, відчувала найменше коливання струн його душі. Горнулася, зазірала в очі, й на устах було лише єдине запитання: «Що з тобою, соколе?» А він ховав обличчя в її запашному волоссі й мовчав. Пригортав, ніжно цілував, боячись вимовити те, що мав би. Проте від цього ставав ще більш похмурим. Нарешті не витримав. Заирнув у її бездонні очі й сказав:

– Мені пора. Я повинен бути поряд із братчиками. Там, під Хотином.

– Уже?! – лише скрикнула Юстися.

– Пробач. Інакше я не можу.

– Максиме... – Юстися намагалася стриматись, але сльози струмками потекли з її очей.

– Не плач, горличко, я повернуся, – втішав її Максим.

А вона хотіла зупинитись і не могла. Все те, про що знала, але не могла, не хотіла помічати, раптом стало перед нею суворою правдою. Чарівний світ розбився мільйонами кришталевих скалок. Залишилося тільки те, що було досі. Непривітне, чорне і невгамовно тужливе після гучного бенкету кохання.

– Я не хочу! Не хочу! Чуєш?!

– Юстисенько, люба, таке наше життя. Я повинен бути там. Розумієш?..

Нарешті Юстися опанувала себе. Вона пригорнулася до Максима і подивилася йому в очі.

– Я чекатиму тебе, – прошепотіла...

Над нивами й далекими лісами носив швидкий вітер жовте листя і краплі холодного дощу. Десять далеко підіймались у небо чорні дими спалених селищ, а по шорсткому камінню мурів над головою стікали брудні струмочки. Під відчиненою брамою стояли Максим і Юстися. Максим тримав за повід осідланого коня, на плечі звисав повернутий прикладом догори мушкет. За плечима – рукави жупана. Пістолі заткнув за червоний пояс, що його подарувала на згадку. Мовчки дивився на Юстисю.

– Ну що, не згадуй лихим словом, – сказав нарешті, важко зітхнувши.

– Щасти тобі, козаче. Дай Бог, щоби шабля твоя була гострою, рука сильною, а око вірним. Захисти тебе Свята Богородиця.

– Чекай мене!

Максим рвучко повернувся і ступив до коня. За спиною почув шурхіт. Обернувся і ледь устиг підхопити її в обійми. Побілілими пальцями вчепилася за нього і сховала обличчя на його грудях. А уста гарячково шепотіли:

– Любий, любий, любий!

Максим відкинув з її очей відлогу плаща і зазирнув у вічі.

– Ясочко моя, ми ж домовилися. Тебе помітять.

– Мені байдуже... – шепотіла вона, і з очей знову котилися сльози. – Хай помічають.

Максим витирав вологими від дощу пальцями сльози з її щічок і не міг змусити себе відпустити з обіймів.

– Не плач, люба. Посміхнись. Ось так. Хочу запам'ятати тебе цього разу усміхненою. Кохаю тебе більше над життя. Пам'ятай. І чекай мене, будь-що! Я повернуся, хоч би земля розверзлась!

Максим м'яко вислизнув з обіймів і скочив у сідло. Застояний кінь дзигною закрутився під вершником. Він підняв ратище і гаркнув так, що з мурів, закаркавши, піднялися ворони:

– Но, гнідий, но! Вперед, конику-братику!

А очима прикипів до тендітної постаті у чорному дощовику. І було в тих очах таке кохання, така туга, що Юстися знову заплакала. Крадькома, не ховаючи посмішку, махала вслід рукою і дивилась, як зменшувався вдалині вершник у червоному жупані. Летіли з-під кінських копит грудки вогкої землі...

Знялися, коли темрява вкрила землю щільною завісою. Добре змащені вози майже не рипіли, а вершники ретельно оглянули себе у пошуках того, що могло дзвоном і ляскотом видати загін, який насторожено скрадався в п'їтмі. Не було чути ні кінського іржання, ні голосів людей. Навіть завзяті курці поховали люльки. Раз у раз озиралися вислані на всі боки чати. Віденський вів загін на захід, маючи на меті обігнути кільце облоги й потім повернути в напрямку Хотина. Після чотирьох годин напруженого і виснажливого маршу поволі зажеврїла надія вийти з халепи неушкодженими, не втративши обозу, що, і це всі розуміли, мав зараз стратегічне значення. Усе ще дотримувалися тиші й не запалювали вогнів, але люди скинули з себе тягар напруження і почувалися бадьоріше. Відступила, здавалося, навіть утома. Час від часу від чат до обозу і назад скакали джури, підтримуючи з ними зв'язок, але й доповіді заспокоювали: ніч була глухою, тихою і безлюдною.

Максим Горбоніс їхав поруч із Микитою і не наважувався першим почати розмову. Зараз у рідному знайомому становищі йому здавалися сном минулих кілька днів. Пекучим соромом обпікала думка, що на товаришів могли напасти, могли вбити їх у той час, коли він ніжився в Юстининих покоях. Непийпиво помітив його стан і першим почав розмову:

– Добре, що виїхали. Я вже спати запух, матері його ковінька. Так і на війну спізнитися можна.

– Як ви тут були?.. Без мене?

– А що без тебе? Так, як би й з тобою.

– Кульбаба, певне, намолов сім мішків вовни...

– Еге! І всі неповні. Не переймайся. Впаде ще йому якась в око, тоді зрозуміє. А поки що хай базікає. Та він і часу не багато мав. Якись два хлопці до нас пристали, то він перед ними індіком виходжував. Сміх!

– Які хлопці? Чи не ті, що в шинку до нас підсіли?

– Ті, здається. Було, з чого посміятися. Прийшли, ребрами світять, зате в кожного шабля. Дивляться на мене, очима кліпають. Дядько Андрій, кажуть, наказав, щоби приходили. А я не второпаю: який дядько Андрій? Вони ж за нашого Кульбабу літ на п'ять старші. От шибеник!

– І що, взяли?

– Узяли, чому ж не взяти, нашого брата немало в Хотині полягло і ще поляже... Хлопці ніби нічого. Братчики вже й охрестили: Голотою і Сірком.

– Сірком?

– Це котрий Іван. Усе мовчить та зиркає, наче те вовчєня. Очі злі, буде козак. Дав їм по кожуху, щоб не мерзли...

– А в тебе як? – раптом уважно подивився на Максима Микита.

– Добре. Заберу її з собою на Запоріжжя.

– І що, гадаєш, піде?

– Піде, – у голосі Горбоноса зазвучали такі погордливі нотки, що Микита аж присвиснув.

– Отакої! Надзвичайний народ баби. Часом таке почуєш про них, аж не віриться... І наче багато у житті бачив, а щоразу дивуєшся. Ну, вітаю! Ото вже на весіллі меду хильну, хіть його наліво!

– Хильнемо, Микито, хильнемо, – Максим замріяно зітхнув.

Під ранок загін повернув на південний схід і, пройшовши ще три чи чотири версти, став на короткий відпочинок. Віленський боявся переслідування і нервово походжав, поглядаючи на обрій через далекозору трубу. Він вагався, як діяти далі. З одного боку, була небезпека того, що татари підуть по сліду, з другого – не виключена можливість зустріти ворога під час переходу в денний час. Зваживши всі «за» і «проти», Віленський вирішив їхати негайно, при цьому притримуючись лісу, який великими, але розрізненими ділянками вкривав навколишні пагорби і долини.

Через півгодини валка перейшла порослі очеретом мочари в глибокій долині й, піднявшись крутим схилом, зникла в дубняку, що розкинувся на кілька десятків верст.

– І як вам життя козацьке? – запитав Кульбаба кам'янецьких молодиків, що крокували, тримаючись із різних боків за люшні воза.

– Добре! – озвався Сірко.

– Не важке?

– Не важке!

– А чому такі сумні?

– Чому сумні, замислилися хіба.

– Про що?

– Та так. Про своє... Прийдемо, куди треба, ще й гопака вшкварю і заспіваю.

– Шаблі де взяли?

– Де взяли, там нема.

– А котрий із вас мав пана майстра наостанок шаблею почастувати? Чи то за чаркою базікав?

– Не базікав. Я що кажу, завжди роблю. І борг забрав до останнього грошика, і перехрестив, як мало бути. Хочеш, вертай, перевір, – Сірко з-під лоба так зиркнув на Андрія, що тому стало ніяково.

– Та ти не собачся!

– А я й не собачусь.

– От і гаразд, може, ще й друзями станемо.

– Як Бог дасть.

Андрій гмукнув і підігнав коня, наздоганяючи Микиту.

– Щось наші молодики лихі, напевне, вже жалкують, що з нами підібралися, – мовив порівнявшись.

– Ці не жалкуватимуть.

– А ти як знаєш?

– Знаю. Я по очах бачу.

– Добрі хлопці, я ще в шинку їх запримітив.

– Що добрі, то добрі. Особливо Сірко. Цей далеко піде. Ще тебе за пояс заткне.

– Хай спробує!

- Що таке? Кульбабу за живе зачепили? Ха-ха-ха! – зареготав Микита.
- Та мені те до одного місця.
- Ну, ну. Не дуйся. Згадаєш мої слова: цей хлопчина далеко піде. Ще в кошові виб'ється. У ньому злість є, а це для нашого брата не останнє діло. Коли ти на Січ приїхав, у тебе в очах та злість горіла і зараз горить. І він такий самий.
- А другий?
- Голота? Цей трохи не такий. Теж добрий козак буде, але не те. У нього душа простецька: що нажирє, те й проп'є. І він далеко піде, але за Сірком йому годі й гнатися.
- Микито! – уважно подивився на нього Андрій. – Я тебе слухаю й іноді страшно стає.
- Ти це все видумуєш, чи як?
- Побачиш.
- Тю на тебе! Говориш, як характерник!
- Може, й характерник, – посміхнувся у вуса Непийпиво, – а може, в людях трохи розуміюсь.
- А як характерник, скажи: коли на Січ попадемо? Уже остогидло ляхів боронити. Здобичі – тьху! Та й платні стільки само. І коли дадуть...
- Не знаю.
- Ну от!

В обід дощ нарешті припинився. Віденський дав команду зупинитися. Попереду за деревами було світло: там починалося відкрите поле. Було вирішено перепочити і погодувати коней, щоб потім якомога швидше перетнути відкриту місцину до лісу, що темною стрічкою чорнів на обрії. Небо, як і раніше, було вкрите низькими хмарами. Зараз це грало на руку, зменшуючи видимість. Про всяк випадок уперед почвчвали два десятки козаків; незабаром повернувшись, донесли, що шлях вільний. Схоже, їм вдалося прорватися. Трохи пригнічувала лише загроза від татар, що могли з'явитися позаду, по сліду, який широкою чорною смугою перетинав скошені ниви й очерети перед тим, як увійти до лісу. Але те, що татари до цього часу не з'явилися, додавало надії. Очевидно, їх увело в оману те, як сліди обозу розходилися на початку. Віденський, користуючись порадою Микити Непийпи́ва, застосував тактику самих татар. Суть її була такою: табір розділювався на три частини, що вирушили в різні боки з тим, щоб і їм розділитися на частини, а потім ще і ще. Доки в кожному загоні не залишався лише один віз і два-три вершники. Окремо вони їхали п'ять верст, потім об'єднувалися в умовленому місці. Навіть якби татари знайшли ключ до такої головоломки, були всі шанси виграти необхідний час.

Швидким кидком, нещадно поганяючи батогами знесилених коней, перетнули поле. Коли останні вози вкочувалися під захист вікових дерев, чати, що їхали позаду, помітили невеликий загін вершників. Ті нерішуче стояли на пагорбі, вдивляючись у темні силуети, які щодуху мчали до лісу. Від загону Віденського від'єдналися півсотні козаків і помчали назустріч незнайомцям. Наблизившись, швидко про щось домовились і разом повернули наздоганяти решту загону. Через чверть години перед Віденським стояв сотник козаків Лісовського.

Відсалютувавши шаблею, доповів, що він, а з ним іще тисяча «лісовчаків» вислані під командою хорунжого Бжезинського зустріти і супроводити загін ротмістра Віденського до переправи. На ній очікують ще п'ятсот шабел Запорізького Війська. Не намагаючись приховати почуття, що його охопили, Віденський ухопив сотника в обійми. З його грудей вирвалося довго тамоване зітхання.

Надвечір наступного дня після від'їзду з Кам'янця обоз прибув до козацько-польського табору. Довгою стрічкою котилися вози з продовольством, порохом і фуражем, вливаючись у відчинені навстіж ворота окопів. Тисячі виснажених людей висипали на вали, вітали купку сміливців, які, без перебільшень буде сказано, повертали їм надію на перемогу. Гучноголосе «віват» лунало над позиціями. З боку козацьких полків полетіли в небо тисячі шапок. За всім цим мовчки стежили з турецького табору. Байдужими очима поглядали аскери на ворожий табір, проводжаючи день, що минав, і важко переводили подих. Кожен розумів, що

завтрашній день може не пережити. Там, де зараз лунають переможні крики, завтра чекатиме на них смерть, і кожен може пристати до десятків тисяч, які, мов морський прибій, розбилися об ті прокляті Аллахом укріплення. Саме на завтра, двадцять восьме вересня, Осман поставив усе. А це свідчило, що довгими на сотні кроків стануть рови з тілами правовірних, які вже й зараз обплутали табір, немов щупальця страшного восьминога.

Вирішальна битва

Сагайдачний стояв посередині великого намету військової канцелярії. Мовчки дивився на яничара, який, важко дихаючи, лежав на підлозі. На закривавленому обличчі був вираз дивної байдужості. Турок уже зрозумів, що його долю вирішено, і сміливо дивився на своїх катів. Чорні очі люто зиркали з-під густих брів на виголеному черепі. Руки його, стягнуті назад, стиснулись у кулаки. По голих волохатих грудях пролягла цівка засохлої крові з розбитого раніше носа.

– Це все? – запитав у перекладача Сагайдачний.

– Так, батьку. Кричить, собака, одне і те саме, мовляв, ще до вечора вони виграють битву. Падишах має намір кинути в бій усі наявні сили.

– Ну, що ж... цього можна було очікувати, – мовив Сагайдачний сам до себе. Потім повернувся до турка. – Сьогодні до вечора, кажеш? Побачимо, побачимо... Стратити його!

Двоє козаків ухопили яничара і поволокли геть із намету. Зачувши близьку смерть, турок почав борсатись і люто ревети, як дикий звір. Але дужі козацькі руки тягнули його до залитої кров'ю плахи перед шатром.

– Ну, що думаєш? – звернувся гетьман до полковника Дорошенка, що стояв поряд.

– Таки довідалися про смерть Ходкевича.

– У цьому я не сумніваюся. Дивно, що вони не атакували ще три дні тому. Витримаємо?

– Мусимо. Раніше тримались.

– Раніше він усіх сил не кидав... Ти от що, давай до козаків. Проїдь уздовж табору, оглянь окопи. Може, дещо поправити треба. Заодно звернеш увагу, який у людей настрій. Потім мені доповіси.

– Слухаю, батьку, – Дорошенко, не гаючись, вийшов із намету.

– І ще одне, – звернувся Сагайдачний до осавула, – видати козакам по чарці горілки з мого дозволу. Сьогодні вона їм не завадить...

Вийшовши з намету, Сагайдачний сів на коня. Треба було побачити Любомирського. Арабський скакун, подарунок покійного Ходкевича, гордовито вигинав шию, крокуючи через завмерлий у ранішніх сутінках табір.

Любомирського помітив ще здалеку. Переїнявши обов'язки рейментаря, той діловито об'їжджав позиції польських військ. Час від часу віддавав розпорядження підлеглим, які щільним натовпом оточували гетьмана.

– Доброго ранку, пане Любомирський, – привітався, наблизившись, Сагайдачний.

– Доброго ранку, – відгукнувся Любомирський діловито.

– Радий бачити вас у доброму здоров'ї.

– Дякую, пане Сагайдачний. Які справи привели вас до мене?

– Нагальні. Вам відомо, що сьогодні Осман намірився взяти реванш за всі минулі поразки?

– Відомо. Мені ще вчора донесли це мої вивідники. Що ж, ми готові... Не відмовите у честі поснідати зі мною?

– Гарзд.

Любомирський їхав поряд із Сагайдачним і бадьорим голосом розпитував його про справи. Здавалося, майбутній штурм його ніскільки не турбував.

– Ви розумієте, який буде штурм? – не втримався Сагайдачний.

– Розумію, вашмось, але не бачу приводу турбуватися. Ми вже майже місяць успішно

відбиваємо всі їхні напади. А тепер жовніри ситі, дякувати Віденському. Отже, все складається на нашу користь.

Нарешті підїхали до величезного, прикрашеного золотим і срібним орнаментом намета.

– Прошу, пане Сагайдачний. Це, звичайно, не палац у замку, але маю надію, що ви оціните простоту лігва старого вояки.

Сагайдачний оглянув обстановку в шатрі і тихо посміхнувся, ховаючи посмішку від Любомирського. «Скромне лігво» ущерть було забите предметами розкоші: дорогими килимами, венеціанськими дзеркалами у позолочених рамах, шафами з дорогим одягом. Якимось дивним серед цієї мирної і спокійної палати виглядав рицарський меч, що виблискував золотими спалахами у світлі десятків ароматичних свічок. Повітря сповнювалося пахощами дивовижних парфумів. Востаннє Сагайдачний чув стільки пахощів у сералі кафського бейлербея.

Добре вишколені служники забігали, сервіруючи довгий, укритий білосніжною скатертиною стіл.

– Я все-таки вважаю, – без упину торохкотів Любомирський, – що генерал повинен знаходитись у своєму таборі, поруч із жовнірами, власним прикладом показуючи, як треба долати всі труднощі походу. У палацах будемо відсиджуватися після перемоги.

– Цілком із вами згоден. Покійний ясновельможний пан Ходкевич був важко хворий, тому час від часу бував у палаці, але нам, воїнам, найліпшим парфумом слугує пороховий дим. А для вух нема солодшої музики, ніж переможний крик нашого війська.

– О! Пан гетьман висловлюється не гірше за античних поетів! Так, так, просте солдатське життя загартує волю.

За лічені хвилини на столі виросла гора дорогоцінного посуду, що в ньому знаходилися найвишуканіші страви і напої. За плечима кожного з гетьманів, що сиділи у різних кінцях довгого столу, став служник, будь-якої миті готовий підлити в келих старого вина чи підкласти на тарілку найліпший шматок.

– Давайте, пане Сагайдачний, підніmemo келихи за перемогу. За нашу спільну перемогу над ворогом.

– Що ж, давайте. І за удачу. Вона нам сьогодні знадобиться, як ніколи.

Випили духмяне вино і взялися за сніданок. Любомирський, не замовкаючи ні на хвилину, висмоктував устриці та запивав новими і новими келихами. Потім в'їдався білими зубами в рожеве м'ясо індички, розламував вудженого вугра і хрумкотів великим зеленим яблуком. Сагайдачний майже нічого не їв. Поглядаючи на Любомирського, не розумів: як він не бачить перед самим носом страшної загрози.

– А як почуватється найсвітліший князь пан королевич Владислав?

– Трохи ліпше, але він ще хворий. Проклята лихоманка геть виснажила його.

– Було б дуже добре, якби Владислав з'явився перед військом. Після смерті Ходкевича це підняло б настрої жовнірів.

– Я розумію вас, але це виключено. Лікарі заборонили його світлості підійматись із постелі.

– Але ж, прошу пана, це війна!

– Що ви хочете цим сказати?

– Адже покійний рейментар теж хворів. І я, прошу пана, потерпаю від рани. Коли постає питання про успіх кампанії, треба робити над собою деякі зусилля!

– О! Ви згущуєте фарби. Я не бачу для цього жодних підстав.

– Добре, – Сагайдачний витер серветкою вуста і підвівся, – дякую за гостинність. Надзвичайно приємно було снідати у вашому товаристві. Власне, я прибув лише для того, щоб попередити пана гетьмана про намір турків здобути сьогодні перемогу будь-якою ціною. Вони кинуть у бій все військо. Вибачте, маю бути поряд із козаками.

– Дякую за попередження. Я буду мати це на увазі. Ну що ж... Під час бою будемо підтримувати зв'язок за допомогою джур. Ще вина?

– Ні, досить, – Сагайдачний відкланявся і вийшов із шатра, де чекали його джури з конем. Між наметами палали кабиці, у казанах варили сніданок. Вояки поспіхом натягали кольчуги, панцирі. Обдивлялися зброю і досипали у порохівниці чорний крупнистий порох. Іржали коні, долинали крики, польська й українська лайка.

Табір гомонів, сповнюючи Сагайдачного надією на перемогу. Він стиснув коня острогами і поїхав уперед, туди, де ставали у бойові порядки тринадцять полків козацького війська.

Піднявшись на окоп, Сагайдачний за допомогою джури зліз із коня, витягнув далекозору трубу і заходився розглядати вороже військо, що готувалося до наступу.

Величезне поле перед табором майоріло десятками найрізноманітніших кольорів. В очах рябіло від білих коней і одягу пашів, яскравого блиску зброї, зелених знамен і чорних, як сажа, облич нумедійців. Коні, мули, верблюди й осли несли на собі десятки тисяч вершників, а попереду бігли вкриті звірячими шкурами, пір'ям і різноколірною глиною напівдикі племена Центральної Африки й безмежного Аравійського півострова. З диким криком вимахували шаблями орди татар Джанібек-Гірея. З підсохлої після дощів землі підіймалися цілі хмари пилу, ховаючи задні ряди від насторожених очей противника. Від цього кількість турецького війська здавалася ще більшою.

З пагорбів перед табором Османа II вдарили гармати. Охнули, огортаючись білим димом, і виплюнули сотні пудів заліза, чавуну й каменю. Розпечені снаряди з ревом полетіли над головами нападників і вдарились у вали. Здійнялись у повітря цілі водоспади чорної землі.

За мить, наче прокинувшись від сну, озвалася козацька, а потім польська армати. Кілька десятків гармашів забігали, намагаючись максимально ефективно використати лічені хвилини, коли ворог уже в межах досяжності гармат, але ще не наблизився упритул. Випльовуючи страшні снопи картечі, гармати косили, розривали на шматки, відривали руки й ноги очманілим від бігу і страху туркам, татарам, болгарам, грекам і арабам.

– Ясновельможний пане гетьмане! Пане, прошу вас спуститись із валу. Тут небезпечно! – почув Сагайдачний схвильований голос джури, а разом з ним до свідомості дійшло сичання ворожих ядер і глухий стогін вибухів.

– Геть! – люто вигукнув він і знову підняв до очей трубу.

Турки йшли одним великим фронтом, наближаючись одночасно до польського і козацького таборів. Сераскери шикували лави піхотинців у рівні ряди, готуючись дати залп із ручної зброї і малої армати. У проміжках між піхотними бюлюками в небо здіймався густий ліс списів ворожої кінноти. На Сагайдачного через лінзи труби дивилися тисячі перекошених від люті й жаху облич, з десятків тисяч горлянок виривався крик, що перетворювався на глухий стогін, подібний далекому виверженню вулкана.

Ще мить – і заколотиться, закрутиться смертельна карусель. Полетять, розпластавшись над землею, бойові коні, з дзвоном і тріском зітнуться шаблі, мечі, боздугани, келепи, списи і ятагани. Впадуть долілиць мертві й поранені, змішаються з кривавою багнукою під копитами коней і верблюдів...

Але спочатку затріщали залпи мушкетів з окопу. Раз по раз вкривалися шанці білим димом, а влучні постріли виривали цілими десятками зі строю ворожих аскерів.

Сагайдачний нарешті зійшов із валу. Здивовано поглянув на свою соболину шапку, що її тримав у руках джура.

– Що це?

– Кулею збило. Ще би трохи і...

– Дай-но сюди. Коня мені!

Підвели коня. Скривившись від болю у руці, заліз у сідло і погнав уздовж табору. За ним поспішали джури й особиста охорона. Не звертаючи уваги на ядра, що сипалися з неба, ламали вози і збивали намети, Сагайдачний мчав і мчав. Минав полк за полком, оглядав ще раз і думав, чого не встиг зробити для посилення оборони. Але всюди бачив лише готових до бою вишикуваних у полках і сотнях козаків. Запорожці голосно вітали гетьмана, підіймаючи

догори зброю.

А турки вже кільцем з трьох боків охопили табір. Ішли полем, продиралися через лісок на правому крилі й колючі кущі на березі Дністра з протилежного боку. Все чіткішими ставали крики «алла».

Нарешті кинулись – і закипів жорстокий бій. Несамовито рубали, кололи, стріляли впритул із пістолів. Але козаки не відступали. Ставши стіною перед окопом, найжачилися списками і прийняли перший, найстрашніший удар, як витримує гранітна скеля натиск штормової хвилі. Замахали шаблі й келепи, полилася кров. Найодчайдушніші кинулись у гущу ворогів, прорубуючи собі дорогу до знамен і бунчуків.

На смерть стояли козаки Мойсиха і Писарки, Куроші і Гордієнка. Забули, що ще місяць тому вагалися, чи віддавати свої шаблі ненависним польським панам полковники Луцкевич, Подгурський і Севрюк. Не знаючи втоми, билися поряд зі своїми полками Зискар, Федорович, Білобородько, Деркаль, Семакович і Гордій. Захмелілі від крові козаки робили свою одвічну роботу: несли смерть вихідцям із невідомих їм далеких країн. Добре озброєні низовики під командою Семена Шила навіть відкинули восьмитисячний загін напівголих бедуїнів і врубались у фланг черкеській і арабській кінноті, здирали із сідел, намагаючись не поранити коней, що їх одразу ж гнали вглиб обозу. Час від часу ляскали постріли з пістолів.

Через півгодини натиск ослаб, і турки, наскільки це можливо, підтримуючи порядок у полках і тисячах, відступили. Відразу ж заgrimіли десятки ворожих гармат. У табір полетіли дуті стрільна, що оглушливо вибухали, ранили людей і коней. Заговорила і ворожа армата за Дністром. Минулої ночі, за наказом Османа, туди переправили ще тридцять гармат. Тепер вони відкрили швидкий вогонь по позиціях Білобородька, завдаючи все нових і нових ударів по козаках. Нечасті постріли козацьких і польських гармат відповідали співвідношенню один до десяти.

За першою хвилиною навали не забарилась і друга. Турки порівняли ряди і кинулись у новий бій, цього разу основну увагу приділяючи табору Любомирського і воєводи Кулменського, що з пруськими полками стояв ліворуч від Калиновського. На Сагайдачного кинулися незчисленні татарські орди. Їм назустріч виїхали двадцять тисяч комонних козаків, в одну мить врубавшись у татарські порядки. Шаленим смерчем промчали серед погано озброєних татар, встеляючи свій шлях сотнями ворожих трупів.

Важче довелося Кулменському. Змарнілі ландскнехти, що серед них найбільше лютували останнім часом хвороби, не мали сил для битви і один за одним падали під ударами ворожої зброї. Сотнями танули найманці, а до турків усе надходили і надходили свіжі підкріплення. Побачивши це, Любомирський негайно зняв із позицій дві тисячі драгунів і надіслав їх на допомогу Кулменському. Спшіившись, драгуни щодуху кинулися на ворога, поволі починаючи відтискувати друзькі і грецькі бюлюки. Ситуація наче почала виправлятися, коли з гиком і свистом із хмар пилу вирвалися важко озброєні сипахи. Одним кидком увірвалися вони на польський окоп, прокладаючи дорогу яничарам, що бігли за ними щільними лавами. Хутко перебиралися султанські гвардійці через заповнений трупами рів, здиралися на вал і з оскаженінням приречених кидались у бій, з кожною хвилиною все далі вступаючи до польського обозу. Зблідлий Любомирський кинувся в гущу, намагаючись переломити хід бою, який уже загрожував нищівною поразкою. Він щось кричав, вимахуючи мечем, кидався на турків. Охоронці підставляли груди під турецькі списи і гинули, захищаючи гетьмана. А він усе поганяв і поганяв коня, очманілий від бою, втративши почуття реальності.

З цього стану його вивів Собеський. Підїхавши впритул, він ухопив рукою у залізній рукавиці за оторочений куницями комір. Затріщала парча, а Любомирський витріщив на Собеського банькати очі.

– Що ви робите?!

– А ви, пане рейментарю?! Що ви робите?!

– Прошу?

– Турки в таборі! О Свента Діво! Тут є кому вимахувати мечем, вам треба

координувати дії!

– Цо пан собі дозволяє! Слово гонору, я навчу пана ввічливості!

– О, Матка Боска! Погляньте навкруги!

Турки сотнями вливалися до табору, ламали укріплення, рубали частокіл і вози. Жовніри намагалися стягнути з уцілілих возів ще одну лінію оборони, але не встигали і в повному безладі бігали по табору. Неподалік від Любомирського вибухнула бочка з порохом, високо в повітря здіймаючи хмари диму і понівечені тіла людей. Любомирський, здавалося, прийшов до тями.

– Треба негайно посилати за допомогою до Сагайдачного! – почув він голос Собеського.

– Сто дзяблів панові у печінку! Я лицар і не буду благати про допомогу через кожную дрібницю.

– Але це не дрібниця! В нас у таборі яничари, чи ви не бачите?!

– Де драгуни, пся крєв! – він повернувся до джури. – Миттю лети до Кулменського, повертай сюди драгунів...

Він ще не встиг договорити, як шалений тріск привернув увагу всіх, хто був біля Любомирського.

Забираючи широким чвалом, у фланг туркам летів двохтисячний загін крилатої гусарії. Блискучі панцирі засліплювали, а над головами в гусар височіли металеві крила, які страшно торохкотіли, лякаючи ворожих коней. У кожного за плечима тріпотіла на вітрі шкура леопарда. Хижі рихви списів націлились у спину переляканим яничарам. Попереду на білому коні мчав закутий в золоті обладунки Владислав. Вітер роздував гриву його коня і пишний султан на золотому, оздобленому чеканкою і самоцвітами шоломі. Гострий спис вибирав свою першу жертву.

З оглушливим дзвоном і тріском ударилися гусари з натовпом яничарів, які навіть не намагалися чинити опір. Щодоуху мчали геть, рятуючи свої життя, і не встигали. Гусари пройшли крізь їхні порядки смертоносним шквалом і, повернувши коней, помчали до табору допомагати покінчити з тими залишками турків, що ще перебували в ньому. Перелякані яничари кидали зброю, здаючись на милість переможців.

– Дякувати пану Єзусу, ви знову з нами! – вигукнув Любомирський, коли Владислав під'їхав.

– Не маю сили бути осторонь, коли тут таке діється. Лихоманка вже позаду.

– Але ваш лікар...

– До дзябла лікарів! Келих доброго вина і рицарський меч – от що лікує! Я вирішив, що гусарія стомилась у резерві і, як бачите, саме своєчасно.

– Хвала Свенті Діві, – озвався Собеський, – радий вас бачити, освенцоний князю! Ви повинні мовити слово жовнірам. Це їм зараз необхідно як ніщо інше. Вони голодні, хворі й стомлені. Ваша промова укріпить їхню віру в перемогу, тож дайте їм це, і ми переможемо!

Владислав подивився на поле перед окопами. Турки далеко відкотились, оговтуючись після удару гусарії. Поволі починали перешиковуватися.

– Добра думка, – згорда мовив королевич, – люди хочуть мене чути, і вони почують свого привідця.

Ударивши коня в боки золотими острогами, Владислав виїхав на найвище місце окопа і високо підняв руку. Його висока і струнка постать, гарно підкреслена лицарськими обладунками, прикувала до себе тисячі пар очей. Тонконогий арабський скакун бив копитом землю, а вітер роздував за плечима пурпуровий оксамит плаща. Користуючись перепочинком у бойовищі, вояки потяглися до королевича. У повітрі забриніло тисячоголосе «віват», Владислав зачекав, доки настане тиша, і почав промову.

– Вітаю вас! Вітаю, славні охоронці святої віри і матінки-отчизни! Вашою кров'ю і вашим потом полите се поле! Вашими кістками засіяне! Тяжко мені визнавати це, але така є жорстока правда. Коли нещадний ворог страшною пошестю, хмарою сарани налетів на нас, ви всі як один стали на захист рідних домівок, нашої спільної матінки Речі Посполитої. І не

лише стали, а й показали, що отчизна вклала меч у надійні руки. З великою славою билися ми і перемагали. Трупам бусурман вкривали поле бою багато разів, але ні на п'ядь не уступили нашої землі. Цей клаптик волоської землі перетворили ми на неприступну фортецю. І слава наша не вмере у віках. Вона буде вічною, як ці могутні стіни за вашими плечима – творіння безсмертних у своєму коханні до батьківщини князів Галицьких!

Тож цю фортецю, яка знемагає вже від тяжких боїв і штурмів, не можемо ми, не маємо права тепер віддати ворогові. Хоч які ви знеслені, виснажені ранами, голодом і війною, не можемо у цей час податися. Належить-бо нам стояти і померти, але не відступити. Знайте, що для турків сьогоднішній день – остання спроба добитися перемоги. Більше за вас вони стомились у наших холодних для них краях. Нема в них бойового духу! Такого бойового духу, такого вогню, який палає в душі польського лицаря, нащадка наших славних шляхетних предків.

Вперед! Вперед, до слави, кажу я, і нехай нам помагає пан Бог у справедливому ділі!

– Чорт забирай! Жовніри ніби ожили! – захоплено вигукнув у вухо Собеському Любомирський, коли королевич змовк і табір вибухнув криками.

– Вони вітають його! А за що, дозвольте спитати? – знизав плечима Собеський.

– Це не важливо. – Любомирський підкликав військового товариша. – Пане хорунжий, скачіть у табір до Сагайдачного. Скажете, що ми йдемо у наступ, хай піднімає запорожців. Настав час вирішального бою.

Хорунжий кивнув головою на знак розуміння і вдарив коня батою. Застояний огир, як блискавка, полетів до Сагайдачного...

Сагайдачний уважно вислухав хорунжого.

– Я зрозумів. Козаки вийдуть разом із королевичем. Передайте панові Любомирському, що я вітаю його рішення.

А через півгодини лави козацько-польського війська почали перевалювати через окоп і шикувалися бойовими порядками. Високо піднялися бунчуки і хоругви, засурмили сурми. Глухо і зловісно загуділи литаври. Сагайдачний, піднявши булаву, завмер на окопі. Повз нього проходили полки, вітаючи свого гетьмана. Змарнілі обличчя осяялися посмішками, вгору підлетіли шапки.

– Вперед, дітки, за козацьку славу! З вами Бог і Україна... Вперед!

Осман II спостерігав за бойовищем з високого пагорба в тилу своїх військ. Оточений натовпом придворних, він нервово прикладав далекозору трубу до очей. Коли захлинувся перший наступ, він із прокляттям забігав по випаленій сонцем траві. Як молодий лев у клітці, бігав падишах, змушуючи холонуги від жаху чаушів, візирів, сераскерів і євнухів. Страшні прокльони з піною закипали на його вустах, з очей, здавалося, сипались іскри. З криком пожбурих він всіяну діамантами трубу і почав топтати її ногами. Трохи зігнавши злість на безвинному приладі, завмер і звелів подати іншу трубу. З низьким поклоном йому подали її. Без слів вихопив і заходився оглядати бойовище. Цього разу його обличчя осяяла посмішка. Він бачив, як сипахи прорвали оборону Ляхистану, бачив, як кинулися вірні яничари через окопи і зав'язали бій, відтісняючи ворога вглиб обозу. Далі все губилось у хмарах куряви, але й цього було досить, щоб підняти настрій падишаха.

– Слава Аллаху! Вони захопили табір! Пашо Ділавере!

– Я тут, о володарю всесвіту, – схилив голову недавно призначений візир.

– Я хочу, щоб всі сили, які ще не вступали в бій, підтримали наступ яничарів. Негайно!

– Слухаю! – знову схилився в поклони Ділавер-паша.

А схилом уже летіли чауші. Піднімали тисячу сипахів з особистої охорони султана. Віддавали накази татарським мурзам, черкесам і бедуїнам.

За хвилину з різних кінців бойовища кинулися тисячі вершників на конях і верблюдах, спрямовуючи удар на охоплений боєм польський табір. Зачувши перемогу, збдьорились аскери і потроїли зусилля. Сотнями лізли вони по всьому широкому фронту. І от уже й на запорізьких окопах закипів шалений рукопашний бій, на багато миль навколо розносячи

крики, стогін і переможні вигуки. Обливаючись кров'ю, падали козаки, але на місце вбитих ставали інші. І тримали, тримали, з надлюдським напруженням тримали несамовитий натиск.

Осман уже святкував перемогу, коли на атакуючих яничарів кинулися гусари на чолі з Владиславом. Не міг повірити своїм очам могутній падишах, коли побачив, що жменька польської панцирної кінноти завернула назад добру половину його війська. З жахом побігли яничари, підхоплюючи за собою все нові тисячі, що хвилину тому поспішали їм на допомогу. Одночасно з цим знесилені татари відкотилися від запорізьких валок. Як налякані діти, кинулися вони врзнобіч, а козаки, користуючись із цього, підняли таку шалену стрілянину з мушкетів, що не менше тисячі кримчаків і ногайців стиглими грушами попадали з коней.

– О всемогутній Аллах! Чим я прогнівив тебе, що ти дав мені таких боягузливих підданих! – заволав юний Осман, у розпачі здіймаючи руки до неба. – Вони клялися захищати мене, а самі біжать з поля бою, як нікчемні шакали, рятуючи свої життя. Покарай їх, як ти карасш мерзенних гяурів. Підними на них свій святий меч, бо я не в змозі дивитися на цих недостойних...

Раптом Осман помітив навколишніх.

– І ви ще тут? – заревів він, наливаючись кров'ю. – Геть, шакали! Туди! До тих, кого ви називали військом падишаха. Шаблями повернути їх і кинути на гяурів! Щоб за кожним десятком стояв онбаша і вбивав усіх, хто поверне назад. Геть! Я сказав!..

Переляканим табуном кинулися вниз по схилу поважні паші, заплутуючись у коштовних шубах, побігли товстезні євнухи, трясучи неосяжними черевами, поховалися навіть улюблені карлики і комедіанти падишаха.

Повернула армія Османа і вкотре пішла у бій, ще і ще поповнюючи нескінченний рахунок обірваних на полі бою життів...

Хвилон Беркут мчав на чолі Переяславського куреня, щосили вимахував шаблею. Попереду бачив темну масу ворожої кінноти, і вона манила його, загартованого в сотнях сутичок отамана.

У душі піднімалась якась п'янка радість, відчуття сили в могутньому тілі, майстерності в дужих руках і гострій шаблі, в шаленій швидкості доброго коня. Гаряча кров стугоніла у скронях. Вуха закладало від крику запорожців, які мчали в бій за своїм курінним, стукоту кінських копит і бряжчання зброї. Очі мружилися від вітру, що струменем бив в обличчя.

Сотня кроків, півсотні, двадцять, десять... І от швидкий бій «галасом» закипів, забився в пекельній круговерті. Дзенькнули шаблі, захропли коні, залящали постріли з пістолів, і почали лунати зойки поранених. Не жалкуючи ні себе, ні ворога, билися низові козаки, січові лицарі. Це були не польські жовніри з надвірної шляхти магната, не розніжені городові козаки, що хоч і мужньо стояли в бою, але не годилися, щоб услід ступити січовому лицарству. Справжні майстри шаблі, мушкета і ратища вдарились із татарським чамбулом, люди, котрі віддали все життя військовій справі й захисту України. Розпеченим ножом у шмат масла ввійшли переяславці у ворожі лави, залишили за собою лише смерть та важке каліцтво. Запекло, але спокійно і розважливо зносили ворожі голови, розрубували тулуби, відтинали руки й ноги, піднімали їх на довгих розмальованих ратищах і збивали з кульбак влучними пострілами пістолів.

Ревів, як дикий буйвол, кремезний Келеп, вимахуючи важкою шаблею, що розрубувала ворогів мало не навпіл. Вправно фехтував малий Товкач, який майстерністю доповнював невисокий зріст. Одного за одним перекидав, піднявши на спис, зосереджений Півторакожуха. А трохи далі вимахував улюбленим келепом на довгастому, оббитому залізом руків'ї велетень Довбня. Як стиглі кавуни, розліталися навколо нього татарські голови. Рубав направо й наліво Горбоніс, із виразом глибокої задуми на обличчі ліз у саме пекло запальний Кульбаба. Попереду прорубувався до Хвилона Беркута досвідчений Непийпиво.

Уже давно побачив Микита, що відтискали від них отамана. Зі сміливістю, що її від них

важко було очікувати, кидалися татари на козаків, і все далі залишався курінний від свого куреня. І не помічав Хвилон Беркут загрози – з трьох боків накиннулися на нього татари. Все ближче підступали вони, виблискуючи зазубреними лезами шабель, шкірячи зуби, і все щільніше сипались удари на могутнього Беркута. Вже й розпороли у трьох місцях шитий золотом кармазин жупану, збили з голови боброву шапку. Закапала кров з розсіченого чола. Та не здавався курінний. З глухим каркаючим сміхом опускав важку шаблю на татарські голови, лише розвівався на холодному вітрі посивілий оселедець. Одного за одним зарубав він п'ятьох татар, коли вже почали пробиватися до нього козаки.

Та раптом опустил шаблю отаман і, важко зітхнувши, припав до кінської гриви. З ослаблих пальців вирвався блискучий клинок і впав на слизьку від крові землю. Гаряча куля вдарила в широку спину козака, глибоко засівши під великим мужнім серцем.

– Батька поранили! – крикнув Микита, громовим голосом заглушуючи гуркіт бою. – Сюди! Сюди! До мене!

Потроїли спітнілі козаки свої зусилля, і ще рясніше полилася татарська кров. Здригнулися кримчаки, подалися назад і нарешті побігли, помчали до табору, перекидаючи невеличкі загони сипахів, які марно намагалися зупинити виснажене військо. По всьому великому фронту почали відступати турки на очах у розлютованого падишаха. Бігли у безладі, зазнаючи величезних втрат. Ніхто вже не слухав накази командирів, перетворившись у сповнену смертельного жаху безтямну істоту. А козаки і поляки все гнали їх і гнали, доки, за наказом Османа, турецькі гармаші не відкрили щільний вогонь картечню, влучаючи і у своїх аскерів, і в ворогів. Лише тоді повернули до табору.

Похилили голови козаки Переяславського куреня над тілом отамана. Широко розкинув він ще годину тому могутні руки і невидючим поглядом карих очей уперся в синє небо. Над ним, мов розуміючи, що сталося, зігнув до землі голову кінь. Тихо іржав, обнюхуючи нерухомого господаря. М'які губи ніжно пестили вже холодну шкіру на зашкарублій долоні.

– Прости, батьку!

– Не вберегли тебе!

– Залишив ти нас, сиріт...

– Погуляв на кривавому весіллі.

Зітхали козаки, і набігали непрохані сльози на очі. Звикли вони ходити в бій за Хвилонем Беркутом, любили його, як батька, і не могли повірити, що це він нерухомо лежить перед ними. І раптом кожний на мить відчув, як поряд чигає нагла смерть, який беззахисний він проміж нещадних жорен війни і яка взагалі блаженська билинка – людське життя.

Піднявши на руки Хвилона Беркута, понесли його у табір, мовчки крокуючи повз сотні понівечених тіл, що ними щільно завалено було поле бою.

А ввечері, зібравши курінну Раду і недовго посперечавшись, обрали отаманом Микиту Непійпиво. Мовчки прийняв він пернач. Мовчки вислухав напутні побажання сивовусих дідів і так само мовчки опустил буйну голову під жмені багнюки, що ними посипали його на знак народного обрання. Подякував за честь і хотів уже вийти з кола, коли його зупинив скрипучий голос столітнього Кирила Одноуха.

– Е, ні! Стій, синку, негоже покинути коло козацьке, не мовивши слова. Треба цінувати звичай, як з діда-прадіда повелося. Тебе обрали своїм батьком, тож чекають мудрої поради, як діти нерозумні, – неквапно провадив старий.

Микита підвів посипану пилюкою голову.

– Що ж... Дякую ще раз за велику честь, пани-брат-тя... Ви обрали мене собі за батька. Та чи радий я цьому? Відповідь дам щирю: і так, і ні...

Козаки загомоніли.

– Ти що це, псячий сину, кажеш?

– Чому не радий?

– Чи ти нами гордуєш?

– Зачекайте! – підвищив голос Микита. – Я тільки почав. У мене в руці пернач. Ви

доручили його мені, і я вдячний за те, що виказує він велику вашу довіру. Та сумно мені, браття, що не рука батька нашого Хвилона стискає його сьогодні. Сумно, що не вберіг я його в бою... Бачить Бог, я намагався. Будь-що хотів підставити йому своє плече, але не встиг... З цією людиною в моєму житті пов'язано надто багато, щоб так одразу вхопитися за його пернач... Ще молодиком учив він мене премудростям козацького життя... Що й казати! Картаю я себе, братчики... Люто картаю! А ще пече душу друге питання: чи зможу я замінити вам його? Розумію, усі мої кроки ви будете порівнювати з тим, як би він порадив, як би він вчинив. І не знаю, чи вдасться мені чинити так, як чинив Хвилон Беркут...

– Ти що, Микито?! – вигукнув Андрій Кульбаба. – Ми тобі віримо...

– Ану цить! – загудів голос Келепа. – Ти ще молодий, Кульбабо, щоби, не вислухавши старших, на Раді паякати. А тобі, Микито, скажу: пануй! Будь нам за батька, а коли що, підкажемо. Головне, нетяги не цурайся, бо сам нетягою був і, коли що, знову нетягою станеш. Воно так: нині старшина, а завтра...

– Добре Келеп сказав! – загуділи навкруги.

– Дарма що мовчун, коли треба, скаже!

– Ну то з Богом, – промовчавши, підвів голову Микита. – Знайте, я завжди радий вислухати кожного і допомогти, наскільки в моїх силах. І обіцяю ніколи не вимагати від вас того, чого сам не зміг би вчинити. Після походу ставлю одну бочку горілки за спомин батька нашого Хвилона, другу – за вашу шану і довіру. Все, розходьтесь!

Без звичайного галасу козаки розійшлися. Десятигодинний бій, смерть курінного отамана і лютий голод наклали свій відбиток на веселу вдачу запорожців. Понуро потяглися переяславці до палаючих кабиць і очікували там на убогу вечерю. Микита і собі попрямував у коло, що в ньому зазвичай вечеряв. Незвично рукою підтримував заткнутий за очкур пернач.

Біля вогню сиділи вже Яцько, Пузир і Товкач. Микита сів поряд і почав накладати люльку.

– Ну, як справи, Яцьку? – посміхнувся до малого.

Яцько, не знаючи, як повестися, закліпав оченятами. Він і раніше побоювався непривітного «батька Микиту», а тепер, після того як той став курінним отаманом, не міг відкрити рот і лише кліпав довгими віями.

– Чого мовчиш?

– Д-добре... – нарешті вимовив Яцько.

– Що таке? – вдавано здивувався Микита. – Чи в мене роги вирости?

– Ні, що ви...

– То чого ти налякався?

Яцько лише знизав плечима. В цей час підійшов Андрій Кульбаба з греками, які вже поголили бороди і виглядали, як справжні запорожці. Вони ще погано розуміли по-українськи і завжди трималися разом. Їхній одяг був чудернацькою сумішшю турецького і козацького: турецькі чарухи, сині козацькі шаровари, вимашчені дьогтем, смугасті халати і витерті баранячі шапки з червоним шликком.

– Не бійся, Яцьку, наш батько молодець! Тепер гуртом виведемо тебе в люди. – Кульбаба весело підморгнув малому. Він, як завжди, здавався веселим і безтурботним.

– Виведемо... Зачекай! – примружився Микита. – А як там мій Гайдук?

– З ним усе добре, батьку! Я його соломою добре витер, підкови перевірів... Задня ліва трохи рухається, то я вранці до коваля піду, сьогодні не хотіли кувати... Ще торбу вівса почепив... Ось.

– Он як? Ну, молодець. Настав час і мені свою обіцянку виконати. Біжи до мого воза, там у середньому кутку, під ведмежою шкурою, лежить полотняний пакунок. Давай-но тягни його сюди.

Яцько миттю зрозумів, у чому річ, і, підхопившись, побіг так, що аж заблимали п'яти. За хвилину повернувся. В обрисах перемотаного мотузком полотняного пакунка неважко було впізнати криву козацьку шаблюку. Не в змозі відірвати від згортка погляд, Яцько

простягнув його Микиті.

– Ні, це не мені. Розгортай!

Хутко розв'язавши вузли, хлопчина розмотав біле полотно і завмер. Повними захоплення очима поглядав він на довгоочікуваний подарунок.

Шабля була простою, роботи січових зброярів. Під піхвами з потертої жовтої шкіри і простої чеканки ховався гострий і блискучий, як дзеркало, клинок, дбайливо змащений гусячим жиром. Руків'я з натертої до блиску бронзи було вкрите химерною різьбою і невеличкими срібними бляшками. Невелика ще долоня хлопця міцно стислась, охоплюючи холодне, приємно округле і по-дорослому важке руків'я. І разом з цим ціла буря почуттів промайнула у душі Яцька. Тут була і гордість, і захоплення, і неугамовна дитяча радість, змішана з почуттям власної значущості й щирої подяки. Ще б пак! Він отримав справжню бойову шаблю! Хай тепер не задирає носа Стецько. Теж вигадав: ніж у татарина забрав... А якби й так, то що? Ніж! А тут справжня шаблюка. Ще й яка!

В очах Яцька читалося все, що пропливало у його збудженій свідомості, і всі присутні почали голосно сміятися. Тримаючись за животи, козаки наповнювали повітря громовим сміхом, і Яцько раптом зніяковів. Йому стало незручно за дитяче захоплення, що його він так відверто виказав. Умить зробившись серйозним, хлопчина хвацько закинув зброю у піхви.

– Дякую, батьку, – стримано вимовив.

– Нема за віщо, заслужив, – усе ще сміючись, відповів Микита. – Тепер ось проси в Андрія, нехай фехтувати навчить.

– Навчу! Так навчу, що і бусурман, і ляхів будеш на капусту сікти... Як добре попросиш.

– А ти прошений!.. – захитав головою Горбоніс, що тільки-но підійшов до кабиці.

– Прощений, не прошений, а ще торбу вівса Стригунцеві моему маєш знайти! – підморгнув Андрій Яцькові.

– Так я вже, аякже! І батька Максима кінь не голодний...

– Молодець, Яцьку, будеш козаком, – поважним голосом перебив його Микита. – Скоро виростеш, наберешся сили, розуму. А ми допоможемо... Ех, скільки вас ще потрібно, щоб заступити тих, хто тут за польського пана життя поклав. Он, тільки з нашого куреня з півсотні набереться. Воно й ніби з бусурманами... А щось не лежить у мене душа! Пани-ляхи тільки й думають, що нашими руками жару загребти. Та й не вперше це. І московські походи, і на татар, і на волохів... А як не потрібні рік чи два – отримуйте пани-молодці зменшення реестру. Он, городові розповідають, що їх із земель батьківських зганяють і панам, як хлопів, передають. Крулев'ята зовсім розперезалися, хутори грабують, дітей і жінок наїздами зі світу зживають. А як припече – йди, підставляй голову. Біда в Україні...

– Я теж про це думав, – відгукнувся Максим. – Що то воно буде після Хотина? Січ-мати всіх не прийме, треба комусь і на Гетьманщині жити. Коли-небудь увірветься терпець у людей, а тоді...

– Що тоді? Звісно, ляхів підемо бити! Буде їм і унія собача, і езуїти, і панщина. Спалимо під три чорти фільварки й костьоли. Жиди-орендарі з ксьондзами до люципера давно просяться! – Андрій рубонув рукою повітря. – Ще визнають, як козаків зачіпати. А як на мене – аби здобич гарна... Може, і я польку яку покохаю? Га, Максиме? Ну не лайся, я краківську панянку хочу, що ті кам'янецькі...

– Чого мені з тобою, дурнем, лаятися? Кохай хоч варшавську, – огризнувся Максим.

– Просто тобі все, Андрію, – поглянув на побратима Микита. – Та не так воно насправді. Он і Косинський на ляхів людей піднімав, Наливайко шляхту до пекла сотнями відряджав... А де вони? Косинського езуїти живцем у стіну замурували, Наливайко в мідному волі підсмажився. Ще й козаків скільки полягло... І Шаулу, і Шостака пани закатували. Тут є над чим помислити. Одним нам, лугарям, із панам не впоратися, треба й реєстровим із поспольством підніматись. А для цього вождь потрібний. І такий вождь, за котрим уся Україна повстане. Щоб не накрила його своя ж старшина, як Наливайка на

Солониці, мокрим рядном. Щоб йому більш ніж собі вірили. Тоді можна й підняти шаблі на ляхів... Колись так і станеться.

– Коли-то воно ще буде, – попихкуючи люлькою, кинув старий Кульбаба.

– Колись буде. От як заллють сала за шкуру, та так заллють, що сили, терпцю не вистачить, тоді й закипить! Застогне Україна. Тільки не з Сагайдаком цей куліш варити... Добрий він, звичайно, батько, але... Він, бачиш, хоче і нам, і панам добрим бути. Королю у Варшаву їздив руки цілувати. А тому наша Січ-мати як кістка у горлі. Ще чого доброго за нас візьмуться, брата з братом зведуть.

– Ну, цьому не бувати! – гаряче засперечався Максим. – Щоб реєстрові на січовиків руку підняли? Та не було такого і не буде!

– А я й не кажу, що воно так станеться. Зі своїм братом козаком домовимось. Та тільки Сагайдак на Річ Посполиту руки не підніме. Бородавка підняв би...

– Нема вже Бородавки. У тому й річ...

– Я все думаю... – Микита вибив попіл з люльки й наклав у неї ще тютюну. – А що, якби його не стратили? Сиділи б ми тут? Дзуськи! Зараз уже б турки з України вілайети поробили, а Бородавка з ними б домовився на Польщу вдарити. Дуже він ляхів не любив. І вони це знали. Так що та Рада – їхніх рук справа... ну, може, не тільки їхніх, але приложили крулев'ята руку.

– То тільки гадки, – озвався сліпий Пузир. – Ой, дітки, дітки! Що то воно в Україні робиться, біда чорна! Хіба так колись було? Щоб з агарянами проти ляхів домовлятися? Помилуй Боже! Мирно жили, спільно бусурман били. І старшина козацька з польською шляхтою як рівний з рівним розмовляли. Ще за мого діда-прадіда так велось. І церква з костюлом одну справу робили: слово Христове людям несли, на святу війну з невірними собаками турецькими надихали. Що ж з нами сталося? Чому християни християн ріжуть, ще й магометан на допомогу кличуть?

– Тому, діду, – відповів Микита, – що зажерлися пани, зовсім совість утратили. Кажете, бусурмани? Ви ж були і в Кафі, і в Стамбулі. От скажіть, у Кафі бачили православні церкви? Бачили! І в Стамбулі вони є, і в Трапезунді.

– Що є, то є!

– А в нас в Україні жиди з церков православних шинки поробили, комори. А де ні, то так на замок зачинили. Ксьондзи православний люд у ридвани запрягають, наче коней. Унію собачу придумали, щоб нас чи так, чи інакше під Римського Папу підкорити. Брацлавщина, Поділля, Волинь – усі стогнуть. Православному похрестити дитину – жидові плати, у нього церква в оренді. Стати під вінець – жидові плати, йому пан лях і козаків, і посполитих з тельбухами продав. Померти православному в містечку – труну через ті ворота виносять, куди сміття, гній і непотріб різний возять. На Великдень пасочки не посвящать у церкві, якщо не в жида їх купував. Шляхтичі панам-отцям борода разом з головами стинають. Таке ось діється... Одне слово, важко сказати, де більші бусурмани. Сагайдачному ось пообіцяли поновити в Україні православну ієрархію, а універсалів, кажуть, не дали. А ми... Ми стоїмо за віру й Україну, як батьки і діди наші стояли. Та тільки страшно, що не з тими стоїмо.

Усі притихли. Кожен почув у словах Микити відгомін того, що робилося в його душі. Замислилися запорожці. Побачили несправедливість, що нею, мов завісою, оповили їх ляхи. Дехто давно бачив через цю завісу, декому вона лише тепер здалася прозорою, але всі розуміли: Микита має рацію. Хоч яке велике Дике Поле, але й крізь нього до Січі долинав стогін знедоленого народу. Ризикуючи життям та волею, добігали до Базавлука змарнілі, обірвані селяни з надією отримати захист буйного низового товариства. Та, врешті, чи таке воно велике, Дике Поле? Може, й до Січі скоро вельможне католицьке панство простягне свої лабеті? Скільки може виставити кіш? Десять тисяч! Нехай ці десять тисяч славні воїни, але вони ніщо проти сотень тисяч поляків, татар, турків, пруссів і угорців, що їх магнати зможуть найняти за золото, зароблене потом і кров'ю українських селян.

Ба ні! Не хотілося вірити в таке. Січ стояла, стоїть і стоятиме, нехай би там що. І стоятиме не на захисті Потоцьких, Вишневецьких і Конєцпольських, а на погибель ворогам

віри святої православної. І вдивлятимуться у степ до болю в очах запорізькі бекети й сторожа на могилах біля засмолених «фігур». У глибині душі козаки не сприймали того, що мовив новий курінний. Бо ще не настав цьому час тієї холодної осені 1621 року...

Переговори

Четвертий день сидів у розкішно обставленому шатрі поблизу наметів Станіслава Любомирського знатний італійський купець Баптус Вінеллій. Ще двадцять шостого вересня прибув він до польського табору з листами великого візира Ділавер-паші і терпляче очікував аудієнції в королевича Владислава. Заможний італієць із розумінням сприйняв відмовки комісарів. О, він співчуває вельможному панству з приводу важкої втрати славного рейментаря королівського війська. Бажає якнайшвидшого одужання найсвітлішому князеві. Звичайно, він зачекає. Але минали дні. Не вщухав гуркіт гармат і ревіння снарядів, а про нього всі забули. Хіба так уявляв він, той, що був прийнятий імператором Блискучої Порти, свою місію у таборі Владислава? Це ж елементарна неповага до нього самого, країни, що її він представляв своєю особою, нарешті, до можливості припинити війну! Війну, яка завдала великих збитків як Речі Посполитій, так і Османській імперії.

Вінеллій з кожним днем ставав усе похмурішим, хоча, як досвідчений дипломат, тримав свої думки при собі. Вчора, ввечері, після особливо жорстокої битви йому повідомили, що його чекає польський коронний гетьман Станіслав Любомирський. Нарешті посол зітхнув із полегшенням: про нього пам'ятають. Але ні! Він не подарує зневаги, що її поляки виявили до посла. Про це одразу ж після привітань Вінеллій і сказав Любомирському. Той на знак здивування здійняв брови:

– Пане Вінеллію! Слово гонору, річ не у зневазі до вас особисто. Адже ви розумієте, що ми ведемо війну з Османом. Важку війну, яка у першу чергу вирішує, чи, власне, буде існувати Реч Посполита. Прошу зрозуміти: я не міг дати вам аудієнції тому, що моє місце було на полі бою. Поряд зі мною бився і найсвітліший князь, який, мушу нагадати, ще не повністю одужав.

Отже, ми розглянули привезені вами листи і дуже вдячні вам за вашу нелегку працю. Маю надію, що це значно поліпшить процес взаєморозуміння між нами і Портою. Що ж до вказаного вами обурення за Італію і Папський Престол... Попри всю до вас повагу, маю сказати таку річ: коли Реч Посполита стояла за крок від загибелі, ми зверталися по допомогу до всіх королівських дворів Європи. І звідусіль чули лиш доброзичливі співчуття. Адже це не велика допомога проти чвертьмільйонної армії Османа? І лише Ватикан відгукнувся з чудовою пропозицією: кардинали обіцяли на оборону християнської віри щомісячно десять тисяч злотих! Досить значна сума! А вам відомо, що лише Запорізькому Війську ми за цей час заборгували вже п'ятдесят тисяч? Це ще не враховуючи, який рахунок пани старшини подадуть за завдані у поході збитки. І це найдешевша частина нашої армії.

Тож прошу приховати ваше невдоволення і перейти до вирішення того, за чим ви, власне, прибули.

Вінеллій спалахнув. Однак лише на мить. Він ураз опанував себе і вже спокійним тоном продовжив:

– Розумію вас, пане Любомирський, тож нехай вищесказане не вплине на подальші наші рішення.

Отже, Ділавер-паша дав зрозуміти, що згоден прийняти послів Речі Посполитої для обговорення мирної угоди. На вигідних для обох сторін умовах. Це він підкреслив. І ви могли вже прочитати у привезених мною листах. Особливо великий візир просив зазначити таке: падишах воліє поновити колишній спокій між Блискучою Портою і королем Сигізмундом. Він має надію, що до нього прибудуть пани сеймові комісари як особи, на яких покладено право і обов'язок вирішувати питання війни й миру.

– Дякую вам, вельмишановний пане. Що ж... не буду приховувати те, чого приховати неможливо. Сили нашого війська вже не ті, які були місяць тому. Ми виснажені війною,

браком харчів і хворобами. Через це раді перейти з марсового поля за стіл переговорів. Але тут виникають деякі труднощі. І перше з них: не всі з наших ясновельможних панів мають довіру до Османа. Адже це він напав на креси Речі Посполитої з метою стерти її з мапи Європи. Крім того, ми маємо всі шанси на перемогу. Отже, якщо переговори і будуть початі, то лише на рівних позиціях.

– Я буду радий передати ці слова великому візиріві.

Любомирський наморщився.

– Стривайте. Я не вповноважений робити такі заяви лише від себе. Мені потрібно порадитися з панями сеймовими комісарами. Обіцяю передати вам усі необхідні листи не пізніше ніж завтра. А поки що прошу не відмовити мені у люб'язності повечеряти зі мною. Маю надію розпитати вас про останні європейські новини...

Запона шатра відкинулася, обірвавши свіжі спогади. На порозі стояв закутий у панцир із золотими розводами гусарський хорунжий.

– Прошу вас, пане посол, коні готові. Маю для вас листи від панів комісарів. Вони згодні від'їхати до ворожого табору для проведення переговорів. Мені доручено завірити вас, що депутація виступить, як тільки будуть вислані письмові гарантії. Пани комісари воліли б, щоб ці гарантії були доставлені вельможними людьми отаманського дому, які своєю присутністю заспокоїли б нас про долю наших послів. У свою чергу найсвітліший князь Владислав і його ясновельможність коронний польний гетьман присягаються, що цим людям буде наданий прийом, достойний їхнього високого стану, і цілковита безпека...

Через чверть години Баптус Вінеллій вирушив до турецького стану. Загалом він був задоволений результатом. У думках вже зважував на руці оксамитовий гаман із трьома сотнями цехінів, що обіцяв йому Ділавер-паша за клопіт у разі, якщо буде досягнуто потрібних великому візиріві цілей.

Сагайдачний лежав на постелі і у задумі переводив погляд сукняним склепінням шатра, яке плавно коливалося під ударами вітру. Намагався не звертати уваги на пекучий біль у руці. Минуло вже не менше тижня відтоді, коли напади болю перейшли від плеча через лікоть і нижче, до самих кінчиків пальців. Пальці одразу посиніли і болюче реагували на найменший дотик. Не допомагали й ліки, що їх призначили ліпші лікарі королівської сім'ї, прислані Владиславом. Разом із болем у руці гетьман відчував, як усе його тіло охоплювала якась незрозуміла кволість. Напади жару супроводжувалися лихоманкою. Млосні зелені кола перед очима заважали говорити.

Сагайдачний уже не кидався на чолі війська в атаку і все рідше сідав на коня, проте залишалася ще велика кількість різноманітних питань з організації війська і спільних дій полків. Щоденно прибували посланці з листами від поляків, і Сагайдачний, тамуючи стогін, крокував із кутка в куток і диктував писареві відповідь. День за днем минав, а хвороба не відступала. Залишаючись наодинці, як це було зараз, гетьман безсило падав на похідне ліжко і нерухомо лежав, розглядаючи візерунок на тлі темного сукна намету. В такі хвилини йому хотілося лише одного – спокою...

Хтось, намагаючись не знімати шуму, ступив до намету. Холодний вітер, як невгамовне дитинча, увірвався до шатра, миттю зазирнувши в усі закутки, зашелестів важкими листками паперу на невеличкому різьбленому столику, потрусив м'яким перським килимом на стіні і зник так само швидко, як і з'явився.

Сагайдачний повернув голову. Біля нього стояв, тримаючи руку поверх руків'я шаблі, Іван Зискар. Від його застебнутого на всі гудзики жупана з відкинутими назад рукавами віяло свіжим степовим вітром.

– Бери стілець, Іване, сідай. Вибач, але я трохи ще полежу. Щось я зовсім непотрібний став...

– Лежи, батьку, почивай! Ти нам здоровим будеш у пригоді, тож трохи побережи себе.

– Хоч-не-хоч будеш берегтися! Той клятий німець, що його королевич прислав, по

п'ятах за мною ходить... ну, то пусте. Ти з чим?

– З листом. Годину тому був посланець із листом від Собеського. Ти спав у той час, тож я його не пустив. Сидить чекає на відповідь. А лист... Ось він, – розшпилюючи кілька гудзиків жупана, полковник дістав з-за пазухи сувій цупкого паперу. На білому тлі темніла велика сургучева печатка. – Будеш сам читати?

– Читай. Тут світла мало, я не бачу.

Зискар зірвав печатку і почав читати написаний польською мовою текст:

«З найщирішими вітаннями і побажаннями міцного здоров'я славному гетьманові його королівської милості Війська Запорізького Петру Конашевичу-Сагайдачному.

Маю за необхідне довести до вашого відома, що представлений нами Сейм має наміри знестись у переговорах з представниками Османської Порти. З цією метою до табору султана у найближчий час вирушає делегація, на чолі якої разом зі мною буде виступати Станіслав Жоравинський. Маю надію, що ці переговори не стануть предметом суперечки між нами і козаками вашої милості. Зі свого боку, хочу вас запевнити у щирих намірах щодо наших славних союзників. Усі рішення будуть прийматися лише у разі нашої обоюдної користі, а відстоювання запорізького козацтва є невід'ємною часткою інтересів Речі Посполитої...»

– Що вони мають на увазі під цим «відстоюванням запорізького козацтва»? – невдоволено кинув Сагайдачний.

– Відомо що, батьку! Ясновельможні пани мають на увазі те, що проявлять турботу до тих, чиїми руками виграла війну.

– Читай далі!

– Ага, ось! «...невід'ємною часткою інтересів Речі Посполитої. Пан гетьман має знати, що султан добивається видачі козацької старшини як головних винуватців війни, що вкрили себе ганьбою під час розбійницьких морських нападів.

Виходячи з цього, мушу повідомити, що деякі поступки Османській Порті повинно бути зроблено. Однак, підкреслюю, йтиметься зонайбільше про заборону запорожцям морських походів і нападів на Крим, що його хан є васалом Османа II.

Заздалегідь вдячний вам за розуміння і сприяння мирному процесові, який тепер набув першочергового значення. Для участі у переговорах прошу вислати представників козацтва, разом з якими ми й вирушимо добиватися у турків почесного миру. Щиро ваш Яків Собеський. Писано дня першого октобрія року тисяча шістсот двадцять першого від Різдва Христового у Хотині, кріпості землі волоської».

– Що скажеш, Іване?

Зискар рвучко підвівся і забігав по шатру. Очі його палали.

– Пси! Не вір їм, батьку! Ой не вір! М'яко стелять, та твердо спатимеш! Ще й до переговорів не брались, а вже натякають, хто крайнім буде!

– Ну, ця пісня нам знайома. Хіба то перший раз на татар йти забороняють, чи чайки палять? Раніш їх не слухали, і тепер так буде. А щодо чайок... Побачимо. На крайній випадок півсотні запорожців добру чайку за три тижні справлять. Та й ще палити ніхто не наказував.

Але Зискар не вгавав:

– Ой, чує моє серце, продадуть! Розумний чоловік сказав: жид, лях та собака – віра однака.

– А як так, то ти сам і збирайся з Собеським до Османа! Поїдеш з осавулом військовим Тарасом Ганжою. Будеш чатувати, щоб не продали. Як до того дійде, подаси мені звістку. Того самого дня знімемося, пройдемо вогнем і мечем через панські майонтки і сядемо на Низу. І от тоді побачимо, хто сильніший!

Зискар струснув головою:

– От тепер впізнаю Сагайдачного! Зробимо, батьку! Все зробимо, як ти наказав...

М'якою ходою, що в ній вчувалися сила і міць, полковник попрямував до виходу з шатра...

Вранці другого жовтня, коли давно очікувані переговори почались і пишна валка послів втягнулась у ворота турецького табору, Микита Непийпиво схопився у своєму наметі, що йому перейшов від покійного курінного. За тонкою парусиною почув якусь метушню і невиразні вигуки. Здивувавшись, почув своє ім'я і лайку. Хтось голосно виказував невдоволення курінним отаманом. Не гаючись, Микита накинув жупан, почепив шаблю і вийшов з намету. Похмурий день зустрів його промоклим, вогким і холодним вітром. На майдані, посеред якого стояла курінна хоругва, зібралось близько трьох десятків козаків. Вони утворили коло, в середині якого діялося щось незрозуміле. За спинами запорожців Микита міг розібрати лише шалені блискавки шабель: хтось зчепився у поєдинку. Для запорожців справа звичайна, але збудження, яке панувало в натовпі, підказувало, що це не просто тренувальний бій.

Працюючи ліктями й руками, Микита протиснувся крізь натовп. Тут перед його очима постала дивна картина. Спітнілий, одягнутий лише в розхристану сорочку і шаровари Андрій Кульбаба відбивався від кремезного, в літах уже, козака на ім'я Журко. З каламутними очима, невпевнено тримаючись на ногах, Журко все ж сильно навідав на Кульбабу, так що той ледве встигав відбивати випаді, які сипалися на нього один за одним. Від натуги Журко крестав і бив так, що з-під леза, коли воно зустрічало лезо супротивника, виривалися снопики іскор.

– Не дурій, Журко! Йй-богу, зарубаю! – казав захеканий Кульбаба.

– Щеня! Шмаркач, матір твою так! Я тобі покажу, як зі старшими розмовляти. На! – і від чергового сильного удару полетіли іскри.

Через хвилину Андрій вивернувся з-під страшного удару і зацідив Журкові руків'ям шаблі в обличчя. У того з носа бризнула кров. Журко, розмастивши кров рукавом жупана, розлючено поглядав перед собою. Раптом його очі спинилися на Микиті.

– Ось де ти! Давай виходь! Нема чого за себе шмаркачів виставляти. Діставай, стерво, шаблю.

– Що тут діється? – не розуміючи, у чому річ, Микита позирав то на Андрія, то на Журка.

– А я тобі розкажу, падлюко! Давно паном став? Чому твій кінь ситий, а мій з голоду здох? Як мені тепер без коня, га? Я двох у похід брав, а тепер жодного не маю!

– А за шаблю чого вхопився? – Микита вдивлявся в заюшене кров'ю лице Журка. За кілька кроків до нього долітав важкий запах перегару.

– А того, що дурний, коли вип'є! – втрутився в розмову Товкач. – Яцько малий твоєму Гайдукові торбу з вівсом на морду почепив, а він зірвав. Та так малому зацідив, що той он без пам'яті лежить, водою відливають. А тут Кульбаба трапився, і йому в щелепу! Журко за шаблю!

Потрохи все ставало зрозумілим.

– Андрію! Сховай свою шаблю! – у Микити на скронях запульсувала жилка. – А ти давай свою сюди!

– З чого б це? На ось! – і Журко, переступивши на нетвердих ногах, стромив під самого носа Микиті дулю.

У ту саму мить Микита схопив Журка за зап'ястя правої руки і, підбивши ногу, кинув його на землю. Коліном став на жилаву шию і видер із зімкнутих пальців руків'я шаблі. Після цього могутнім ривком поставив Журка на ноги. Обома руками схопив за комір жупана і щосили струснув.

– Ти де, скурвото, знаходишся?! – голос Микити перетворився на ревіння буйвола. – Ти що собі дозволяєш?! Чому п'яний?!

Ошелешений Журко тільки махав головою, не встигаючи захмелілим розумом осмислити, що з ним діється.

– Ковалю сюди! Чіпляй цей непотріб до гармати! Ти в мене, паскудо, київ скуштуєш! Забув, гнидо, звичай?! У поході сліпі залив?!

Дужі руки вхопили Журка і поволокли до найближчої гармати. Похмурий коваль

розміреними ударами заклепав на зап'ястях Журка кайдани, а другий кінець важкого ланцюга причепив до гачка на казеннику гармати. Мовчки перевірів, чи надійно, і неквапно покрокував крізь натовп. На майдані зібрався вже весь Переяславський курінь. Ніхто не розходився і після того як Журка одягнули в кайдани. Зрозумівши настрій товариства, Микита зняв шапку і виступив на середину кола. Оглянув козаків.

– Бачу я, панове-молодці, що маєте до мене мову. Тож я вас слухаю.

У натовпі зашикали. Через хвилину наперед виступив зніяковілий Півторакожуха.

– Вибач мені, Микито, якщо образять тебе мої слова. Але ти тепер наш батько і мусиш про нас дбати. Хочу, щоби чув від мене те, що маємо казати, знаю-бо тебе багато років і якщо скажу, то тільки правду.

– Кажи, Федоре.

– Журко не має рації, і за це ми його покараємо, як звичай велить... Та була в його словах і крапля істини. А саме: коні пропали майже всі. Треба щось робити, бо на зворотному шляху хоч самим у вози впрягайся. І тут їх не залишиш, бо не для того кров проливали, щоб здобич, хліб наш козацький ворогові залишити... То не твоя вина, що воно так сталося, але, будь ласкавий, покумекай, що і як.

– Нам без коней ніяк не можна! – вихопився з натовпу малого зросту лисий Панас Маківка.

– Добре, панство! Я з вами згоден! Але давайте разом поміркуємо, як ліпше вчинити. Воно завжди легше на когось перепхати... Хто що пропонує?

– Та воно і пропонувати нема що! – видерся наперед Самійло Коржик. – У турків коней треба було брати! В них вантаж на вози набрали, в них і коні знайдуться!

– Го-го-го! Добре сказав! А чим годувати?

– Та й турок не дурний! Щоб зуби не обламати...

– Не обламаємо!

– Дурний тебе піп хрестив, у них коні в таборі!

– Тихо! – гаркнув Коржик. – Я точно кажу, можна взяти. І не всі коні в таборі, я ще тоді звернув увагу, коли з Кам'янця повертали. Під лісом біля табору косяк у них на паші. Голів, певно, тисячу буде. До окопу їхнього версти півтори. Можемо спробувати.

– Від нас далеко? – зацікавився Микита.

– Близько п'яти верст. Але це не головне! Там байрак є, в ньому очерет і кущі шипшини. Якщо кинуться доганяти, то тільки туди – найближче. А там кінь не пройде. Я був так втаскався, що ледве виліз. Гнідому по живіт! А кущі колючі! Весь писок подер, жупан ось теж... А збоку і не скажеш, що там така тванюка.

– Може, й турки про нього знають? – запитав Товкач.

– Може! А може, й ні! Ти щось краще маєш на меті?

– Стривай, Самійле! – Микита вже згадав, про що говорив козак, і метикував, як ліпше прокрутити справу. – Я пам'ятаю! І охорони, може, сотня, та й ті з кістями замість шабель. Діло кажеш!

– Аякже! – Коржик гордо задер носа.

– Та то пусте! – зітхнув Маківка. – Чим ми стільки коней прогонуємо?

– Прогонуємо! – озвався Микита.

– Чим? Навіть із возів соломую з'їли...

– Як чим? А он ліс! Дубове листя. Воно, звичайно, не сіно, але якийсь час протримаємося. Поки турок не суне, нема чого байдикити бити!

Тож слухай військового наказу: Самійло Коржик із сотнею сьогодні вночі висувається туди, де бачив коней. Уранці й починайте. Решта, у кого ще залишилися коні, беріть порожні вози – і вперед, до лісу. Тільки щоб мені на місці залишалися три сотні озброєних від нашого куреня. Що ще?

Погомонівши, козаки розійшлися. Почали готуватись: одні з Самійлом Коржиком, решта – з Півторакожухом, який очолив другий загін. Здивовані козаки інших куренів розпитували переяславців, що вони замислили, однак ті знизували плечима. Мовляв, якщо

вам треба, самі головою працюйте. Пізно ввечері сотня Самійла Коржика, замотавши ганчірками коням морди й копита, від'їхала від табору і розчинилась у темряві. У цей час прибув десяток возів, навантажених поживклим дубовим листям.

У цей вечір навколо кабиць усі розмови точилися лише про нового курінного. Козаки всі як один погоджувалися, що Микита – отаман що треба, тож вибір вони зробили правильний. А коли у ранішніх сутінках загуло від кінських копит і до переяславців наблизився сяючий Самійло Коржик, радошам козаків не було меж: разом із вершниками примчали чотири сотні несідланих коней, на диво гладких і блискучих порівняно з худими кіньми запорожців. «Молодий ще» Непийпиво твердо посів місце курінного отамана на найголовнішому троні–у серцях січового товариства.

Уже кілька днів тривали переговори між польськими політичними комісарами і численними чаушами, урядовцями візира Оттоманської Порти. Добрим знаком для Собеського стало те, що їх поселили у розкішному, наскільки це дозволяли обставини, шатрі, розташованому безпосередньо біля наметів самого великого візира Ділавер-паші. У перший день Ділавер-паша прийняв послів, вислухав їхні вітання, висловив у надзвичайно пишномовних зворотах свої надії на щасливе закінчення війни. Нарешті, коли Собеський з Жоравинським втратили надію на припинення пустопорожніх похвальних речей на адресу Блискучої Порти і захоплення сміливістю польського лицарства, Ділавер-паша у кількох словах засвідчив свою прихильність і пообіцяв сприяти перебігу переговорів. Ледь схиливши голову, він дав зрозуміти, що аудієнцію закінчено. Вийшовши від нього, посланці одразу попрямували до шатер муфті Есаада...

Для Собеського почався зоряний час. Природний дипломат і тонкий політик, він почував себе у ворожому таборі, мов риба в воді. Улесливими речами, цінними подарунками, а де треба, і стриманими погрозами він почав вести тривалий і клопіткий переговорний процес.

За короткий час посла заручилися підтримкою великого візира, нового господаря Волощини Радула, а що найголовніше – їм пообіцяв підтримку духовний глава мусульман. Собеський добре знав, що муфті Есаад користується великою повагою і шаною самого Османа. Звичайно, ніхто не сподівався на швидке вирішення всіх проблем і великі поступки з боку турків. Але початок переговорів сподобався Собеському, про що він, не гаючись, повідомив листом Владислава і Любомирського. У тому самому листі висловив прохання надіслати ще золота на «дарунки» впливовим вельможам. Він, як ніхто інший, знав, що дзвін золота миліший продажним чиновникам Османської імперії за найпалкіші слова про вічний мир і дружбу.

За останні десятиріччя могутня Порта почала занепадати. І хоча зовнішній блиск влади, великі перемоги у війнах, неосяжні території завойованих земель не свідчили про занепад, почалося найгірше – влада прогнивала зсередини. В розкоші потопав давній Константинополь, стіни якого пам'ятали ще імператорів Риму. До столиці стікалися надзвичайні багатства із завойованих земель. Сотні й сотні тисяч динарів, цехінів, гасене і дукатів накопичувались у скарбницях різноманітних урядовців, роблячи їхні можливості все більшими і більшими. Катастрофічних розмірів набула торгівля посадами всіх рівнів влади, від санджак-беїв до візирів, від бюлюк-паші до гениш-ачераса. Внаслідок цього протягом трьох-чотирьох останніх десятиліть склалася ситуація, коли до керма державної влади прийшли не мудрі політики і талановиті військові, а ті, хто міг за це заплатити. Багатство, а не мудрість почало відігравати основну роль в управлінні могутньою імперією.

Не останню роль відігравав у цьому процесі розбрат у яничарському корпусі. Залізний осередок війська могутнього падишаха, гвардія, що на неї рівнялись усі, почала у дзеркальному відображенні відтворювати всі потаємні негаразди імперії. Погіршувалася дисципліна в яничарських «вогнищах», поширювалося пияцтво і розпуста. Багаті яничари, не соромлячись, торгували алкоголем і невольницями. Через певний час досвідчені вояки «поступились» і своїм правом померти за падишаха: не обмежені в коштах, вони наймали на

своє місце, у разі війни, інших людей, не обов'язково обізнаних з військовою справою.

Блискучий Поріг могутніх Османів усе ще міцно тримався на своїх позиціях, але у його нетрях уже вчувалася тріщина. Чи не найбільшим доказом цьому був сам факт переговорів. Обламавши зуби, чвертьмільйонна армія показала свою неспроможність щось вирішувати. І тепер Собеський не збирався упустити ні найменшої вигоди. Його цікавила лише угода на умовах *status quo ante bellum*.⁵³

Як і очікувалося, першим каменем спотикання на переговорах постало козацьке питання.

– Ми дуже невдоволені нашими давніми друзями з могутнього Ляхистану. Як відомо, Аллах заповідав, а Магомет, пророк його, доніс до відкритих вух правовірних принцип мирного життя і терплячого ставлення до своїх сусідів, – прикривши повіками вицвілі очі, монотонно говорив муфті Есаад. Велетенська біла чалма з золотими стрічками робила його схожим на неймовірних розмірів печерицю. – Тож, як добрі сусіди, не повинні ми шкодити одне одному. Бо дбайливий господар не обірве плоди з дерева у саду своєму, зламавши віти, і не постриже руно овець своїх, знявши з них шкіру. Чому ж тоді у добрах сусіда свого він діє подібним чином?

Плач правовірних лунає над їхньою землею. Мечеті палають, а кров невинних рікою тече там, де сам Магомет заповів жити дітям його. Скажи, о славний лицарю землі північної, чому Мелек-уль-Мекком, ангел смерті, збирає такий багатий урожай в Синопі і Трапезунді – в містах, названих меддахами райськими садами? Чому палають кораблі падишаха і його підданих у морі, а до стін Стамбула долітають хмари порохового диму, обкурюючи його?

Я сам дам відповідь на це питання! Тому що на безмежних землях Ляхистану, подібно до тяжкої виразки на тілі людини, виникло гніздо розбою. Гніздо самого диявола, який кігтями своїми вказує кривавим убивцям на беззахисні жертви його. Ім'я цим убивцям – козаки, а диявола – Запорізька Січ. Хіба король як справжній друг султана може припустити, щоби козаки й надалі топили у крові узбережжя Анатолії, щоби палали улуси кримського хана? Отже, я вважаю, і бачить Аллах – це правда, козаки й тільки вони стали першопричиною цієї війни. Тож перед тим, як ми перейдемо до інших пунктів нашої домовленості, я волів би, щоби ви пообіцяли усунути цю саму першопричину.

– Мудрість духовного наставника мусульман незліченна, як кількість зір на нічному небі! – відповів із поклоном Собеський. – І підтвердженням цього є те, що навіть великий падишах прислухається до думок наймудрішого муфті Есаада. Мені, і в першу чергу Речі Посполитій, що її я маю честь представляти, надзвичайно приємно чути від вас порівняння наших великих держав із добрими сусідами. А сусіди, як відомо, мають допомагати один одному, тож ми раді допомогти Блискучій Порті, якщо лише будемо в змозі зробити це.

Щодо козаків... Мені надзвичайно прикро чути від духовного пастиря мусульман слова про вбивства і грабунок його дітей. Але мушу застерегти вас від помилки. Річ у тому, що його милість король Сигізмунд III ніколи не схвалював наїздів своїх підлеглих на добра кримські, а тим більше морські напади на міста імперії. Ще два роки тому його світлішим повелінням було наказано спалити човни, що ними низові козаки виходили в море. При цьому Сейм проконтролював виконання вимог.

Причина ж нападів на Крим – це безконечні напади татар на наші креси. Тисячі полонених, підданих короля, довгою вервечкою тягнуться до Кафи, а звідти до Оттоманської Порти, Сирії та Персії. Ллється кров. Отже, козаки змушені боронитися.

– Я не вважав би обороною зруйнування Варни п'ятнадцять років тому, Синопу і Трапезунду сім років тому, потім Кафи. Це є не що інше, як звичайний розбій.

– О, я згоден з вами, наймудріший. Мене не менше обурюють ці ганебні вчинки. Але смію запевнити, що це залишилось у далекому минулому. Останні походи здійснювали не запорожці. Це справа рук донських козаків. Крім того, повинен сказати, що велика провина

⁵³ *Status quo ante bellum* (лат.) – стан речей перед війною.

лежить на колишньому козацькому гетьманові. Саме він здійснював хижацьку політику у відносинах з Османською імперією. Тепер Бородавка страчений самими козаками.

– Це нам відомо. Падишах, що є рукою Аллаха на землі, привітав таке рішення. Але чи саму правду говорить посол Ляхистану? Чи не іменем Сагайдак-бея лякають правовірні своїх дітей? Що ви скажете на нашу вимогу видати цього слугу диявола на суд падишаха?

Собеський кілька хвилин помовчав. Добре обізнаний зі східними звичаями, він не поспішав давати відповідь. І не бачив, як напружився за його спиною Іван Зискар, що до цього непорушно сидів на м'яких міндерах. Козацький полковник весь перетворився на слух, і лише пульсуюча жилка на скроні виказувала його стан. Але цього ніхто не помітив.

– Вам відомо, що козаки разом з польським лицарством прийняли на себе важку ношу із захисту нашої спільної Батьківщини. Не годиться справжнім лицарям злим платити за добре. Тож не може бути й мови, щоб нам відступити, а тим більше карати тих, що чинять таку службу. Є ж бо вони товариші наші, взяті на службу і на платню Річчю Посполитою, як і ми...

І велися далі переговори, змагались у красномовності вельможі, намагаючись в улестивості і пишномовних похвалах заховати смертельну ворожнечу до «давніх друзів». З великими пересторогами робилися найменші поступки. Собеський і Жоравинський безперервно радилися між собою та слали посланців до Владислава й Любомирського. У цьому потоці вершників, які з білими прапорцями мчали між ворогуючими таборами, ніхто не звернув уваги на одного, того, що його нетерпляче чекав гетьман Сагайдачний. Нарешті після трьох днів переговорів до його шатра зайшов генеральний хорунжий.

– Ваша ясновельможносте, прибув посланець від пана полковника.

Гетьман здригнувся. Ось і настав момент, що його він у глибині душі боявся. Намагався відтягнути цю мить, але розумів, що це не в його силах. Зараз доведеться приймати рішення. Може, найважливіше рішення в його житті. Чим відплатить Річ Посполита за його службу? Як вирішить його і свою долю? Від позиції Собеського залежали подальші дії Сагайдачного, а козацькому війську, обуреному унією, важкою війною і зневагою шляхти, вистачить одного його слова, щоб ударити на вчорашніх спільників. На мить Сагайдачний пригадав Юлія Цезаря і його знаменитий Рубікон. «Жереб кинуто!» – сказав великий римлянин і почав громадянську війну. Чи все так легко й просто йому далось, коли приймав він таке рішення... «Жереб кинуто!» – і все стане з ніг на голову! Брат постане на брата, діти – на батьків. А круки тільки цього й очікують. Кинуться! І хан, і султан, і московський цар...

Утім, вибору нема. Те, що він говорив Зискареві, було єдино правильним. Інакше для чого він добивався стільки літ гетьманської булави? Тільки інтереси козацтва повинен він враховувати, лише їх...

– Усе в руках Божих! – твердо мовив гетьман і повернувся до виходу.

Там уже стояв посланець.

– Слухаю.

– Пан полковник просив передати на словах: «Орел дбає про своїх дітей».

– Добре. Можеш іти.

Усе. Сагайдачний відчув, як скажена напруга, що охоплювала, мов лещатами, його тіло, поволі почала відступати. На мить застугоніла в скронях кров, але все тихше і тихше чулись її удари. У вухах одразу зашуміло, і перед очима попливли нудотні зелені кола. Пульсуючий біль сколихнувся у пораненій руці, поступово наповнюючи всю свідомість. Сагайдачний зробив кілька непевних кроків, рвонув комір і важко впав на килими. Перед очима пропливли стіни шатра, похідні меблі і перелякані обличчя джур. Потім усе кудись зникло. Провалився і він сам у чорну дзвінку порожнечу.

Опустивши обважнілу голову, сидів Журко біля поламаної гармати. Важко сперся плечима на холодний чавун і мовчки дивився на втоптану тисячами ніг землю. Поволі хміль вийшов із нього і залишив у думках лише пекучий сором за вчорашні події. Лише одне

питання вогненними літерами відбивалось у його свідомості: «Як таке могло трапитись?» Як могло статися, що його, мов злодія, почепили до гармати і поклали поряд добрячий оберемок замашних дубових кийів?

І не побиття боявся Журко, навіть не смерті. Лише в очі товаришам зазирнути брав його страх. А що, як побачить там зневагу? Ніколи не ховався за чужими спинами, сміливо зустрічав і кулі, і ятагани. Першим здирався на мури під вогняним дощем і кам'яним градом. А в шинку? Коли пекли в кишені золоті, чи не перший сипав ними жидові в пику? Кого зустрічав, усіх пригощав. Бувало три дні по Січі музик водив, а за ними гарбу з бочкою горілки! Добрим тоді для них був Семен Журко! А тепер прикували ось... Розумів, що все по правді, за звичаєм, та хіба од того легше? Не втримався, хильнув оковитої в поході, навіщо? Ой, горе, горе козакові! Буйна голівонька до біди доведе, а ще й під хмелем...

– Що зажурився? – відірвав від думок веселий голос.

Журко підняв голову і зустрівся поглядом із Самійлом Коржилом. У руках той тримав окрасць хліба й казанок із саламахою. З-за спини у нього виглядали Товкач і Маківка.

– Вам що? – Журко відвернув погляд.

– На ось, їж.

– Не хочу.

– Їж, кажу, скурвий сину, бо киями так нагодуємо, що очі стулиш! – Коржик вхопив з оберемка замашного кия, не менше сажня у довжину. За ним, нічого не кажучи, побрали кийі Товкач і Маківка.

Журко мовчки похитав головою.

– Ну, дивися. Саламату і хліб тут ось залишу, біля гармати. А ти вибачай, відходимо тебе, як звичай вимагає. Нема чого в поході пити і без причини руки розпускати.

Журко встав на ноги.

– Бийте. Спини туркам не показував і ви не побачите.

За мить три кийі загуділи, засвистіли, розсікаючи повітря. На Журка посипалися важкі удари, глухо віддаючись від грудей, спини, плечей і голови. Били немилосердно. Кийі приставали з ляском, розриваючи сукно жупана і зчісуючи шкіру. На голові й обличчі Журка зачервоніла кров.

Нарешті Коржик кинув кий і витер спітніле чоло.

– Досить! Не тримай на нас зла – що заробив, те й маєш.

Усі троє повернулись і пішли геть. Журко сплюнув кров із розсіченої губи і важко сів на землю. Він не намагався витерти кров, як щойно не намагався затулитися від кийів. Зітхнувши, підтяг до себе казанок і почав їсти холодну саламату. Біль у тілі, що його залишили кийі, відволікав від важких думок, тож Журко бездумно дивився перед собою і жував, навалившись спиною на гармату і розігнувши в колінах ноги. Через годину підійшов Келеп. Без слів він витягнув грубого кия і зиркнув на Журка. Той звівся на ноги. Замахнувшись, Келеп щосили вдарив Журка поперек грудей. Страшна сила удару підняла козака в повітря і кинула на землю вже за гарматою. Келеп подивився на цурпалок, що залишився в його руках після удару, хмикнув і, кинувши цурпалок на землю, попрямував до кабиць. Після цього Журко не вставав десь із чверть години.

Бажаючи покарати винного підходили цілий день. Дехто лише хитав головою і відходив, дехто бив лише для виду, але були й такі, що намагалися влучити у найвразливіші місця понівеченого Журкового тіла. Журко так само зводився перед кожним на ноги, дивився на нього налитими кров'ю очима й не намагався прикритись. Обличчя його вже було скрізь укрите синцями й засохлою кров'ю, а жупан перетворився на лахміття. Іноді козаки приносили йому воду чи їжу, але на цьому й закінчувалось їхнє милосердя. Важкі кийі все сипалися на Журка, а він мовчав. Лише важко дихав і спльовував кров.

Нарешті ввечері знову підійшов Келеп. Мовчки відпихнув якогось козака, що вкотре замахнувся на Журка кием. Охнувши, той полетів шкереберть. Келеп подивився на скаліченого запорожця і сумно похитав головою.

– Дісталось тобі, Семене! Добре малахаїв набравсь.

Журко похитувався, наче п'яний. З грудей йому виривався важкий свист.

– Ну от що... – Келеп підвищив голос, – досить козака марудити. Давайте, товариство, збирайтесь-но сюди. І курінного покличте...

Коли підійшов Микита Непийпиво, Келеп звернувся до нього:

– От що, батьку, треба відпускати Журка, побратима мого. Досить йому. За свою провину перед товариством він заплатив. А на горло карати нема за що. Знаю-бо його, як тебе, і голову за нього покладу.

Микита оглянув Журка і теж похитав головою.

– Ну, що скажеш, Семене? – запитав.

– Горілка. Вона, клятуща! Простіть, браття, за те, що звичай порушив. А як нема на те вашої волі, не поминайте лихом і свічку поставте, – хрипким голосом вимовив Журко, який усе ще хитався, немов п'яний.

– Треба простити! – подивився Микита на козаків. – Що думаєте, товариство?

Кілька хвилин панувала важка мовчанка. Потім залунали вигуки:

– Пустити!

– Досить з нього!

– Тепер сам подумає і десятому закаже!

– Журко – добрий козак! Досить з нього!

– Що ж, товариство не проти... Ну, то кидайте шапки і будемо пускати козака, – підбив підсумки Микита.

Угору злетіли, як одна, п'ять сотень козацьких шапок. Той самий мовчазний коваль збив з почорнілих від крові рук Журка кайдани. В цю мить сили нарешті зрадили козака. Похитнувшись, він почав падати вперед, поки не наштовхнувся на могутнє плече Келепа. Той, стурбовано позираючи на побратима, підхопив його й поволік до кабиці.

– Ну, все, все, Семене. Зараз тебе обмию, перев'яжу. Ще й хильнути дам! Так, так, харцизи ж, певно, всі печінки повідтовкли, то воно треба... Ех, що ж ти, біда... Як то воно... Ну, та годі, все владнається...

Чухаючи потилиці, козаки дивилися на могутню постать Келепа, що, мов дитину, пригорнув до себе Журка, і не впізнавали його. Хіба це той Келеп, що розкидав у бою ворогів, ламав кулаком дубові дошки і гнув підкови? Він раптом постав зовсім іншим. Відкрилась у душі суворого воїна чарівна скринька доброти. Переяславський курінь притих. Усі з повагою проводжали очима дві дивні постаті. А ті йшли повільно, невиразні у вечірніх сутінках.

Ще два дні сперечалися польські послы з турками з приводу одного лише козацького питання, поки не добилися свого. Собеський стояв на своєму твердо і на всі вимоги відповідав одним і тим самим: гонор лицаря не дозволяє порушити клятву, дану козакам ще покійним Ходкевичем.

– Ще за небіжчика нашого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича обіцяно їм було під честю і сумлінням, що їх не відступимо, туркам не видамо і без зносин з ними ані не приступимо до трактату, ані тим більше не укладемо. І звідси гетьман Сагайдачний зі старшинами і полковниками найважливішими були на таємних радах, тому й тепер у їхньому колі я маю здати докладну реляцію з усіх переговорів і докінчення трактатів. Як вияв моєї прихильності все це я кажу перед славними лицарями Війська Запорізького Тарасом Ганжою, генеральним осавулом, і Іваном Зискарем, полковником.

Нарешті турки піддалися. Хитрий Есаад й одразу не сподівався на видачу козацької старшини, але стояв на своєму якомога довше, маючи на меті своїми поступками у цьому питанні вибороти ліпші умови в подальших. Усе ж Собеському довелося заприсягтись у тому, що козакам якнайсуворіше буде заборонено виходити в море і нападати на землі кримського хана. Намагалися послы також добитися дозволу самим укладати угоду з ханом, мотивуючи це тим, що у разі покарання козаків за напади на Крим повинні бути покарані й татари, які плондрують Україну. Та на це великий візир відповів твердо:

– Хан є ніщо інше, як прах біля ніг сонця всесвіту, руки пророка, нашого могутнього падишаха. Тож він чинитиме так, як скаже падишах...

Перейшли до другого питання – харачу. Тут турки висунули вимогу, що, на їхній погляд, була повністю обґрунтованою. А саме – Ляхистан має сплачувати велику данину – харач, на підставі якоїсь давньої угоди. Ця угода вказувала на васальну залежність Польщі від Османської імперії. Обурені Собеський і Жоравинський рішуче відмовилися. Погодитися на це, розуміли вони, – значить власноручно підписати свою поразку у війні. Тут на допомогу прийшов господар Радул.

Відійшовши з Собеським у дальній куток, він гаряче зашепотів послові у саме вухо:

– Я розумію вашу позицію, пане Собеський, але так не можна, повірте. Треба в чомусь поступатися.

– Але, слово гонору, це неможливо! Я відмовляюся ставити свій родовий герб під визнанням васальної залежності Речі Посполитої!

– Що ви! Я не про це веду мову.

– Тоді про що, прошу пана?

– Звісно, харач для вас образливий, але!.. – Радул підняв угору палець. – Гарний дипломат знайде вихід.

– Я не бачу тут виходу! Я бачу лише знуцання над моєю отчизною! Запам'ятайте: ніякого харачу не буде.

– Не буде! Правильно! А ось дарунки султанові й такі дарунки, які достойні руки пророка на землі, будуть! Це ж у ваших інтересах.

Собеський замислився. Така постанова питання змінювала його суть. Дарунки султанові не принижують короля, навпаки, це вияв доброї волі й поваги. На це можна було погоджуватись. Урешті Собеський кивнув головою.

– Гаразд. Гадаю, на це ми можемо піти.

– Ну от і добре. Адже ми маємо намагатись обходити гострі кути!

Далі мова зайшла про Молдавію та Хотин, про долю вельможних бранців султана, що сиділи у семивежному замку в Стамбулі ще з часів битви під Цецорою. Обговорювали застарілі питання спірних кордонів, вирішували, які гарантії кожна зі сторін зможе надати під здійснення угоди, і ще цілу низку рутинних, але необхідних справ. Нарешті після всіх погоджень і суперечок була відпрацьована попередня угода. Виклавши її на папері, Радул вирушив з листами до великого візира. Він потайки радів з приводу надії на закінчення війни, яка найбільше позначилася на Молдавії та Волощині. Турецька, як і польська армії, завдавали непоправної шкоди його підданам. Гинули тисячі людей, пљондрувалися поля, сади й виноградники, тож Волощина виграла у будь-якому разі, який вів би до швидшого відходу сторін, що воюють.

Але реакція Ділавер-паші на угоду позбавила Радула великої долі оптимізму. Великий візир, прочитавши листи, розлютився. Пожбуривши сувої на килими, він забігав по шатру.

– Вони нахабні, ці діти шайтана! О Аллах, закрий мої очі, я не в змозі дивитися на це! Як сміють ці мерзенні гяури дозволяти собі звертатися з такими вимогами! Я покажу їм, чого вони варті!

– Усе вирішувати вам, великий візире, – схилився у поклоні Радул. – Одне ваше слово, і вони повернуться до табору ні з чим.

– О, покарай їх, ангеле помсти Азраїле! Ти добре розумієш, що я не можу так закінчити переговори. Падишах жадає миру. Але чи можу я показати йому це? Ні, така угода мене не влаштовує!

– Тоді послухайте мене, нехай продовжаться роки ваші, права руко могутнього падишаха.

– Що ж ти запропонуєш?

– Зустріньтесь з ними спочатку ви. Це дасть змогу довести угоду до обопільної згоди.

Тоді буде з чим постати перед очима падишаха.

Ділавер-паша зупинився, заклавши руки за спину.

– Розумію. Я теж про це думав. Сьогодні ввечері я чекаю послів Ляхистану в своєму шатрі. Про це не повинен довідатися падишах, я доповів йому, що угоду прийнято, і на завтра він чекає нас на церемонію її підписання.

– Я все зроблю! – Радул вклонився і попрямував до виходу з шатра.

Ділавер-паша повернувся.

– Стривай. А чи всі їхні вимоги ти виклав на папері?

Радул знітився.

– Великий візир надзвичайно проникливий. Так, я дещо не записав.

– Що саме?

Погладжуючи довгі вуса, Радул повернувся на своє попереднє місце.

– Нехай візир не думає, що я затіяв за його спиною власну гру. Всі мої помисли тільки на здійснення волі падишаха...

– Отже?

– Крім того, вони вимагали звільнити в'язнів семивежного замку. Серед них Станіслав Конєцпольський, Лукаш Жолкевський, Самійло Корецький і Володимир Фаренсбах. Але я вирішив цей пункт угоди не оголошувати, оскільки він неможливий. На мою думку, і в інших питаннях ще чимало розбіжностей.

Ділавер-паша засміявся.

– Наш друг, господар Волощини, став неабияким тонким дипломатом.

– Я змушений ним стати.

– О, – здійняв брови великий візир, – у чому ж така велика необхідність?

– Вона більша, ніж ви вважаєте. Волощина, як ніхто інший, страждає від війни. Народ стогне, а я мушу слухати цей стогін, неспроможний нічим зарадити.

– Але ж Порта стоїть і на захисті ваших інтересів.

– Так. Я вдячний протекторату Блискучої Порти. Тому хочу швидшого закінчення війни.

– Добре, – зітхнув Ділавер-паша, – іди й не забудь: увечері я чекаю на послів Ляхистану.

Того самого вечора до шатра Ділавер-паші прибули Жоравинський і Собеський. Радул уже конфіденційно повідомив їх, про що йтиметься, і комісари підготувалися до довгої суперечки, розриву переговорів і навіть до арешту. Тож вони були дещо здивовані, коли Ділавер-паша помахом руки випровадив усіх присутніх і з посмішкою вказав на м'які, розшиті золотом міндери біля низького столика. На столику, вкритому різьбленими зі слонової кістки арабесками, стояли кришталеві вазочки з солодощами і золоті кунгани із запашним шербетом.

Наповнивши келихи, візир проголосив тост за дружбу між державами і запросив усіх скуштувати шербету. Після цього відставив келих і приклав до вуст шовкову хусточку. Посли теж відставили келихи.

Ділавер-паша почав без звичайної азійської пишномовності:

– Не буду приховувати, мені не зовсім зрозуміла угода, що її стільки часу ви, мої друзі, відпрацьовували з моїми вірними слугами. Чим викликана впертість шановних послів?

Собеський і Жоравинський перезирнулися.

– Що має на увазі великий візир під терміном «упертість»? – стримано запитав Жоравинський.

– Саме те, що виявили ви у поданих мені Радулом листах. Мене дивує впевненість Ляхистану, що падишах, хай продовжиться його щаслива влада над нами, піде на підписання миру з такими умовами.

Собеський не здивувався. Щойно він із Жоравинським обговорював відповідь саме на таке питання.

– Тоді ми хотіли почути, які умови влаштують великого візира і Блискучу Порту.

– Добре. Намагатимуся говорити коротко. Перше: обіцянки стримати запорізьких розбишак – це, звичайно, добре. Але я вимагаю справедливої кари тим, хто зрадиво нападав

на наші міста і проливав кров правовірних. Хижацьке гніздо, що ним є Січ, повинно бути знищене навіки! Друге: як вам відомо, Порти завжди тяжіла до миру з Ляхистаном, незважаючи на вашу віру і ще десятки підступних вчинків, що на них були щедрими королі. Але чаша терпіння наших предків переповнилася після віроломного нападу короля Владислава II Ягеллона у рік, за вашим літочисленням тисяча чотириста сорок четвертий, коли цей мерзенний клятвoporушник, знехтувавши мирною угодою, без оголошення війни повів військо на Адріанополь. Аллах допоміг туркам, і славний султан Амурад розбив Владислава під болгарською Варною. Відтоді Ляхистан став васалом Порти і повинен платити щорічний харач, який, до речі, вже багато років не сплачується. Тож я стою на поновленні сплати харачу. І, нарешті, третє: мене дивують ваші зазіхання на Молдавію. Адже молдавські князі давно визнали протекторат Порти. Чому ви заявляєте на неї свої права?

Усе це візир вимовив тихим, навіть ввічливим голосом. Час від часу на його вустах бриніла співчутлива посмішка, яка немов промовляла: «Панове послі не мають ані найменшої надії на свої зазіхання, можете забиратися під три чорти!» Але на досвідченого Собеського все це не справило великого враження. Він терпляче вислухав промову візира і почав відповідати, позираючи на химерні візерунки перських килимів, що ними з долівки до стелі було завішано величезне шатро:

– Усе ж, ми вважаємо, виказані нами вимоги є справедливими. Річ Посполита – велика держава. Великий візир має розуміти: якщо ми дозволимо Порті карати козаків, то мусимо взяти на себе обов'язок карати татар, підданих султана. Але чи сподобається це падишахові? Що ж до харачу, я заявляю від імені Сейму: Польща нікому данини не сплачує. Польський народ за свою волю ладен покласти життя. Це ви могли бачити протягом останнього місяця.

Разом з цим я не буду заперечувати, якщо вияв миролюбності короля – його щедрі дарунки, що їх наші послі зобов'язуються піднести султанові у Константинополі, будуть вважатися великим візиром цим самим харачем.

Ділавер-паша приховав посмішку. Він люто зиркнув на Собеського і промовив:

– Знаєте, чого ви добиваєтеся?

– Миру, о славний Ділавер-пашо.

– Ні! Ви добиваєтеся кари Оттоманської Порти. Я хотів, Аллах свідок моїм словам, припинити кровопролиття... Що ж. Ви зможете пересвідчитись у своїй помилці й, боюся, вона стане фатальною. Сьогодні шосте жовтня. Нам добре відомо про стан справ у вашому таборі. Брак харчів, фуражу і військових припасів уже добре дався взнаки нашим польським друзям. Так! А повальні хвороби обтяжуються ще й масовим дезертирством! Боюся, вам не позаздриш. То що ви скажете про ідею, що її я буду пропонувати падишахові, а саме: залишити військо у Хотині до середини листопада? І це не все. На зворотному шляху через Молдавію ми надішлемо на Польщу татар. Це будуть Ногайська, Кримська й Буджацька орди. А з ними підуть волохи, молдавани, болгарі і всі мусульмани Європи. В них буде єдина мета: спустошувати польські землі протягом усієї зими. Щоб у вельможної шляхти земля горіла під ногами! А навесні, коли шляхи стануть прохідними, ми повернемося. Повернемося із сотнями тисяч нубійців, друзів, черкесів, бедуїнів і ще казна-кого. Ми пройдемо через пустелю, що її за зиму утворять татари, й зітремо з тіла землі Кам'янець, Львів, Краків і Варшаву. Каменя на камені не залишимо від недобитого Батиєм Києва, спалимо все, що горить! Місце триклятої Січі я накажу переорати і засіяти сіллю, щоби навіть нікчемний бур'ян не міг узяти життя від цього поганого місця!

Обличчя Ділавер-паші розчервонілося. Він нерухомо сидів на міндері, за мусульманською традицією схрестивши ноги і розкинувши поли шовкового халата, а з вуст його зривалися слова, що пашілі несамовитою люттю. Очі блищали. Та раптом його погляд згас, плечі опустились, і він продовжив попереднім ввічливим тоном:

– Якщо ви настоюєте на попередньому, це була моя вам відповідь, і з нею можете повертатися до свого табору.

– Великий візир – надзвичайно розумна людина, – по хвилині мовчанки відповів

Собеський, – він стоїть на сторожі інтересів свого володаря, а це викликає в нас лише захоплення. Однак ми повинні зробити все від нас залежне для досягнення миру. Як вияв нашої доброї волі може відректися від усіляких зазіхань на Молдавію. Нехай це буде нашою спробою примирення з великим візиром, а разом ось цей скромний для особи великого візира дарунок у розмірі тисячі талерів. Крім того, мені доручено передати великому візирі ще двадцять тисяч у разі досягнення нашої угоди...

Від Собеського до Ділавер-паші перекочував важкий гаман. Очі турка на мить блиснули й згасли. Але тепер у них замість дикої люті читався живий інтерес до співрозмовника. Тамуючи у грудях радість, Собеський зрозумів, що буря вщухла. Тут йому на допомогу прийшов Жоравинський:

– Хочу запевнити вас, славний Ділавер-пашо, у прихильності до вас... до вас і Оттоманської Порти. Мені дуже неприємно було бачити аскерів могутнього падишаха, коли вони поверталися після бойовища. О, це було жахливе видовище: полки проходили поблизу нашого шатра змучені і безсилі. Аскери ховали від сорому свої жахливі рани, а трупи спішно провозили у закритих возах. Мене брав великий жаль за цих людей: під промоклим осіннім дощем багато хто з них не мав чим прикрити голого тіла... адже вони не звикли до життя у наших суворих краях.

Ділавер-паша неприязно подивився на Жоравинського. Той мовчки витримав погляд.

– Воїни падишаха звикли до труднощів. Якщо ви, мій друже, вважаєте, що ці люди не в змозі загинути за іслам і свого падишаха, то ви помиляєтеся.

– Що ви, я в цьому не мав жодних сумнівів. Але мене цікавить: хіба потрібна така жертва милостивому падишахові? У будь-якому разі повинен нагадати: після всіх показаних тут баталій турки не мають чим пишатись, а поляки боятись.

Слова Жоравинського стали тим останнім, що переважило шальку терезів на користь польських посланців. Глибоко зітхнувши, Ділавер-паша взяв до рук келих із шербетом і запросив присутніх зробити те саме.

– Король Ляхистану має знати: його лицарі не лише хоробрі на полі бою, вони ще й талановиті дипломати... Добре, я заплющу очі на деяку зухвалість ваших вимог. Нехай це буде виявом і моєї доброї волі, адже поганий мир ліпший за добру війну. Пийте шербет, мої друзі, і ми разом будемо молитися за щасливий спокій.

– Дякуємо, великий візире, – схилив голову Собеський, – істинно кажу: бачить Всевишній мудрість правої руки падишаха, великого Ділавер-паші. Маю надію, тепер ми можемо з'явитися на очі самого Османа II. Мій король нетерпляче чекає добрих для нього звісток про успішний кінець переговорів.

– Я буду молити падишаха якнайшвидше зібрати диван. Гадаю, навіть завтра ми зможемо цілувати край одягу серця всесвіту...

Поверталися до своїх шатер посли пізньої ночі. Ці кілька годин були найвиснажливішими за весь час переговорів. Фактично щойно вирішилася доля війни, а може, й усієї Польщі. І Собеський, і Жоравинський були стомленими, проте горді того, що витримали сутичку з візиром. Попри всі погрози Ділавер-паші дали зрозуміти, хто тут розмовляє з позиції сили, і він з цим погодився. Це був триумф.

Уранці наступного дня послів повідомили, що падишах не бажає прийняти їх сьогодні і призначив засідання дивану на завтрашній день. Їх просили не залишати шатер, і чауш Карім-ага, що його було приставлено до посольства як командира почесної варти, з поклоном і вибаченнями просив гостей присвятити цей день насолодам. Ніби за помахом чарівної палички у наметі з'явився стіл, зроблений з дивовижного ебенового дерева, вкритий найтоншою різьбою. На ньому почали з'являтися золоті й срібні кунгани, кришталеві чарки, тарелі з вишуканими стравами. Грецькі, іспанські й французькі вина стояли поряд із каспійськими осетрами, смаженими фазанами і східними солодощами. З великих блискучих ваз звисали важкі виноградні грона, в'язки медово-жовтих бананів і запашних апельсинів. Стіл був уже вщерть заставлений, а темношкірі раби все бігали і бігали, щоразу викликаючи подив послів новою стравою, яка примушувала забути про попередні. Нарешті за спиною у

кожного з послів стала загорнута у напівпрозорий газ, легка і граційна невідьниця. Посміхаючись самими лише очима, рабині почали наповнювати келихи темними густими винами з витончених тонконосих кунганів. При цьому вони низько схилялися над послами, і пахощі їхніх умащених запашними маслами тіл били в ніс, розпалювали кров стомлених довгим походом воїнів. За тонкою стіною шатра заграла музика, і шовкова запона при вході відкинулася, пропустивши усередину четвірку танцівниць. І закипіли, запалали шаленим вогнем гарячі ритми східного «танцю живота». Забилися ще частіше серця поляків і козацьких старшин. Заблищали хижі вогники в очах чоловіків. Магічними смолоскипами відбилися у їхніх зіницях такі фантастичні у похмурому Хотині, на смертельно враженому війною полі фігурки у легких східних одежах, грація рухів витончених тіл і п'янкий поклик у вологих чорних очах.

Танок зачаровував. Старе вино запалювало вогонь у жилах, і час спливав повільно. Після вогню гармат, хмар порохового диму і смертельної січі, після холодних ночей і вогких світанків перед очима послів відкрився чарівний едем. Тож вони насолоджувалися цим раєм на землі, не намагаючись пришвидшити події. Їхні думки повільно плинули під стелею шатра, змішуючись із запашним димом кальянів і музичними ритмами. А чорні, як сажа, невідьниці, одягнуті у чудернацькі шати, все несли, несли й несли таці зі смаженою бараниною та заливною рибою, ювелірні кухлі з шербетами і коштовні кунгани з вином. Наказ Керім-аги щодо найбільшого задоволення гостей виконувався з усією східною розкішшю та азійською гостинністю. Обід, що почався ще до полудня, непомітно перебіг у вечерю і закінчився пізно вночі, коли захмелілі послі не в змозі більше вливати в себе дорогоцінне вино, поснули там, де кого зморив важкий хмільний сон, розкинувшись на парчових міндерах і м'яких перських килимах...

Коли у шатро зазирнув похмурий ранок восьмого жовтня, послам нарешті повідомили, що їх прийме султан. Розв'язка наближалася. Поляки й козаки почали приводити себе до ладу, стираючи з облич і одягу сліди вчорашнього бенкету: прискіпливо підголювали вуса, хлюпали в почервонілі очі ароматною водою, що в ній плавали пелюстки троянд, розпушували хутрянні коміри й шапки. Коли вже мали виходити до ставки Османа II, до намету вбіг посланець у промоклому під дощем кунтуші.

– Пане сеймовий комісарє, – вимовив він після привітань, – маю для вас добрі вісті!

– Слухаю, – спокійно подивився на посланця Собеський.

– Уночі прибули люди від пана Косоховського. Він доповів його ясновельможності, що знаходиться на відстані денного переходу від нашого табору. З ним три тисячі піших жовнірів і великий обоз із провіантом і боєприпасами...

До шатра зайшов Радул, Алі-паша і кілька чаушів. Собеський з посмішкою звернувся до жовніра, який, вражений появою сановитих турків, замовк.

– Продовжуй, лицарю. І наскільки великий обоз із припасами веде загін пана Косоховського?

– Тисяча возів. Пан Любомирський хотів відправити десять тисяч комонного війська, зустріти пана Косоховського, але його люди запевнили, що обоз іде під надійною охороною.

– Дуже добре! Це все?

Собеський задоволено позирав то на турків, що мовчки стояли коло виходу з шатра, то на жовніра, який зрозумів, що діється, і додавав своєму голосу деякої зверхності.

– Ні, вашмость! То є не все! Пан хлопський гетьман Сагайдачний...

Зискар, що стояв поряд, люто зиркнув на жовніра і сухо відкашлявся.

– Ти хотів сказати «козацький»! – поправив посланця Собеський.

– О, прошу пана, так. То пан козацький гетьман мав учора гінців від донських козаків. Вони запевнили, що через кілька днів підійдуть до нас на допомогу їхні основні сили – двадцять тисяч комонних донців. Це все, прошу.

Собеський хмикнув.

– Ну що ж. Добрі вісті. Вони спізналися на два дні, але це вже не суттєво... Ми готові, панове! – повернувся Собеський до турків.

Радул мовчки схилив голову і сказав щось до Алі-паші турецькою мовою. Усі повільно вийшли з шатра і попрямували до пагорба, що на ньому височіли яскраві шатра султанської ставки.

У наметі Османа II панувала глибока тиша, враження від якої підсилювалося тим, що у ньому зібралось не менше сотні людей. Урядовці різних рангів і звань напружено чекали появи падишаха. Коли польські послы зайшли до шатра, Радул мовчки показав їм на місце поряд із великим візиром і ханом Джанібек-Гіреєм. Спливали довгі хвилини очікування: падишах навмисне затягував із появою перед підданими.

Нарешті чиясь рука відкинула важку завісу, що розділяла шатро Османа II. Султан швидкими кроками перетнув відстань до місця, де на підвищенні стояв обкладений м'якими міндерами трон.

На султанові височіла велика біла чалма із золотими стрічками, а одяг його був разючим поєднанням шовків, оксамиту і коштовних металів, що з них склалися його бойові обладунки. Безвусе юнацьке обличчя застигло у виразі напускної суворості. Ним Осман намагався додати ще кілька до своїх сімнадцяти літ.

З м'яким шелестом усі придворні опустилися ниць. Слідом за ними те саме зробили і послы: дипломатичні рамки поведінки вимагали від них дотримання усіх східних звичаїв. Довгі похвали і побажання всіх благ світу для «сонця правівірних» затяглися на чверть години. Осман мовчки слухав пишномовні речі, ані найменшим рухом не виказаши свого до них ставлення.

Собеський подав сувій пергаменту з написаною на ньому мирною угодою Радулові. Той, шанобливо зігнувшись, передав його найближчому візирю, той наступному, аж поки лист не дійшов до Ділавер-паші, який стояв, схиливши голову, біля ніг свого володаря. Ділавер-паша прийняв сувій і, поклавши собі під голову, упав ниць. Так він лежав, доки всипана перськими рука падишаха не підхопила списаний арабськими літерами пергамент.

Осман пробіг очима текст. Потім віддав його великому візирю. Запанувала мовчанка. Ділавер-паша повернувся до послів і ледь помітно хитнув головою, прикривши повіками очі. Він запрошував до промови Станіслава Жоравинського.

Жоравинський виступив наперед. Ще раз вклонившись, уже за польським звичаєм, він почав:

– Я неймовірно щасливий можливістю віддати свою глибоку шану такому могутньому володареві, що ним є великий султан роду Османів. Бути допущеним перед ясні очі володаря трьох континентів – це велика честь для кожного. А ще більше моє серце наповнюється радістю за ту велику справу, що її ми маємо нагоду зробити для твого народу, о володарю, як і для нашої коханої Речі Посполитої. Доля подарувала нам бути присутніми при укладенні миру між двома наймогутнішими державами.

Усі мої предки воліли підтримувати дружні стосунки з Блискучою Портою, і якщо тінь нерозуміння пробігала між ними і твоїми славними предками, о руко пророка на землі, то це засмучувало всіх. Засмучувало, бо не личить великим народам гнівити Бога кровопролиттям. Мудрість у тому й полягає, щоб жити в мирі, примножуючи славу і багатство своєї отчизни не на полях Марса, а лиш за круглим столом, поважаючи тих, хто сидить поблизу тебе, вболіваючи за їхні інтереси, як за власні.

Час від часу Жоравинський припиняв мову, даючи можливість перекласти сказане турецькою. Він стояв і мовчки спостерігав, як рука Османа II неквапно пересуває вервицю, зроблену з великих перлин, а дочекавшись, коли перекладач закінчить, продовжував:

– І ось тепер, коли замовкли гармати і знову залунали розважливі речі, я з великою радістю хочу запропонувати від імені свого короля поновити давню дружбу і припинити непотрібну ворожнечу. Тож нехай вуха падишаха правівірних будуть відкритими для тих, хто пропонує дружні стосунки, і навіки закрийються для злих язиків, що провокують війну, кров і спустошення нашим народам.

Жоравинський закінчив промову. Він ще раз вклонився і відступив. Усі напружено очікували реакції султана. Осман II продовжував мовчати. Жодних емоцій не було на його

обличчі, воно мов закам'яніло, дивлячись поверх схилених голів усіх присутніх. Минуло кілька хвилин, і послі з полегшенням зітхнули. За звичаєм турків, ця мовчанка могла свідчити лише про одне: султан згоден укласти мир.

Настала черга Собеського. Він тричі плеснув у долоні, і троє гусар внесли до шатра великий довгастих пакунок, загорнутий в оксамит.

– Володарю половини світу! – з пафосом мовив Собеський. – Мій король добре знає, що ти великий і могутній імператор. Ти володієш незліченними багатствами, що їх і уві сні неможливо уявити простому смертному. В тебе не бракує коштовностей. Але тут, на війні, нам, лицарям своєї отчизни, личить тримати у руках лише залізо. Тож у цих руках немає такого скарбу, який личить тобі, о наймогутніший з могутніх. Прошу вибачити нас за це. Прийми ж від нас цю зброю, що нею ми боролися за отчизну. І прийми її як щирий друг і союзник короля зі щирим побажанням, щоби після укладення тісних зв'язків перемир'я між Блискучою Портою і Річчю Посполитою зброя ця принесла тобі перемогу в боротьбі проти наших спільних ворогів.

З цими словами Собеський розгорнув важкі хвилі оксамиту і дістав з нього спис на довгому ратищі і три рушніці ювелірної роботи.

При першому ж погляді на зброю ставало зрозуміло, що це справжні витвори мистецтва. Вкриті золотим карбуванням і найтоншою різьбою рушніці вражали. Сотні діамантів, карбункулів і смарагдів різноколірними зірками горіли на витончених деталях, найдрібніша з яких світилася щирим золотом. Темне, вкрите вишуканими орнаментами ратище списа закінчувалося чудернацьким вістряем, де блискуча криця у неймовірному поєднанні перепліталася із блискучим золотом.

Осман II лише на мить подивився на дарунки й ледь помітно кивнув головою. Зброю, що над нею минули роки праці кращих зброярів і ювелірів Кракова, винесли, навіть не наблизивши до очей падишаха.

– Я дарую вам мир, – зневажливо кинув Осман II.

Це були перші й останні слова, що їх почули від султана польські послі. Того самого дня вони виїхали до свого табору, везучи султанські печаті під текстом угоди. Мирний договір проголошував таке:

«Даби імператор турецькій во первых з своїм войском и оружїи, смотрящу и во устроєніи яко ко брани войску Полскому суццу, четвертого дне по состояніи мира, з поля битви рушил, и войско все немедлено превел в Фракію.

Аби замок Хотін, кріпость Волощини и приступ до панства турецького, вічними часи до Королевства Полского належала.

Вси невольники, так на мимошедших, яко настоящих войнах взятїи, аби были взаим возвращени.

Даби Волощина жила по давних правах, от Казіміра Ягелла короля полского, а от Магумета імператора турецького виданих.

Татаре в добра Полскїи, а козаки в панства турецькїи для добичи даби не вбїгали; еже аще бышо би, убо шкоди починенїи награждати.

Даби татарскїи хан на всякую потребу короля полского, во всіх виправах военных, сопотив кїих колвек Королевству его супотатов был з войском своим готовїи; за что хановї король полскїи мїет по тридцять тисящей золотих, чрез ніколко літ, жалованя давати.

От стороны імператора турецького един баша, а от стороны короля полского сенатор царственїи, сей до Порти Отоманской, ов же до короля полского, присягнути на постановленїях даби были прислани; и так ствердивши примиренїе, турчин в дворї поселском Корони Полской, король же у Порти Отоманской да імїют своїх резидентов; и тим способом вічную между собою заховают прїязнь, если толко сія от которои колвек стороны не будет разорена.»⁵⁴

⁵⁴ Оригінальний текст мирної угоди у викладі очевидця подій Мацея Титлевського і перекладі Самійла Величка.

Крім того, послі взяли на себе відповідальність за дотримання зобов'язань щодо подарунків. За угодою, султан мав отримати дві тисячі найліпших соболів, двадцять лисячих шуб, всіяну діамантами скриньку і два коштовні годинники роботи нюрнберзьких майстрів. Якщо не брати до уваги коштовність подарунків, можна було сміливо стверджувати, що юний Осман отримав свої іграшки.

Чекали на свою долю й численні урядовці. Хижими поглядами супроводжували польських послів, а в думках уже підраховували дзвінки блискучі монети. Великому візирі припадало двадцять тисяч битих талерів, стільки само мав отримати й кизляр-агаси. Духовний наставник падишаха муфті Есаад, а з ним і Дефтердар очікували кожний по десять тисяч.

На тихі води, на ясні зорі

У запорізькому таборі панувало велике заворушення. Із самого початку війни не було такого веселого настрою, такого загального піднесення. Козаки шмигали поміж вози, намети, скопища порохових бочок і купи сміття. Обличчя сяяли. Подекуди лунав бренькіт кобзи.

– Агов, Максимочку, кого там виглядаєш? – почувся веселий голос Андрія Кульбаби.

Горбоніс, що стояв на вершині валу і дивився на близький ворожий табір, повернувся до побратима.

– Та чорт його мамі знає! Незвично якось...

– Звикай! Відвоювали!

З турецького стану вітерець доносив запальну мелодію. Дзвінкий ріжок виводив східні ритми, час від часу зникаючи за золотим дзвоном бубнів. Гарний чоловічий голос щось весело співав по-турецьки.

– Гарно виводить, – кивнув головою у бік невідомого співака Максим.

– Бусурман... – Кульбаба невизначено покрутив пальцем.

– То й що, гарно ж! Ось! Послухай... Зараз!

Далекий голос співав якусь невідому, проте надзвичайно гарну пісню, і Максим мало не пританцював, слухаючи веселий приспів.

– Ой, Максиме, тобі б іще чарку, то й під турецькі музики гопака б ушкварив.

– Та ушкварив би, братику!

– То чого тут стоїш, вітер нюхаєш? Нумо до товариства! Хлопці он бочку меду викотили, Микита дозволив. Пішли зараз, бо тільки дно й побачиш!

Та Максим, хитаючи головою в такт мелодії, не поспішав. Він, мов зачарований, слухав пісню.

– Ти турецької зовсім не знаєш? – спитав Кульбабу.

– А на біса воно мені? Он, хіба батька запитай, він мусив вивчити...

– Я трохи розумію. Він співає про дівчину. Дівчину, яка кохала лицаря. Вона три роки дожидалася коханого з війни. Нарешті він повернувся, посадив її перед собою на коня і міцно обійняв.

– Повернеться, поганець... Цей повернеться, але ті, що їх я встиг дістати, вже не повернуться... Плюнь на того бусурмана, Максиме. Ходімо ліпше меду вип'ємо.

– Злий ти, а молодий...

– Та тьху на вас! Остогидли, молодий, молодий! Сам дуже старий! Як тридцять літ має, то вже й мудрець...

Максим засміявся.

– Ну що ти, Андрію! Де, кажеш, той мед?

– Був, та, мабуть, облизня спіймаєш, поки надумаєш, – невдоволено буркотів Кульбаба, але Максим підхопив його і потягнув до чималого гурту козаків.

Переяславський курінь гуляв. Ще зранку кошовий, зібравши козаків, сказав, що війну

закінчено. І це пролунало, як гасло. Запорожці, стомлені важкими тижнями боїв, голоду і негоди, дістали з возів дубові діжі, бурдюки і фляжки з горілкою. Почалося те, що сучасники називають «затмарюватися проклятими люлькою і пияцтвом». Весь сорокати тисячний табір зібрався біля бочок, як зазвичай збирався біля кабиць. Набирали коряками, казанками, а подекуди й пригорщами. По довгих козацьких вусах стікали меди п'ятирічної витримки, червоні, як кров, молдавські вина. Козаки вливали в себе неймовірно великі порції міцних напоїв і пахкотіли люльками. Зосереджено жували суху й пекучу від солі тараню.

– А що, товариство, ще є щось для нас? – голосно кричав Андрій, продираючись крізь чималий натовп.

– Знайдемо, – мовив дебелий Келеп, обтираючи вуса. Він зігнувся над бочкою і черпнув у дерев'яний коряк добру кварту золотистого духмяного меду. – Тягни, один з другим. Дав Бог дожити до цього дня, то май щастя!

Андрій підхопив «михайлика» і підніс до вуст.

– Ох, яке ж воно добре!

Великими ковтками гарячий напій полився через міцну козацьку горлянку. Кульбаба, не спиняючись, спорожнив половину коряка. Нарешті спинився й голосно крякнув.

– Тримай, Горбоносику! Воно ліпше за бусурманські пісні!

Максим узяв важку чашу. За час походу він уже й відвик від таких гулянок. Перехиливши коряка, випив. П'янка хвиля пробігла по жилах, сильно вдаривши в голову. Настрій загальних веселощів пройняв до кісток, і Горбоніс широко посміхнувся.

– Добре!

– Ой, добре! То як там той гопак? – запитав Андрій.

Горбоніс ударив шапкою до землі.

– А що, і гопак буде!

І він, несамовито б'ючи себе в боки, пішов у присяди. Хвацько підкручував смолистий оселедець, а той, мов гадюка, усе вився, досягаючи широких плечей, затягнутих у червоне сукно жупану.

– Ой, добре, братику! – скрикнув Кульбаба і собі теж пустився в танок. Кружляючи один поперед другого, запорожці весело поглядали на навколишніх, запрошуючи товаришів приєднатися. Додавала запалу кобза, що її дістав із торби сліпий Пузир.

– Гуляйте, дітки, маєте-бо привід. Добре бусурмана побили, добре, відпочивайте! – примовляв Пузир, перебираючи струни.

Раптом наперед виплигнув Товкач. По-молодецьки заломлена бараняча шапка височіла на низькому козачкові, доповнюючи його постать на добрих два вершки.

– Гей, браття! Кобзареві налийте! Ой, ноги ж мої, ноги! Самі у танок просяться! – І Товкач закружляв у шаленому ритмі гопака.

– Без тебе знаю! – посоловілий Келеп черпнув із діжки ще один коряк і попрямував до кобзаря.

– Випий, батьку, – тільки й мовив. Язик кремезного запорожця вже добряче заплітався.

Пузир на мить полишив струни, що гули у веселому гаморі, додаючи настрою. Козаки, не розгубившись, продовжували танок.

– А чом ні! Вип'ю! – промовив старий, намацуючи «михайлика».

– О! Добрий «михайлик», козацький! Ну ж бо, за нашу перемогу! – голос Пузиря ніби помолодів і голосно лунав над присутніми. – І за тебе, Трохиме... Хай тобі, товаришу мій дорогий, земля за пір'їну буде...

– Пий, батьку, на здоров'я, а братам нашим загибим – Царство Небесне! – відповідали козаки.

Гримів і співав козацький табір. Вилітали одна за одною верхівки діжок і лилася горілка, наповнюючи суворі козацькі душі безтурботністю, веселим настроєм і втіхою. Лунали пісні.

Ближче до обіду в таборі у турків вдарила гармата, за нею ще і ще, доки навколишні пагорби не потонули в ревінні канонади.

– Що? Отакої! Стріляти мені! Ну, чекай, голомозий! – Келеп, похитуючись, поліз на окоп. Горілка вже зробила свою справу, і він не відразу зрозумів, що діється. Повільно, але невпинно він дерся на високий земляний насип, голосно лаючись на адресу турків.

За ним прямував укритий синцями Журко. Недавня езекуція зробила з ним своє, і навіть в атмосфері суцільної п'ятики Журко рішуче відмовлявся від «оковитої».

– Я своє випив! – твердо промовляв він і відсторонював простягнуті коряки.

Нарешті Келеп випростався і, хитаючись, подивився на завісу диму над турецькою арматою.

– Та то ж салют, братику!

– Салют?.. Який такий сал... салют?

– Такий! Кінець війні!

Келеп у задумі почухав потилицю, позираючи каламутними очима то на турків, то на Журка.

– А ми чого мовчимо?! Пушкарі, таку вам через сюди... Пішли-но, Журко, вдаримо!

І вони поплелися до найближчої гармати, звідки незабаром долетів обурений голос курінного пушкаря, у відповідь на який гула лайка захмелілого Келепа. Нарешті пушкар махнув рукою і пішов до гурту. Через хвилину вдарив холостий постріл.

– Слава! – заревів Келеп.

У цей час Журко закладав до гармати новий заряд пороху...

Стрілянина, пісні й танці тривали до пізньої ночі. Палали кабиці й ліхтарі. Обидва ворожі табори, здавалося, намагалися перевершити один одного у кількості вогнів. Берег Дністра залило ціле море світла. Невпинно грали музики, і текла річка міцних напоїв. Вояки, які ще кілька днів тому кидалися один на одного з несамовитою люттяю, перетворилися на простих людей: веселих і сумних, сильних і слабких, великих і не дуже. Раптом стало помітно, що у людей з протилежного табору, незважаючи на їхнє віросповідання, такі самі, як у тебе, руки й ноги, така сама червона кров, яка тече і в твоїх жилах. А десь там, у далеких просторах Малої Азії, у пустелях безмежної Аравії і Північної Африки, на теплих берегах Середземномор'я, у кожного з них є домівка і рідні, які до сліз вдивляються у пекучу лінію обр'ю і чекають його живим і здоровим. І горілка не могла зовсім перебити важкий сморід тління, що його холодний вітер ніс із недавнього поля бою. Не можна було не дивитися на тисячі могил і ровів з безліччю мерців, бо ці рови, як велетенські міста, з різних боків вирости навколо брудних і змучених вояків.

Та далеко не всім спадало на думку подібне, не звикли-бо запорожці до м'якості й лірики. А хто й задумувався на мить, той лише трусив головою і ще з більшим завзяттям кидався до натовпів довкола горілчаних бочок. Такими були ці люди, що не боялися смерті у бою і мов навмисне її там виглядали. Вони були лише частиною свого часу, його наслідком. Зробивши війну своїм головним заняттям, запорожці лише ставили собі за мету вижити у диких безмежних степах, серед безлічі ворогів. До великої і сильної України було ще неймовірно далеко, але вони раз і назавжди заявили про себе як про могутню націю воїнів. Службою у європейських монархів, вогняним смерчем по московських містах, Криму й імперії Османів козаки довели свою силу. Тож не було в них часу на думки про вищу справедливість. Треба було просто жити, що само по собі означало війну у тому далекому столітті...

Обличчя королевича сяяло не менше, ніж його коштовні обладунки. Сидячи на тонкономому арабському огирі, Владислав увесь час повертався назад і позирав на своє військо.

Перед непотрібним тепер табором стояли польські полки. Виблискуючи панцирями і кольчугами, оповиті султанами і загорнуті в дорогі хутра шляхтичі ще й зараз намагалися виглядати бадьоро, готовими до бою у будь-яку мить. Але якщо придивитися ближче, ставали помітними наслідки семитижневої важкої кампанії. Хворобливо блищали запалі очі на пожовклих загострених обличчях. Випирали ребра на кінських боках. Усе ще високо в

небо підіймалися різнобарвні хоругви, але вітер тріпотів їхніми обгорілими краями, зазірав у дірки від куль і картечі. Жовто-коричнева багнюка, здавалося, навіки в'їлась у жупани. Десь позаду соромливо ховалися полки прусських ландскнехтів. Їхні вояки уже помітно хиталися од вітру: серед них найбільше лютували хвороби.

Але цього Владислав не помічав, не хотів помічати. Зараз перед ним було польське лицарство, яке зупинило турецьку армаду. Тож усі мали виглядати відповідно. Він махнув рукою сурмачеві. Це був знак до перешикування війська. Сурма срібним голосом пролетіла над головами жовнірів, і тисячі людей зарухалися, займаючи свої місця. Перед окопами виростала велетенська фігура орла, що розпластався над полем бою. У голові знаходився сам Владислав. Він весело сміявся, перемовляючись із почтом.

– То є славне військо, чи не так, панове?

– О, так, найсвітліший князю! – підтакував Любомирський, щільніше загортаючись у м'який хутрянний плащ.

– Ці лицарі показали, що вони можуть. Гадаю, Осман дуже не задоволений, – бундючився пан Лесковський.

Зачекавши кілька хвилин, Владислав ображено надув губи.

– Але вони, прошу пана, зовсім не ввічливі. За домовленістю, Осман мав би шикувати військо для привітань!

Він повернувся до хорунжого, який, сидячи поряд на коні, тримав особистий штандарт королевича.

– Дайте мені далекозору трубу.

Хорунжий похапцем витягнув із сидельної сумки невеличкий оптичний прилад. Владислав розклав трубу і почав розглядати турецький стан.

– Шикуються... Ну що ж, зачекаємо! Пан Березнецький поки що може розповісти нам, як там справи у Варшаві.

Рудовусий немолодий уже шляхтич здригнувся і торкнув коня, наближаючись до королевича.

– У Варшаві тільки й розмов, що про вас, пане Владиславе. Вельможне панство пишається вашими перемогами, як власними...

– Ну, ну, впізнаю наше панство. Ходити павичами перед гарненькими панночками для них важливіше за оборону отчизни. А ви, пане Березнецький, чи не занадто довго затримались?

– Але, прошу пана, нас затримали татари! Ми не могли з паном Косоховським полишити Кам'янець, це було б самогубством! – гладкі щоки Березнецького затряслись у праведному обуренні.

– Пробачте, пане Березнецький, – недбало махнув рукою Владислав, – я не мав на меті вас ображати. Але не дуже давно ротмістр Віленський зробив те, що не змогли зробити ви з паном Косоховським. Однак зараз не про те. Як там пані Луїза?

– О, вона не могла дочекатися вас, князю. Просила навіть, щоб я взяв її з собою...

– Ну що ви, пане Березнецький! Хіба поля Марса – місце для панянок? Я би не пробачив вам того ризику, на який ви могли б наразити свою чарівну кухню.

– Звичайно! Я знав це, мій князю! Тому змушений був відмовити тій, котра так широко вас кохає.

Владислав пхикнув. Що про себе думає цей набитий салом мішок? Може, він має надію віддати за нього свою кухню? Маячня! Добре, що не приволік її сюди. Пані Беата, яка ось уже два тижні проживала у покоях Владислава, була б, м'яко кажучи, незадоволена. О чарівна Беато! Це ж треба мати такі великі груди. Справжнє багатство!

З боку турків засурмили сурми і вдарили тулумбаси. Яскраво вбрані яничари й сипахи виходили наперед, ховаючи собою від поглядів поляків натовпи обірваних друзів, нубійців, бедуїнів і татар. Широко розтягнувши фронт, турки вишикувались у формі півмісяця і повільно вирушили до польського орла. З надзвичайною точністю рухів під акомпанемент музиків турки наближались, оточуючи поляків із флангів. Нарешті за двісті кроків турки зупинилися. Ще раз ударивши дрібно, замовкли тулумбаси.

– Нарешті. Я вже думав, що Осман злякався нашого вигляду!

Березнецький заповідливо замахав головою.

– Звичайно, мій князю. Султан уже міг пересвідчитись у могутності польської зброї!

– Ну, тепер ми лише привітаємо його. Це ж зовсім не боляче!

Усі присутні у почті голосно почали сміятися. При цьому кожний намагався сміятися якомога веселіше, і щоб це неодмінно помітив Владислав.

Від почту Османа, що з трьома сотнями вищих урядовців стояв попереду велетенського півмісяця, відділилася невеличка купка вершників. Вишикувавшись у три ряди, послали вирушити назустріч Владиславу. Позаду рухалося щось велике і темне. Королевич знову приклався до далекозорної труби.

– Єзус Марія! Ви бачите, панове, що це?

– Ні найменшої гадки, – знизав плечима Березнецький.

– Це слон. Очевидно, султан вирішив подарувати нам слона, – спокійно промовив Собеський, який теж знаходився поряд.

– О, це оригінально! Цей експонат займе гідне місце в моєму звіринці! – зрадів Владислав.

Тим часом турки наблизились і, склавши руки на грудях, привіталися. На чолі посольста був Гусейн-паша. Він трохи змарнів після того, як потрапив у немилість до падишаха, проте тримався напрочуд добре. Під час одного з нічних нападів запорожці вдерлись у шатро Гусейн-паші за Дністром. Вони буквально здерли з нього коштовну шубу і важкий черес із грішми. При цьому добряче побили, залишивши живим лише для того, щоб одержати викуп. Однак Гусейну вдалось утекти. Тепер на його благородному обличчі під білосніжним шовком чалми все ще проглядалися сліди козацьких лойових чобіт.

– Радий зустріти тебе, о Владислав-пашо, за мирною бесідою, а не для війни, – звернувся Гусейн через перекладача до королевича.

– Дякую, радий бачити й тебе, славний Гусейн-пашо. Вітаю із припиненням ворожнечі між нами.

Гусейн стримано хитнув головою.

– Мудрість перемогла впертість, і ми почули одне одного. Усе в руках Аллаха, тож я тільки радий таким обставинам. Як здоров'я у Владислав-паші? Чи його тіло полишила хвороба?

– Візир добре обізнаний зі станом наших справ, – посміхнувся Владислав.

– О, Аллах дав нам добрі очі і вуха у вашому таборі, тож ми знаємо дуже багато...

– Вітаю, мій друже... Щодо хвороби, то вона полишила мене. Я повністю одужав. А як ваш могутній падишах? Чи вже почав їсти? Кажуть, що він відмовлявся приймати їжу, доки його вояки не приведуть до нього Сагайдачного. Наскільки мені відомо, пан Сагайдачний усе ще у своєму таборі... Але хоробрих яничарів можна зрозуміти. Вони погано шукають пана Сагайдачного через те, що падишах платить лише по одному золотому за кожен ворожу голову.

Гусейн-паша посміхнувся.

– Ну що ж, славний Владислав-паша добре вміє відповідати випадом на випад. Усе ж приємно розмовляти з мудрим.

– І мені теж. Що ж, кажи, що привело тебе до нас.

Гусейн-паша ще раз приклав руку до грудей і, повернувшись, вказав позад себе.

– Прийми, о майбутній володарю Ляхистану, ці скромні подарунки падишаха. Ця велична тварина була привезена нами сюди, щоб своєю величчю вселити страх у ваші серця. Тож нехай тепер вона сповнює їх мужністю, коли ви будете дивитися на неї, пригадуючи ці події. А цей кінь відібраний із табунів самого падишаха. Прийми ж ці дари як знак дружби між нашими народами.

– Дякую, славний Гусейн-пашо. Ці подарунки гідні самого короля. Хочу і я віддячити так, як дозволяють мої можливості в умовах походу.

Владислав плеснув у долоні. Кілька передніх рядів гусар розступилися, пропускаючи обтягнутий зеленим сукном візок, що на ньому лежали дві начищених до блиску гармати. Яскраво-жовта бронза притягувала погляд надзвичайно майстерним литтям у формі казкових гадюк, що, химерно переплітаючись, прикрашали довгі, у зріст людини, гармати. За ними позаду високий широкоплечий рейтар, одягнутий у блискучу кольчугу, вів за повід осідланого коня. Кінь був не гіршим за того, що його подарували турки, а багатством рондика ще й перевершував його. Королевич з посмішкою вказав на подарунки.

– Сподіваюся, падишах оцінить наші щирі до нього дружні почуття. Вам же, мій любий Гусейн-пашо, хочу піднести триста золотих флоринів, щоб компенсувати хоч на мізерну частину ваші страждання під час нападу моїх козаків. О, я щиро жалкую за цей прикрий випадок.

Гусейн-паша люто зиркнув на Владислава і відразу відвів погляд, намагаючись опанувати себе. За мить він знову посміхався.

– Що ви, о мудрий князю! Попри всю повагу до вас мушу сказати: ви перебільшуєте можливості своїх підлеглих.

– Даруйте, але їхній кошовий отаман подарував мені вашу шубу. Якість тих горностаїв відмінна!

– О, запорожці великі злодії, тут не буду сперечатися. Що ж, я прийму ці гроші на знак тривалої дружби.

– Зробіть милість.

Гусейн-паша взяв гаман і почав прощатися. За кілька хвилин турки вже їхали до свого війська, везучи султанові подарунки королевича Владислава. Владислав захоплено поглядав на величезного слона, вкритого парчевою попоною і розмальованого химерними візерунками. Тварина мовчки дивилася поперед себе, час від часу помахуючи хоботом. Біля великої, як стовп, ноги стояв напівголий погонич – маленький смаглявий індус. Він дрібно дрижав від холоду.

– А слон не замерзне? На дворі жовтень, – стурбовано запитав королевич у навколишніх.

– Не замерзне, князю, – відповів Любомирський, ще щільніше загортаючись у хутро плаща, – вони ще й не таке переживають.

– Пан найсвітліший князь добряче провчив того турка, – раптом ні з того ні з сього ляпнув Березнецький.

– Так йому й треба. До речі, наші вивідники нічим не гірші за їхніх, – одразу ж підтримав Лесковський. – А щодо Сагайдачного, то Гусейн тут проковтнув без слів...

– До речі, а де Сагайдачний? – раптом пригадав щось Владислав. – Сьогодні я бачив на чолі його війська генерального осавула, цього... як його?..

– Ганжа, князю. Тарас Ганжа, – відповів Собеський.

– Чому він? Хіба ці лайдаки вже знову встигли поміняти собі гетьмана? Чому я не знаю?

– Ганжу ще ніхто не обирав, – пояснив Собеський, – усе значно простіше – Сагайдачний смертельно хворий.

– Що ви кажете! Але ж, прошу пана, я надіслав до нього свого найліпшого лікаря. Хіба йому не полегшало?

– Він не встає з ліжка, а лікар каже, що через рану у нього захворіла кров. Боюся, це не виліковується.

– Погано... Все ж я накажу лікарям докладати максимальних зусиль... Ну що ж, панове! Запрошую до замку на бенкет. Завтра вранці ми вирушаємо у зворотному напрямку, шляхом переможців! А сьогодні на нас чекає славне угорське вино. Сорок років витримки – добрий час для доброго вина!

Сагайдачний не прокидався вже близько двадцяти годин. Лихоманка і марення перейшли напередодні у глибокий сон, і лікар зітхнув із полегшенням. Криза минула цього разу, і знесилений організм вимагав перепочинку.

– Зараз усе гаразд, нехай спить, – пояснював він старшинам, – але це поки що. Повірте, панове, я докладаю чимало зусиль і не можу подолати хворобу. Боюся, нам треба було ще два тижні тому відтяти йому руку. А тепер...

– Та ти що, різнику! Як так руку відтяти! – вибухнув Дорошенко.

– А ви як гадали? У рану потрапила інфекція, тож треба було рятувати не руку... Втім, зараз уже пізно про це говорити.

– Чому пізно? – стривожено запитав Ганжа.

– Хвороба розійшлася тілом. Тепер треба тільки очікувати...

– А чого очікувати? – знову загудів Дорошенко. – Ви б, пане лікарю, лікували!

– Я ще раз кажу: роблю все можливе. Але тут не завжди допомагають найліпші ліки...

Багато залежить від самого хворого, від його життєвої сили. Маємо лише молитись і сподіватися на краще. Як кажуть: «Домінус вобіскум».

Раптом хворий зарухався. Він подивився навкруги і обережно сів на постелі. Схудле обличчя над сивою бородою виглядало, як у мерця.

– Лежіть, пане гетьмане! – загукав лікар. – Вам не можна вставати!

– Я добре почуваюся, – хрипким голосом озвався Сагайдачний. Він повільно переводив погляд з одного присутнього на іншого.

– Скільки я був без свідомості?

– Довго, батьку, – тихо озвався Іван Зискар.

– День і ніч, – додав лікар.

– І що тут у вас?

– Пане гетьмане, усе добре! Вам потрібно відпочивати, – замахав руками лікар.

– Чекай, ієзуїте! На тому світі спочину. Ганжо, що тут у вас?

– Усе добре, батьку. Війна закінчилася, збираємося додому.

– А ляхи що?

– Ляхи як ляхи. У море заборонили ходити, на Крим... Але того, чого боялися, не сталося.

– Добре... У море і без їхнього дозволу підемо, – Сагайдачний говорив повільно, часто припиняючи мову.

– Коли відходимо?

– Уранці. Турки ввечері з татарами, на світанку Владислав, а ми після них одразу. Так Любомирський наказав.

– Чому ми останні?

– Так наказано...

Сагайдачний хвилину помовчав, переборюючи пекучий біль у руці. Потім підкликав лікаря.

– Принеси мені ще того неронового теріаку, він трохи полегшує...

– Так, так! Я все зроблю! Тільки, пани полковники, прошу вас, дивіться, щоб він не вставав!

– Не вставатиму, – Сагайдачний безсило відкинувся на постелі.

Швидкими кроками лікар вийшов із шатра. Теріак готувався з домішками золота й срібла, тож обережний ченець тримав такі дорогі ліки лише у замку. Сагайдачний це добре знав.

– От що, – мовив він, коли лікар вийшов, – Зискар, Дорошенко, Куроша, Шило... Одне слово, усі! Починайте готувати полки до переправи. Як стемніє, знімаймося. Розумники, вражі ляхи! Мало їм того, що війну виграли, ще й м'яке місце їм прикривай... Знають-бо, Джанібек-Гірей так собі до Бахчисараю не повернеться, ще в дорозі обози потарбає. Та вже нехай вибачають... Усі зрозуміли?

– Зрозуміли, батьку, – відповіли полковники.

– Ну, то з Богом.

Один за одним полковники повиходили з намету. Залишився лише Тарас Ганжа.

– Що думаєш, пане осавуле?

Ганжа знизав плечима.

– Не сподобається це Владиславу.

– То й хай! Що з того?

– Вони ще ж нічого не виконали з обіцяного...

– І не виконають, Тарасе...

– Як же це?!

– А от так. Я ще тоді в короля зрозумів, але надіявся, що не буде цього. А зараз... Доки самі не візьмемо, ніч не матимемо. Та тільки не мені вже це робити... Чую, віджив. У Київ мене завезіть, до Братства... Там хочу померти. А самі готуйтеся до війни з ляхами, ось моя порада. Якщо зараз Османові не продали, незабаром самі кинуться... У них руки розв'язані...

тепер... зможуть усі сили на нас кинути. – Сагайдачний говорив останні слова вже крізь силу і нарешті затих. Важкий сон здолав його зболене тіло, і він відкинувся на постелі важко, зі свистом дихаючи уві сні.

Ганжа ще деякий час стояв над ліжком і дивився на гетьмана. Як же він здав! Тільки тінь залишилася від дужого колись козака. Якось раптово шкіра на руках стала блідою і прозорою, вкритою цяточками коричневих плям. Крізь неї проглядали темні сиві жили й вузли сухожиль. Ще вчора смоляна з сивиною борода враз побіліла, а очі десь глибоко запали. На пальці лівої руки страшно було дивитися: чорні й розпухлі, вони нагадували товсті ковбаси... Не вірилося, що вже ніколи ця видатна людина не скочить у сідло, не підніме вгору руку з блискучою булавою і не гукне дужим голосом до веселого сурмача: «Давай гасло до бою, сину!»

– Ні, ще не час, батьку! – сказав Ганжа невідомо до кого і рвучко вийшов з намету.

Тим часом Низовий кіш готувався до від'їзду. Козаки похапцем лаштували у дорогу вози, кували коней і стягували з обжитого за півтора місяця табору розкидане по ньому майно. Таке саме заворушення панувало й у реєстрових полках. І ще не відлунав у замок над річкою бенкет, як Запорізьке Військо було готове в дорогу. Поляки, заклопотані власними зборами, не звертали на це уваги.

Микита походжав повз вози, гарби й велетенські кантари. Прискіпливо оглядав, як змашено колеса, закріплено вантаж. Наказував віддати коням залишки фуражу, щоби без зупинок проїхати якомога далі від сплюндрованого військами Хотина і пограбованих довкола нього сіл.

– Маківко, чортів сину! Куди ти ту діжку тягнеш?

Верткий Маківка підвів голову і витер рукавом спітніле чоло. Перед собою він котив чималу бочку з-під пастрєми.

– Як куди? На воза...

– Покинь, вона розсохлась!

– Ще чого! Покинь! Підлатаю потім, аякже...

– Тьху, дурень! Возів не вистачає! Ти розумієш чи ні? Кому казав весь непотріб тут залишити. Чи, може, я поранених покину, чи здобич?!

Маківка у нерішучості розкрив рот.

– Та воно так... Але ж добра ще діжа!

– Кинь, кажу!

– Та добре, добре!

Залишивши бочку, Маківка пішов до свого воза. По дорозі знизував плечима і вимахував руками.

– Облиш, облиш! Добра ще... Ех!

До Микити підбіг Горбоніс. Очі його сяяли. Але, незважаючи на те, що питання було викарбувано у погляді, почав здалеку:

– Добре, що коней пригнали...

– Добре, – невизначено відповів Микита.

– Так, он скільки майна доведеться залишити. Он свинцю п'ять пудів під кузнею.

Шкода.

– Свинець заберемо. Он мотлох усякий на вози носять... Товкачу! Товкачу!

Товкач, який поблизу стояв на возі й змотував порубаний і поколотий списами турецький одяг, підвів очі:

– Га?

– На біса воно тобі? У крові ж усе, та так, що не відмиєш!

Товкач, зітхнувши, згріб колись коштовні речі і кинув у калюжу.

– Та бачу! Гадав, може, відмию, залатаю...

– Чи тобі мало?! Іди он, краще, пушкарям допомагай гармати вантажити.

Не сперечаючись, Товкач сплигнув із воза і попрямував до кантари, що на неї четверо козаків підіймали важкі мортири на товстих, збитих з дубових дошок лафетах.

– Кошовий що каже? – знову заговорив Максим.

– А що він має казати?

– Ну, коли в дорогу.

– Та дочекаємося темряви і вперед.

До курінного підбіг джура кошового отамана.

– Вас кличе кошовий, батьку, – мовив захеканий козачок.

– Добре, йду.

Джура кивнув головою і побіг далі.

– Треба до Семена. Напевне, узгодимо час і порядок руху.

– А... То я зачекаю, – сказав Максим.

– Максиме! Не грай шимка! Чи я не зрозумів, чого ти хочеш?

– То що скажеш?

– Боюсь я за тебе, братику! Джанібек-Гірей тут свого не впустисть. Чи ти на каторгу захотів?

Максим посміхнувся.

– На все Божа воля. Як на роду написано, так і станеться, сам колись казав.

– Ох, гріх на душу беру! – Микита глибоко зітхнув. – Як хочеш, не маленький... Тільки от що! Ти мене дочекайся. Прийду від кошового, тоді поїдете.

– Чому поїдете?

– Тому! Я тебе самого не пушу, бери Кульбабу з собою. Я йому сам скажу...

– Але ж...

– Ніяких але ж! Мені спокійніше... І по коневі на переміну візьмете. Я думаю, ми до Кам'янця не підемо, щоб поляків не зустріти... Одне слово, чекай мене тут.

Через півгодини Непийпиво повернувся у супроводі Андрія. Той, як завжди, був веселий і безтурботний. Лукаво підморгнув Горбоносу.

– А мені панянку знайдеш?

Максим засміявся.

– Ха! Знайдеш! Ти ж краківську хотів!

– Така вона, доля сіромахи: дають – бери...

– А як б'ють?

– Хай спробують!

– Мені б ваш настрій, – стурбовано сказав Микита.

Він сів на товсту колоду біля кабиці і почав накладати люльку. Потім, не кваплячись, висік вогню, припалив трут і роздмухав жарину. Затягнувся гірким тютюновим димом.

– От що. Виходимо опівночі. Йдемо позаду всіх полків, як і сюди йшли. Спочатку на Жванець, потім, минаючи Кам'янець, на Бар. Там виходимо на Кучманський шлях і далі ним через Буг та Інгул до Чорного моря. А там на Чорний шлях і до Базавлука. Вас, звісно, ніхто чекати не буде... Ех, і я б з вами, та не можу! Матиму тепер, про що думати...

– Будь спокійний, Микито! Я за ним наглядатиму, – авторитетно заявив Кульбаба.

– Сам не влети... Ну що ж, – Микита подав Максимові руку, – з Богом. Їдьте до Інгулецької паланки, як нас не наздоженете. Там на Саксагані є хутір Чубенків, знаєте?

– Я знаю, – недбало кивнув Андрій, – у тому році там раків ловили, ото раки!

– Так, раки добрі... – Микита встав, – їдьте вже. Доки військо не знялося, вам безпечніше буде. Чубенкові перекажете від мене привіт. Скажете, може, сам зберуся, навідаю старого...

Вітер несамовито бив у вуха, а по обличчю боляче шмагали мокрі гілки, заліплюючи очі жовтим листям. Кінь напружено дихав і мчав усе далі й далі, перескакуючи рівчаки, калюжі та пеньки. Десь зліва чувся тріск: там пролазив через хащі Кульбаба, а позаду земля стогнала під сотнями копит. Татари майже не мали сумніву в своєму успіхові й весело перегукувалися. Навздогін козакам легіла образлива татарська лайка.

Максим протер очі. Кінь, косячи на вершника бузковим оком, немов благав про

відпочинок. Та Горбоніс зіцілював зуби і ляскав змилену тварину плазом шаблі. Десь позаду залишилися спис і мушкет, що їх вирвали з рук густі чагарники.

– Максиме! Чуєш, Максиме?! – доніс вітер хрипкий голос Кульбаби.

– Чую!

– Роз'їдемося, Максиме! Єдиний вихід...

– Ні! Вперед! Вперед! – кричав Горбоніс.

– Їдь, Максиме, я завертаю. Давай!

– Куди ти, дурню?!

Та було вже пізно. Хрускіт зліва припинився. Андрій зупинив коня і, діставши шаблю, повернув назустріч переслідувачам. До них залишалось якихось сто кроків.

– Андрію! Ти що?! Вперед, там річка, маємо надію!

Кульбаба побачив, що Горбоніс наближається до нього. Він мало не заплакав:

– Максиме, тікай! Зараз же. Не могу я з тобою, кінь ногу пошкодив. Скажеш батькові...

– Сам скажеш. Або ніхто!

Татари наблизились і оточили двох мокрих і розхристаних козаків щільним колом. Деякий час стояли мовчки, темні і хижі, було чути лише брязкіт кінської зброї. Кілька чоловік натягнули тятиви луків, але випускати стріли не поспішали. Козаки важко дихали, спокійно позираючи на ворогів.

– Ех, Максиме, Максиме. Ну, чого ти повернувся, тепер удвох... Ні за цапову душу...

– Як є, так є. А як би я Микиті в очі подивився? А батькові твоєму? Чому коня не замінив?

– Відстав він, братику, ще під лісом.

– Тьху ти! Доля собача... – зітхнув приречено Горбоніс.

Один із татар виїхав наперед. Тримаючи наготові пістоль, наблизвся до друзів.

– Гей, кайсак! Ятаган кидай, яничарка кидай! Якші жити будеш. Ятаган піднімай, помирай якші!

Рука, що нею тримав пістоля, помітно тремтіла, а в очах читався страх.

– Що будемо робити? – позираючи на татарина, запитав Андрій.

– Здаватися будемо, що тут вдієш? Оком моргнути не встигнеш, як дзюрок нароблять.

– Дулю їм! Я в неволю не піду!

– Не дурій! Стій тихо і слухай.

– Що слухати? Давай хоч по одному з собою заберемо!

– Не встигнеш! Кидай, кажу, шаблю! Дасть Бог, виберемось...

Андрій знехотя пожбував шаблю на мокре листя. За ним те саме зробив Горбоніс. У ту саму мить над ними цвяхнуло кілька арканів. Татари зірвали запорожців із сідел і мовчки накинулися на них, заламуючи за спину руки. За хвилину обидва лежали зв'язані мотузками з сиром'ятної шкіри. Гелгочучи щось по-своєму, людолови роздивлялися здобич, що її знайшли на козаках і у сидельних сумках. Із задоволенням витрусили золото з чималого гамана Кульбаби, розвернули довгий шовковий очкур. Мацали зашкарубленими пальцями товсте сукно жупанів і жовтий сап'ян чобіт. З кишені Максима витягли золоту каблучку з великим діамантом – подарунок, що його він віз Юстисі. З байдужістю Горбоніс поглядав на річ, заради якої відмовився від доброї половини належної йому здобичі. Що тепер з неї, якщо і сам він може стати чужою річчю. Татари їх майже не били, а це свідчило лише про одне: вони вже ясир...

А маленькі кривоногі ногаї вже скидали на купу відрізи кармазину, лундишу, шиті бісером папуччі з сидельних сумок. До них прилучили золотий келих, десяток пістолів і дві шаблі у коштовних портупєях. Зверху лягли цяцьковані порохівниці – натруски й улюблений ніж Андрія з гострим, як бритва, лезом дамаської роботи.

– О, кайсак багатий, добрий ясир! Кайсак міцний, каторга якші працювати. Вставай, гяуре! Неволя підемо! – один із ногаїв сильно копнув Кульбабу ногою.

Незважаючи на холодний жовтневий дощ, на запорожцях залишили лише жупани. На

шиї їм одягнули зашморги і босоніж погнали за собою. Один з ординців потягнув, було, за повід Андрієвого коня, але, помітивши, що той не може ступати на передню праву ногу, зняв кульбаку і різнув його кривим ножом по горлу. Зі страшним хрипом тварина повалилася на землю і забила в агонії ногами.

Більше години йшли густим підліском, збиваючи до крові ноги. Поступово татари перестали звертати на козаків увагу й лише час від часу смикали за аркани, перевіряючи їх натяг.

– Як бидло, гонять, собаки! Ех, треба було кинутись у гущу – і справі кінець! – приречено говорив Андрій.

Максим довгим поглядом подивився на побратима. Може, Андрій уже втратив надію? Багато разів помічав він, як сильні й хоробрі люди ламалися, коли бачили перед собою безвихідь. Вони опускали руки і втрачали інтерес до життя. А серед них були й старші за Андрія... Набагато сильніші й досвідченіші. Невже й з ним таке?!

– Кульбабо!

– Чого?

– А горілки хочеш?

– Я крові хочу!

– Цур тобі, вовкулако!

– Сам такий. Я бусурманської хочу. Знайшов, коли вовкулаку боятися...

Максим з посмішкою щосили лягнув Кульбабу по плечах. Татари повернулись і почали щось кричати. Один із них уперезав Горбоноса довгим батоном.

– Чого ти? – за хвилину зашепотів Андрій.

– Усе добре, з тобою виберемось.

Андрій зловісно посміхнувся, і Максим побачив у його очах той вогник, про який стільки говорив Непийпиво, ще коли Кульбаба молодиковав. Веселі сині очі на мить стали схожими на бездонні провалля мушкетних стволів.

– А як і ні, то вони проклянуть цей день! Повір мені, братику... Підійди ближче.

Максим поступово наблизився до побратима.

– Що таке?

– Той келепок пам'ятаєш?

– Який келепок?

– Крем'яний.

– Той, із ями?

– Він. Сила у ньому. Розумієш?!

– То й що з того?

– А те... Мені Микита казав. А він, ти знаєш... Я часом його боюся. Буває, як почне про щось, наче характерник... Наче у воду дивиться!

– Він такий... А келепок до чого?

– Я його у сорочку зашив. Ночі дочекаємо, дістану... Мотузки б тільки порвати.

– Дай Бог. А навіть як і ні, плювати! Ліпше в Україні померти. Я з тобою згоден. Тільки тоді, відразу, було зовсім безглуздо.

– Вийде все! Бачив уже таке... Тоді теж дощ ішов, у них хмиз погано горів, світла мало було... Ох і гнали ж вони мене!

Татари почали оглядатись, і козаки замовкли. Боячись, щоб їх не тримали окремо на ночівлі, Максим і Андрій дещо розійшлись, опустили голови й, похнюпившись, чалапали по калюжах. Розмову припинили й тільки голосно зітхали, викликаючи серед татар зловісний сміх.

Через годину з'єдналися ще з одним чамбулом, вершників із тридцять. Сиве небо почало чорніти, коли нарешті вирішили спинитися на ніч. Татари злізли з коней і почали розпалювати вогнища. Очевидно, вони добре знали, що до ранку ні козаки, ні поляки не вийдуть із таборів, тож нічого не боялися. Незабаром до них приєдналися ще два невеликих чамбули.

Ті, що прибули, мали дещо багатшу здобич, і скоро на узліссі, що його вибрали для табору, сиділо вже кілька десятків бранців. Переважно селяни, але були серед них і кілька козаків. До цього гурту підігнали й Максима з Андрієм.

– Тут твоя сиди, – коротко кинув татарин і пішов собі геть.

Козаки привітались і собі сіли на мокру траву. Ніхто не відповів. Бранці перебували в якомусь сомнамбулічному стані. Впершись невидючими очима десь перед собою, вони мовчки сиділи, лежали, похитувалися у німому розпачі. Брудні й подерті свитини, кожухи, жіночі плахти і жупани козаків здавалися темно-сивими під непривітним свинцевим небом. Тихо заводила середніх літ жінка, притискаючи до грудей худеньке дівча. Дівчинка була одною з тих, хто не повністю зрозумів усієї важкості горя, що на них впало. Великі блискучі оченята з цікавістю поглядали на двох козаків. Повз купку бранців бігали заклопотані татари, носячи з лісу хмиз і воду від річечки, що протікала поблизу. Неподалік двоє маленьких сейменів різали на вечерю стару кобилю.

До запорожців підсунувся худорлявий чоловік, років сорока, одягнутий у блаженський жупан, який ще зберігав залишки колишнього синього кольору. Руки йому, як і всім бранцям-чоловікам, було міцно стягнуто позаду.

– Ви звідки, братчики? – пошепки запитав він у Максима.

– З-під Хотина, звісно, – відповів Горбоніс. – А ти хто будеш такий?

Козак у синьому жупані намагався почухати свого чималого носа об плече. Нарешті це йому вдалось, і він випрямив шию.

– Ох, кляті! Носа чоловік свого не ладен почухати! Звідки, питаєте? Кропив'янського полку козак Мороз я.

Чи то пак був? От лихо, сходяв по дрова на свою голову!

– Скільки вас тут? – запитав Андрій.

– Кого це нас?

– Реєстровиків.

– Один поки був, а ви хіба не реєстрові?

– Ні, ми з Низу.

– А... – поважно протягнув Мороз. – І що, теж попали?

– Як бачиш, а ондечки хто?

– То ляхи, козаки Лісовського, знаєте?

Андрій ствердно кивнув головою.

– То ось я і кажу! Хто ж думав?! Ну, сказали: мир! Пиятика, гулянка, з гармат стрілянина... Добре ми врізали, що там казати. А діло до вечора, от сотник Чернецький і послав до лісу по дрова. П'ятьох нас було... віз іще. Добрий був віз! Там бусурмани й кинули, може, знайдуть ще його товариші. А нас уже зась... Четверо, що зі мною були, там і попадали, а мене, собака, арканом поціливі. Ось тобі й мир...

– А лісовчаків як взяли? – не вгавав Андрій.

– Чорт його маму знає, їхні татари пізніше пристали до моїх.

Андрій повернувся до Максима.

– Треба з ними теж зговоритись. Як поснуть татари, разом і почнемо. А там, як кому Бог дасть.

Мороз раптом пожвавився. Він гаряче зашепотів Андрієві у вухо:

– Хлопці те що треба! З такими можна кашу варити. Чув, вони теж щось шепотіли...

– Гей, шакал паршивий! Тихо сиди. Як бігти задумав, різати будемо. Ногай вас собак якші знати. Ніч добре стерегти! – почувся над головою голос одного з татар. Кривоногий людолов стояв, поглядаючи на бранців.

– Ти, кайсак! – він вказав на Андрія. – Покажи руки.

Андрій мовчки повернувся, показуючи міцно спутані за спиною долоні.

– Якші. А ти! – брудний палець із довжезним чорним нігтем вказав на Максима.

Упевнившись, що і в того руки зв'язані, татарин дістав зі шкіряних піхов на поясі великого кривого ножа.

– Тікати кайсак буде, піймаю. Убивати не буду. Язик відріжай! Очі відріжай! Тут, – він указав ножом Андрієві у пах, – євнух роби! Ха-ха! Кайсак дамою прибігай, його ханум сама вб'є!

І татарин мало не покотився зі сміху, задоволений власним жартом. Посміявшись, він перевіряв пута ще у кількох бранців і пішов до багаття. Довкола гурту полонених розпалили чотири вогнища. Біля кожного сіли по троє-четверо вартових. Вони смажили шматки конятини на довгих дрючках і перемовлялися своєю тарабарською мовою. Час від часу прикладалися до чималенького бурдюка з вином і пахотіли люльками.

Минали години, а татари ніби й не збиралися спати. Було вже далеко за північ, дощ припинився, і вогнища палали досить яскраво. Захмелілі татари весело сміялися, голосно розмовляли, цямкаючи, жували недосмажене м'ясо. Стомлених козаків почав долати сон. Коли в Андрія перед очима вже закрутилися веселі картинки, хтось обережно пхнув його у бік. Кульбаба розплющив очі. Мабуть, він спав деякий час, тому що тепер від татар долинав лише храп. Вогні почали згасати, а на голову сівся дрібний дощик. Деся недалеко шурхотіли дерева. Його ще раз штурхнули.

– Хто тут? – прошепотів Андрій.

– Мороз, – долинуло у відповідь. – Я говорив з лісовчаками, вони готові. Треба повзти до того вогнища, що найближче до лісу.

Андрій повільно, щоб не робити шуму, звівся. Він щосили напружив м'язи рук. Мотузки з болем увіп'ялися в зомлілі зап'ястя, проте пута не піддалися. Кульбаба мало не застогнав від болю. Раптом він відчув, що мотузки хтось намагався розв'язати. Чийсь руки марно шукали у темряві міцно затягнуті вузли.

– Морозе, – пошепки покликав Андрій.

– Зачекай, зараз... А на біс йому! Добре затягли!

– Ти що, розв'язаний?

– Розв'язаний, розв'язаний. Це лісовчаки, у них ніж є.

– Не гайнуй часу, Морозику. У мене в сорочку крем'яний келепок зашито, дістань і розріж.

Трохи помацавши, Мороз натрапив на зігрітий теплом тіла шматок каменю. Він швидко розірвав Андрієву сорочку і дістав прадавню зброю. Похапцем заходився різати мотузку. За хвилину Андрій з насолодою потирав заціпенілі руки. На деякий час кінчики пальців наповнив пекучий біль, який незабаром зійшов із приємною хвилею свіжої крові. Ще не зовсім слухняні пальці стиснули примітивне знаряддя. У цей момент воно здавалось Андрієві чимось більшим, ніж шматок каменю. Якимось внутрішнім зором він бачив прадавніх мисливців, що жили серед жорстокого світу дикої природи і передавали цю зброю від батька до сина як символ мужності, сили і звитяги у боротьбі за життя.

Знайшовши у темряві руки Максима, зрізав пута і з нього. Горбоніс зрозумів усе без слів і на знак подяки на мить міцно обхопив Андрієву потилицю і притисся своїм чолом до його. Поволі всі троє почали переповзати до місця, де, за словами Мороза, очікували лісовчаки.

Потомлені бранці спали важким сном, тулячись один до одного у пошуках хоч якоїсь можливості зігрітися. Нещасні люди, вигнані з домівок. Вони змушені були дивитися на смерть близьких, коли татари звільняли ясир від старих, занадто малих і хворих. На їхніх очах падали, обливаючись кров'ю, старі батьки і розліталися на друзки черепи їхніх немовлят. Палало нажите роками важкої праці майно. Андрій раптом пригадав свій хутір, маму, сестричок. Те, що він роками намагався викреслити з пам'яті, забути, як нічний жах, знову наринало так яскраво, мов відбувалося лише вчора. У горлі чомусь знову забринів клубок, як тоді, у перші тижні на Січі.

Несподівано Андрій відчув, як хтось міцно вхопив його за шаровари. Він миттєво повернувся і підняв над головою келеп. Прямо перед ним були великі дитячі очі.

– Дядечку, візьми мене з собою, – прошепотіла дівчинка.

Андрій ошелешено мовчав, не маючи сил поворухнутися.

– Візьмеш? Я боюся тут... – шепотіла дитина.

– Я... Я не можу... О Господи! Куди я тебе візьму?

Дівчинка тихо заплакала. А у рукав жупана вже вчепилася друга рука. Жінка, що притискала до себе дитину, намагалася поглядом знайти у темряві очі Андрія.

– Забери її, козаче, забери, молю... Бог тобі віддячить.

Андрій шарпнув рукою, звільняючи рукав.

– Ви здуріли!

– Молю, козаче!

– Як я її заберу, коли самого, може, зараз на той світ спровадять? Хочете, щоб і її зі мною?!

Біля пригаслого вогнища заворушився татарин. Він повільно звівся на нетверді ноги. Далеко не відходячи, справив малу потребу, потім підкинув до вогнища оберемок хмизу і за мить уже знову хропів. Бранці притихли. Напружено чекали, тиснучись до вологої землі.

Хвилини через десять вогнище знову пригасло. Жінка ще сильніше схопила Андрія за жупан і зашепотіла, обпікаючи гарячим подихом:

– Забери! Хай уб'ють, хай! На все воля Божа, може, якраз... Ти сильний, ноги швидкі маєш, забери! Як же їй з літ дитячих у неволі?!

– Що там, Андрію? – почувся шепіт Максима.

– Зараз.

Андрій м'яко, але сильно охопив руку жінки, що нею вона вп'ялась у промокле сукно.

– Пусти, матінко. Не можу я. І сам загину, і її загублю. Вибач...

Жінка забила у безголосих риданнях. Вона розтиснула пальці, й рука її безсило впала на землю.

– Боїшся! Дитини боїшся! – тільки й прошепотіла.

Нечутно підповз Максим.

– Що в тебе?

– Не за себе боюся, матінко! За неї! Занапашу ж. Татари не жартуватимуть. Але я обіцяю повернутись. Обіцяю!

– Коли ти там уже повернешся... Та й куди? Ех, ти, запорожцю... – у тихому голосі жінки був навіть не розпач, а чорна важка туга.

– Андрію, не гаймося! Ще татари прокинуться.

Вони поповзли далі, минаючи сплячих бранців. Андрій не витримав і ще раз обернувся.

– Вірте мені, повернусь! Обіцяю!

Нарешті наблизилися до лісовчаків, що лежали утрьох, один біля одного. Один із поляків повернувся до прибулих і зашипів:

– Лотри, пся крев! Такий рейвах учинили. Тихше не могли?

Андрій підповз до поляка. Мовчки показав келеп. Той у відповідь продемонстрував невеличкий кинджал. Потім указав рукою на вогнище і викинув на руці три пальці. Потім приклав долоні до щоки – сплять! Поляк коротко і зрозуміло розмовляв мовою жестів, і козаки, погоджуючись, махали головами. За хвилину всі знали, яке на кого покладено завдання. Усі шестеро мали повзти до вогнища й одночасно зайняти свої місця. Андрій мав взяти на себе татарина, що лежав найближче, з головою загорнувшись у кобеняк. Поляк, який мав ножа, брав того, що лежав на спині, відкинувши голову на кульбаку. Решта беззбройних мали душити третього. Необхідно було зберегти тишу до того, як усі трое будуть мертвими, потім забрати всю можливу зброю і стрімголов бігти до лісу, там розділитись, уповаючи на ноги та Господа Бога.

Довго обдумувати було нічого, тож одразу й вирушили. Повзли густою травою, мов гадюки, мов чорні привиди і важкі хмари, що згущувалися над головами татар, які нічого не підозрювали. Хвилина за хвилиною стискалося смертельне кільце навколо сплячих людоловів.

Андрій завмер, тамуючи подих. Прямо перед ним лежав смердючий кобеняк, з-під якого було чути спокійне дихання. Зачекав, доки примарні тіні застигнуть над головами

інших татар. Нарешті почув тихий шурхіт зліва, там немов шило шевця проколало товсту ряднину. Сильно замахнувшись, опустив келеп на кобеняк у тому місці, де мала бути голова. Загострений кремій із глухим чваканням проломив кістку. Одночасно Андрій навалився на татарина, перетискаючи залізною хваткою його горлянку. За мить усе було скінчено. Краєм ока побачив, як на третього охоронця опустилися важкі тіні. Той запручався, але відразу обм'як. Андрій провів рукою вздовж розпластаного під ним тіла. До рук потрапила шабля і невеликий обтягнутий шкірою щит. Відкинувши щит, підхопив зброю і побіг до лісу. За ним кинулись інші. Тепер уже ніхто не ховався. Щодо духу бігли до чорної смуги, а позаду вже долинали крики, постріли й тріск сухого хмизу, що ним татари намагалися світити. Перед козаками затанцювали їхні довгі тіні. Впали перші стріли, і хтось позаду, різко зойкнувши, повалився на землю.

Ліс зустрів рясними краплями води з мокрих кущів. Із тріском козаки кинулись у густий підлісок, не звертаючи уваги на болючі удари гілок. Бігли не спиняючись, кожен у своєму напрямку. Андрій, відхиляючи від обличчя чергову гілку, побачив поряд темну постать на півголові вищу за нього. Максим! Як би не було, треба триматися разом...

Три довгих години до світанку тривали божевільні перегони густими чагарниками. Один раз почули позаду несамопитий крик Мороза:

– Прощайте, браття!

І бігли далі. Андрій стискав однією рукою закривавлений келеп, другою шаблю. Час від часу прорубував нею шлях серед підліску і намагався не відходити від Максима. Нарешті, коли похмуре небо почало сірїти, безсило попадали один на одного. Погано розуміючи, що відбувається, важко дихали. Сторожко прислухалися до найменшого шурхоту.

Минуло півгодини. Десь далеко чули ще тріск і крики, але поблизу нікого не було.

– Схоже, вдалося, – усе ще важко дихаючи, вимовив Андрій.

– Не кажи гоп. Треба йти...

Жупан Горбоноса нагадував купу лахміття, а по обличчю з численних подряпин текла кров. Змішуючись із потом і дощовою водою, вона робила Максима схожим на казкового упиря. Андрій мимоволі засміявся, зайшовшись від цього сухим кашлем.

– Гарний, чорти б тебе взяли. Твоя полька якби побачила, одразу б в кляштор пішла, грїхи замолювати.

Максим хотів щось сказати, але, подивившись на Кульбабу, теж почав сміятись.

– Живі, Кульбабо! Чорти, чорти! Та хай хто завгодно мене взяв би! Ти хоч сам вірив?

– А! Перший раз чи що... Пішли!

Вони, притримуючи один одного, попленталися, час від часу зупиняючись від нападів істеричного сміху. Важкі години, коли нагла смерть зазірала їм в очі, відбилися дикими хмільними веселощами. Дихаючи на повні груди, вони підставляли обличчя краплям дощу і сміялися, сміялися... Відчували поряд міцне плече побратима і божеволіли від насолоди життя.

Похмурий ранок, що пробивався через поріділе жовте листя, наповнював ліс свинцевим сяйвом, коли друзі вийшли на узлісся. Попереду розкинулися пагорби, між якими у численних болотцях і очеретах закипали дощові краплі. Там, за версту від краю лісу, ішли нескінченною вервечкою темні постаті. Холодний вітер грав малиновим кольором козацьких хоругв. Зникаючи за смугами дощу, рухався козацький табір.

– Наші! – безсило вимовив Максим.

– Я знав! Бісу ваші душі! Знав же, знав... а дозволив!

Микита з жалем дивився на друзів. Він пустив коня кроком і їхав поряд з возом, на якому сиділи, спустивши ноги, Кульбаба і Горбоніс. Вони мовчки жували по шмату солоної пастреми.

– Зігрілись?

– Чекай, батьку! – повільно вимовив Кульбаба. Він зубами витягнув корок із плетеної сулії. – Давай ще по чарці, Горбоносику.

Максим мовчки підставив дерев'яну чарку. З бульканням у неї полилася прозора, як

сльоза, горілка. Андрій підхопив другу чарку і наповнив її по вінця.

– За здоров'я! – мовив, пригладивши короткі вуса.

– З днем народження! – відізався Микита.

Випили. Андрій голосно видихнув. Занюхав шматком в'яленої баранини й подивився на Микиту.

– Треба повертатись!

Непийпиво знизав плечима.

– Ти що, з татарами теж хильнув?

Андрій подивився на курінного серйозно і якимось винувато.

– Мушу, Микито.

– Що значить мусиш?

– Він обіцяв, – озвався Максим.

– Тьху на вас, скурві діти! Та кажіть до пуття, що сталося.

– А те сталося, батьку курінний, що мене жінки ляяли... Просили допомогти, а я не міг... Треба повертатись!

– Куди?

Кульбаба коротко переповів усе, що з ними трапилося. Розповів про бранців-селян, лісовчаків, Мороза. Про дівча з великими оченятами і прокльони, що ними проводжала його літня селянка. Пригадав крик Мороза десь у хашах... Микита слухав і не впізнавав молодшого товариша. Десь зникла зверхність і безтурботність, навіть бездумна хоробрість, якою супроводжувались усі вчинки Кульбаби. Не було у його словах нічого напускного. Андрій розповідав про дівчинку, і сльози бриніли у його очах. І Микита зрозумів, що ставав свідком різкої зміни в Андрієвій душі. Із бадьорого і безстрашного хвалька виростав справжній запорізький козак. Лицар із тих, у кого боліла душа за рідну країну, у кого серце обливалося кров'ю за страждання народу, як його, Микитине. Такі кидали всі справи, коли чули, що людолови женуть ясир через безводний степ. Підставляли груди під ворожу зброю, не задумуючись, скільки з такої сутички можна добути «козацького хліба». Сотнями гинули, закриваючи собою відхід товаришів... А може, він і був таким? Веселий, хоробрий хвалько, але з великим серцем?

Микита раптом захотів міцно обійняти Кульбабу і розцілувати в обидві щоки. Але замість того він почав розпитувати хлопців про кількість і місцезнаходження татар. Ті розповіли все, що знали.

– Привабливо, сто чортів бусурманові в пельку! – задумливо мовив він. – Та треба б з кошовим порадитися. Поїду до нього.

– А хто тут мене поминає? – загув поруч голос кошового отамана. Семен Шило у супроводі двох джур під'їздив до возів Переяславського куреня.

– О дітки, побила трохи козацька доля? – запитав у Андрія з Максимом.

– Добридень, батьку, – козаки потягнулися, щоб скинути перед кошовим шапку, але тільки пошкрябали чуби. Шапки разом із рештою майна залишились у татар.

– Не побила, батьку! – Андрій перейшов на свій звичний тон шибайголови. – Ми ще самі кого хоч поб'ємо!

– Хо! Відважний у Кульбаби синок. У самого душа тіла не тримається, а він храбриться. Добре, синку!

Шило повернувся до Микити.

– Що ти хотів? – запитав уже серйозно.

– Та ось, – Микита вказав на козаків, – кажуть, татари ясир женуть, тут недалеко.

Чамбул невеликий...

– Невеликий, це який?

– Шабель півтораєста.

– То що від мене потрібно?

– Дозволь!

Кошовий трохи помислив.

- А що? Тут і думати нічого. Давай, Микито, з Богом.
- Зрозумів! – Микита повернув коня, щоб наздогнати курінну хоругву.
- Або зачекай... Може, ще кого в поміч дати?
- Впорасмося, Семене...

Чамбул застали на гарячому. Татари, що їх тепер уже було близько трьохсот, швидким галопом забігали в невеличке селище, яке безтурботно розкинулося на мальовничому березі Смотрича. Білі, немов умиті джерельною водою, хатки спокійно позирали блюдцями вікон, ховаючись від хижаків за садками вишень та груш.

– Вони! – страшно крикнув Кульбаба. – Ось, шакали, і ясир женуть.

За передньою частиною чамбула, яка вже вступала у селище, дійсно гнали півсотні душ бранців. Нещасні, що їх задні погоничі щедро пригощали малахаями, з плачем і прокльонами переходили на біг. До узлісся, на якому застигли переяславці, вітер доносив моторошну какофонію розпачу і горя.

Микита, що стояв на чолі куреня, швидким рухом видобув шаблю. Очима він немов прикипів до натовпу полонених.

– Нумо, панове-молодці, наваримо татарві пива! – голос курінного з кожним словом виростав, міцнів і врешті перейшов на ревіння. – Уперед, переяславці!

Немов хмара швидких стріл, вилетіли запорожці на широкий лан перед селищем. Із несамовитим свистом і гиканням розпласталися над стернею. Бойові коні миттю долали по кілька сажнів відстані, і за лічені секунди передні вже вдарялись у нескладні татарські ряди.

Списи вдарили з глухим дзвоном, розриваючи вивернуті хутром назовні кожухи, місяцями немиту шкіру і живе тіло. Бризнула зі страшних ран перша кров, і закипів, забився веселим полум'ям несамовитий «галас». Запорожці кололи списами, а коли коні заносили їх у гущу бою, відкидали непотрібні тепер ратища і діставали з піхов блискавиці шаблук. Загуляли шаблі-сестриці, шаблі-неньки. Навпіл, до зубів, розрубували ворожі голови, що бризкали, мов гнілі кавуни. Ошелешені татари десятками сипалися під копита коней, а ті немилосердно добивали поранених. Кров змішувалась із землею.

Виконуючи команди досвідченого Микити, запорожці одразу оточили ворога зі всіх боків і почали тиснути їх, не даючи можливості втекти. Спочатку це було досить складно: численна перевага козаків була мізерною. Але вже через хвилину під ногами неушкоджених запорожців лежала добра сотня ногаїв. Бій перейшов у різанину. Татари боронились із затятістю загнаного в куток пацюка і гинули один за одним, не маючи змоги вчинити, як звикли, – повернути і кинутися навтьоки, покладаючись лише на швидкі ноги своїх степових коней.

За чверть години все скінчилося. Татарський чамбул перестав існувати. Всі, не враховуючи десятка вершників, які першими вдерлись у покинуте людьми селище, лежали на лані перед білими хатинами. Немов у п'янкуму екстазі стискували в обіймах землю, що її прийшли згвалтувати. А віконця-блюдця вкритих соломою мазанок дивилися на них тепер сумно, немов промовляючи: «А чи вам не казали? Не благали?..»

Микита сплигнув з коня і обер шаблю до татарського кожуха. Стер піт із чола і пішов полем бою, роздивляючись, чи нема серед трупів татар убитих козаків. Нарахував дванадцять. Козаки витягували загиблих товаришів і клали окремо. Біля криниці, на подвір'ї крайньої хати, перев'язували кількох поранених. Решта запорожців розклала на землі кілька кобеняків і зносила на них здобич. На кобеняках росла все більша купка, чого ніхто й не очікував від ногайського чамбулу. Вочевидь, дався взнаки кривавий перехід через Буковину, а потім Поділля.

Андрій Кульбаба, зашпилюючи відшуканий у татарських саках кармазиновий жупан, прямував до натовпу бранців. Селяни стояли з широко розплющеними очима. Не вірили ще своєму щастю. Вони опускали у соромі голови і м'яли мозолястими руками шапки. Зітхали з полегшенням молодіці і міцніше притискали до себе наляканих кривавою сутичкою дітей. З цікавістю позирали на молодого козака дівчата. І хоч їхні обличчя були все ще блідими від пережитого, у поглядах уже читався жвавий інтерес, який не мав нічого спільного зі страхом

чи соромом. Старші жінки похапцем хрестились і дякували Богові за чудесне спасіння. Не забували хрестити і рятівників.

Без слів люди розступалися перед Кульбабою. Чувся лише вдячний шепіт і зітхання. Андрій вдивлявся в бранців і нарешті побачив тих, кого хотів. Та сама дівчинка стояла біля п'ятдесятирічної жінки, міцно обіймаючи її.

Андрій широко посміхнувся.

– А ось і я, матінко!

Жінка з плачем кинулася на груди козакові.

– Спасителю наш! Синку! Дай тобі, Боже, здоров'я. Дай тобі, Боже, щастя та довгих років життя... – гаряче шепотіла, намагаючись поцілувати Андрієву руку.

– Що ви! Та що ви робите! Припиніть негайно, – ніяковів Андрій і силкувався вирвати мокру від сліз руку.

– Прости мені, прости, що не вірила... – усе шепотіла жінка.

Андрій почервонів і підняв селянку, що стояла на колінах.

– Встаньте, матінко! Я вам що, пан?!

Нарешті жінка заспокоїлась і лише схлипувала, весь час благаючи Бога нагородити спасителя-козака. Андрій присів біля дівчинки.

– Ну що, тепер не боїшся? – запитав у неї весело.

– Тепер ні.

– От і добре! Нема чого їх боятись. А звати тебе як?

– Яринкою.

– Гарне ім'я! Як сонечко. Звідки ти, Яринко?

– Ми з бабусяю зі Жванця... Тараса Ковалю знаєте?

– Ні, не знаю, – знизав плечима Андрій.

– То мій татко, він теж у війську.

– Добре! Скоро, мабуть, повернеться, війні вже кінець. А я Андрій Кульбаба з Низового коша. Років скільки тобі?

– Десять.

– О! Та ти ще зовсім маленька! Ну, а підростеш, підеш за мене?

Яринка миттю зашарілася і опустила очі, але, ні на хвилину не задумавшись, відповіла не по-дитячому твердим голосом:

– Піду!

– Ну, то кажи батькові, нехай років через сім сватів чекає! Он, – Андрій показав на запорожців, що стояли неподалік, – весь курінь у свати приведу!

Андрій похапцем почав нишпорити у кишенях.

– Що ж подарувати тобі?! Нехай йому грець! Ні намиста, ні сережок... Тримай ось дукат на згадку про мене! Дивися на нього і згадуй, що сватати прийду. Ти ж тепер знаєш: як пообіцяю, так тому і бути!

– Чекатиму... – тихо промовила вона.

Андрій випростався.

– Ну що ж, люди добрі, будьте! А хто з нами хоче, он курінний наш, батько, він і скаже все.

Різно повернувшись, Кульбаба попрямував до козацького гурту. Слідом за ним, відшукуючи очима курінного, подалося кілька чоловіків.

Через годину, поховавши вбитих побратимів і розділивши здобич, курінь вирушив у дорогу. Микита підганяв козаків, що не поспішали ладнатись у далеку подорож. До смерку він хотів приєднатися до коша. Все ж першими від місця стоянки рушили у напрямку Кам'янця два вершники. Це були все ті ж Кульбаба й Горбоніс. Бадьорим чвалом полетіли вони до мурів фортеці, що сіріли у даліні. А на пагорбі біля невідомого селища їх проводжали дві постаті – жіноча й дитяча. Жінка все молилась і хрестила далеких козаків, а дівчинка міцно стискала нагрітий у руці дукат.

– Бабусю, а Низовий кіш, це далеко?

- Дуже далеко, дитино.
- Це ж йому довго їхати...
- Довго, Яринко, може, й все життя.
- Як це так?
- Так ось, усяке буває...
- А я чекатиму!
- Чекай, чекай. Такому можна вірити...

Прислухаючись до гучних ударів серця, Максим підіймався кам'яними сходами будинку Грабовських. Ще не минуло й місяця, як він був тут востаннє, а здавалося, що минула вічність. У пам'яті спливали ті щасливі кілька днів, що їх провів тут, і раптом усі негаразди важкої війни відійшли у далеке минуле. Бойовища, ревіння оскаженілого металу, кров і стогін помираючих стали чимось нереальним, важким і довгим сном. Саме життя до зустрічі з нею здавалося чимось недовершеним, занадто простим, щоб згадувати про нього. Значно складнішим усе ставало тут, біля цього похмурого кам'яного будинку з червоним череп'яним дахом. Тут усе мов дихало шляхетським походженням, навіть стрільчасті рами вікон і дубові дошки дверей, що на них тьмянів глибокою різьбою родовий герб.

Максим спинився, не здолавши й половини сходинок. А що, як вона не сама? Що сказати, якщо в отворі дверей з'явиться чуже пихате обличчя? Чи, може, не чуже? Може, й вона. Хіба не стомилася тут сама, без чоловіка, от і пригледіла козака. А далі кине в обличчя: «Хлоп!»

Максим дивився на родовий герб Грабовського, що, мов свинцева печатка, запечатував перед ним двері. «А! Як буде, так буде! – подумав він. – Як ні, Андрій в шинку біля Руської брами. Чарка горілки, добрий кінь і шабля-коханка. Додому, у Великий Луг».

Рішуче вхопившись за держальце дерев'яного молотка, що висів на ланцюгу перед дверима, кілька разів стукнув по чорному від часу дереву. За дверима під стелею великої вітальні глухо відповіла луна. Прокотившись коридорами, вона поступово зникла, перетворившись на хвилину тишу. Потім залунали далекі кроки. Чіткі й стрімкі. Не могло бути сумніву – мармуровими плитами вітальні цокають жіночі черевички. Максим відчув, як серце загувало ще сильніше, наповнюючи скроні несамовитим дзвоном.

- Хто там? – почувся з-за дверей незнайомий жіночий голос.
- Я хотів би бачити пані Грабовську, – поважним голосом відповів Максим.

Клацнув замок, і важкі двері з рипінням ледь-ледь прочинилися. За ними стояла приємна молода дівчина у вишиваній сорочці. Вона дивилася на Максима з неприхованою радістю.

- Ну, нарешті! – посмінулась.

Максим витріщився, нічого не розуміючи. Що означало оте «нарешті»? Він ще раз пильно вдивився у риси дівчини. Тепер її обличчя здалося йому трохи знайомим. Він наче бачив її минулого разу десь тут, але як її звать?

- Хто ти? – запитав Максим, коли зрозумів, що не пригадає.

Дівчина раптом заметушилась.

– Та ви заходьте, заходьте. Зараз я скажу пані Юстисі. От вона зрадіє! – радісно заторохкотіла дівчина, але раптом схаменулась і продовжила спокійніше: – Не треба вам тут стояти...

- «Це ж Олена, покоївка!» – пригадав Максим.

Він увійшов до вітальні, й Олена зачинила за ним двері. Велика кімната одразу занурилась у напівтемряву. Через кілька вузьких високих вікон вповзав похмурий день, але одразу ж всмоктувався темним дубом, що ним було обшито вітальню. Блискучі мармурові плити вели на сходи. Під сходами розташувались отвори ще трьох дверей.

– Олено, а тут, крім тебе і пані Юстисі, ще хтось є? – намагаючись говорити тихіше, запитав Максим.

- Ой, ну що ви. Відколи за пана Марека дев'ять день минуло, нікого. Ніби повимирали.

Пані змарніла зовсім, і не їсть нічого. Біда з нею. Добре, що ви є, тепер вона одразу...

– Хто там, Олено? – присмною музикою влився у вуха Максима знайомий голос.

– До вас, пані! – голосно вимовила Олена, а потім зашепотіла до Максима: – Я піду... Ви йдіть до неї, вона там, нагорі.

Олена шмигонула в отвір дверей під сходами. У ту саму мить зверху з'явилася постать Юстисі. На якусь мить вона завмерла, як людина, що опинилась у сутінках після яскравого світла. Максим встиг розгледіти пишну оксамитову сукню, тонку талію, білий мереживний комірець і важкі хвилі русявого волосся.

– Максиме! – зойкнула Юстися і притисла руки до грудей. – Максиме, це ти?!

Кількома кроками Максим злетів по сходах і вхопив кохану в обійми. Вона кинулася йому назустріч, і за мить обоє злились у жаданих обіймах. Не тямлячи себе від щастя, Максим вкривав обличчя Юстисі поцілунками, а вона, стуливши повіки, підставляла уста під ті цілунки, як під свіжий травневий вітерець. А руками гладила широку спину козака і щосили тулилася до нього, немов намагалася злитися з ним в одне ціле.

– Любий, любий, любий... Приїхав! Приїхав! – гаряче шепотіла, а він уже підхопив її міцними руками і закрутив, заколисав, як дитину.

– Усе позаду, горличко ти моя сизокрила. Тепер не відпущу. Тепер ти моя!

А Юстися обвила руками його шию і закоханими очима дивилася на Максима. Її обличчя сяяло. Олена, яка нишком глянула на закоханих, прикрила уста долонею і засміялась.

– дочекалася, голубонько! – прошепотіла вона і перехрестила закоханих.

Час для Максима зупинився. Він, мов крізь сон, бачив усе навколо. Довго тер себе турецьким милом у кімнаті для купання, поливав голову теплою водою. Потім із насолодою витирав мускулисте тіло м'яким рушником і одягав чистий пахучий одяг. Сидів за довгим столом, пив темне солодке вино, щось їв, але весь час бачив перед собою тільки її обличчя. Усміхнене, щасливе і невимовно прекрасне.

Зачекавши дві години, Андрій Кульбаба зрозумів, що до ранку Горбоноса не буде. Він відкинувся, спираючись спиною на холодну кам'яну стіну, і покликав господаря. Той миттю підбіг, витираючи руки брудним рушником.

– Давай-но ще меду. Добрий мед. Але спочатку пошли хлопця, нехай коней розсідлає. Та вівса їм не шкодує... Ночувати тут буду.

Андрій недбало кинув на стіл кілька срібних монет. До корчми з галасом увалювалася весела компанія ремісників напідпитку. Побачивши запорожця, вони загомоніли ще сильніше.

– Козак! Роздери мене чорт, козак! Шинкарю!

Їм назустріч уже біг корчмар.

– Слухаю, пане цехмістре.

Чолов'яга в зеленому кунтуші з червоним обличчям і густими вусами, який кликав шинкаря, витягнув із кишені пригорщу дзвінких монет.

– Тягни, христопродавцю, усе, що маєш найліпше. Та гляди мені, найліпше! Для славного запорожця, захисника Вітчизни тягни!

Чолов'яга повернувся до Андрія, що із цікавістю поглядав на нього, повільно пережовуючи курячу ніжку. Притулив до грудей правицю і низько вклонився козакові. В Андрія від здивування з рук випала кістка.

– Дякую тобі, хлопче, за роботу криваву вашу. Дякую за оборону від турків поганих, – белькотів цехмістр п'яним голосом.

Але його вже хапав за руки другий майстер у такому самому зеленому кунтуші.

– Не звертай уваги... Пане цехмістре, пане цехмістре, козак розуміє, що ми вдячні. Але ж не пристало вам так шапку ламати.

– Пусти! – цехмістр відпихнув порадирика й важко сів на лаву напроти Андрія.

– Випий з нами, сину. І закуси! Велику шану зробиш Мацею Ракошанському. А Мацей

Ракошанський не хто-небудь, Мацей Ракошанський – цехмістр кам'янецьких зброярів! І тебе, сину, запрошує не тому, що п'яний, а тому, що шапку знімає перед подвигом вашим хотинським!

Андрій широко посміхнувся. Він почував, що вечір не мине даремно.

– А чому ні! І вип'ю, і закушу, ще й вас пригощу. Ще й заспіваємо!

– Ух! Козак! Справжній козак! Ех, де моя молодість! – підкрутив вуса Ракошанський.

Зброярі з галасом і жартами обсіли стіл, що за ним сидів Андрій, а корчмар уже носив тарелі з печенею, запашні скиби хліба, квашені гриби, вуджених коропів і сулії з медами й горілкою. Андрій ледве встигав відповідати на питання майстрів: їм було цікаво все, що діялось у Хотині. Вдарили келихами, і загула буйна чоловіча гулянка. Зі щирими тостами, жартами і сміхом. З піснями, що від них закладало вуха, з міцними потисками рук і хмільними зізнаннями у повазі. Потекла оковита у горлянки і цівка золота до корчмаревої кишені. А той лише потирав від задоволення руки: нарешті закінчилася триклята війна, і в Кам'янець потягнуться подорожні, не минаючи його корчми, що біля самої Руської брами.

Затихли вже далеко за північ. Зброярі по одному, по двоє розійшлися по домівках. Декого довелося підтримувати. Ракошанський на завершення бенкету розцілувався з Андрієм і теж вийшов. Він хоча й заточувався, але рішуче відкидав усі спроби його підтримати.

– Геть, шмаркаті! Ще не вродився той, хто мене під руки водитиме... ех, запорожцю! Ех, моя молодість козацька! – все ще заплітаючи п'яним язиком, він вивалився за двері.

Нетвердими ногами Андрій приступив до столу. Випив ще добрячий келих меду і без пам'яті гепнувся на чималеньку купу соломи у дальньому кутку...

Максим у цей час лежав поряд з Юстисею на вже знайомому ліжку. Пригорнув до себе і слухав її розповіді про незнайомих йому міщанок, їхніх чоловіків. Про бенкети і танці, про походи на ярмарки і до крамниць, і ще про тисячу дрібниць. Аж раптом Юстися зупинила саму себе.

– Про що це я? – з прикрістю вимовила вона. – Це ж тобі не цікаво.

– Цікаво, мені все цікаво. Твій голос наче спів. Розповідай далі.

– Ні, то пусте. А як ти?

– У мене все добре. Якщо ти поряд, усе добре.

– Я хвилювалася за тебе. Думала, а раптом і тебе... як Марека... Господи, що це я знову!

– Усе добре!

– Страшно було?

Максим уже зібрався відповісти звичайними для запорожця жартами, але чомусь замислився.

– Після того, як поїхав від тебе, боявся, – мовив він по хвилині роздумів.

– А до того?

– До того? Мабуть, ні. Я й не думав над цим. У нас це не заведено, розумієш?

– Не заведено боятися смерті?

– Звичайно. Хоча не всякої смерті. У бою вмерти – за честь, багато хто навіть шукає такої смерті.

– Господи, як це страшно. Як же ти жив серед таких шибайголів?

– А ти?

Юстися вперлася рукою Максимові в груди й подивилась на нього зверху вниз.

– А що я? Дружина шляхтича. Донька сотника...

– Отже, козачка?

– Звідки ти знаєш?

– Грабовський казав тоді, на герці. Я спочатку не зрозумів... Хлопська кров до своєї тягнеться. Такими були його слова.

– Мені він не наважувався таке сказати. Втім, я цього не приховувала. Так, я донька козацького сотника, але це не те саме, що кидатись у бій з надією померти. Батько мене беріг

від жорстокості. Навіть із козаками забороняв розмовляти. Все ж ти не відповів на моє запитання.

– Вони не шибайголови, Юстисю. Вони дуже гарні й добрі люди. Просто живуть постійно під загрозою смерті. Тим, хто тремтить над своїм життям, дістається перша куля. Його рука слабка і не може втримати шаблю, а це смерть. Отже, хочеш чи не хочеш, а будеш сміливим. А ще ці люди найвірніші у світі друзі.

– Познаймиш мене з ними?

– Звичайно. З одним навіть завтра.

Юстися крутила на пальці подарований коханим перстень. Від свічок, що горіли у численних світильниках, у ньому вигравали тисячі блискучих вогників.

– Ніколи не бачила такого великого діаманта. Він, напевне, коштує великих грошей.

– Хіба? Це ж просто цяцька.

– Це діамант, дурнику, – Юстися грайливо скуйовдила Максимового оселедця.

– Це тобі подарунок від Гусейн-паші. У нього в наметі, здається, знайшли.

– Якого Гусейна...

– Того, того. Великого візира.

– Ти мій візир, – і Юстися нагородила Максима тривалим поцілунком.

Максим ухопив її в обійми і зазирнув в очі.

– Ти ще не передумала?

– Про що?

– Ти їдеш зі мною?

Юстися зітхнула і сховала обличчя у нього на грудях.

– Звичайно, соколе мій ясний, їду. Як же я без тебе?

– Можемо завтра вирушати?

– Навіть повинні. Олена залишиться тут і передасть усе матері Грабовського. Я вже домовилася з нею про це дуже давно. Зараз вона пакує мої речі... А крім того, якщо ще трохи зачекаємо, то ми можемо гірше перенести таку далеку дорогу.

– Про що ти?

Юстися повільно підняла очі на Максима. На її обличчі з'явився загадковий і разом з тим щасливий вираз. Оголена, у примарному світлі свічок, серед дзеркал, важких килимів і сукняних завіс, серед білих простирадл, вона здавалась особливо прекрасною.

– У нас буде дитина, Максиме! – прошепотіла вона.

Максим підхопив її на руки і поніс по кімнаті. Захопленими очима дивився на її витончене тіло і тільки й зміг промовити:

– Ясочко, кохаю тебе, кохаю...

А потім упав з нею на перини, і вони з'єднались у шалених обіймах...

Коли ранок зазирнув за високі стіни похмурої фортеці, позолотивши її давно забутим сонячним сяйвом, по дорозі на Бар мчали три вершники.

Вишикувавшись у ряд, вони ніби застигли на тлі сонця, що сходило, купаючись у його щедрих, як для осені, променях. По обидва боки їхали широкоплечі, затягнуті у червоне сукно жупанів козаки. Вітер тріпотів прапорцями на довгих ратищах, а позаду, мов крила казкової птиці, розвівалися відкинуті рукави. Третьою була струнка, одягнута в чоловічий одяг, жінка. Умілою рукою вона тримала повід вороного коня і з насолодою підставляла обличчя свіжому струменю вітру. Вони, не поспішаючи, минали пагорби й порослі очеретом долини, ліси й гаї, які вже берегли на собі гарячу печатку осені. Про щось весело розмовляли. Зачаровано поглядали на нескінченні простори країни, яка щойно уникла страшної загрози. Загрози, що про неї не всі й знали. А хто знав, скоро забув, занурившись у часи українських славних літ.